

УКРАЇНСЬКА
ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА
ВІЧНЕ ДЖЕРЕЛО
ЖИТТЯ

ПРОТОПРЕСВІТЕР
ДЕНИС БУРКО

DEMYD BURKO
Protopresbyter

THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH — AN ETERNAL SOURCE OF LIFE

P. Cholodnyj

THE PUBLISHING FUND OF HIS BEATITUDE METROPOLITAN MSTYSLAV, PRIMATE
OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN THE DIASPORA

ST. ANDREW'S UKRAINIAN ORTHODOX CENTER, SOUTH BOUND BROOK, N.J., U.S.A.

1988

протопресвітер
ДЕМИД БУРКО

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — ВІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЖИТТЯ

П. Холодний

LIBRARY
UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE USA
So. Bound Brook, N.J. 08880

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД ВЛАДИКИ МСТИСЛАВА, МИТРОПОЛИТА УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ДІЯСПОРІ

ОСЕЛЯ СВ. АП. АНДРІЯ ПЕРВОЗВАННОГО, САУТ-БАВНД-БРУК, Н. ДЖ., США

1988

*Видано з благословення
Блаженнішого Митрополита Мстислава,
Первоієрарха Української Православної Церкви в США і Діаспори
Присвячено Тисячоліттю Християнської України*

*Published with the Blessing of
His Beatitude Metropolitan Mstyslav,
Primate of the Ukrainian Orthodox Church of the USA and Diaspora
Dedicated to the Millennium of Christian Ukraine*

All rights reserved
©1988 by the Fund of His Beatitude Metropolitan Mstyslav,
Primate of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Diaspora

Library of Congress Catalog Card Number: 88-80962

P. O. Box 445
South Bound Brook, N.J 08880, U.S.A.

ЛІТОПИС БУРХЛИВОГО СТОРІЧЧЯ

(ПЕРЕДМОВА)

У своїй 1000-літній історії Українська Православна Церква мала багато світлих сторінок, але й пережила не одне лихо-ліття. Ще за княжих часів її грабували заздрісні сусіди на зразок Андрія "Боголюбського", в руїни обертали татаро-монгольські орди, згодом утискали католики-поляки. Її, разом з українським народом, розколола Берестейська унія, розбивши споконвічну релігійно-церковну єдність. Її підступно підпорядкувала собі Московська патріархія, щоб по-злодійському відібрати у неї її славу історію, а її позбавити будь-яких ознак національної самобутності, силоміць влити у своє одноманітне неділимне море та ще й зробити знаряддям русифікації свого ж власного народу. І, виявляючи найбільшу форму садизму, її примусили проклинати великого гетьмана-мецената Івана Мазепу у тих самих величних храмах, які були здвигнуті або майстерно реставровані на його щедрі дари.

Але всі ці події, хоч які трагічні, бліднуть у порівнянні з страхітливими випробуваннями, через які довелось пройти Українській Автокефальній Православній Церкві у нашому столітті — з одного боку столітті великих досягнень людського розуму, а з другого — столітті жадливих злочинів людей без людської подобі. Після короткого "Осанна!" з уст мільйонів її вірних, пробуджених з весною революції до вільного життя, залунало диявольське "Розіпни її!" з уст сп'янілих від людської крові червоних богоборців. І її, святу Церкву нашу, розп'яли з усіма її ієрархами на чолі з митрополитом Василем Липківським, незліченними священиками й вірними, на купи каміння обернули сотні її славних історичних храмів, пограбували її вікові цінності — все це в безумному намаганні вирвати Христа та Його Віру з душі українського народу. Знову відроджену в бурхливі роки Другої світової війни Українську Автокефальну Православну Церкву утискали, а під кінець жорстоко переслідували нові окупанти в нацистських уніформах. А коли на Україну повернулася червона безбожницька влада, її цілковито ліквідували, насильно включивши

до шовіністично-російської Московської патріяршої Церкви, що стала на шлях співпраці з богоборцями.

Свій 1000-літній ювілей Православна Церква українського народу на Україні зустрічає в темній неволі, примушена разом із своїми поневолювачами прославляти його, як 1000-ліття Церкви-окупанта. Їй заборонено згадувати свій хресний шлях, молитися за своїх мучеників і благати Бога про повернення волі.

Цей священний обов'язок лежить на нас, що з волі Божого Провидіння опинились у вільному світі, як єдині тепер спадкоємці 1000-літньої Київської Митрополії, носії ідеалів і традицій Українського Православ'я. Ми мусимо подбати, щоб світла історія відродження Української Автокефальної Православної Церкви, як і трагізм її мучеництва, були навіки зафіксовані на скрижалях історії Християнської України та історії Вселенської Православної Церкви Христової. Мусимо подбати, щоб зберегти в пам'яті українського народу імена всіх творців і благовісників нашої Церкви та її мучеників, яких ми ще пам'ятаємо або зможемо пригадати. Мусимо подбати — і то якнайшвидше, бо свідків воскресіння і хресного шляху нашого народу та його Церкви стає між нами дедалі менше — щоб записати і назавжди зберегти в нашій колективній пам'яті події, місця, дати.

Отець протопресвітер Демид Бурко, на очах якого проходило все 20-е століття і який був безпосереднім свідком багатьох подій — світлих і трагічних — в історії Української Автокефальної Православної Церкви — усвідомив потребу передати пам'ять про них своїм сучасникам і грядучим поколінням. Він бачив воскресіння нашої Церкви та її бурхливий розвиток у 20-х роках, а потім — її нещадний розгром безбожницькою владою. Він був свідком руйнування наших історичних храмів, переживав із своїм народом страхіття голоду 1933 року і сталінський терор. Як учасникові визвольних змагань і українцеві-патріотів, йому довелось зазнати арештів, ув'язнення, переховування під чужим прізвищем та інших митарств. Доля судила йому уціліти після всіх цих лихоліть, і він активно включився у відбудову Української Автокефальної Православної Церкви, знову воскреслої у вирі Другої світової війни, прийняв священничий сан і з того часу служить Церкві, як її відданий душпастир. А одночасно невтомно працює, як її літописець. Обдарований подивугідною пам'яттю, він занотував в її криївках усе те, що проходило перед його очима і чого в умовах комуністичного терору навіть подумати не можна було викладати на папері. Але як тільки змінились обставини, він почав переносити все збережене в пам'яті

на папір та публікувати в різних періодичних виданнях. Наслідком його праці є оцей збірник, який виходить у світ в рік нашого 1000-літнього ювілею.

Не буде перебільшенням назвати працю о. Демида, "Українська Православна Церква — вічне джерело життя", справжнім скарбом нашої, на жаль ще не дуже багатой церковної історіографії 20-го сторіччя. На сторінках цього збірника зафіксовано колосальну кількість фактів, імен і дат, які інакше були б навіки втрачені для історії. Кожна окрема стаття-нарис — чи то з історії відродження УАПЦ, чи з історії її розгрому атеїстичною владою, чи розповіді про знищені святині, чи спогади про визначних діячів українського церковного відродження, які в більшості стали мучениками за Віру, та їхні біографічні силуети — глибоко продумана, глибоко пережита і майстерно викладена. Отець протопресвітер Демид не тільки подає факти, але й пояснює їх, обрмовує контекстом ширших подій, доповнює історичними екскурсіями та власними спостереженнями. Це книжка, яку не можна читати спокійно, як звичайний історичний трактат. Вона хвилює, збуджує, підносить, часто пронизує болем, примушує глибоко переживати. А одночасно вона дає можливість багато навчитися, збагатити свої знання, краще усвідомити хто ми, чий ми діти, яке славне, хоч часто дуже трагічне, наше минуле, і який величезний у нас потенціал.

Хочеться побажати, щоб вихід у світ цієї цінної праці був стимулом для всіх тих, що пам'ятають інші події з нашої недавньої історії або бачили події, описані тут, з іншої перспективи; для всіх тих, що носять у своїй пам'яті імена інших борців і мучеників за Віру — піти за прикладом о. протопресвітера Демида Бурка і зберегти все те для історії нашого народу та його Церкви.

Благословляю видання збірника "Українська Православна Церква — вічне джерело життя" в надії, що його прийме і належно оцінить кожен православний українець.

+ Мстислав,
Митрополит

і Першоієрарх УАПЦеркви в діаспорі

Квітня 10-го, р.Б. 1988
Оселя св. апостола Андрія Первозванного
Бавнд Брук, Н.Дж., США

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

*(Про її історію, про красу її Успенського собору
і про варварське зруйнування його)*

Києво-Печерська Лавра! Ці слова впродовж більше восьми сот літ, аж до початку 20-х років цього ХХ сторіччя, наповняли душі православних людей священним захватом, будили в них духовну радість. Якщо ви колись бачили Київ, наближаючись до нього з лівого берега Дніпра, ви ніколи не забудете тієї чудової панорами, що приковувала ваш зір і радувала ваше серце. Справджувались бо легенди й оповідання про Київ, які ви чули ще в дитячі роки і на шкільній лаві. Всю нагірну частину Києва, високий правий берег Дніпра, вінчали, мов пишна корона, дев'ятнадцять церков стилю українського барокко, які блищали, відсвічуючи яскраві проміння сонця, своїми здебільша золотими куполами, що в поєднанні з природною красою Києва, особливо в літній порі, чарувало вас незвичайною картиною. Це була та картина, про яку писав Тарас Шевченко в поемі "Варнак":

*"... Дивлюся, —
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий!
Дивом дивним сяють
Храми Божі, ніби з Самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію..."*

Серед тих церков сяяли своєю красою церкви Києво-печерської Лаври (Воскресенська — на Ближніх печерах, Різдва Христового — на Дальніх, Св. Тройці — над головною брамою, Всіх Святих — над брамою північною, Трапезна і Шпитальна) з величним Успенським собором посередині, який чарував ваш зір і душу своїми семи ефектовними золотими

куполами і всією пишністю своїх архітектурно-мистецьких форм. Недарма так захоплювались красою цього собору всі, як українці, так і чужинці. Відомий церковний і просвітній діяч України Інокентій Гізель (XVII ст.), німець, приїхавши в молодих роках до Києва, так захопився красою Успенського собору й цілого Печерського монастиря, що залишився тут на все життя, прийняв чернецтво й пізніше був архимандритом і професором Києво-Могилянської Колегії та прислужився українській культурі своїми науковими працями ("Синопис", "Історія філософії" й ін.). Король сербський Олександр Обренович, подорожуючи по Україні (XIX ст.), коли був у Києві й милувався красою його золотіверхих білокам'яних церков і співів у них, особливо Успенського собору Печерської Лаври, то казав, що за одно це пречудове місто він віддав би своє королівство — Сербію.

Успенський собор Києво-Печерського монастиря, ця "дорогоцінна перлина української національної архітектури", як казав мистецтвознавець проф. М. Макаренко¹, заснований 1073 р. за князя Київського Ізяслава. Будова цього собору безпосередньо зв'язана з іменами славних подвижників преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Перший із них збудував там 1051 р. невеличку дерев'яну церкву Успіння Богородиці для ченців-печерників (через що й заснований ним цей монастир називається Печерським), а другий замінив її великою кам'яною церквою, будівництво якої закінчилось 1089 року. На цю будову не жаліли коштів ні князі київські, ні їхні бояри. Тож не диво, що в день освячення цієї церкви кияни говорили, що вона "небесі подібна", як про це свідчить літопис.

У зв'язку з будівництвом Успенського собору Печерської Лаври в народі створено кілька легенд. Одну з них оповідає Києво-Печерський Патерик, яку подаємо коротко. Якийсь багатий варяг, на ім'я Шимон, був вигнаний із своєї батьківщини і вирушив на кораблі в Русь-Україну. Він мав при собі золотий довгий пояс, вагою в п'ятдесят гривень золота, і золотий вінець, зроблені його батьком на велике скульптурне розп'яття Христа. В час подорожі піднялась страшна буря, так що всі на кораблі страхались за своє життя. Шимон

1. "Старовинні церкви м. Києва", стор. 26, Київ, 1907 р.

молився: "Господи, прости мені! Я вмираю тепер за те, що зняв із Чесного Твого образу пояс і вінець". І в ту ж хвилину він побачив у хмарах церкву й почув голос: "Ось церква, яку збудує преподобний Феодосій! Коли зміряти її тим золотим поясом, що ти маєш, то шириною вона буде в двадцять раз, довжиною — в тридцять, а висотою — в п'ядесят". Прибувши в Україну, Шимон став дружинником князя київського, був учасником одної битви. І коли він лежав у полі над річкою Альтою ранений, то знову бачив у небі ту ж церкву. А як він видужав, то розказав про те преп. Антонію та Феодосію і передав їм золотий пояс та вінець як пожертву на будовання великої церкви Печерського монастиря. Тоді сама Богородиця послала чотирьох візантійських майстрів до Феодосія для будовання Успенського храму, які й привезли плян церкви такої, яку бачив Шимон. Після того прибули з Візантії іще дванадцять майстрів і вони довершили будовання церкви й оздобили її в середині пишними фресками та мозаїками². Допомагав їм у цьому ділі, — сказано в легенді, — чернець того ж Печерського монастиря преподобний Аліпій, перший видатний іконописець український.

Щедрі пожертви на будовання величного Успенського собору (Києво-Печерського монастиря), річ зрозуміла, сприяли тому, що цю будову закінчено "небесі подобною". В цьому найбільше позначились щедрість і старання благочестивих князів київських, які вважали почесним своїм обов'язком будувати монументальні храми Божі. Величний кам'яний храм — вічний пам'ятник про князя, про його добру християнську славу. Земне життя таке скороминуще, існування окремої людини таке нетривале, міркували ті наші великі предки, що не варто будувати для себе розкішних палат, недовгий час нашого буття на землі можна прожити і в скромних дерев'яних палатах. І київський княжий двірець того часу мало чим відрізнявся від житла киянина з багатшою верстви. Натомість князі вважали великою честью мати в своїй столиці та й в інших більших містах величні храми, краса яких свідчила б про благочестя і славу князя та його народу. Тож на початку XII сторіччя у Києві було вже десять таких церков, не кажучи про багатьох менших.

2. В Ближніх печерах ще в 1920-х роках показували келію, де лежали мощі дванадцяти братів, будівників Успенського собору Лаври.

Серед згаданих десяти київських церков княжої доби Печерський собор Успіння Богородиці за часом його будівництва і величчя був другий після Софійського собору. В первісній своїй архітектурній конструкції він, Печерський собор, мав три великих нави, що закінчувались трьома вівтарними апсидами, й один великий купол, склепінчасті перекриття опирались на шість стовпів пілонів. Головний вівтар храму с्याв мозаїками, як у Софійському соборі; смальта для мозаїк виготовлялась, як підтверджують археологи, на місці, в монастирській майстерні. Підлога собору була вистелена червоними шиферними плитами, інкрустованими мозаїкою. Собор став зразком, за яким будували в той час монастирські і міські храми в Чернігові, Переяславі й інших містах України. Наприкінці XI ст. і на початку XII-го з північно-західньої сторони собору прибудовано невелику церкву св. Іоана Предтечі з одним куполом. Трохи пізніше, в XII ст., над головною брамою монастиря побудовано прекрасну церкву Святої Тройці, одноапсидну й з одним куполом, оздоблену всередині дивними своєю красою фресками, свіжість фарб яких і яскравість образів збереглися й донині.

Скоро і широко розходилась по Україні слава про Києво-Печерський монастир, про величність і красу його Успенської соборної церкви та про святість життя його подвижників-ченців. Вони, ці "книжні люди", як і біле тодішнє духовенство, були єдиними навчителями народу. Серед них були порівнюючи й більш освічені, ті що походили з вищих верств тогочасного українського суспільства. Тож Києво-Печерські ченці користувались у київських князів та в народі високою пошаною. Збираючись у воєнний похід, князі зі своїм військом просили в ігумена Печерського монастиря благословення. "Ізяслав же, ведав житіє преподобного Феодосія, приїде с дружиной, прося у него благословенія і молітв", — каже літописець. І ченці Печерського монастиря почували своє значення, вважали себе покликаними стояти за правду і ради неї втручатися в діла князів, коли вони робили щось несправедливо. Так 1073 р., коли князі Святослав і Всеволод Ярославичі повстали проти свого старшого брата Ізяслава і вигнали його з Києва, щоб Святославу стати великим князем київським, ігумен — преподобний Феодосій авторитетно виказав їм, Святославу і Всеволоду, їхнє беззаконня, зламання Христової заповіді та батьківського заповіту про братерську любов.

Наприкінці XII ст. довкола Успенського собору склався основний ансамбль архітектурних споруд Печерської Лаври, який визначив у загальних рисах планівку території й розміщення нових будов у наступних століттях. Будівництво й оздоблення монастирських церков та інших споруд провадилось уже місцевими українськими архітекторами, художниками, майстрами різьби по дереву та металу, які використовували і розвивали досвід своїх попередників греків. Перейняті од Візантії мистецтва і знання в княжій Україні швидко засвоювалися і перетворювалися, приймали українські національні форми. Лаврські церкви XII ст. — Святої Тройці (над головною брамою) і Трапезна та інші церкви того часу, як собор Михайлівського монастиря (1108-1113 рр.), Трьохсвятительський храм (1180-1184 рр.), Успенський собор на Подолі (1131-1135 рр.), соборний храм Кирилівського монастиря там же (1176-1180 рр.), свідчили про високу вмілість тодішніх київських зодчих і мистців, першими з яких славились архітектор Петро Милонюх та іконописці Аліпій і Григорій, ченці-подвижники Печерські.

За свій довгий вік Успенський собор зазнав, як і вся Києво-печерська Лавра і весь Київ, багато всяких бід, грабежів та часткових руйнувань. Перше нещастя звалилося на собор уже в ранній добі його існування, в час варварського нападу на Київ князя Московії Андрія Суздальського в 1169 році. "Князь Андрей Боголюбський, завладев в 1169 году Киевом, отдал его на разграбление своим войскам", — признається один із російських учених (З. Шамуріна: "Київ", стор. 13, 1912 р., Москва). Про це "разграбленіє" читаємо в літописі: "Бисть тогда в Киеве на всіх людях стон і туга, скорб неутішная і риданія непрестаниця, потому что створіся великое зло в Рускій землі, якого же не було от крещенія над Киевом, напасті і взятія, но якоже зло се стася: город пожгли, і грабіша весь град, Подольє і гору, і монастирі, і Софею, і Десятинную Богородіцу, і Печерскую обитель, і не бисть помилованья нікому же, церкви обнажиша іконами і книгами, і ризами, і колоколи ізнесоша всі..."³ Про це говорять і наші історики: "Дикі суздальці не знали милосердя; мордували навіть безборонних старців, жінок і дітей. Грабували Київ безоглядно...

3. Іпатіївський літопис (цитату подаємо з книги проф. К. Широцького "Київ", стор. 196, Київ, 1919 року).

З Успенського собору Печерської Лаври забрали все, що було золоте чи срібне: чаші, хрести, Євангелії, ікони в дорогих оправах і навіть ризи, а з дзвіниці й дзвони зняли” (Г. Хоткевич — “Коротка історія України”, стор. 36, Полтава, 1918 р.). З душевним болем переспівує поет О. Олесь літописне оповідання про ту страшну подію:

*“А на ранок в самий Київ
Вдерлись хижі дикуни,
Всіх підряд грабують, нищать,
І вбивають без вини,
Трупом вулиці укрили,
Розлили річками кров.
І всі святощі забрали
З древніх київських церков.”*

Другої біди, хоч не так жахливої як перша, зазнав Успенський собор 1240 р. від татарської навали. Було пошкоджено тоді його південну частину. Але життя собору, як осередку Печерського монастиря, не припинилося. Татари, бажаючи зміцнити свою владу в завойованому краї, надавали монастирям Руси-України пільги, не брали з них данини (податків) і з духовенством поводитись стримано. Лише в поодиноких випадках чинили йому кривди. В XI ст., коли Україна опинилася під владою Литовських князів, становище Печерського монастиря, як і всього Києва, стало кращим. У цей час Успенський собор ґрунтовно відбудовано. Також поширено тоді будинок келій для ченців та інші монастирські будівлі.

Але 1484 року напав на Київ хан кримських татар Менгли-Гірей, за намовою московського князя Івана III. Цей напад завдав руйнувань Успенському соборові й іншим церквам Києва, а найбільше Софійському соборові. Награбовані тоді з храмів золоті чаші та інші цінності Менгли-Гірей одвіз до Москви як дар своєму союзникові кн. Івану III. Та завдяки старанням благочестивих меценатів, Успенський собор скоро після того відбудувався.

В XVII ст. й на початку XVIII, в ту добу розцвіту українського мистецтва, стараннями митрополита Петра Могили і гетьмана Івана Мазепи, а також інших благодотворителів, які дбали про відбудову і величність старовинних київських церков, Успенський собор значно поширено і незвичайно

художньо оздоблено. Його північну частину, притвор св. Іоана Предтечі, перебудовано в простору наву з апсидою, а в південній частині прибудовано таку ж наву й апсиду з віттарем імени преп. Феодосія Печерського; собор став семипрестольним і ще мав два престоли на хорах. У трьох середніх апсидах зовні поутворювано в два яруси ніші, а в них славетний київський іконописець Степан Лубенський (1643-1718) понамальовував образи з священної історії Нового Заповіту. Ці всі образи були обрамовані ліпними орнаментами роботи київського майстра Йосипа Глинського, які милували зір своєю красою та оригінальністю. Довкола великого купола собору побудовано тоді ще шість менших куполів стилю прекрасного українського барокко, а між ними і на фронтонах поставлено дванадцять таких же півкупольників. Всі п'ять різьблених і визолочених іконостасів храму, роботи київських і чернігівських майстрів Якіма Глинського, Григорія Петрова, Самсона Стрельбицького, Івана Равича та Георгія Проценка, центральний з яких (іконостас) споруджений коштом гетьмана Івана Скоропадського. В такій своїй незрівняній красі Успенський собор Києво-Печерської Лаври стояв до наших днів.

Краса Успенського собору була зумовлена, треба сказати, скільки релігійністю наших великих предків, — фундаторів храмів Божих, стільки й їхніми стараннями удосконалити рідне християнське мистецтво. Вони добре розуміли, що з красою православного Богослуження повинна гармонійно сполучатися і краса храму, в якому відбувається це Богослуження. Вони благорозумно вважали, що самій будівлі храму недостатньо лише тих форм (куполи й інше), якими вона відрізняється від усяких інших будівель. Вони розуміли, що призначення храму — підносити своєю красою, разом з урочистістю Богослужень, релігійні почуття вірних, зосереджувати їхні думки і серця в спільній молитві, наближати їх до Бога, єднати церковну громаду в один духовний організм. Тим вони, благочестиві предки наші, будуючи храми, дбали про їхню архітектурну художність, як зовнішню, так і внутрішню. Це християнське мистецтво України досягло своєї незвичайної краси в XII й XIII ст.ст., у будовах церков того часу і в реконструкціях церков княжої доби, поки Українська Православна Церква не була остаточно поневолена Московщиною. Рідне українське бароккове мистецтво напрочуд яскраво, в повній величі своєї краси, виявилось у реконструкції Успен-

ського собору Києво-Печерської Лаври (дивись ілюстрацію в 1-й частині статті, ч. 94 "Рідної Церкви").

Коли ви бували в Києво-Печерській Лаврі за досоветських часів, то пам'ятаєте як радувала ваші очі й серце краса Успенського собору. Ще віддалі, тільки ви ступили через головну браму на подвір'я цього монастиря, вас очаровував Успенський собор, що сяяв золотими миловидими семи куполами й дванадцятьма сонцями та всією своєю бароковою пишністю, і вашу душу обгортало тепло українського православ'я та наповнювало її чуття побожності. Пам'ятаєте як це неземне чуття підносило ваше серце до неба в години Богослужень в соборі, коли з його красою сполучалась краса Лаврсько-Печерського співу, який, за словами славетного церковного диригента Я. Калішевського, "своєю величною та багатоголосною мелодією не має собі рівного в світовій церковній музиці".

Успенський собор, головний храм Києво-Печерського монастиря, цього великого православного осередку, мав ще й те великоцінне значення для України, що він (собор) був своєрідним пантеоном. У його сутеренах і в стінах поховано багато історичних постатей, видатних українських діячів, церковних, державних та культурно-освітніх. За княжої доби там поховані: преподобний Феодосій, ігумен Печерський, засновник цього собору (1074 року⁴), великий князь київський Гліб Всеславич (1119), його дружина Анастасія Ярополківна (1129 р.), княгиня Євпраксія Всеволодівна, дружина римсько-німецького імператора Генріха I (1109 р.), київський воєвода, визначний державний діяч, Юрій Вишата (1109 р.), його дружина Марія Вишата (1091 р.). За литовсько-української доби там поховані: великий князь Володимир Ольгердович (1393 р.), великий князь Скиргайло Ольгердович (1396 року), князь Олелько (Олександр) Володимирович (1454 р.), князь Симон Олелькевич, меценат Успенського собору (1471 р.), князь Василь Олелькович (1495 р.) та князь Костянтин Іванович Острозький (батько), опікун українського православ'я і фундатор монастирів (1530 р.). В нартексі собору (в головному ході, зліва) був його, Острозького, надзвичайно цікавий мармуровий різьблений надгробок, дорогоцінна пам'ятка скульп-

4. Моці преп. Феодосія спочивали спершу в Дальніх (Феодосієвих) печерах, 1091 р. Їх перенесено в Успенський собор.

турного ренесансу України, єдина в Києві. За доби українських церковних діячів-просвітителів там були поховані: Єлтсей Плетенецький, архимандрит києвопечерський, організатор лаврської друкарні й автор багатьох передмов до різних видань (1624 р.), Захарія Копистеньський, архимандрит києвопечерський, видатний письменник полеміст (1627 р.), Памва Беринда, автор першого українського словника, різних передмов та віршів (1632 р.), Петро Могила, славетний митрополит київський, автор численних богословських і полемічних творів, протектор наук (1647 р.), Інокентій Гізель, архимандрит києвопечерський, згаданий уже видатний учений (1683 р.), Варлаам Ясинський, митрополит київський, автор передмов і віршів (1707 р.⁵). Також в Успенському соборі спочивали мощі святителя Михаїла, першого митрополита київського (988-998), перенесені сюди 1730 р. з Близніх (Антонієвих) печер Лаври. Крім усіх згаданих, там поховано багато добродійців монастиря та культурно-громадських діячів із старих українських шляхетських родів: Вишневецьких, Корецьких, Сангушків, Потоцьких, Ельців та інших, нащадки яких пізніше, коли над Україною запанувала Польща з жорстокими утисками на православних, — покатоличились і стали поляками...

У південно-західній частині Успенського собору містилася багатюща головна ризниця Лаври. Це були неоціненні скарби, як у матеріальному розумінні, так і в розумінні релігійному та культурно-історичному. То були дарунки Печерській обителі, нагромаджені за вісімсот п'ятдесят років (від часу побудови собору до днів ліквідації Лаври, як монастиря, в 1929 р.). Зберігались там церковні речі княжої доби — металеві чаші, хрести, ставники й інше. Дуже багато було речей з доби українсько-литовської та з доби Козаччини, дарунки православної української шляхти, а також гетьманів, полковників та інших старших козацтва і багатших посполитих, шанувателів Лаври (XI, XII і XIII ст.ст.). Було більше трьох сот Євангелій, майже всі в кованих золотих оправах, часто пудової ваги (16 кг), серед яких така ж Євангелія — дар гетьмана Івана Мазепи. Ще більше було напрестольних золотих хрестів мистецької роботи, а серед них — чудовий хрест, дар гетьмана Богдана

5. Роки смерті кожного із згаданих, що спочивали в Успенському соборі, подаємо за Л. Лебединцівим — "Києво-Печерская Лавра", Київ, 1889 р.

Хмельницького, і також художньо вилитий золотий хрест — дар полковника Григорія Герцика, сподвижника гетьмана І. Мазепи. Було там кількасот золотих з дорогими оздобами дарохранительниць і стільки ж золотих мистецької роботи чаш. Було коло п'яти сот дорогих плащаниць. Між ними вишита перлами плащаниця — дар гетьмана І. Мазепи. Було багато риз, кованих із золота й оздоблених діамантами для ікон, та багато-багато комплектів риз для духовенства. Між них чимало риз із XI і XII ст.ст., які чарували зір незвичайною красою і багатством. Між останніми були комплекти риз (фелоні, підризники, епітрахілі й інше) вишивані по ліонському шовкові дівчатами-послушницями Флоровського жіночого монастиря у Києві. Вишивки цих риз — полтавський рослинний орнамент — мали таку красу, що дивишся на них і не надивишся й дивуєшся такій умілості людських рук. Не говоримо про церковні речі, даровані Лаврі в XIX ст. і на початку XX-го, які мали більш матеріальну вартість (золото й срібло), аніж культурно-історичну. Всіх церковних речей у ризниці була велика-превелика кількість. Про Лаврську ризницю написано чимало книг. Повний опис її склав у двох томах (вид. 1912 р.) проф. Ф. Тітов "Різниця Києво-Печерської Успенської Лаври". В дні советського "із'яття церковних цінностей" в 1921-1922 рр., із Лаври вивезено двоє вантажних авт конфіскованих речей, що мали в собі золото, діаманти і срібло (Євангелії, Дарохранительниці, чаші, дискоси, хрести, панагії, митри й інше), більшу частину яких забрано з ризниці. Але багато речей, що мали культурно-історичну і мистецьку вартість, було тоді сховано, й потім вони зберігались у ризниці, як музейні предмети, під наглядом "Комітету охорони культурних пам'яток", підлеглого Київській Академії Наук.

Ліквідація Києво-Печерської Лаври, як монастиря, заповідяна советською владою в грудні 1929 р., коли всіх манахів звідти виселили, а на брамах вивісили зухвалі транспаранти, що "монахам і духовенству вход в Лавру строго воспрещается". Це був тяжкий удар для киян і для всієї православної України. Але ніхто не міг допустити думки, що Лаврі, цій майже дев'ятсотлітній твердині українського православ'я, трохи пізніше той же ворог завдасть удару в саме серце.

В січні 1930 р. Лавру перетвореного в т.зв. "Музейний городок", у якому найголовнішим був музей антирелігійний. В будинках колишньої Лаврської гостиниці, яких було чотирнадцять,

цять, замешкали працівники "городка" та різних підприємств Печерської дільниці Києва. Лавру осквернено. Її Успенський собор, як і всі інші церкви й велична своєю архітектурною красою дзвіниця та Ближні й Дальні печери стали предметами антирелігійного музею і джерелом прибутків антихристиянської держави. До кожної церкви чи на дзвіницю або в печери впускали тільки по квитках, за гроші. Тож зрозуміло, що хто хотів оглянути всю Лавру, повинен був купувати більше двадцяти квитків. Так було аж до часу останньої війни.

Як оповідає проф. Б. Жук⁶, в серпні 1941 р. НКВД закрило "временно" всі відділи "Музейного городка" і виселило звідти всіх музейних працівників та інших мешканців, мотивуючи це тим, що в Лаврі буде міститися штаб оборони Києва. Вхід на територію Лаври заборонили і коло брами поставили варту. Науковий працівник історичного музею "городка" М. Черногуб, що був виселений звідти разом з іншими і замешкав на Печерському саме проти головної брами Лаври, спостерігав, як упродовж двох тижнів щодня туди в'їздило авто НКВД, а вслід за ним — вантажне авто з трьома робітниками. Це впевнило Черногуба, що під Успенський собор Лаври закладають міни, впевнило тим більше, що серед киян ходили чутки про якісь таємні "бригади", які лазять по підвалах будинків центральних вулиць Києва і щось там роблять.

Незабаром Київ зайняли німці. В жовтні, коли стало відомо, що нова влада не забороняє Богослужень, кияни заходились очистити Успенський собор від большевицької наруги, поздирали антирелігійні плякати, позмивали їхні сліди, приготували храм до Богослужень. Проф. Черногуб попереджав, що під собором є, мабуть, міни. Кількоро мужчин, а з ними німецький офіцер і Черногуб ходили в сутерени собору, обдивлялися, але нічого не знайшли. Офіцер сказав Черногубові, що не може бути такого варварства, щоб храм був замінований. НКВД заклало міни дуже вправно, та й не легко було знайти їх у цілій системі печер під собором. Ініціатори вирішили були, казав авторові цих рядків киянин прот. Д. Ходзицький, 1942 р., відслужити ввечері 3 листопада Всеношну, а ранком Літургію і Молебень. Але Черногуб невідступно твердив, що під собором є міни, вказуючи на те, що НКВД недаремно два тижні "господарило" в Лаврі і що

6. "Вісник Інституту вивчення СССР" ч. 2 (19), 1956 р., Мюнхен.

Хрещатик та інші центральні вулиці Києва вже зруйновані советськими мінами. Тоді вирішили не служити Всеношної, а ранком — Літургію, тільки перед цим ще раз пильно оглянути всі ходи і печери під собором.

Та скоро тривожні припущення професора М. Черногуба здійснились. Невідомо, чи російсько-большевицькі агенти, які залишилися з варварськими завданнями в Києві, знали про пляни киян щодо відновлення Богослужень у Лаврському соборі, але свій непрощений злочин вони, ті агенти, виконали. 3-го листопада 1941 р., ввечері, десь по шостій годині, Лаврою і всією Печерською дільницею Києва струсонув страшний вибух..., предковічні зводи Успенського собору і його міцні капітальні стіни рухнули. З великої української святині і дорогоцінної культурно-історичної пам'ятки світового значення стала тільки конусувата купа руїн...

Так довершує ворог обезглавлення Києва, цього Єрусалиму Вітчизни нашої. Зруйновано ж бо в Києві більше сімдесяти церков, про що докладно сказано в 18-му нашому нарисі ("Рідна Церква" чч. 77, 78 і 79).

Після зруйнування Успенського собору, проф. М. Черногуба ті ж самі російсько-большевицькі агенти підступно вбили⁷.

7. Проф. И. Никодимов — "Воспоминание о Киево-Печерской Лавре", стор. 141, Мюнхен, 1960 р.

ЗРУЙНУВАННЯ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО СОБОРУ НА ПЕЧЕРСЬКІМ

Золотоверхий православний Київ терпів, як мученик перших віків християнства. Терпів од варварів новітньої поганської імперії, що зветься ССРСР. Бездушні володарі цієї імперії заповзялися змінити образ великого християнського міста, образ український, вирішили змінити його на образ московсько-советського безбожного "соцгорода". Почалася так звана "реконструкція" Києва, що її, за наказами з Москви, нагально здійснював сатрап Сталіна в Україні П. Постишев.

3 червня 1934 року почали руйнувати дощенту київські храми, передусім історичні пам'ятки української культури. Одного дня, ідучи Велико-Володимирською вулицею (совети назвали її Короленка), я був несподівано вражений, що безслідно зник Ірининський пам'ятник (останок храму св. Ірини, що збудований був князем Ярославом Мудрим), який за два дні перед тим ще стояв. Уночі динамітом знесли його; брили з нього позавозили в подвір'я Св. Софії й поскидали навколо собору, для більшого глуму над українською святинею, а місце руїни забрукували. Офіційно знищення пам'ятника мотивувалося тим, що він перешкоджав, ніби, вуличному рухові. В дійсності ж це не було причиною, бо пам'ятник стояв скраю вулиці, майже біля самого тротуару (справа, як іти від Золоторотського скверу в напрямку до Софійської площі). Це був пілон під невеликим куполом з хрестом і своєю формою справляв гарне враження, а для знавців будівельного мистецтва нагадував про українське церковне зодчество княжої доби. Київський мистецтвознавець І. Моргилевський пропонував зрізати пам'ятник спеціальними пилами, щоб зберегти його цілий, але начальники міста не послушали цієї поради.

Час від часу того літа я бував, у міру можливости, на Печерському. Ця нагірна частина Києва, повита, наче пишним вінцем, дев'ятнадцятьма церквами, переважно стилю українського барокко, була дивно-художнім поєднанням краси природи з красою архітектури. Коли ви дивилися на Печерське знизу, з Дніпра, вас чарувала напрочуд велична картина, яку навряд чи можна знайти десь у цілому православному світі. Особливо чарівним Печерське було влітку. На тлі зеленої гори, що хвилястим пасмом простяглася понад широким Дніпром, красувалися білокам'яні золоті храми Печерської Лаври, а серед них неслуханно-пишний семиглавий Успенський собор і чудо архітектури височенна струнка дзвіниця, також золоті верха. Праворуч Лаври, коли дивитися з Дніпра, видніла невелика церква Спаса на Берестові, одна з найдавніших, а трохи далі праворуч сяяв великий і чарівний своєю красою Миколаївський собор, будова гетьмана Івана Мазепи, а поруч з ним — монастир св. Миколая Столпового. Всі ці храми ефективно біліли й вилискувалися, особливо в погідний день, своїми чудовими куполами, і ще здалека зачаровували зір подорожнього, як він наближався до Києва од Броварів (лівий берег Дніпра). То ж про цю картину говорить Тарас Шевченко в поемі "Варнак"; розповідає з духовною теплою своєї великої душі про тяжкого злочинця-людоріза, як ця картина, де "храми Божі, ніби з самим Богом розмовляють" зворушила злочинця:

*"Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О Боже мій милий!
Який дивний Ти. Я плавав,
До полудня плавав."*

Ота картина, слава і честь наших предків, невтримно вабила мене, тим більше, що в ті нелюдські дні зависла над нею, над усім православно-національним світом України, над її культурою жорстока неблаганна рука розгрому. Душа сповнена була жадобою ще і ще раз надивитися на рідні святині, насолодитися їхньою незрівняною красою.

Отож якось наприкінці червня іду я по Печерському. Наближаюся до Миколаївського собору. Наближаюся, але... не бачу, як завжди бачив, високо за будинками самого собору. Стривожений підходжу ближче й бачу: розвалюють дзвіницю,

що стояла над самою вулицею як входить на подвір'я собору. Мій зір із жахом падає в глибину цього подвір'я. Там, замість величного храму, що кожен раз, як підходжу було до нього, сповняв моє серце святою радістю, бачу тільки страшне румовище. За три дні перед цим, як потім стало мені відомо, цю велику пам'ятку великого гетьмана мінами висадили в повітря. Миколаївський собор, "Великий Микола", як його називали в народі, став першою жертвою страшного московського вандалізму в Києві.

В глибокій давнині, за княжих часів, у тій мальовничій місцевості, де пізніше збудовано славетний собор св. Миколая, був, як оповідає історія, жіночий Св.-Миколаївський монастир. Відомо, що в ньому прийняла чернечий постриг мати преподобного Феодосія Печерського. В ході української історії той монастир не зберігся до пізніших часів. Гетьман Іван Мазепа, цей високо-культурний діяч, що прикрасив Київ кількома храмами свого пишного барокко, а інші, як Софійський собор, Успенський собор Печерської Лаври, соборну церкву Михайлівського монастиря тощо, реставрував під той стиль, задумавши збудувати в Києві Миколаївський собор, обрав для цього оту мальовничу і найвищу місцевість на Печерському. Для здійснення того задуму гетьман домігся у Москві приїзду в Україну видатного архітекта Йосипа Старченка, українця, якого вона (Москва) привласнила, як і інших багатьох талановитих українців, зокрема архітектів та мистців, і навіть змінила його прізвище на Старцев.

Тут до речі буде сказати, що й наші українські вчені, йдучи слідом за російською облудною наукою, яка в своєму ставленні до українських проблем безоглядно перекинує факти, довгий час трактували Йосипа Старченка як росіянина Старцева, повторювали твердження московських учених, що Старченко "выдающийся русский архитектор". Лише недавно професор М. Макаренко, О. Повстенко та інші в своїх дослідках з історії українського мистецтва розвіяли той заблуд.

Отже в 1690-1694 роках збудовано за проектом і безпосереднім керівництвом Йосипа Старченка Миколаївський собор, на кошти гетьмана Івана Мазепи. Це була "зовсім нова, — як каже О. Повстенко ("Нові дні" ч. 78-79, Торонто, Канада, 1956 р.), — на той час архітектурна композиція монументальної будови храму, у якій поєднано давньоукраїнський тринавовий шестистовпний план великокняжої доби з пляном західного

типу базиліки". Собор вражав своєю монументальністю і красою форм. Стрункі колони, пілястри, капітелі, декоративні фронтони, пишний портал, п'ять незвичайно ефектовних зеленявих із золотими променями куполів, грайливі півкупольники завершені золотими сонцями, багатство скульптурних прикрас, чудове оздоблення вікон — все гармонійно поєднане в одно архітектурне ціле і все пройняте українським національним духом. В нішах порталю і фронтонів були олійні зображення святих. Над головним входом був намальований св. князь Володимир у козацькому кунтуші, а під ним був герб Мазепи, як і на інших церквах, будованих гетьманом (після Полтавської битви за наказом царя Петра I всі ті герби поздирано, а замість них поставлено двоголові орли Російської імперії). Увесь білий, чудово удекорований плястичними прикрасами на світло-зеленому тлі, храм був життєрадісний, прекрасний, як український Богом дарований нам світ.

Таким же прекрасним був Миколаївський собор і всередині. Коли ви входили до нього, вас вражало незрівняне багатство його оздоблення. Передусім зачаровував пишний семиарусний головний іконостас, що своєю висотою сягав аж у середину куполу, зачаровував красою різьбу, дуже вмілою композицією найвитонченіших узорів — листя, квітів та кетягів винограду. Він увесь мінливо сявав позолотою, а головне — рідним національним мистецтвом, яке в той час досягло було в Україні незвичайного розквіту. В горішньому ярусі іконостасу були скульптурні янголи — мистці з пензлями і палітрами в руках. "Шедевром були царські врата, — каже О. Повстенко, — надзвичайної майстерности орнаментального рисунку." Цей іконостас був виконаний київським видатним різьбярем Союзом Баликою, як про це свідчив надпис на самому іконостасі. Інші два іконостаси, кіоти, самі зображення святих, бароккові визолочені рями з розкішними орнаментовними ризами на них і настінний розпис храму, багатий своєю орнаменталією, також відзначалися пишністю і духом високорозвиненого тоді українського народнього мистецтва. В цілій будові храму, як зовні, так і всередині, все досягало незрівняної мистецької досконалости. Ту красу важко передати словами. Її може уявити лише той, хто свого часу бачив цей храм. В такій красі й майже в повному своєму блисківі Миколаївський собор зберігся аж до часу варварського зруй-

нування його. До червня 1934 року красувався він високо над Дніпром як символ духовної краси і культурної величі гетьмана Івана Мазепи.

В дні відродження Української Автокефальної Православної Церкви Миколаївський собор, за словами митрополита Василя Липківського, став "вертепом" цього відродження. Тут у свято літнього Миколая, 22/9 травня 1919 р., відбулася перша урочиста служба Божа (Всеношна й Літургія) українською мовою; хором керував славетний композитор Микола Леонтович.

Як свідчать мистецтвознавці, собору, на превеликий жаль, перед зруйнуванням його, не обміряно й не сфотографовано. Велика пам'ятка українського церковного зодчества загинула навіки. Цей безприкладний в історії культури Європи злочин Московщини, як і зруйнування інших святинь Києва, лежатиме вічною ганьбою на її (Московщини) некультурності.

ЗРУЙНУВАННЯ МИХАЙЛІВСЬКОГО СОБОРУ

*"Зруйнували святиню Твою, геть
сплюндрували оселю імені Твого."
(Псал. 73, 7)*

Незчисленних, несказанно тяжких втрат, духовних і матеріальних, зазнав і зазнає український народ під московсько-советським режимом. Особливо болюча для України втрата її дорогоцінних пам'яток старовинного церковного зодчества. З ненависти до релігії, зокрема до Української Православної національної Церкви, советська влада в 30-х роках, після знищення духовенства й сотень тисяч вірних, планоно почала нищити в Україні всі храми Божі, передусім ті, що будовані в княжі часи та в козацько-гетьманську добу. В Києві і Чернігові, в Переяславі і Полтаві, в Білгороді і Харкові, в Путивлі і Новгород-Сіверському, в Ніжені і Глухові, в Батурині і Конотопі, в Острі і Любечі, в Лубнях і Прилуці, в Білій Церкві й Умані, в Кам'янці-Подільському й Овручі та в багатьох інших містах зруйновано майже всі церкви, здебільшого архітектурні шедеври, твори наших великих предків. Дика руїна прокотилася також по містечках і селах. На початку 40-х років уже рідко можна було бачити в селі церкву. Їх зруйновано тисячі. Хтось у майбутньому складе той сумний, нечуваний у світі рахунок. Плюндруючи християнську субстанцію України, ворог нищив і її культурно-історичні пам'ятки, які характеризували її духовну самобутність.

Велике значення мав для України і всього християнського світу Михайлівський собор у Києві, зруйнований 1934 року. Його збудовано великим князем київським Святополком-Михаїлом в 1108-1113 рр. на честь св. Архистратига Михаїла, патрона міста Києва. Тоді ж при храмі був заснований чоловічий монастир. Первісно храм був типічного для тих часів

візантійсько-українського стилю, з трьома півкруглими абсидами у вітартній частині та з одним великим позолоченим куполом, через що вже тоді він звався "золотоверхим". В середині храм було оздоблено, як і Софійський собор та інші святині Києва, пишними мозаїками й фресками, виконання місцевих київських майстрів (перша робота українських мистців). То були великі художньо-історичні скарби, що їх могла набувати тодішня Україна. Чужинці-мандрівники, як Еріх Лясота (XVI ст.), Павло Алепський (XVII ст.) та інші в записках про свої подорожі по Україні захоплюючи похваляли красу Михайлівського собору. "Великий вітарт подібний до вітартів Св. Софії і Печарського монастиря; так саме в центрі його сяє мозаїчний образ Богоматері, яка стоїть піднісши руки з відкритими долонями догори. Близько неї образ Спасителя, що подає Своім ученикам божественний хліб і кров. Під ними зображення святителів, усе мозаїки", — писав Павло Алепський. За його тим описом можна зробити висновок, що Михайлівську церкву і велику церкву Києво-Печерської Лаври розписували за одним пляном, зразком якому служив Софійський собор.

В час розквіту українського барокко, в XVII й XVIII ст.ст., Михайлівський собор значно поширено. До трьох нав княжої доби прибудовано ще дві бічні нави св. великомучениці Катерини з правого боку і св. великомучениці Варвари — з лівого, де й поставлено було срібну раку з її мощами. В 1715-1716 рр. у храмі споруджено нові іконостаси, з яких головний — дуже коштовний, збудовано коштом гетьмана Івана Скоропадського. Будували його одночасно з головним іконостасом Успенського собору Києво-Печерської Лаври різьбярі українці — Яким Глинський та Григорій Петров. Довкола головного купола побудовано ще шість менших та вісім малих куполів і всі покрито металевими листами й позолочено. Для скріплення склепінь первісної будови споруджено з південного, з північного і західного боків по чотири контрфорси. Над входами прибудовано фронтони, над центральним з них височіла бронзова постать Архистратига Михаїла. Незвичайно ефектовні й легкі своєю формою золоті куполи, що милували зір, разом із стилевими конструктивними оздобами надавали святині монументальної краси, посвідчуючи щедрість благочестивих мужів нашої козацької доби. В такій архітектурній конструкції, що поєднала візантійське мистецтво з україн-

ською барокковою клясиною, собор стояв до наших днів. Тільки величезний двоголовий орел (I полов. XIX ст.) московської імперії на хресті центрального купола псував незвичайне враження від зовнішнього вигляду святині.

В Михайлівському соборі, як і в інших старовинних церквах Києва, було поховано багато чільних постатей Української історії. Тут спочивали: великий князь Київський Святополк-Михаїл (+1113 р.), його дружина Варвара, князь Турівський Святополк Ігоревич (+1190 р.), князь Дубровицький Гліб Юрійович (+1196 р.), митрополит Київський духовний письменник Іов Борецький (+1631 р.), єпископ Кирило Флоринський (+1795 р.) та інші.

В советські часи, коли на всі монастирі в першу чергу впали жорстокі утиски, в 20-х роках Михайлівський монастир, після більш восьми сот років свого життя, перестав існувати. Ченці не витерпіли наруги й розійшлися. Собор деякий час був парафіяльним храмом однієї з київських парафій. Року 1928 комуністична влада закрила його. Мощі св. Варвари перенесено до Володимирського собору, який перетворено в антирелігійний музей, а дорогоцінна своєю мистецькою роботою срібна рака з-під мощей, дар гетьмана Івана Мазепи, зникла. Тоді ж дзвони з дзвіниці монастиря знято "для нужд построения социализма".

На початку літа 1934 року, вслід за переїздом із Харкова в Київ маріонеткового уряду УССР, над київськими святинями нависли чорні хмари. Чутки про "реконструкцію" столиці, які ширились по місту ще з кінця 1933 року, стали дійсністю. Плянувалося будувати на місці княжого центру Києва советський, так званий, "урядовий центр". Для цього задумали знести Софійський собор, Михайлівський монастир, Трьохсвятительську церкву та сусідні з ними квартали міста. Згодом з невідомих причин, які може колись вияснить історія, той вандальський проект частково змінено. Храм Святої Софії вирішили залишити. Але стала неминучою загибель Михайлівського монастиря і Трьохсвятительської церкви, також пам'ятки княжої доби. Саме на їхньому місці за пляном, який подано з Москви, безбожна влада вирішила будувати два, ніби, двірці: Совнаркому і ЦК КПБУ, а між ними велетенський пам'ятник своєму ідолу — Леніну.

Цей варварський замисел надзвичайно схвилював українців Києва, в першу чергу вчених, археологів та мистецтвоз-

навців. Не дивлячись на страшний терор, що лютував над Україною та її інтелігенцією, професор Микола Макаренко, видатний знавець церковної археології й мистецтва⁸, перший сміливо виступив проти зруйнування Михайлівського монастиря. Використовуючи свій авторитет серед науковців (проф. Макаренко був членом Археологічного Комітету Всеукраїнської Академії Наук, а раніше працював у Петербурзькому ермітажі), він підняв їхні голоси на захист великої історичної пам'ятки, а сам став передовим у тій героїчній боротьбі. Він подав до советської комісії, що керувала "реконструкцією" Києва, широку доповідну записку, в якій безстрашно вказував на дикість і невігластво проєкту; доводив, що кожна культурна держава гордилася б, коли б мала таку дорогоцінну пам'ятку мистецтва, як Михайлівський собор. Далі цей лицар науки і мистецтва послав аналогічну доповідній записці телеграму самому Сталіну, а копію її — Постишеву, намісникові диктатора в Україні. Тяжка нерівна боротьба...

Заходи вчених проти зруйнування Михайлівського монастиря викликали між вищими советськими урядовцями листування, зокрема між наркомом освіти УРСР В. Затонським та Ф. Коном, керівником музейного відділу наркомосу РСФСР. Але у них, в імперії нечуваного страху, забракло мужности протестувати проти зруйнування пам'ятки світового значення.

Тим часом професор М. Макаренко героїчно боровся до кінця. Цей благородний муж не міг погодитися з думкою, що в ХХ-му сторіччі загине культурна пам'ятка, яка пережила часи половців і татар (Михайлівський храм за татарського погрому був мало пошкоджений). Він (М. Макаренко) все побивався, писав, ходив по урядових установах, місця собі не знаходив од тривоги, а при останній своїй розмові з Постишевим, коли той категорично сказав "ні!", він гірко заплакав... Але головою кам'яного муру не проб'єш..., бездушних опричників не вблагати.

Того літа, 1934 року, професора Миколу Макаренка заарештували і вивезли до м. Казані, а звідти скоро на Сибір, де

8. Макаренко М. відомий своїми працями з історії українського мистецтва. В 1920-х роках ґрунтовно досліджував Преображенський собор у Чернігові, пам'ятку початку ХІ сторіччя, наслідком чого написав монографію "Біла Чернігівського Спаса", Київ, 1927 р.

він наприкінці 1938 року помер. Така ж доля спіткала й ще кількох учених, що стали в обороні Михайлівського собору.

В жовтні 1934 року під Михайлівський собор заклали міни й однієї ночі висадили в повітря... Святиня, що простояла 825 літ, третя найвизначніша пам'ятка княжої доби України, загинула... За наказом Москви загинув храм, архітектурна споруда початку XII століття, що, як свідчить проф. В. Січинський, у той час не мав собі рівних у цілій Середній Європі, бо там ще не вміли тоді будувати таких церков. На Михайлівській горі над Дніпром, яку впродовж віків пишно вінчав цей храм, звеличений та оздоблений стараннями і коштом князя Костянтина Костянтиновича Острозького, гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи та інших благочестивих мужів, стала пустка. Від святині лишилась тільки широка яма, вкрита румовищем...

В той час советська преса в Україні, мов для більшого глуму над українською культурою, писала, що Михайлівський собор жадної цінности, крім мозаїк, не має. Так у газеті "Комуніст" з 16 жовтня 1934 року було сказано: "У зв'язку з будівництвом на урядовій площі, як відомо, зноситься кол. Михайлівський монастир. Сам будинок монастиря архітектурної цінности не має, але мозаїки, що збереглися в ньому, дуже цінні. Тому їх вирішили перенести і встановити в Софійському заповіднику. Ці мозаїки викладені з чистого золотого аркуша. Внизу і по краях вони оповиті орнаментом... Зняття мозаїк з такої великої площі (понад 60 кв. метрів) і перенесення їх в нове місце робиться вперше в історії..." А після зруйнування монастиря кївська газета "Пролетарська правда" писала: "В Михайлівському соборі ніяких княжих поховань не знайдено. То були вигадки буржуазних націоналістів..."

Частину знятих зі стін собору мозаїк, що так зацікавили руйнників, "у непошкодженому вигляді", як писали газети, перенесено до Софійського собору (пізніше вони зникли), а найцінніші з них перевезли до Москви. Решта мозаїк і фрески загинули, звичайно, разом з будівлею.

Одночасно з Михайлівським собором зруйновано і Трапезну церкву монастиря, будівлю 1713 року і дзвіницю — 1716 року, обидві — пам'ятки багатого своїми оригінальними формами українського барокко.

Тоді ж зруйнували сусідню з монастирем Трьохсвяти-

тельську церкву, що була збудована в XII сторіччі князем Святополком Всеволодовичем, а в XVII ст. оформлена в стилі українського барокко. Власне на її місці й постав т.зв. "урядовий центр", побудовано незграбний "Будинок ЦК КП(б)У", який тільки опоганив старий Київ.

Головна мета советської Москви в так званій "реконструкції" Києва, — була наруга над українською культурою та історією. Миколаївський собор (на Печерському) і Михайлівський собор стали першими жертвами тієї вандальської "реконструкції".

До 1934 року в Києві було дев'ять храмів княжої доби: Софійський собор, Успенський собор Печарської Лаври, Михайлівський собор, Трьохсвятительська церква, Троїцька надворотня церква в Лаврі, церква Спаса на Берестові, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі, Успенській собор на Подолі й Кирилівська церква (три перші з них — найвеличніші). Зруйновано чотири: Михайлівський собор, Трьохсвятительську церкву й Успенський собор на Подолі — в 1934-35 рр. та Успенський собор Лаври — 1941 року.

ЗРУЙНУВАННЯ БОГОЯВЛЕНСЬКОГО СОБОРУ

"Могутня вільна громада, смілива і відважна, жива й чутлива, твердиня і захист народу і православія — українське козацтво залишило після себе глибокий невитравний слід у культурному житті минулого (XVII і XVIII ст.ст.) України." Так писав видатний мистецтвознавець професор Микола Макаренко про козацьку добу в історії українського народу⁹, про добу, коли пишно розцвітала була культура України, зокрема її церковно-архітектурне мистецтво, за яке він (Макаренко) і життя своє поклав у 1930-х роках під російсько-большевицьким обухом.

Козаччина — це одна з найцікавіших епох історії України. Тут гармонійно поєднувались любов до Бога і своєї вітчизни, глибока релігійність і свобода та громадянська рівність. Вони, ці ідеали, мирно зживалися з умовами буття козака-воїна, завжди готового до походів, до війни, в обороні волі свого народу і його святої віри православної. А ворогів України ніколи не бракувало. Тож буття її в часи козаччини, як і в попередні віки й пізніше, часто сповнене було тривоги і всяких напастей та бід. Де ж тоді час для культурного будівництва, для творчості? Але... серед пам'яток українського мистецтва козацької епохи, з певністю можна сказати, не було жадної, яка б не відзначалася своєю красою. В монументальних пам'ятках церковної архітектури, клясично простої і стрункої, в храмах, що своїми ефектовними куполами підіймалися до неба й радісно сяjali двораменними бароково-оздобленими хрестами, у внутрішніх прикрасах храмів, у багатих, вишитих шовком, ризах ікон, в гаптуванні, як і в речах домашнього

9. Журнал "Зодчій", 1908 р., С.-Петербург.

вжитку, від простолюду до гетьмана, тогочасна Україна прекрасно виявила своє глибоке розуміння краси і свої самобутні високомистецькі здібності.

Українські гетьмани, військова старшина і рядове козацтво, як і посполиті люди, головно Церковні Братства, були щиро-побожні й не шкодували сил та засобів на звеличення своєї Церкви Православної. Вони, а найперше гетьмани, полковники й інші старші козацькі, використовуючи години мирного часу, ревно дбали про християнську красу рідного краю, будували пишні храми і багато прикрашували їх. Глибокорелігійні, вони завжди носили в собі високі почуття "віри предківської" й духовної радості, що облагороджують життя людини, наповняють його красою і змістом та надають сил на життєвому шляху.

Надзвичайно пишно розцвіло українське церковно-архітектурне мистецтво, те наше рідне велемовне барокко, за славетного гетьмана Івана Мазепи, цього лицаря культури й просвіти. За його гетьманування Україна, багата культурними надбаннями, духовними і матеріяльними, якими славилась вона тоді далеко за свої межі, стала ще багатшою. Його стараннями й енергією і його коштами споруджено в Києві й інших містах України чимало нових величних церков та багато реставровано і розбудовано старих. Коли бачимо на відомій гравюрі І. Мигури з 1706 року шість церков фундацій Мазепи, так то тільки частина всіх величавих будов, фундованих гетьманом протягом 1687-1706 рр., історики українського мистецтва нараховують понад двадцять. У Києві в 1690-1694 рр. побудовано величні собори Св.-Миколаївський на Печерському і Богоявленський на Подолі. Будував їх славетний архітектор Йосип Старченко, — родом з Київщини¹⁰. Майже одночасно з цими соборами, в 1690-1699 рр., реставровано Софійський собор (пам'ятка 1017-1034 рр.), Успенський собор Києво-Печерської Лаври (1073 р.), Св.-Троїцьку церкву (1106 р.) над головною брамою цього ж монастиря, соборну церкву Михайлівського монастиря (1108 р.) та Кирилівську церкву (1140 р.). Все предковічні святині України. Іван Мазепа дбав про реставрацію та розбудову храмів-пам'яток старокняжої доби України; дбав для того, щоб пробудити в своєму народі

10. Привласнений російською культурою, навіть його прізвище змінили на "Старцев".

інтерес до культури його минувшини, до найстаріших часів його державного життя. Ті храми гетьман І. Мазепа не тільки реставрував, але й розбудовував, надавши їм розкішних форм стилю українського барокко. Так Софійський собор, цей найкращий і найбільший в Україні храм старокняжої доби, значно розширено, добудовано ще дві нави, і храм став дев'ятинавим. Надбудовано стіни і збудовано ще чотири нові куполи й так стало їх усіх тринадцять. Цілій будові собору, як і всій православної архітектурі Києва, надано українського характеру. Також розширено Успенський собор Печерської Лаври. До трьох його первісних нав добудовано ще дві, а на західньому чолі побудовано пишні фронтони перед входом і над ним, сім куполів і бокові фронтони прибрали прекрасних бароккових форм. На Свято-Троїцькій церкві Лаври споруджено вищий купол і два менші з боків та розкішний фронтон посередині. В Михайлівському соборі до трьох нав княжої доби прибудовано ще дві нави, і довкола головного купола споруджено ще шість менших куполів та всі позолочено, як і на інших реставрованих тоді храмах Києва.

Крім великого діла реставрації та розбудови київських церков княжої доби і побудови Миколаївського та Богоявленського соборів, гетьман І. Мазепа збудував у той же час (1696-1698 рр.) пишну п'ятикупольну церкву Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської Лаври. Поза Києвом він протягом 16 років (1687-1703 рр.) збудував величний собор Вознесіння Господнього в м. Переяславі, церкву Різдва Богородиці в м. Білій Церкві, дзвіницю Борисо-Глібського собору в Чернігові та будинок Колегії там же, дві церкви в м. Батурині й докінчив будову Спасо-Преображенського Мгарського монастиря біля м. Лубень, почату за гетьмана Самойловича¹¹.

Богоявленський Братський собор споруджений, як уже сказано, в 1690-1694 роках, щедротами гетьмана Івана Мазепи. Збудовано його на місці дерев'яної церкви, яка згоріла, на садибі, що подарувала Київському Церковному Братству, на початку XVII ст., меценатка Гальшка Гулевичівна, дружина

11. Крім церков, І. Мазепа збудував кілька шкіл у містах, замок у Батурині, палату в Києві, дім у Чернігові, палату в Дехтярівці, "Економічну браму" і "Палатну вежу" в Києво-Печерській Лаврі, стіну-мур довкола цього монастиря й інше, все в стилі того ж українського барокко

мозирського маршалка Степана Лозки, "на заснування ма-настиря і при ньому школи для дітей шляхетських і міських та гостинниці для странників віри православної", як це було написано меценаткою в дарчій грамоті. Богоявленський собор своїм стилем у цілій своїй архітектурно-бароковій композиції був подібний до його ровесника, Миколаївського собору. Так як і цей, він мав три широких нави і п'ять позолочених куполів. Так само в горішній частині його західньої фасади сяяв пишний фронтон, завершений ефектними півкуполю-никами з золотими сонцями. Нижній фронтон західньої фа-сади (порталь), також із золотими сонцями, був імпазантніший, ніж у Миколаївському соборі, і чарував багатством скульп-турно-художніх візерунків, чим звертав на себе увагу мис-тецтвознавців, своїх і чужих, як зразок скульптури україн-ського барокко. В нішах фронтонів були, як і в Миколаївському соборі, олійні зображення з Священної історії: Хрещення Гос-поднє, Преображення та інша іконопись. Чола трьох фасад (західньої, південної й північної) прикрашували мистецькі пілястри і капітелі, поєднуючись у повну гармонію з де-корациєю вікон, з пишністю карнизів і з усіма окремими дета-лями архітектурної цілості будови. Ще здалека, як ви під-ходили до собору, ваш зір милувався його красою.

Так само був пишний Богоявленський собор і всередині. Чарували зір і серце перш усього розкішні іконостаси, роботи відомого в історії українського мистецтва київського архітекта Андрія Меленського. Образи головного іконостасу написали художники — італієць Антоніо Скотті й киянин Іван Квятков-ський. Цей останній, разом з іншими київськими художниками, написав ікони двох бічних іконостасів і виконав настінне малювання собору. Всі три іконостаси дивували багатством різьби, яка в XVII ст. на Україні досягала дуже високого розвитку. Це була, як і в Михайлівському соборі та в усіх інших новозбудованих і реставрованих Мазепою храмах, незвичайно мистецька різьблена орнаментика, найвитончені-ше мереживо, елементами якого уживали різьбарі улюблених в Україні рослин: соняшники, мальва, жоржини, гвоздики й інше, зокрема дуже шанувалася в тій різьбі виноградна лоза. Самі форми композиції тих творів різьбарства та добір кольо-рів дихали українським національним стилем. Від цілої будови собору, від його зовнішньої і внутрішньої пишності віяло рідним духом, віяло культурним генієм Мазепи.

На жаль, наші вчені не віділяли досі належної уваги діяльності гетьмана І. Мазепи, як мецената-будівника церков, великих пам'яток рідного православного мистецтва. Писали про нього більше як про державного діяча і політика, та й то здебільша за російськими джерелами, повними сфальшованих концепцій, перекручених фактів, грубих тенденцій і вигадок про великого гетьмана-патріота, на які так здатні російські історики. А шкода, що діяльність гетьмана у сфері українського мистецтва та культури найменше досліджена. "Меценатство І. Мазепи — це не примха магната, це не бажання здобути собі славу і популярність, як це старалися "висвітлювати" московські автори у своїй злобі", — каже проф. В. Січинський¹². Ні, меценатство Мазепи було його внутрішньою потребою як культурного діяча. Це був подвиг для піднесення просвіти і культури свого народу, своєї нації, для її сили і відпорности проти сусідів, що звзіхають на її землі.

Чотири величні храми — Богоявленський і Миколаївський собори та церква Всіх Святих у Києві й собор Вознесення Господнього в Переяславі, — збудовані гетьманом І. Мазепою, та шість реставрованих ним величавих церков княжої доби і три храми, яких він докінчив будову, розпочату його попередниками, й інші церкви його будови, своїм стилем усі були символом української незалежності.

Богоявленський храм, соборна церква Братського чоловічого монастиря, разом з Могилянською Академією (вона стояла в стінах монастиря), яка дала Україні багато видатних діячів церковних і культурно-громадських і лицарів-оборонців православної віри та волі й державности українського народу, — це був великий духовно-культурний центр. Він, Богоявленський монастир, славно виконував те благочестиве діло, для якого заповіла свій ґрунт Г. Гулевичівна. Двісті двадцять п'ять років Богоявленський собор служив храмом і для студентів Академії (існувала вона понад триста літ; 1919 р. советська влада ліквідувала її).

Богоявленський Братський монастир мав багатий музей і книгозбірню, де зберігалося близько 15000 різних пам'яток з церковного мистецтва, з археології та іншого, а також більше 2000 старовинних українських рукописів, актів, грамот і листів.

12. "Іван Мазепа — людина і меценат", стор. 14, Нью-Йорк, 1959 р.

Серед книг бібліотеки було поверх 1600 стародруків. Яка доля усіх тих скарбів, — невідомо. В самому храмі Богоявлення зберігався хрест Єрусалимського патріярха Феофана, з 1620 року. Під долівкою храму біля південної стіни був похований гетьман Петро Сагайдачний, що свого часу належав до Богоявленського Братства разом з усім козацьким військом Запорозьким. За головним престолом храму, внизу, також був похований (1747 р.) славний учений Василь Григорович Барський, вихованець Київської Академії, автор знаменитого опису своєї подорожі по Європі й Малій Азії.

Двісті сорок літ Богоявленський собор сявав своєю красою посеред Подолу, і сявав би вічно, коли б не московсько-більшевицький режим. У 1930-х роках, після масових арештів українських письменників та науковців, після винищення штучним голодом у 1932-1933 рр. більше 7 000 000 селян, Москва почала жорстокий розгром культурно-історичних пам'яток України, передусім церков, свідків колишнього релігійного і культурно-національного величчя українського народу. Цей варварський розгром спав у першу чергу на Київ і третьою його (розгрому) жертвою після Миколаївського і Михайлівського соборів став — Богоявленський.

Якось на початку листопада 1934 року вийшов я на гору Свято-Андріївського собору, звідки ясно відкривається весь Поділ. Поглянув туди і мене вжахнуло видовище: там, де красувався Богоявленський собор і його дзвіниця, чорніла порожнеча. Гнаний сумом, я спустився Михайлівським узвозом на Поділ. Ще не дійшов до мурів колишнього Братського монастиря, як побачив, замість Богоявленського собору, лише страшні румовища; за кілька днів перед тим його висаджено в повітря. Разом із собором зруйнували старий корпус Академії з його церквою, розбудований 1704 року І. Мазепою, і прекрасну барокову дзвіницю, збудовану в 1756 році талановитим київським архітектором Степаном Ковніром.

Зруйнування Богоявленського собору, як і інших святинь — культурно-історичних пам'яток біля нього, це один із багатьох непрощених злочинів більшовицької Московщини, заподіяних українському народові.

СУЦІЛЬНЕ РУЙНУВАННЯ ЦЕРКОВ У КИЄВІ

*"Господи, вони повбивали пророків
Твоїх і святиню Твою зруйнували."
(Римлян, 11, 3)*

В попередніх своїх нарисах "З книги буття Української Церкви" ми вже говорили про те, що московсько-більшевицький вандалізм завзявся цілком знищити великий християнський і національний образ Києва, щоб перетворити його на образ російсько-советського безбожного "соцгорода". Зруйнування в 1934-1935 рр. Михайлівського Золотоверхого собору, коштовної пам'ятки княжих часів (1108-1113 рр.), Трапезної церкви та дзвіниці цього монастиря, Трьохсвятительської церкви, також пам'ятки XII століття, величних соборів Миколаївського і Богоявленського, побудованих гетьманом Іваном Мазепою в 1690-1693 рр., двох дзвіниць при них та церкви св. Миколая на Аскольдовій могилі, про що ми вже писали, — новітніх вандалів не задовольнило, вони вчинили суцільний розгром церков Києва.

За історичними описами Києва М. Закревського, М. Максимовича, П. Лебединціва, В. Щербини, К. Широцького, Ф. Ернста й інших дослідників, до 1930-х років у Києві, разом з його передмістями, було понад сто церков. Зруйновано їх у 1934-1936 рр. більше сімдесяти. Згадаємо коротко про ці церкви (крім згаданих вище), які мали для України і всього православного світу велике значення, як пам'ятки християнського мистецтва і пам'ятки культурно-історичні, національні, створені впродовж віків генієм українського народу.

Успенський собор на Подолі, "Матір Божа Пирогоща", як називали його в народі. Побудований князями київськими Мстиславом і Ярополком, синами славного князя Володимира Мономаха в 1131-1135 рр. У цьому соборі молився князь Ігор

Святославич, коли втік з половецького полону, про що згадується в "Слові о полку Ігоревім": "Ігор їде по Боричеві"¹³ до Святої Богородиці Пирогощої". В соборі була ікона Богородиці, що її привіз на початку XII ст. з Царгороду київський боярин Пирогощ, тому й названо її і саму церкву "Пирогощою". Конструкція Успенського собору була характерна для київських церков, будованих у XII ст., прямокутня в плані, з трьома поздовжніми навами і трьома вівтарними апсидами, п'ятибанна, як про це свідчить архидиякон Павло з Алеппо (1654 р.) у своєму описі цього храму: "Ввели нас у благоліпну муровану церкву, що серед ринку, з п'ятьма банями, розміщеними хрестом, во ім'я Успіння Богородиці." Собор два рази горів. Після першої пожежі його реставрував і оформив куполи в стилі українського барокко архітектор Іван Барський в 1750-1752 роках. Після другої пожежі (страшної) року 1811 собор у верхній його частині перебудовано, поставлено лише один купол, стилю клясицизму (таким він стояв до 1930-х років).

Цей старовинний собор стояв у центрі історичного Подолу. Свого часу, до збудування гетьманом Іваном Мазепою Богоявленського собору, він (Успенський собор) був осередком просвітнього і культурно-національного життя Києва. При цьому храмі було створене Київське Братство, біля цього храму відбувалися в ті часи святкові традиційні здвиги та громадські церемонії, вишиковувались ремісничі цехи зо своїми корогвами і т. ін. В цьому храмі довгий час, наприкінці XVII ст. і в першій половині XVIII-го, був титарем Григорій Барський, батько славних подвижників української культури Василя й Івана Барських. За наших часів, 1934 р., цей храм був десять місяців (з кінця лютого до кінця грудня) митрополічною катедрою архієпископа Івана Павловського, останнього митрополита в стопечальні дні Української Автокефальної Православної Церкви, розтерзаної московсько-большевицькою владою. В травні 1935 р. тихо, без розголосу, однієї ночі цей собор зруйнували, висадили в повітря. Ніхто з фахівців архітекторів не встиг навіть обміряти його.

Церква св. великомученика Георгія Переможця, що стояла на Георгієвській вулиці близько Софійського собору. Побудована в 1672-1675 рр. на місці давньої Георгієвської церкви

13. Боричів спуск з горішнього Києва на Поділ.

часів князя Ярослава Мудрого. Велична базиліка з однією ефективною банею стилю українського барокко. В цій церкві, з правого боку за криласом був похований Молдавський господар (1790-1816 рр.) князь Костянтин Іпсіланті, грецький патріот, борець за визволення Греції, через що під загрозою кари від турків утік 1807 р. до Києва, де й помер 1816 року. Над його похованням стояв пишний мармуровий надгробок, роботи скульптора світової слави Антонія Канови: постать жінки з великим хрестом, символ Греції, а внизу, на п'єдесталі, бронзовий горельєф самого Іпсіланті. Чи думав нащадок еллінів, що його вічний спокій знищать вандала, коли писав у заповіті, щоб поховали його "в прекрасному Георгієвському храмі"? Восени 1934 р. цей храм уночі висадили в повітря. Все загинуло навіки...

Церква Різдва Богородиці, Десятинна. Стояла на території найстарішого Києва, близько Андріївського собору. Збудована в 1811-1814 рр. на місці Богородичної Десятинної церкви св. князя Володимира, яка загинула 1240 року під час татарської навали¹⁴. Вона (Десятинна церква наших часів) була п'ятибанною, значно менша від первісної, мала стиль ніби візантійський, але невдалий, важкий, бані присадкуваті, цибулясті. Та мала вона своє значення для Києва й цілої України тим, що знаменувала собою величну Десятинну церкву, храм перших днів і віків православної віри українського народу. Зруйнували її 1934 р., одночасно з Георгієвською церквою.

Микільсько-Стовпський чоловічий монастир, ченців якого, як і ченців Києво-Печерської Лаври, ще в 1927-1928 рр. терором розігнало ГПУ. Стояв він на Печерській горі над Дніпром близько Аскольдової могили, вище неї. Соборний храм монастиря св. Миколая, барокко, збудований у другій половині XVII ст. "Стовпським" називався він тому, що головний його купол мав форму стовпа. В цьому храмі зберігалась Євангелія в дуже коштовній оправі, дарунок К. Іпсіланті, про якого вже згадано; він тут часто молився, бо жив напроти монастиря в своєму домі на провулку, що донедавна звався Іпсілантієвським. Цей храм і трапезну монастирську церкву, пам'ятку початку XVIII ст., також барокко,

14. Свого часу старанням митрополита Петра Могили руїни Десятинної церкви розкопано і видобуто з них мощі св. князя Володимира. З уламків храму було складено тоді невеличку церкву, яка існувала недовго.

зруйновано в червні 1934 р. разом із сусіднім Миколаївським собором гетьмана Івана Мазепи.

Флоровський жіночий монастир на Подолі, під горою Кисілівкою, що був заснований на Печерському, в якому (монастирі) гетьман Іван Мазепа збудував Вознесенський собор і в якому ігуменю була його мати Марія¹⁵. Соборна церква Вознесення Господнього, в типовому українсько-національному стилі, трибанна, збудована в 1716-1719 рр. Вона зачаровувала глядача своєю красою, від її миловидих осяйних форм, від надзвичайно ефектовних позолочених бань віяло духовною радістю і спокоєм. Також чарували й інші святині монастиря і все, що було в його стінах. В XVIII ст. тут серед черниць було багато жінок, удовиць і дівчат, з родин української козацької старшини, й чимало з них були тут визначними ігуменями. Монастирський хор відзначався несканзанно гарними голосами; це було "небо на землі", як сказав про спів хору Флоровського монастиря великий естет поет Микола Вороний. Також широко славились тутешні черниці високою вмілістю художнього гаптування. Останні дні цього монастиря були трагічні. Року 1933 майже всі його корпуси зайняло ГПУ під квартири для міліції й іншого. На весні 1934 р. воно запечатало соборну церкву, а ігуменю, що протестувала проти цього, замкнуло в свій каземат, де вона скоро померла. Черниці молились далі в Богородичній церкві, молились до кінця, а жили деінде. Влітку 1935 р. Вознесенський собор і церкву Різдва Богородиці зруйновано динамітом, Трапезну — перетворили на якийсь склад, а восени зруйнували і дзвіницю.

Грецький монастир на Подолі, що стояв недалеко від Богоявленського з правого боку. Соборна церква св. великомучениці Катерини, збудована в XVII ст., в стилі барокко з елементами візантійської архітектури. Трапезна церква св. великомученика Пантелеймона, будова того ж часу, також барокко. Дзвіниця оригінальної архітектури, з позолоченою банею, будова початку XVIII століття. Обидві церкви і дзвіницю зруйнували 1934 року. Три службові корпуси монастиря,

15. Цей Вознесенський собор та інші будівлі монастиря з наказу російського царя Петра I, розлютованого на гетьмана І. Мазепу, 1708 р. зруйновано дощенту (камінь з будівель використано для будови арсеналу та фортеці на Печерському).

побудовані в 1770-х роках архітектором Іваном Барським у стилі барокко, 1935 р. вкрай споганено, спотворено перебудовою для якоїсь промислової артілі.

Церква св. Миколая Доброго, на Подолі. Стояла близько Флоровського монастиря. Збудована старанням козацького гетьмана Самійла Кішки наприкінці XVI століття, п'ятибанна, в стилі ампір. Дзвіниця при ній, будова того ж часу; в 1770-1771 рр. її ремонтував архітект І. Барський, поєднав стиль ампір з українським барокко. Зруйновані 1935 р. одночасно з Флоровським монастирем. Церква Покрови Пресвятої Богородиці, на Подолі, в сусідстві з церквою св. Миколая Доброго. Побудована в 1762-1766 рр. архітектором І. Барським, п'ятибанна, в стилі українського барокко. Це була одна з найкращих архітектурних споруд Барського. Вона зачаровувала красою своїх форм, сповнених духом українсько-православної містецької стихії, вона милувала зір ефективною композицією бароккових деталей, оздобленням бань і вікон та пишністю фронтонів. Щораз, бувало, коли проходжу біля цього храму, дивлюсь і ще дивлюся, й очей не можу відірвати від нього. Дзвіниця при цьому храмі, також твір Барського, будова того ж часу і такого ж стилю. Обидві ці дорогі пам'ятки зруйновані 1935 року.

Церква св. Миколая, "Притиська" на Подолі, також у центрі. Побудована київським купцем П. Гудимою в кінці XVII ст. в типовому стилі українського барокко, з однією великою банею та з другою меншою, що служила за дзвіницю. В наші часи, 1935 р., з початку січня до 15 червня, це була остання катедра митрополита УАПЦеркви Івана Павловського. Зруйнована восени 1935 року

Церква свв. апостолів Петра і Павла на Подолі, в центральній його частині. Перебудована в 1686-1689 рр., в стилі українського барокко, з римо-католицького костюлу Домініканців, які осіли були в Києві після Берестейської унії. При цьому храмі в 1756-1757 роках архітектор І. Барський побудував дзвіницю в стилі українського барокко з банею ампірського стилю. Влітку 1934 року одного ранку з обох цих пам'яток кияни побачили тільки румовища.

Церква св. пророка Ілії на Подолі. Побудована тим же П. Гудимою в 1687-1692 рр. на місці колишньої Іліїнської церкви, що стояла там уже в часи св. княгині Ольги. В 1770-1771 рр. цю церкву ремонтував архітект І. Барський. Він надав їй усім

тьром баням, фасадам та вікнам мистецьких форм українського барокко. Зруйнована 1935 р., одночасно з Миколаївською церквою.

Церква св. Іоана Предтечі, звана в народі "Іорданською", на Подолі. Колишній дівочий монастир, в якому були ігуменнями, одна за одною, три рідні сестри великого подвижника Православної віри святителя Димитрія Туптала, митрополита Ростовського, сестри, що вславились своїм благочестям. Іоано-Предтеченський храм збудований наприкінці XVI століття, у візантійському стилі. Однієї ночі влітку 1935 р. вищаджений динамітом у повітря.

Дзвіниця при цьому храмі, будова XVII ст. Також зруйнована в 1935 році.

Церква Преображення Господнього, на горі Кіселівці, над Подолом (у сусідстві з Флоровським монастирем), де був замок воєводи київського Адама Киселя. Церква побудована в першій половині XVII ст., у візантійському стилі з елементами української типової архітектури. Зруйнована 1934 року.

Церква Всіх Святих, серед кладовища на горі Щекавиці, що також над Подолом. Збудована в 50-х рр. XVIII ст.; своїми прекрасними формами нагадувала Свято-Андріївський собор, що на Андріївській горі в Києві. Зруйнована разом дзвіницею, що стояла при ній і з старовинним вісімсотлітнім кладовищем улітку 1934 року.

Церква Вознесення Господнього, на Подолі, недалеко його історичного центру. Будова XVII ст., реконструйована в 1770-1772 рр. архітектором Іваном Барським, у стилі українського барокко. Зруйнована 1934 р., одночасно з Богоявленським Братським собором.

Церква святих Костянтина й Єлени, на Подолі, також близько його центру. Збудована в 40-х роках XVII ст. й відремонтована в 1760-1762 рр. архітектором І. Барським, в стилі українського барокко. Зруйнована 1935 року. Разом з цією церквою зруйновано і дзвіницю, того ж стилю, що стояла там від XVII ст.

Церква Воскресіння Христового, на Подолі. Збудована в 1659-1662 рр., відремонтована в 1761-1763 рр. архітектором І. Барським, також у стилі українського барокко. Зруйнована 1935 року.

Дзвіниця при цьому храмі, твір архітекта І. Барського, в тому ж українському стилі. Зруйнована разом з храмом. На

місці цих коштовних пам'яток поставлено, з їхнього каменю, "озію", за словами киян, незграбне кіно.

Церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього, на Подолі (в дільниці "Кожум'яки"). Будова кінця XVII ст., в стилі українського барокко, з елементами, доданими пізніше в час реконструкції, стилю класицизму. Зруйнована 1935 року.

Церква святителя Миколая Чудотворця, на Подолі, близько Дніпра, звана в народі "Миколай Набережний". Побудована в 1763-1767 рр. архітектором І. Барським, у типових формах української архітектури, трибанна. Пізніше, після пожежі в 1811 р., перебудована в інших формах. Зруйнована 1935 року.

Церква Введення Богородиці, на Подолі. Будова початку XVII століття. Пізніше, в 1770-х роках, ремонтвана архітектором І. Барським у формах українського барокко. Зруйнована 1935 року.

Церква святих апостолів Петра і Павла на "Пріорці", Поділ. Збудована в 1780-х рр., у стилі візантійському, в поєднанні з класицизмом. Зруйнована в 1935 році.

Дзвіниця, там же, пам'ятка того ж XVIII століття. Зруйнована разом з церквою.

Церква-дзвіниця в Кирилівському монастирі, що на північному кінці Подолу. Архітектурний шедевр українського барокко, як свідчать мистецтвознавці, твір архітектора І. Барського, збудована в 1748-1749 роках. Зруйнована в 1934 році.

Церква святих князів і мучеників Бориса й Гліба, на Подолі. Будова 1791-1793 рр., стиль візантійський. Зруйнована в 1935 році.

Церква Різдва Христового, на Подолі, під Володимирською горою на узбережжі Дніпра. Збудована в 1810-1814 роках київським архітектором А. Меленським у стилі ампір. Ця церква дорога була для українців ще й тим, що в ній у травні 1861 року лежала труна з тлінними останками Тараса Шевченка, коли їх перевозили з Петербургу до Канева. Тут слід відзначити збіг фактів: будівлення цієї церкви закінчено на провесні того самого року, коли народився Тарас Шевченко. Не судилося їй, цій церкві, щоб у сторіччя з дня смерті національного пророка України в ній була відслужена Панахида за його велику душу. Влітку 1934 р. цю церкву зруйновано.

Церква при Свято-Покровській Благодійній Громаді, на

тій же ділянці. Будова 1860-х рр., Базилика. Зруйнована 1935 року.

Церква Воскресіння Христового, на вулиці Львівській. Збудована в 1842-47 роках, візантійський стиль з елементами барокко. Зруйнована в 1935 році.

Церква св. мученика Олександра (пам. 26 березня н. с.), на ділянці "Липки". Збудована в 1881-1884 рр., стиль візантійський. Була пишно розписана художником Іваном Їжакевичем. При ній стояла (над самою вулицею Олександрівською) прекрасна Олександрівська каплиця, будова того ж часу, також розписана художником І. Їжакевичем. Обидві ці святині зруйновані 1934 року.

Церква свв. мучеників безсріблеників Кузьми та Дем'яна при Олександрівській лікарні на тій же ділянці. Збудована одночасно з Олександрівською церквою, також візантійського стилю. Зруйнована 1934 року.

Церкви на ближчих околицях Києва, в чернечих скитах київських чоловічих монастирів. Церква Святої Тройці, в Китаєвському скиті. Будова початку XVIII ст., в стилі українського барокко. Мала незвичайно пишній різьбований іконостас і п'ять ефектовних позолочених бань. Зруйнована 1936 року.

Церква св. апостола Іоана Богослова, там же. Збудована в 1773-1778 роках, також у стилі українського барокко, з елементами класицизму. Зруйнована в 1936 році.

Дзвіниця цього скиту, побудована в початку XVIII століття. Зруйнована в 1936 році.

Церква Преображення Господнього, в Голосієвському скиті. Будова 1712-15 років, стиль українського барокко, п'ятибанна. Зруйнована в 1935 році.

Дзвіниця цього скиту, будована одночасно з церквою. Зруйнована 1935 року.

Церква Різдва Богородиці в Феофанієвському скиті. Побудована одночасно з церквою в скиті Голосіїв і в тому ж стилі. Зруйнована 1936 року.

Церква св. великомученика Юрія Переможця, в скиті "Феофанія". Будова кінця XIX століття. Стиль — поєднання візантійського з типовою російською архітектурою. Влітку 1936 р. зруйновано бані цієї церкви, решта будівлі стали складом бензини.

Дзвіниця цього скиту. Побудована в 1713-1715 роках. Зруйнована 1936 року.

Крім перелічених у наших нарисах зруйнованих київських церков, що мали культурно-історичне значення (їх зруйновано більше сімдесяти), наприкінці 1941 року зруйновано в Києві ще один храм княжої доби, велику святиню українського народу, — Успенський собор Києво-Печерської Лаври.

ЗРУЙНУВАННЯ АСКОЛЬДОВОЇ МОГИЛИ

*"І могили мої милі
Москаль розриває"
(Тарас Шевченко)*

З сумом і з почуттям душевного болю за нечувано-варварське нищення української культури, сходжу я на Аскольдову могилу, "тисячолітнє місто мертвих", за словами проф. К. Широцького, яке лежало терасами на тій же горі, нижче Миколаївського собору й Микільсько-Стовпського монастиря, над Дніпром. Це надзвичайно мальовниче кладовище, багате високомистецькими пам'ятниками над гробами київської аристократії та розкішною зеленню, завжди вабило до себе. Від його могил, здебільшого давніших і порослих мохом, від померхлих скітафій на надгробках, від прастарих тінявих дерев та від церкви ротонди, під якою лежав прах князя Аскольда, віяло сивою давниною, історією Києва й цілої України, віяло потойбічністю і втихомирюючим спокоєм. У цій святій тиші ви, сидячи біля прекрасного мавзолею, стилу ампір чи барокко, під гіллястим явором, поринали думками в минуле українського народу, споглядали дні його величі й слави, його щастя і недолі, й у ті хвилини ви чули знизу журливий гомін Дніпра.

Але цього разу спокою на Аскольдовій могилі я не знайшов, мене зустрів і тут російсько-большевицький вандалізм. Зустріла та бездушна московська сила, яка нищить в Україні все, що виросло з духу й крові українського народу, з його національної стихії, все те, що промовляє до світу своєю мистецькою мовою, своїми власними ідеями й формами. Тільки ступив я на верхню терасу кладовища, як передо мною відкрилась страшна картина розгрому. Більша половина могил були розкопані, надгробні пам'ятники зруйновані, по-

биті, з них лежали скрізь лише сумні уламки шліфованого граніту й мармуру та поламані металеві штахети. Біля одного фамільного надгробка-мавзолею поралась група робітників з лопатами, з молотами та кайлами. Коло них стояв якийсь наглядач у військовій уніформі, мабуть агент НКВД, бо, як пізніше довідався автор цих рядків від людей, "роботою" щодо сплундрування кладовища керувало НКВД і записувало всі знайдені в могилах цінності, "потрібні, — мовляв, — советській державі". Словом, як сказав про москалів Тарас Шевченко в поемі "Великий Лъох".

*"Тепер уже заходились
"Древности" шукати
У могилах, бо нічого
Уже в хатах брати."*

Коли на весні того року почалась антихристиянська "реконструкція" Києва, в зв'язку, ніби, з переїздом сюди із Харкова маріонеткового уряду УССР, то київське Архітектурно-Плянувальне Управління склало проєкт, за яким усі художньо-коштовні пам'ятники Аскольдової могили й інших кладовищ міста, що советська влада вирішила ліквідувати, мали бути залишені цілими. Проєктувалося доручити ці пам'ятники доглядові родичів небіжчиків, а якщо таких (родичів) в окремих випадках не було б, то догляд прийняв би на себе Комітет Охорони Історичних Пам'яток. За цим же проєктом церкву св. Миколая¹⁶ над гробом князя Аскольда хотіли також зберегти, перетворивши її в музей, щоб тим зберігся і гріб князя. Але бездушні владарі Києва, зокрема згаданий уже нами Постишев, відкинули цей проєкт як "несоответствующий" задачам соцстроительства", з авторами цього проєкту, як і з Комітетом Охорони Історичних Пам'яток, вони зовсім не рахувались. Річ зрозуміла, гнобителеві потрібно було зруйнувати старовинний некрополь Києва впень, щоб і сліду від нього не зосталось. Офіційно в київських газетах писалося, що "советська влада, дбаючи про здоров'я трудящих", перетворює Аскольдову могилу в "парк культури і відпочинку".

16. Цю церкву, стилю ампір, форма ротонди, збудовано було на початку XIX століття, на місці, де стояла в давнині (над могилою кн. Аскольда) дерев'яна церква св. Миколая, що її поставив року 894-го, як свідчить переказ киянин Ольма.

Московсько-більшевицькі вельможі, для яких не існує жодних законів людяности, з ненависти до всього українського (в Росії старовинних пам'яток вони не руйнували) та з жадоби матеріяльних користей, не посоромились грубо порушити не тільки спокій костей давно похованих киян, а й спокій недавніх небіжчиків, бо на Аскольдівському цвинтарі хоронили померлих час від часу аж до 1934 року. За советськими законами територія кладовищ підлягає експлуатації через двадцять п'ять років після закриття їх, а тут, як бачимо, ті вельможі, сповнені шалом наруги над культурою й історією Києва, знехтували і свої власні закони. Не про експлуатацію земельної площі з-під кладовища думали вони, а про плянове знищення усіх пам'яток національно-державного буття України і про вишукування в її землі, в могилах, цінностей "для нужд советского государства".

Руїнники плондрували в першу чергу і безслідно зарівнювали ті могили, які свідчили про недавні події боротьби українського народу за свою державність і волю. Це боляче впало мені в очі, коли я зійшов нижче, на третю терасу кладовища. Підходячи до місця, де було два ряди могил юнаків, що під Крутами полягли смертю героїв у нерівному бої з російською більшевицькою навалою в січні 1918 р. і три могили старшин війська Української Народньої Республіки, оборонців Києва в тій же війні, я побачив там тільки рівну площу, схожу на свіжо заскороджене поле. Від могил не було ані сліду. Лише хрести з них поламани, дерев'яні й залізні, та кілька плит кам'яних лежали розкидані збоку. Декілька дерев та кущів бузкових стояли сумні на порожньому місці і мов перешіптувались між собою про тяжке горе України... Мимоволі пригадалися мені в ті хвилини слова українського письменника 1920-х років Г. Шкурупія (пізніше знищених советами) з його твору "Жанна батальонерка". В тому оповіданні він писав: "Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підбгана смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — найнещасніша з колоній, бо її посіли некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від того насильства, од вогких павучих обіймів брутального завойовника?!" Отой "чобіт російського самодержавства", здавна керованого безмежною жадобою влади й панування, чобіт самодержавства, перефарбованого за наших днів у червоний колір і втроє жорстокішого, роз-

топтав на розквіті державність України, розтоптав її Церкву, розтоптав православну красу та велич Києва.

Як уже згадано, на Аскольдівському кладовищі було багато могил покійників з аристократичних та заможних родів Києва. Всі ці могили, а також могили духовенства, опричники НКВД порозкопували до самого дна. Оглядаючи це страшне погромище, коли бригада робітників із своїм наглядачем уже пішла з кладовища, я натрапив на могилу сумнозвісного протоєрея Івана Наумовича, похованого тут 1891 року. Не пошанувала Москва костей вірного слуги свого, який, зрадивши українському народові, став речником її духу, її культури¹⁷. Його могилу також розрили, обшукали, бароковий із шліфованого граніту пам'ятник, хрест на п'єдесталі, побили. Мою увагу звернув на себе зміст надпису на загальній стороні п'єдесталю цієї могили: "Изгнанному из родины, непризнанному на чужбине". Ці слова, цікаві і почасти правдиві, звучали як іронія над діяльністю покійного, що не знайшов у житті правдивої путі й пішов на службу "русскому престолу и отечеству". На чоловічій стороні п'єдесталю, що лежав боком, можна було прочитати лише "Іоаннъ Наумовичъ", решту слів того надпису відбито.

В тому ж ряду розкопаних поховань моя печальна допитливість зосередилась іще на одній могилі. На старому мармуровому пам'ятникові, що лежав розбитий, прочитав я затертий давністю і покопирсаний руїнниками надпис: "Г (далі не можна було розібрати) Лебединцевъ". Хто він, духовна особа чи світська, Господь знає. Чи це однофамілець чи родич славних братів Лебединцівих, що з них старший, протоєрей Платон Лебединців, був у 1850-1880 роках настоятелем Софійського собору в Києві й написав кілька історичних дослідів про цей собор та про інші предковічні храми Києва; а

17. Іван Григорович Наумович (1826-1891 рр.), галичанин, спершу греко-католицький священник, а потім православний, російського духу. Один з ідейних проводирів партії москофілів у Галичині, редактор їхньої газети "Русская Рада". Багато писав (російською мовою, жаргоном), в одній із своїх праць доводив, що російську мову можна вивчити за годину. Його белетристичними творами "Беседи пастиря", "Макім богач", "Заветнія трі ліпи" та ін., сповненими низькопоклонством перед "величчю" Росії, в часи горезвісного К. Победоносцева, оберпрокурора синоду, масово комплектувалися бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл в Україні. Виконуючи вірну службу Московщині, він, Наумович, 1882 р. переїхав до Москви. Своє життя скінчив в Києві.

молодший, Феодан Лебединців, писав українською мовою ще в журналі "Основа", а 1882 року заснував і кілька літ провадив славнозвісний місячник "Київська Старина". Може й він, цей Лебединців, що його ім'я заглажене роками й варварством на гробовому пам'ятникові й забуте в нащадках, а його вічний спокій зневажений, має заслуги перед українською культурою, як ті брати Лебединціви. З давности пам'ятника, з того виглоданого силою часу надпису видно було, що небіжчика поховано сто або й більше років тому, а те, що його могилу розрито, свідчило, що він походив з людей багатших або з духовних.

Була вже надвечірня година. Сонце спускалося нижче висот Печерського, наче ховалось, щоб не бачити картини дикого розгрому спокою мертвих. Воно вже не цілуватиме христів тисячолітнього некрополя, свідка цілої української історії, не гратиме проміннями на його пам'ятниках, бо їх немає. Аскольдової могили, широковідомої в православному світі, оспіваної поетами і музиками, не стало... Сумний, як ця руїна, сидів я під церквою-ротондою, що її не сьогодні-завтра мала знищити жорстока рука вандалів¹⁸. Тяжкі гіркі думи роздирали мою душу, думи про незнаний байдужому світові голготський спиток України, про її страждання, жертви і руїни під брутальною кормигою советської Росії. Бриніли в ній, у моїй душі, слова пророка: "Доки, Боже, ворог знущатиметься над нами? Чи ж до віку він зневажатиме Ім'я Твоє" (псал. 73, 10).

На сплундроване кладовище спадали вечірні сутінки, єднаючись з тишею, але з тишею не вічного спокою, а розпачі. Усе Печерське, весь Київ здавався мені таким кладовищем, коли я виходив звідти через подвір'я зруйнованого Миколаївського собору. Ніде не чути було дзвонів, що завжди в ці години благовістили про вечірні служби в храмах Києва. Його ту християнську мову в нього відібрано...

18. Навесні 1935 р., коли Аскольдову могилу сплундрували цілком і завели там "парк культури і відпочинку", цей храм зруйновано. Перебудовано його на парковий забавний павільйон.

РУЙНУВАННЯ ЦЕРКВИ КОЛИШНЬОЇ АКАДЕМІЇ НА ПОДОЛІ

Одного соняшного дня, у неділю, в жовтні 1935 р. стояли ми з протоєреєм М. С-м на Андріївській горі в Києві, біля зажуреного Св.-Андріївського собору, що вже кілька років стояв замкнений. Стояли ми і дивилися на обезглавлений спустошений Поділ.

Дивилися... і мені пригадалися слова з Христової Євангелії "Коли ж побачите, що гидота спустошення, про яку звіщав пророк Даниїл, стала там, де її не повинно бути (хто читає, нехай розуміє), тоді ті, що в Іудеї, нехай утікають в гори" (Марк XIII, 14).

Я проказав ці слова своєму колезі.

— Так, і на підставі цих слів, — говорить він, — у народі не раз виникали думки-сподівання про близький кінець світу. Так думали перші християни після зруйнування Єрусалиму, а пізніше — греки та деякі інші православні, коли турки завоювали Царгород.

— Було таке. Та ми, українці, в нашому горі все сподіваємось не кінця світу, а кінця московсько-більшевицького режиму. Але його, того кінця, не видно.

— Ой не видно — не видно, брате. Панує гнобитель і заповзявся знівелювати християнський та національний образ нашого народу, а великий образ Києва, нашого Єрусалиму, — змінити на образ советського безбожного "соцгорода".

Якусь хвилину ми обидва мовчали, споглядаючи сумним зором панораму збідженого вкрай і померклого Подолу. Справді, ще за два роки перед цим він пишався, ряснів бароковими ефектовними банями церков, яких мав понад двадцять, і милував ними ваш зір, а тепер він лежав смутною пусткою. Найсумніший вигляд мав тепер його центр, історичний Братський Поділ, серед якого до 1934 р. сяяв своєю

красою величний Богоявленський собор, а поблизу нього красувалися інші храми, все пам'ятки XVI-XVIII ст. ст., і між ними Успенський собор, збудований у 1130-1132 рр. великим князем Мстиславом Володимировичем ("Богородиця Пирогоща", як сказано в "Слові о полку Ігоревім"). Усі ці храми 1934 року і влітку 1935 р. зруйновано дощенту.

Мій колега палав гнівом праведним проти російського вандалізму. "Подумайте тільки, — говорив він, — я недавно читав у газеті "Правда", що в Москві ремонтують храм Васілія Блаженного і т.зв. "Новий Іерусалім" в Істрі, біля Москви, і що в Рязані реставрують кремль "велічайший пам'ятник древнього русского зодчества", — пишуть, а в Україні руйнують усі пам'ятки її національної культури. Через цих вандалів я вже шість років не служу як священик. Коли повернувся з заслання, на початку минулого року і застав ще всі церкви у Києві, яких більша частина вже були закриті, то я мав хоч сумну радість дивитися на їхню красу, згадуючи колишне православне величчя і славу Києва, а тепер я і цього скоро буду позбавлений."

Споглядаючи центр Подолу, ми обидва запримітили, що в садбі колишнього Богоявленського Братського монастиря щось робиться, чого за віддаллю не можна було добре розібрати. Тим часом надійшов якийсь чоловік з біноклем. При його допомозі ми побачили, що там руйнують старий будинок Могилянської Академії (то був час "шестиденних тижнів", тож часто і в неділі припадали робочі дні).

Гірка цікавість погнала нас з Андріївської гори на Поділ. Десь за 20-25 хвилин ми були на руїнах богоявленського собору, біля корпусів Академії. Дивимось, аж розвалюють східній причілок будинку Академії часів митрополита Петра Могили, який (будинок) у 1703-1704 роках перебудував гетьман Іван Мазепа й надав йому багатий стиль українського барокко (в тому причілку була церква).

Ефектовний купол, що височів над тим причілком, уже зруйнували, далі руйнують стіни донизу. У всіх трьох поверхах будинку стукотіння і гуркіт, "перестройка", казав один з робітників. А з будинку церковно-археологічного музею Академії виносять паки книг-фоліантів, ікони, хоругви, сувої картин, архівні матеріяли та всякі інші старовинні речі, пам'ятки української культури¹⁹, і недбало скидають те все на

19. В будинку був розміщений церковно-археологічний музей.

вантажне авто та два кінні вози. Кажуть, що весь той музей та бібліотеку перевезено в "музейний городок" (фактично центр антирелігійної пропаганди), у який перетворили Києво-Печерську Лавру. Будинки Академії й Богоявленського монастиря, увесь той квартал, що віками належав тим двом великим огнищам православно-християнської й національної культури українського народу, мала зайняти, казали, якась промислова державна артіль.

Було тяжко дивитися на той шал вандалізму, було неказанно боляче за рідну культуру, брутално топтану жорстоким гнобителем. Душу роздирали важкі думки та безсилий гнів до ворога. Пригадувалися слова письменника 1920-х років Георгія Шкурупія (замучений на засланні) з його повісти "Жанна батальйонерка": "Україна, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства; Україна найнещасніша з колоній, бо її посіли варвари, яких вона колись учила абетки."

Ми відійшли од Могилянського будинку в академічний садок. Сіли на старій, погризеній часом, лаві під старезною липою, де сидів, мабуть, не раз І. Нечуй-Левицький, славний український повістяр, що вчився тут, у Духовній Академії. Пахло зів'ялим листям і квітами, що зрідка ще цвіли на занехаяній грядці, яку доглядав хтось, видно, ще в дні життя Богоявленського собору. Білосірі молоді берези та ясени, недавно кимсь посаджені на краях саду, ще стояли майже в повному пурпурово-золотому осінньому вбранні. Під старими яблунями, грушами та черешнями утворилися з опалого листя золотаві кола, які від променів сонця, що пробивалися крізь поріділі гілля цих дерев, грайливо переливалися своїм блиском. З хвилини на хвилину з липи тихо, безгучно спадали на нас зів'ялі листячка. Була пора завмирання природи, пора, що своєю молитовною тишею діє на душу втихомирююче. Кожен, хто любить природу, зазнав цього в години своїх особистих душевних болів. Але болю за тяжке горе України, за її спитки під російсько-більшевицькою кормигою, за розгром пам'яток її християнсько-національної культури не втихомирить ніщо. "Старший брат" руйнує наші культурно-історичні пам'ятки, — знову говорить мій колеґа, — якщо не знищить чого цілком, то перебудує на свій московський кшталт, як це роблять ось з будинком Могиляно-Мазепинської Академії. Загине пам'ятка, колишній центр освіти і виховання не лише для українців, а й

красою величний Богоявленський собор, а поблизу нього красувалися інші храми, все пам'ятки XVI-XVIII ст. ст., і між ними Успенський собор, збудований у 1130-1132 рр. великим князем Мстиславом Володимировичем ("Богородиця Пирогоща", як сказано в "Слові о полку Ігоревім"). Усі ці храми 1934 року і влітку 1935 р. зруйновано дощенту.

Мій колега палав гнівом праведним проти російського вандалізму. "Подумайте тільки, — говорив він, — я недавно читав у газеті "Правда", що в Москві ремонтують храм Василія Блаженного і т.зв. "Новий Ієрусалім" в Істрі, біля Москви, і що в Рязані реставрують кремль "велічайший пам'ятник древнього русского зодчества", — пишуть, а в Україні руйнують усі пам'ятки її національної культури. Через цих вандалів я вже шість років не служу як священик. Коли повернувся з заслання, на початку минулого року і застав ще всі церкви у Києві, яких більша частина вже були закриті, то я мав хоч сумну радість дивитися на їхню красу, згадуючи колишне православне величчя і славу Києва, а тепер я і цього скоро буду позбавлений."

Споглядаючи центр Подолу, ми обидва запримітили, що в садбі колишнього Богоявленського Братського монастиря щось робиться, чого за віддаллю не можна було добре розібрати. Тим часом надійшов якийсь чоловік з біноклем. При його допомозі ми побачили, що там руйнують старий будинок Могилянської Академії (то був час "шестиденних тижнів", тож часто і в неділі припадали робочі дні).

Гірка цікавість погнала нас з Андріївської гори на Поділ. Десь за 20-25 хвилин ми були на руїнах богоявленського собору, біля корпусів Академії. Дивимось, аж розвалюють східній причілок будинку Академії часів митрополита Петра Могили, який (будинок) у 1703-1704 роках перебудував гетьман Іван Мазепа й надав йому багатий стиль українського барокко (в тому причілку була церква).

Ефектовний купол, що височів над тим причілком, уже зруйнували, далі руйнують стіни донизу. У всіх трьох поверхах будинку стукотіння і гуркіт, "перестройка", казав один з робітників. А з будинку церковно-археологічного музею Академії виносять паки книг-фоліантів, ікони, хоругви, сувої картин, архівні матеріали та всякі інші старовинні речі, пам'ятки української культури¹⁹, і недбало скидають те все на

19. В будинку був розміщений церковно-археологічний музей.

вантажне авто та два кінні вози. Кажуть, що весь той музей та бібліотеку перевезено в "музейний городок" (фактично центр антирелігійної пропаганди), у який перетворили Києво-Печерську Лавру. Будинки Академії й Богоявленського монастиря, увесь той квартал, що віками належав тим двом великим огнищам православно-християнської й національної культури українського народу, мала зайняти, казали, якась промислова державна артіль.

Було тяжко дивитися на той шал вандалізму, було несказанно боляче за рідну культуру, брутально топтану жорстоким гнобителем. Душу роздирали важкі думки та безсилий гнів до ворога. Пригадувалися слова письменника 1920-х років Георгія Шкурупія (замучений на засланні) з його повісти "Жанна батальйонерка": "Україна, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства; Україна найнещасніша з колоній, бо її посіли варвари, яких вона колись учила абетки."

Ми відійшли од Могилянського будинку в академічний садок. Сіли на старій, погризеній часом, лаві під старезною липою, де сидів, мабуть, не раз І. Нечуй-Левицький, славний український повістяр, що вчився тут, у Духовній Академії. Пахло зів'ялим листям і квітами, що зрідка ще цвіли на занехаяній грядці, яку доглядав хтось, видно, ще в дні життя Богоявленського собору. Білосірі молоді берези та ясени, недавно кимсь посаджені на краях саду, ще стояли майже в повному пурпурово-золотому осінньому вбранні. Під старими яблунями, грушами та черешнями утворилися з опалого листя золотаві кола, які від променів сонця, що пробивалися крізь поріділі гілля цих дерев, грайливо переливалися своїм блиском. З хвилини на хвилину з лили тихо, безгучно спадали на нас зів'ялі листячка. Була пора завмирання природи, пора, що своєю молитовною тишею діє на душу втихомирююче. Кожен, хто любить природу, зазнав цього в години своїх особистих душевних болів. Але болю за тяжке горе України, за її спитки під російсько-більшевицькою кормигою, за розгром пам'яток її християнсько-національної культури не втихомирить ніщо. "Старший брат" руйнує наші культурно-історичні пам'ятки, — знову говорить мій колега, — якщо не знищить чого цілком, то перебудує на свій московський кшталт, як це роблять ось з будинком Могиляно-Мазепинської Академії. Загине пам'ятка, колишній центр освіти і виховання не лише для українців, а й

для сусідніх народів; знаєте ж, що тут училися болгари, серби, румуни, москалі й навіть греки та араби. Он чуєте гуркіт руйнування, — це тріумф новітньої Росії, що топче своїми закривавленими чобітьми національне буття нашого народу. Царський уряд не визнавав України й Українську Церкву поневолив, але не громив її, а храмів та інших наших історичних пам'яток так масово не руйнував; цим відзначився тільки цар Петро I, який 1708 р. зруйнував у Переяславі чотири храми княжої доби та Флорівський монастир у Києві на Печерському²⁰, — самодержці ж большевицької імперії виявилися більш нелюдяними. Вони Україну "визнають", але душать її жорстокіше, ніж колишні царі. Й доки це буде?!" "Доки, Боже, знущатиметься гнобитель, доки він буде зневажати ім'я Твоє?" (Псалом 73, 10).

Це був зойк душі священика Української Автокефальної Православної Церкви, який відбув п'ять років заслання в концтаборі на півночі Росії (Сольвичегодск) і повернувся звідти знівечений, хворий. Він, цей зойк, асоціювався з моїм душевним болем, інакше й бути не могло, з моїми думками та почуттями, такими ж скорбними, як і в цього священика. Адже безбожний советський режим розгромив Українську Автокефальну Православну Церкву, яка в несприятливих умовах відродилася і, не дивлячись на тяжкі умови під тим режимом, об'єднувала народ в один православно-національний організм. Розгромив, а потім, услід за цим, зруйнував у пень більше як три чверті (понад дванадцять тисяч) храмів по містах і селах України, а далі почав руйнувати й інші культурно-історичні пам'ятки. Ось лежать руїни монументального храму Богоявлення, твору культурного генія Івана Мазепи, а поруч з ними шаліє руйнування Братської Могилянської Академії. Гуркіт майже щохвилини вдирається в тишу саду і в нашу обох вразливість, в душу і серце. Руйнують 300-літню будівлю Академії, в якій благочестиві предки наші творили велике діло просвіти народу; діло, від якого залишився глибокий слід в житті України й сусідніх з нею народів. У Могилянській Академії опрацьовано й випущено в світ граматику Мелетія Смотрицького, словник Памви Беринди і теорію музики Михаїла Дилецького, які (праці) довго були основою тих наук, як первопчатки їх, для українців та інших

20. Після того цей Флорівський жіночий монастир побудувався на Подолі.

слов'ян. З Могиллянської Академії вийшло багато українських письменників, учених та церковних діячів-подвижників Христової православної віри, які вчилися-виховувались у цій Академії. Досить згадати з них такі славні імена діячів XVII й XVIII століть: Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Антоній Радивиловський, Іанникій Галятовський, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Митрофан Довгалевський, Михаїл Козачинський, Василь Барський, Іоасаф Горленко, Георгій Кониський, Паїсій Величківський, Григорій Сковорода та інші. В Могиллянській Академії здобули освіту кілька українських гетьманів і чимало інших наших державних діячів, а також більшість козацької старшини. В Могиллянській Академії вчилися: знаменний архітект, будівник величних храмів у Києві й інших містах України Іван Барський; талановитий маляр-портретист Дмитро Левицький; славетні композитори Артемії Ведель, Дмитро Бортнянський та Максим Березовський; а також видатні художники-штихарі Леонтій Тарасевич, Іларіон Мигура та Інокентій Ширський. Могиллянська Академія була двісті років тим культурно-просвітнім осередком, який глибоко впливав на духовно-національне життя українського народу й сяяв своїм світлом далеко за межі України. Аж 1819 р. цю вищу школу західноєвропейського типу, з широкою програмою навчання, російський уряд перетворив у вищу школу тільки духовної програми навчання, в Духовну Академію.

Сумні, як руїни Богоявленського собору, як руйновища всіх навколишніх церков, ішли ми з саду колишньої української Сорбони, тепер спустошеної ворогом. З липи, що під нею ми сиділи, падали, здавалося, не пурпурові листячка, а криваві сльози... Коли ми вийшли на широкий центральний майдан Подолу й наближались до руїни Самсонівського фонтану, колись спорудженого Іваном Барським (і цю пам'ятку зруйновано!), мій колега згадав уголос слова нашого поета мученика²¹ Павла Грабовського:

*"Святий Завіт, одвіку Божий,
Занапали, все в крові...
Коли ж повстане месник можий
За ці злочинства світові?!"*

21. Поет П. Грабовський (семинарист Харківської духовної семінарії) загинув 1902 року в Сибірі, 38 літ віку, після 16 років каторжного заслання.

У ВИДУБИЦЬКОМУ МОНАСТИРІ

Одної неділі на початку липня 1934 р. надумав я поїхати в Видубицький монастир. Вела мене туди сумна цікавість: що робиться там, у тій дальшій від міста святині, в ці дні шалу російсько-більшевицького вандалізму над українською культурою? Вирушив я в пообідній порі завчасно, щоб устигнути на службу Вечірньої. Чув, що там ще була крихта манахів, а при меншому храмі ще існувала парафія Української Автокефальної Православної Церкви, створена свого часу з околичної людности.

Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир в урочищі "Видубечі", над самим Дніпром, 2 кілометра на південь від Києво-Печерської Лаври, заснований князем Київським Всеволодом Ярославичем (помер 1093 р.). Це на тому місці, де, як свідчить літописний переказ, прибило до берега ідола Перуна, якого з наказу князя Володимира скинули в Дніпро. Першу літописну вістку про цей монастир маємо з 1078 року. Це, треба думати, й буде час заснування його. Року 1088 князь Всеволод збудував для монастиря кам'яну церкву св. Архистратига Михаїла. Тут ігумен цього монастиря Сильвестр доповнював і дещо поправляв дорогоцінний літопис "Повість временних літ...", написаний преподобним Нестором Літописцем. Пізніше, за гетьмана Івана Мазепи, в 1693-1696 роках стародубівський полковник Михайло Миклашевський збудував тут величний кам'яний храм Св. Юрія Переможця, в стилі пишного українського барокко, який від тоді став соборною церквою монастиря²². Тут бував Тарас Шевченко і 1844 року змалював цей монастир для свого альбома "Жи-

22. В Православному Календарі Української Православної Церкви в США за 1954 рік є ілюстрації цього храму, зовнішній вигляд і середина, головний іконостас.

вописна Україна”, якого плянував він видати окремими випусками для популяризації в мистецтві пам’яток рідної старовини (видав тільки перший випуск; арешт і заслання перекреслили той його плян). Також бував у цьому монастирі наш славний педагог чернігівець Костянтин Дмитрович Ушинський, що тут і похований, згідно його заповіту. “Благодатна тиша цієї святої оселі, куди не сягає життєва суєта, — писав він у своєму щоденнику, — вабить мене непереможно.”

В ті чорні жахливі дні кожна моя подорож по святих місцях Києва була “ходінням по муках”. Відтоді, як над ним, золототерхим нашим Єрусалимом, і всією православною Україною зависла страшна руїна, як почався суцільний розгром храмів по містах і селах, у моїй душі не вгасав тяжкий біль. Тільки я сів до трамваю на Печерське, по дорозі до Видубицького монастиря, і наближався до руїн церков, як він, той біль, почав зростати. В серці склалися сумні-пресумні, як Плач Єремії, вистраждані слова:

*Померкла та картина чарівлива
Гір київських, яка, було, здаля
Побожний настрій в серце вам всіяла,
Прекрасного того нема вже дива.
Нема. На місці дорогих святинь
Засіла чорна Вавилону тіль.*

Було несказанно тяжко на душі. Тяжко за долю нашого народу, сповнену безмежних його страждань і незчисленних жертв; тяжко за його християнсько-національне єство, обпльоване і брутально придавлене Московщиною; тяжко за його культурно-історичні пам’ятки, церковно-архітектурні мистецькі скарби, ті храми, що дивували чужинців своєю красою і дивували б вічно, коли б ворог не зруйнував їх.

Трамвай дійшов до Звіринця²³. Далі мені треба йти пішки. Йду. Дорога, ярками та пагорками, майже безлюдна; нема того руху, що колись був, як ходили тут сотні й тисячі богомольців, прочан до десяти київських монастирів та інших святинь. “Посумніли дороги на Сіон, бо перестали прочани ходити...” (“Плач Єремії” 1, 4). Йдучи, думаю про Видубечі і хвилинами чомусь уявляю собі, що там, у віддаленому від Києва монастирі, ще не панує антихристиянська й руїнна

23. Звіринець — одно з південних передмість Києва.

сила, та ніщо не порушує там предковичної священної тиші. Так знедолений, що бідою та горем пересвідчився в тяжких пробах життя, хоч знає свою нещасну долю, іноді сподівається зустріти ще на своєму шляху щасливі дні...

Наближаючись до монастиря, я відчув і побачив, що й тут є опричники безбожного режиму. З воріт виїхала бричка з двома військовими і мої вуха різонула їхня мова, dokonче приправлена страшною московською лайкою... Це болісно вразило мій скорбний настрій, як тяжку рану. Тільки прекрасний храм святого Юрія, що віддалік милував зір, вливав у серце теплу вірадість. Його п'ять ефектовних своїм стилем синьозелених куполів, помережаних золотими зірками, небесно утихомирювали і піднімали душу з-під жажливої советської дійсности, цієї непроглядно-темної ночі, в ясне світло вічного дня.

Храм відчинений. Заходжу і ледве не в голос захоплююсь його внутрішньою красою. Вона здається мені багатшою, ніж була колись (я бував у цьому храмі понад двадцять років тому). Головний іконостас, високий на сім ярусів, дуже близький своєю мистецькою композицією до іконостасу, що був у Свято-Миколаївському Мазипинському соборі на Печерському, зачаровує пишністю різьби, незвичайною майстерністю узорів рослинного орнаменту. Також милує очі настінний розпис, усе та ж багата українська орнаментика, яка досягла своєї досконалости в ту добу (XVII ст.) розквіту українського мистецтва. Які благородні були глибоковіруючі предки наші, що, будуючи рідні православні храми, дбали про їхні величчя і красу, щоб вони цим настроювали вірних на вишу побожність, на піднесення серця до неба, до Бога, що "зодягнувся величністю і красою" (псал. 103, 1). Велична краса тих храмів і незрівняна краса Богослужбових православно-українських співів разом створювали ту високу врочистість церковних відправ, про яку так похвально писав Алепський архиєпископ Павло, який за гетьмана Б. Хмельницького подорожував по Україні зо своїм батьком Антіохійським патріархом Макарієм.

До служби Вечірньої було ще більше як година. Я вийшов на подвір'я монастиря. Перше, що разюче звернуло на себе мою увагу, це зруйновані пам'ятники на могилах покійників, що тут поховані з північно-східнього боку соборної церкви в кількох метрах від неї. Між ними й могила Костянтина Ушинського. Двораменний хрест з її пам'ятника, поколупаний і

розбитий надвоє, лежить на землі. Цілий тільки гранітовий, як і хрест, постамент, на передній стороні якого ще виразно блищить напис. Схиляю чоло перед гробом великого гуманіста, що своїми ідеями і ділами, своєю знаменитою книгою "Человек, как предмет воспитания" та іншими педагогічними творами, житиме в віках, як Йоган Песталоцці й Амос Коменський. Встають у моїй пам'яті його (Ушинського) слова: "Найбільший скарб на землі — людина з чистим серцем". Свій благородний талант, усі свої сили, великі здібності і знання він, в умовах російського царства неволі й антигуманности, віддав на боротьбу за виховання в поколіннях людяности та любови до свободи, і в тій боротьбі передчасно, як Гоголь і Шевченко, догорів на 46 році життя.

Направляюсь до Свято-Михайлівської церкви. Назустріч іде старенький, худий як мошкі, чернець. Привіталися. Даю йому дещо грошей, він зворушений дякує й зупиняється.

— Хто оце, отче, вчинив таку наругу над спокоєм мертвих? — питаюся.

— Воєнні. Вже з місяць тому вони зайняли тут у нас трапезну і корпус келій під свої склади, так другого ж дня, як тільки в'їхали сюди, молотами ото побили всі хрести. Ненависть до Хреста Господнього! Може скоро й церкви поруйнують, як зруйнували Миколаївський собор і манатсир на Печерському та інші святині Києва, — каже він з печаллю в голосі.

— А Михайлівська церква зараз відчинена?

— Ні, закрита, закрита і запечатана. Настоятеля тої парафії протоєрея Павла Високчанського перед святами Тройці отам над Дніпром, — показав він рукою, — комсомольці тяжко побили і кинули в річку; був би втонув, та рибалки надбігли і бідолашного спасли. Після того він ще один раз служив, а потім його, шістдесятилітнього старика, заарештували, а церкву закрили; два тижні буде. Ті парафіяни ходять тепер на Богослуження до нас; правда, не всі, бо ми служимо по-старому. Ох, Боже наш !.. Іду на Вечірню, прощайте. Заходьте в собор, як почнеться служба.

Вечоріло. Зближалась та година, коли дзвони мелодійно гуділи тут, як і по інших монастирях, несучи луну лісом і ген далеко поза Дніпро, благовістили про близький початок вечірнього Богослуження. Тепер дзвони не лунають. Їх тут ще 1930 року безбожна влада конфіскувала "для нужд соцстроительства". Дзвіниця стоїть мовчазна і зажурено зяє порожнім

ярусом, у якому були дзвони. Недалеко від неї стоїть така ж сумна пам'ятка глибокої давнини Свято-Михайлівська церква. Обходжу її навколо. Біля неї за вівтарною стіною похилився старезний напівзруйнований кам'яний пам'ятник на чийсь могилі, яка вже зарівнялась, а знизу підмиває її Дніпро. Він, за 846 років існування цієї церкви, все риючи свій правий берег, наблизився вже до її стін, якщо не знищить цієї святині безбожний ворог, то через недовгий час — знищать весняні дніпрові води.

Входжу до Свято-Юріївського храму. Стоять зо тридцять жінок, переважно літні, й кілька чоловіків, також старшого віку. Бачу більш десяти ченців, майже всі вбілені старечою сивиною і здебільша виснажені, похилі²⁴. Сім їх на криласі, троє між ними ієроманахи. Саме почалась Вечірня. Як заспівали "Благослови, душе моя, Господа", мене обняло те священне почуття духовного задоволення, яке завжди сповняло душу на Богослуженнях у Києво-Печерській Лаврі та в інших монастирях Києва. Славетний Києво-Лаврський спів прекрасно звучав і в виконанні лише кількох (сім) стареньких ченців, умілих співаків, які мали, звичайно, довголітню хорову практику. Цій благозвучності їхнього співу сприяла багата акустика храму. Співали вони з особливим піднесенням, у якому відчувалась, здавалось мені, тривога: а чи не співаємо ми в цьому храмі востаннє; безбожна влада не сьогодні завтра може його замкнути або й зруйнувати²⁵. Думка про те, що гнобитель погасить, раніш чи пізніше, цей останній вогник життя Києво-Печерського співу тьмарила мені, й мабуть усім присутнім у храмі, ясні хвилини святої втіхи від Вечірньої, духовну радість обгортала журба.

Вечірня скінчилася. Люди, хрестячись побожно, виходять із храму. Мене ж, і ще два чоловіки, щось ніби тримає, ще наче бринить луна співу й не можна відірватися від краси іконостасу. Перехрестившись, прощально обводжу його та всю середину храму очима й повертаюсь до виходу. Але ні, ще раз оглядаюся на ту красу й милуюсь нею. Не поспішай

24. Усіх ченців було 15. Більшість їх ті, що прийшли сюди 1930 р. з Києво-Печерської Лаври, коли советська влада остаточно ліквідувала її. Жили вони тільки з милостині народу, яка була мізерною, бо й народ під тою владою зuboжений.

25. Через два роки Видубицький монастир закрили. Всі його будівлі, а також і церкви, обернули в склади воєнних матеріалів.

виходити, — мов шепче мені якийсь голос, більше не побачиш цієї краси, цього монастиря святого.

Вийшовши з церкви, мимоволі сідаю на лавочці під велетенським старим дубом біля дзвіниці. На подвір'ї тихо; пройшли тільки до своєї маленької селитьби майже нечутно три ченці. Переношусь думками в давнину монастиря. Оживає в моїй уяві постать ігумена Сильвестра. Он там, де тепер убога кам'яниця, в якій мешкають ченці, була його келія. Весняний пізній вечір. Блаженна видубицька тиша, в якій чути тільки гомін Дніпра. В келії ігумена перед іконою Спасителя блимає непогасна лампадка, а перед ним на маленькому столику — свічка. Він сидить над літописом "Повість временних літ...". Він знає, що історію свого народу можна писати тільки в тишині. В тишині вільно розвиваються думки й тоді рядками стелиться на папері ясна непохибна істина. Раптом перед самим віконцем келії тьохнув і почав свою трелю соловейко. І враз його спів підхопили й інші солов'ї цілим хором, прославляючи Творця всесвіту. А їх, цих співаків, у Видубичах безліч. Чернець на хвилинку кладе своє перо, хреститься і слухає. Потім знов пише, зупиняючись іноді для формування думки. А солов'їний хор лунає дедалі старанніше, будить дрімотний ліс. Але ігумену в його писанні не перешкоджає.

Та скоро жорстока дійсність порушила монастирську тишу й мої думки. У ворота в'їздило з гуркотом вантажне авто з трьома військовими. Я встав і скорбним зором та серцем попрощався з монастирем. Попрощався... навіки.

ПЕРІОД ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ ("КРАСНЫЙ ТЕРРОР")

З ініціативи В. Чехівського, Уряд УНРеспубліки 1-го січня 1919 року проголосив закон про автокефальність Української Православної Церкви.

Але цим благородним намірам не судилося здійснитись. На Україну знов посунули советські війська. Вже 3-го січня 1919 р. вони зайняли Харків, 12-го січня — Чернігів, а 5-го лютого — Київ. Організаційна церковна праця припинилася. В Києві зосталася тльки президія Всеукраїнської Церковної Ради на конспіративному становищі. Знову почалися переслідування. Українськими містами й селами котилася хвиля терору проти українства, а разом і проти Церкви. Лютував "красний терор", декретований кремлівським комуністичним урядом. У м. Богодухові, на Харківщині, червоноармійці розстріляли священника М. Ткаченка; в м. Чернігові замучили в жорстокий спосіб протоєрея В. Єфимовського; на станції Боярка (біля Києва) розстріляли проїжджого священника О. Тихорського, 21-го березня розстріляно двох священників у м. Вінниці, під час кривавої розправи над українською інтелігенцією міста²⁶.

Кожен солдат мав над людським життям безмежну волю. Вбити беззахисну людину для нього було звичайним явищем і слово "расстрелять" було таке просте, як слово "прикурить". При чім, практикувались часто найдикіші способи знущання над жертвами²⁷.

26. З бюлетеня ВПЦРади ч. 5, квітень 1919 року.

27. В той день "особий отдел" розстріляв у м. Вінниці більше 100 душ інтелігенції, членів Національного Союзу. Було заарештовано весь Учительський інститут, професуру й студентів, та весь персонал Кооперативного Союзу. Серед розстріляних були видатні культурно-просвітні діячі Поділля, як проф. Юрій Щириця, Оксентій Лола та інші. Дружина Щириці, що була потім арештована, повісилась на власній косі в одиночній камері ЧК ("Кам'янець-Подільський календарець" на 1942 рік, стор. 17).

Містечко Красне Ямпільського повіту на Поділлі. В подвір'я місцевого священика Полікарпа Новицького в'їздить група кінноти (казали, що з дивізії Будьонного). Як звичайно, червоноармійці загадали відразу їсти й пити, а коням вівса. Ніхто в цьому не відмовляв і думалось, що все обійдеться без лиха. Але наївшись і напившись, гості вирішили "потешиться", як казав їхній старший. Говорили-говорили з панотцем, а потім приносять решето. Заскрипіла гармонія і стара російська частушка:

*"У папа то рукава то батюшкі,
Шуріна то, а діна то, матушкі..."*

А далі: — Батя, танцуй в решете, живо!

— Ні, — відповідає старий протоєрей, — ви хотіли їсти, вам дано, коней нагородовано, а це вже надміру. Прошу вас, не збиткуйтеся надо мною.

— А, не хочеш!.. — (страшна, нечувана в культурнім світі лайка).

— А то хочеш, — кричить один, виставляючи непристойну позу під регіт інших, — целуй, поповская твоя морда! — І знов стократ блюзнірська лайка.

Отець Полікарп хотів вийти з кімнати, але глумителі не пустили.

— Кудя удираеш, — закричав старший, — ми с тобой сейчас разделаемся!

— Діти мої, Господь з вами, ви християни...

— Но-но, перестань волынить, мы вас знаем!

До кімнати вбігли паніматка й донька. Плач, благання... Але бездушних це не зворушило. Вони виштовхали ридаючих жінок, зарядили рушниці і вчотирьох вивели панотця з двору. Вели вулицею і для більшого постраху обивателів містечка гукали:

— Всем врагам советской власти так будет!

А слідом ридали паніматка, дочка і служниця.

— Отче, куди це вас ведуть? — питала крізь сльози одна парафіянка з-за воріт свого подвір'я.

— На Голгофу, — відповів приречений пастир.

Вивели за садиби. "Стой!" Постріл з чотирьох рушниць під розпачливий жіночий зойк, і протоєрея Полікарпа Новицького не стало²⁸.

28. Із уст дочки розстріляного, Лідії Новицької. Покійний був одним із

Цей день, 23 березня 1919 року, увійшов новою кривавою сторінкою в історію Красного, що в часи Козаччини, в XVII сторіччі, зазнало багато бід. Та ця сторінка в підсоветській дійсності для нього була не останньою.

Страшний кривавий бенкет комуністичного молоха прокотився тієї весни по всій Україні. Він особливо був лютий на Київщині та Поділлі. Тут багато священницьких родин осиротіли, багато інтелігенції міст і сіл та чимало передових селян загинуло. Голос крові розстріляних безвинно людей лунав до піднебесних зводів разом з голосом розпачу живих. А советські газети, ця безоглядно брехлива цинічна преса, називали ті вопіючі злочини "отдельними случаями вмешательства" в церковні справи та "ошибками некоторых работников". Про масові розстріли в м. Вінниці газета "Подольський коммунист" з 3-го квітня 1919 року глузливо писала: "Революція требует жертв; где лес рубят, там щепки летят."

Становище України, зокрема на Правобережжі, в той час мінялося залежно від ходу війни Української Народньої Республіки з советською Росією. Церковне життя, як тільки большевики відходили, розгорталося знову; Всеукраїнська Церковна Рада починала широко діяти.

Пам'ятний радісний день 31 серпня 1919 р., як протоєрей Василь Липківський урочистою процесією з собору Святої Софії в Києві зустрів Українське Військо. На Софійській площі довкола пам'ятника Богданові Хмельницькому стояв великий здвиг народу і війська, сяли церковні хоругви і жовто-блакитні прапори, врочисто лунав спів "Тебе Бога хвалимо". Протоєрей В. Липківський, вітаючи військо і звертаючи погляд на стрункі колони, казав: "На вас, вірні сини України, надія. Вам довірив наш змучений народ вивести його з неволі ворожої. Шлях важкий і тернистий... Але блаженний той, хто для добра народу свого йде цим шляхом до кінця. На вас, браття і сини, лежить обов'язок боротися за національне і церковне визволення вітчизни нашої. Його, цей обов'язок, маємо виконувати, а як загинемо в боротьбі, не скінчивши цього святого діла, то загинемо з вірою, що довершать його інші сини України і нас згадають." Врочисто дзвонили Со-

кращих пастирів на Поділлі. Ще 1908 р. заснував у своїй парафії кооперативне кредитове товариство, дбав про добробут і просвіту народу.

фійські дзвони, настрої у всіх був як на Великдень, над Україною знову сходило сонце волі, та... не зійшло.

Тут треба сказати, що Україна в тяжкій нерівній боротьбі проти московсько-советської навали була самітня, а подруге російсько-советська влада брехливою пропагандою та всякою підривною роботою встигла значною мірою знесилити український військовий фронт, в Армію УНР внесли розклад, в її запіллі чинили диверсії.

Але поки Україну знову мала залити російсько-большевицька повінь, просвітлу годину українського церковного життя потьмарила інша напасть. Майже одночасно зі вступом Українського війська до Києва (в серпні 1919 р.) сюди вступили з Лівобережжя денікінці. Разом з ними прибув і митрополит Антоній Храповицький, що на початку року був виїхав з Києва. Він одразу видав наказа, що забороняє все українське духовенство та віддає його під церковний суд.²⁹ Ці такі розпорядження Храповицького денікінці, звичайно, цілком підтримали, бо хоч вони йшли війною проти большевиків, то однак були проти свободи і державности України, яку вважали за "юг Росії", маючи своєю метою відбудову "єдиної неділімої" російської імперії. Проте український церковний рух зростав і набирався сили, хоч обставини були несприятливими. "Заборонені" священники своєї пастирської діяльності не припиняли.

Тодішнє становище Церкви і всього українського життя характеризує відозва Церковної Ради до українського народу з 4-го вересня 1919 р.: "Православна Церква і державність України в небезпеці. Ворог лютий, прибраний в червоний колір, чигає на них... Об'єднуйтеся, православні українці, довкола своїх пастирів, у своїй рідній Церкві, будьте тверді і непохитні, як християни перших віків, у православної вірі вашій. Воскресіть у ділах своїх незабутні подвиги благочестивих предків ваших, що в години тяжких бід вірою і героїством боронили свою Церкву і Вітчизну. Ви по слову апостола дорого куплені, тож бережіться сітей лукавого, що скрізь розставлені, остерігайтеся ворожої облуди. Немає нічого спільного між світлом і темрявою, між Христом та

29. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Церкви, т. VII, стор. 21.

белійвалом³⁰, між храмом Бога живого й ідолами. Ви ж бо оселя Творця вашого, що сказав: "Поселюсь серед них і буду їм Богом, а вони будуть народом Моїм!" (II Коринт 6, 14-16)." Так говорилося в тій відозві, а кінчалася вона словами: "Коли ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні своєї Вітчизни, то плакатимеш у советській неволі, як плакав колись Ізраїль на ріках Вавилонських..."³¹

Автором цієї відозви був протоєрей Василь Липківський. Цей апостол українського релігійно-національного відродження, як його назвав академік Агафангел Кримський, на всіх ділянках українського церковного життя, як трудівник, був перший; при тяжких і складних обставинах він скрізь невтомно працював. Йому зорів образ вільної Української Православної Церкви, образ, що в минулому, в часи державного буття України, своїм духовним багатством і красою своїх національних форм променював далеко на всі сторони і дивував чужинців. До цього образу, до своєї завітної мети Липківський ішов непохитно, поклявшись віддати для неї своє життя, ішов і вів за собою інших. Він, як національно-релігійний герой Сербії св. Сава Неманіч, умів сполучати в своїй діяльності християнсько-релігійні ідеали з державними; сповнений великої любови до України, він офірував свої незвичайні здібності й сили на діло відтворення її духовного маєстату, знівченого гнобителем.

У грудні 1919 р. большевики втретє опанували Київ і всю

30. Белійвал — той, хто не визнає Божих моральних законів, нечестивий, безбожник.

31. "Было ли сопротивление? Конечно, но оно не было достаточно сильным. Почему? Вот тут-то и сказалось долгое отчуждение от народа церкви, поработанной государством, и рабское послушание правительству народных масс, — наследие крепостного права и старого режима. Не надо забывать также и тот факт, что провинциальное духовенство, униженное светской властью, — материально, а нередко и духовно бедное, давало немалый процент крайних левых интеллигентов еще больше полуинтеллигентов. Русские "поповичи" и "поповны" были немалочисленны и в движении "нигилистов" 60-х годов и в народовольческом движении 70-х и 80-х, и средних социалистических партий начала 20-го столетия. Было ли сопротивление духовенства и верующих советским преследованиям церкви? Конечно было, но местное и плохо организованное." — Так писав відомий російський публіцист Г. Алексінський в газеті "Освобождение" ч. 4(26) за 15 лютого 1954 року.

Україну³². На цей раз вони прийшли з новими гаслами й новою національною політикою, звичайно, лукавою, відповідно своїй тактиці. В проклямаціях, якими тоді було засипано Україну, говорилося, що "російська комуністична партія визнає самостійність України", що "советська влада подбає про добробут народу, дасть повну волю розвиткові національної культури, релігії і церкви" й т. п. Одна з проклямацій Троцького, українською мовою, кінчалася словами: "Нехай живе совітська незалежна Україна!" А Ленін у своєму "листі до робітників і селян України" з 4-го січня 1920 р. писав, що "незалежність України визнана і всеросійським центральним комітетом РСФСР, і російською комуністичною партією". Всі ці брехливі заяви комуністичних проводирів мали, звичайно, своєю метою приспати увагу народніх мас.

Як відступали денікінці, з ними виїхав з України й митрополит Антоній Храповицький, не встигши учинити "суду" над українськими священиками. Єпископ Назарій Блінов, який зостався замість митрополита, хоч казав, що "згідно канонів" не може скасувати заборони, накладеної Храповицьким на духовенство, але служити дозволив. Та в квітні 1920 р. він (Блінов), жонглюючи канонами, раптом повідомив усіх тих священиків, що він уже своєю волею забороняє їх усіх в службі Божій. Це переповнило міру терпіння українців. Стало всім ясно, що єпископи росіяни, використовуючи зовнішні обставини, вирішили задушити український церковно-визвольний рух³³. У травні, коли до Києва знову вступило українське військо, Всеукраїнська Церковна Рада постановила, що Українська Церква не може вважати єпископів, підлеглих московському патріархові, за своїх пастирів і проголошує автокефалію, яку узаконено в січні 1919 р., але не здійснено. Після цієї ухвали Церковної Ради українці з полегшенням зітхнули. Але на це потім звернула подвійну увагу советська ЧеКа, що трактувала Українську Автокефальну Церкву як "націоналістичну", "контрреволюційну" і т. п. Коли через півроку після того заарештували кількох членів Ради, то

32. Українське військо, знесилене й наполовину проріджене пошестю тифу, частково одійшло за кордони України, а більшою частиною, прорвавши большевицький фронт, пішло в героїчний Зимовий похід в запілля ворога, по Україні.

33. Митрополит Василь Липківський "Православна Христова Церква українського народу", Мюнхен, 1951 р., стор. 27.

проголошення автокефалії інкримінувалося їм як "контрреволюційний злочин" (таке на ділі комуністичне визнання самостійности України і свободи її Церкви). Становище було прикре ще й тому, що після здійснення своєї незалежности від московського патріярха, Українська Церква залишилася без єпископату³⁴. А це довго тривати не могло, бо тим гальмувався розвиток церковного життя. Рада вживала всіх заходів, щоб мати своїх єпископів. Але тодішні обставини перешкождали цьому.

34. З числа трьох ієрархів українців, що їх мала Українська Церква в 1918-1919 рр.: архієпископа Олексія Дородніцина вже не було в живих; єпископ Агапіт Вичиневський був під забороною від патріярха Тихона за те, що прочитав Євангелію українською мовою в Софійському соборі в Києві в серпні 1919 р.; архієпископ Парфеній Левицький, відомий своїм патріотичним подвигом щодо видання Євангелії українською мовою в 1905-1906 рр., очолив був відроджену Українську Церкву, але йому патріярх Тихон пригрозив попередньо забороною і він одмовився. На його місце з Москви тоді було прислано митрополита Міхаїла Єрмакова, як патріяршого екзарха для України, що був, звичайно, проти автокефалії Церкви в Україні. (Митрополит Василь Липківський: Історія Української Церкви, т. VII, стор. 31-36.)

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР

(ПЕРЕМОГА СИЛОЮ НЕПОХИТНОЇ ВІРИ)

*"Я двері: через Мене коли хто увійде,
спасеться."*

(Іоан 10, 9)

Боротьба українського народу за свою незалежність і волю в 1917-1921 рр., що позначилася великими історичними актами національно-державного будівництва, увінчала себе також невмирущим актом і в сфері церковного життя. Тоді бо, 14-30 жовтня 1921 р., відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який своїми діяннями довершив відродження Української Автокефальної Православної Церкви.

Тяжкий тернистий шлях пройшли до цього Собору ті подвижники, що стали до того святого діла — відродження рідної Церкви, бо ж це відродження почалося в несприятливих умовах і довершувалось під московсько-більшевицьким нехристиянським режимом. Душею того відродження був протоєрей, пізніше Митрополит Василь Липківський, — людина незламного духа й організаційних здібностей, видатний проповідник і великий патріот. Крізь негоди та нещастя війни, що спала на Україну від жорстокої, перефарбованої в новий колір, Московщини, ті подвижники непохитно прямували до своєї високої мети. Вже 1917 року була створена Всеукраїнська Православна Церковна Рада, що й керувала українським церковно-визвольним рухом. Вона скликала в січні 1918 року в Києві Церковний Собор, який фактично не відбувся, бо через два дні після його відкриття із-за Дніпра заgrimіли гармати, — на Київ з Лівобережжя наступало жорстоке російсько-більшевицьке військо під командою Муравйова, па-

м'ятного Україні трагедією під Крутами і тисячами невинних жертв у Києві.

За гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.) вільний рух за українізацію й автокефалію Церкви в Україні був загальмований. У травні того року скликано Церковний з'їзд Київщини, який незначною більшістю голосів (160 проти 130) обрав на митрополита Київського відомого ворога України архієпископа Антонія Храповицького. Перемогли російські реакційні елементи...

Тяжкі обставини, спричинені тогочасною війною з большевицькою Росією, тривали, з короткими змінами, і в двох наступних роках — 1919 та 1920. Але Всеукраїнська Православна Церковна Рада не припиняла своєї праці. Вона керувала, в міру можливости, заходами до організації українських парафій, тримаючи зв'язок з ініціаторами церковного відродження, які діяли на місцях.

Події церковно-визвольного руху в Україні мали для неї не лише релігійне значення, а й національно-державне. На жаль, не всі тодішні керівники державного і громадського українського життя зважували авторитет та ролі Церкви в будівно-творчому процесі відродження України. Інші навіть вважали Церкву за організацію реакційну й ворожу тому процесові. Причиною цього сумного явища було те, що серед тодішнього духовенства в Україні небагато виявилось національно свідомих, а між політичними діячами, особливо лівого напрямку, чимало було байдужих і нігілістів до релігії. Не дивно, двісті років панування російської церковної системи в нашому краї, системи русифікації, зробили своє діло.

Але ті небагато числом та великі духом віри і національною свідомістю подвижники, священники і миряни, що прийняли на себе подвиг відбудови Української Автокефальної Православної Церкви, знайшли зрозуміння і цілковиту підтримку в народі та його інтелігенції. Всюди щиро сприймала людність заклики ВПЦРади, релігійно-національний рух став всенароднім. І тоді, коли молоду українську державу — УНРеспубліку розгромила большевицька Московщина, Автокефальна Церква Українська зосталася майже єдиним діючим національним центром, що єднав у собі сили народу в надії на краще майбутнє. В ті дні багато з тих, що присвятили себе жертвовно служити Україні і шукати місця, де б з вірою в Бога прикласти свої сили на добро її, знаходили це місце в рідній Православній Церкві.

Але треба було ствердити, зміцнити ті основи, на яких будувалося нове церковне життя України, і вирішити важливі та складні його проблеми. Першою проблемою було відновлення своєї ієрархії, бо, проголосивши автокефалію (5 травня 1920 р.), тобто незалежність від чужої церковної влади, Українська Церква зосталася без єпископів. Не було кому висвячувати священників, а села дедалі частіше звивали: "Давайте пастирів українців!". Конче потрібний був Церковний Собор і ВПЦРада готувалась до його скликання.

На весні і вліті 1921 р. відбулись по всій Україні церковні з'їзди, всюди обирали делегатів на Всеукраїнський Церковний Собор, давали їм свої накази. Провідними думками ухвал тих з'їздів були — автокефальність та повна українізація Церкви. Також великої ваги надавалось питанню про єпископат, бо майже всі тодішні єпископи в Україні були росіяни. Найбільший з'їзд відбувся в Києві, в травні 1921 року, на який зібралось понад 400 чоловік; крім делегатів від парафій Київщини, були представники Поділля, Полтавщини й інших місць. Цей з'їзд ухвалив скликання Собору на 14(1) жовтня 1921 року.

Доходило до свого завершення організаційне життєбудівництво Української Автокефальної Православної Церкви. Воно, хоч провадилось у тяжких умовах, досягло великого розвитку, бо почалось знизу, від народу, який прийняв у відбудові рідної Церкви щиру і плідотворну участь. Як колись, у часи славнозвісних Церковних Братств, так і тепер парафії стали осередками православно-релігійного та національного життя українців. Багато з тих, що в дореволюційний час блукали в темряві релігійної і національної несвідомости, знайшли свій правдивий шлях через відроджену Українську Церкву.

В призначений день, 14(1) жовтня 1921 року, зібрався в Києві, у храмі Св. Софії, Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Прибуло 472 делегати: з Київщини, Волині, Поділля, Херсонщини, Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й інших місць України, навіть з Кубані. Серед них 64 священники та 18 дияконів. Єпископи не прибули, хоч їх усіх запрошували. Митрополит Міхаїл Єрмаков, тодішній екзарх московського патріярха в Україні, відповів за себе і за всіх, що не тільки сам не прибуде, а й тих єпископів, котрі підуть на Собор, відлучить від Церкви. Всіх єпископів було тоді в Україні 37, з них —

росіян 35, а українців лише 2 (Парфеній Левицький та Агапіт Вишневський) та й ті стероризовані екзархом московського патріарха Тихона. З числа мирян, членів Собору, — переважна більшість селяни, кооператори, вчителі; решта — діячі науки, культури, письменства й інші. Між ними академіки — Агафангел Кримський, Сергій Єфремов; професори — Василь Данилевич, Григорій Стороженко, Данило Щербаківський, Володимир Чехівський, Ю. Красицький, П. Стебницький, М. Черкаський; письменники — Л. Старицька-Черняхівська, М. Стещенко, Г. Косинка, Л. Карпів та інші; композитори — М. Ступницький, П. Демуцький, Давидовський, Козицький, Левицький, Яциневич, Гайдай, Гончаров (був і Кирило Стеценко в числі священиків); лікарі — Кудрицький, Левицький, Черняхівський, Пучківський. Був і батько української кооперації — Микола Левицький. Все ті безстрашні, що перед лицем комунізму, лютого ворога Церкви, мужньо стояли на служінні своєму народові, ті, що їх потім більшу частину постріляно, замучено. Всі жертовно віддані, як перші християни, православно-релігійному і національному ідеалові України були учасниками Собору безпосередньо чи через тих, кого послали.

Собор відкрився на Покрову і провадив свої наради ввесь час, до 30-го жовтня, в Софійському соборі (в Києві). Кардинальним питанням було утворення єпископату УАПЦеркви. Але перед тим, з огляду на відсутність єпископів у складі Собору, постало питання, чи він є правно-канонічним Собором Церкви? Протоєрей Василь Липківський доповів, що: 1) Всі вірні, які прибули на Собор не є приватні особи, а обрані предствники церковних громад, тому і голос їхній на Соборі не є їхньою приватною думкою, а голосом Церкви, що їх обрала. Отже в складі всіх представників Собору лунає голос всієї Української Церкви. 2) Всі члени Собору зібрались в ім'я Христове, для вирішення справ про життя Христової Церкви в українському народі, тому серед них, згідно Своему слову (Мтф. 18, 20), присутній Христос. 3) Всі члени Собору надхнені вірою, що Українською Церквою керує Дух Святий, і що "благодать Святого Духа нас тут зібрала". Отже наш Собор має всі умови й підстави до того, щоб бути цілком канонічним, правним Собором своєї Церкви...

Після уважного обговорення цих тез, Собор визнав себе канонічним і правоможним голосом усїєї Української Церкви, з вірою, що серед нього присутній Сам Христос і що в ньому

(в Соборі) діє благодать Святого Духа. (Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. 7, стор. 36, Вінніпег, 1961 р.). Таким вирішенням першого питання було надано канонічної Соборної ваги вирішенню головного — про відновлення Ієрархії. Це питання найбільше хвилювало всіх, особливо духовенство, бо надії на те, що єпископат Російської Церкви в Україні погодиться висвятити єпископів для Української Церкви, не було. Всі бачили й розуміли, що причини ворожого ставлення єпископів-москалів до українського церковного відродження виходять з цілої московської політики, політики панування над українським народом. Шукати інших православних єпископів, що допомогли б Українській Церкві відновити свою Ієрархію, не було де. Всеукраїнська Православна Церковна Рада впродовж півтора року вживала до того всіх заходів, та через тодішні зовнішні обставини її зусилля були марні.

Але роз'їхатись Соборові без єпископів, це значило тоді, кинути свою Православну Церкву на загибель. Отже вирішити справу українського єпископату конче було треба. Та в який спосіб? Одні радили чин висвяти "покладанням рук пресвітерства", як було в часи апостольські, інші вагалися. Вирішили звернутися ще раз до митрополита Міхаїла Єрмакова й обрали для цього делеґацію на чолі з Миколою Левицьким. Вона скоро повернулася і доповіла, що митрополит зараз прибуде. За кілька хвилин він у супроводі двох священників ввійшов у храм, зустрінутий Собором з належною шанобою. Не давши присутнім навіть благословення, митрополит підійшов до президії і сказав, що він, як екзарх, призначений на Україну патріархом Тихоном, цього "з'їзду" за Собор не визнає і пропонує всім роз'їхатися по домах. Після цього він хотів вийти, але його впросили сісти. Тоді на церковну катедру сходили один по одному члени Собору і просили митрополита бути добрим та мудрим архипастирем, висвятити для Української Церкви двох єпископів, обранців Собору. Микола Левицький, зійшовши на катедру, говорив: "Мені 63 роки, вже треба думати про відповідь за своє життя перед Престолом Всевишнього. І коли я ходжу молитися сюди, до св. Софії, то це тому, що тут я бачу Правду Божу, яка здійснюється над моїм рідним нещасним народом. Прошу Вас, Владико, і благаю: не йдіть проти Правди Божої, дайте нам наших єпископів. Не будьте тим лихим батьком, про якого сказано в

Євангелії, що коли син попросить у нього хліба, він дасть йому камінь, а коли попросить риби, то дасть йому змію." При цих словах екзарх зауважив: "Я вам гадюк в єпископи не дам!" Протоєрей Конон Бей у своєму благанні до екзарха плакав. Але мертвого муру благаннями і сльозами не проймеш. Після виступів багатьох членів Собору екзарх підвівся, повторив майже те саме, що сказав напочатку і вийшов. Ясно було, що право висвятити єпископів російська церковна влада використовує для того, щоб задушити Українську Церкву.

Зрозуміло, яке враження справило на всіх завітання митрополита Міхаїла Єрмакова на Собор. Але всім стало ясно, що від російської ієрархії Українська Церква єпископату не здобуде. Після того в питанні про утворення єпископату виступив з доповіддю проф. Володимир Чехівський. Він доповів, що в апостольські часи не було висвяти єпископської, що апостола Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами (Діяння 13, 3), що апостол Тимофій висвячений був на єпископа покладанням рук пресвітерів (1. Тим. 4, 14) і що далі в Олександрійській та Антіохійській Церквах ще довго єпископів висвячували пресвітери. Благодать Святого Духа в повноті своїй перебуває в Церкві, в громаді віруючих. Отже Церква, як це було в часи апостольські, може покладанням рук на обранця звести на нього благодать Святого Духа. Висновок з доповіді був такий: російський єпископат в Україні йде проти волі Церкви і не хоче висвятити для неї єпископів за її обранням. Тому Всеукраїнський Церковний Собор з твердою вірою в присутність серед нього Найвищого Архиєрея-Христа і в повноту дарів Святого Духа, має повне догматичне і канонічне право, залишаючись непохитно на православному ґрунті, обраного кандидата висвятити на єпископа всесоборною висвятою з покладанням рук пресвітерів.

Ця доповідь обговорювалася широко і розважно. Настрій усіх був підвищений і побожний. Голосували за соборну висвяту персонально, тобто кожен член Собору підходив до столу президії і голосно казав чи він ЗА чи ПРОТИ. Висловились проти лише 5 членів Собору, 7 утримались, а всі решта подали голоси за соборну висвяту. В 11.30 годин ночі того дня дзвони Св. Софії благовістили Києву, що Собор Української Церкви, за проводом Святого Духа, знайшов шлях для дальшого її життя і розвитку. То було 20 жовтня 1921 року.

На ранковому засіданні 21-го жовтня відбулись вибори кандидата на первоієрарха Української Православної Церкви. Одноголосно (закритим голосуванням) обрано на Митрополита протоєрея Василя ЛИПКІВСЬКОГО. Коли він увійшов (вибори відбувалися в відсутності обранця) у супроводі двох старших делегатів до храму, в багатьох блиснули в очах сльози... Голова Собору просив прийняти обранця. "Усе своє життя я служив народові, і коли тепер така воля Божа, щоб я став першим слугою народу свого, не маю права відмовлятися. Соборне обрання мене на первоієрарха Української Автокефальної Православної Церкви приймаю", — сказав великий патріот. Члени Собору проспівали "Довгіі літа!". Радість усіх доповнював ясний сонячний день.

В суботу, 22 жовтня, відбувся чин наречення кандидата, а в неділю, 23 жовтня, — висвята. На ранній Літургії всі члени Собору висповідалися і запричастилися. Здвиг був незвичайний. Унизу храму й на хорах було повно народу. Для членів Собору відгородили середину храму. На часах пролунали слова диякона: "Приводиться улюблений Богом і обраний Всеукраїнським Церковним Собором почесний протоєрей Василій до хіротонії на Митрополита Київського і всієї України!" В Літургії брали участь 30 священників і 12 дияконів. Незнано урочистості хвилини! Обранець стає біля правого рогу Престолу на коліна. Йому на голову кладуть велику розкриту Євангелію. На неї ложать руки всі священники; на їхніх плечах руки дияконів, на солеї два ланцюжки рук старших на плечах дияконів, і так усі, кожен член Собору клав руку на ліве плече свого сусіда; всі на колінах, схиливши голови. "Божественна благодать, — читав протоєрей Нестор Шараївський, — що завжди немочі лікує, а недостачу поповнює, висвячує через покладання рук наших, почесного протоєрея Василія на архієпископа і Митрополита Київського і всієї України. Помолимося за нього, щоб зійшла на нього благодать Всесвятого Духа!" Здавалось, усі чули один одного, як билися серця... А як з'явився на солеї, благословляючи людей, свій рідний, так жаданий первоієрарх, Митрополит Василь, спільна радість ніби скрикнула вголос.

В своєму архиєпископському слові Митрополит Василь говорив, що велика була колись сім'я православного народу українського, об'єднана Церквою. Та князі світу цього роз'єднали її. Він закликав до єднання у відродженій рідній Пра-

вославній Церкві, закликав до віри, надії і любови, бо то основи життя народу.

Після Літургії був урочистий Молебень з процесією навколо Софійського собору. Все просторе Софійське подвір'я було повне народу. Лунали дзвони, звіщаючи Україні, що вона має вже свого духовного проводиря.

Другого дня, після висвяти Митрополита, Собор обрав ще п'ятьох кандидатів на єпископів, в тому числі й недавно спочилого Блаженнішого Митрополита Іоана (Теодоровича). Їх висвячено з участю Собору в дні з 25 по 30 жовтня. Про дальшу висвяту єпископів ухвалено, що вона має виконуватися, після обрання їх Церквою, традиційним способом, тобто двома або більше єпископами.

Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року має в історії Української Церкви величезне значення. Це була велика історична подія, що довершила релігійно-національний рух пробудженого з духовної летаргії православного українського народу. Свою народню ієрархію, свій національний характер, непідлеглість чужій церковній владі, соборний устрій, усі основи свого відродженого буття Українська Православна Церква здобула не випрохуванням у сильних світу, а сама утворила і ствердила своїм Собором. Після висвяти п'ятьох єпископів — Нестора Шараївського на архієпископа Київщини, Івана Теодоровича — на єпископа Вінницького, Юрія Міхновського — на єпископа Чернігівського, Олександра Ярещенка — на єпископа Полтавського і Степана Орлика — на єпископа Ніжинського, Собор ще ухвалив свої "Діяння" та організаційні й ідеологічні основи життя Української Церкви.

Цей Собор підняв маєстат Української Церкви, вказав їй дальший шлях життя і поставив її на варті православного єства свого народу в найтяжчий час його історії, в час, коли запанував над Україною безбожний советський режим.

Більша частина учасників Собору, духовенство й вірні, а з ними і Митрополить Василь Липківський, скінчили своє життя мученицькою смертю в застінках советського терору та в його далеких нетрях заслання. Перед їхньою пам'яттю нині, в 60-річчя відродження УАПЦеркви, схиляємо голови...

Як б не була в майбутньому доля українського народу та його Церкви, ніщо не зможе перекреслити значення цього Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 року. Навпаки, в щасливій, як дасть Бог, українській будуч-

чині він привертатиме до себе увагу церковних дослідників.

Сьогодні кожний православний українець, що гіркою долею опинився на чужині, повинен мати рідну Православну Церкву, цей духовний скарб народу нашого, в центрі своїх ідейних стремлень і надій. Це наш найсвятіший обов'язок, всі бо ми, залишивши свою Вітчизну-Україну, понесли на скитання тільки віру в Бога і надію...

ПІСЛЯ ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ

Собор зміцнив Церкву, ствердив її соборноправний (демократичний) устрій, об'єднав від низу до верху її сили. Але, тим не менше, умови праці для її проводу були важкі. Безбожний комуністичний режим чигав на неї, "мов той лев, що здобичі шукає, наче звір, що в закутку притаївся" (Псалом 16, 12). Скоро на українське церковне життя, що широко розгорнулося, хоч багато мало перешкод, спали терористичні акти, місцями ще лютіші, ніж в роки воєнного комунізму. Карні відділи ЧеКа, що перейменувалися в "Государственное Политическое Управление" (ГПУ), "отряди по боротьбе с контрреволюціей", всю осінь і зимою 1922 р. гасали, мов зграї хижих вовків, по селах, де активніше виявився церковний і національний рух. Страшні криваві злочинства, масові розстріли не піддаються описові. Найтяжчих репресій зазнали ті місцевості, де оперували повстанські загони, особливо на Поділлі та Київщині.

Жовтень 1922 року. В містечку Волковинцях і в селах Васютинцях, Гришках та Радівцях Літинського повіту на Поділлі "тройка" від ГПУ з м. Вінниці заарештувала священників, дяків, диригентів і понад 400 парафіян, як "контрреволюціонерів". Начально впродовж кількох ночей їх біля Волковинецького кладовища всіх розстріляли³⁵. Ранками, після тих злочинів, там лунали зойки матерів і сирот над місцем, де лежали повідрубвані пальці, що на них у розстріляних були перстені, повиривані з уст щелепи, хто мав золоті зуби,

35. З уст А. Кушнір (учителька), що жила в той час в с. Радівцях.

повибивані з черепів мозки... Жах і трепет проймав кожного, хто проходив тим полем, кожен день червоним од крові, перемішаної з водою і гряззю (тієї осені щодня ішов дощ). З самих Радовець тоді розстріляно 98 чоловіка, в тім числі священника Костянтина Сухоставського, дяка-диригента М. Павловського і церковних співаків С. Камінського, М. Радзівського, П. Зарембу, І. Яворського, О. Радзівського, Н. Гренка, М. Томащука, П. Войцехівського, К. Войцехівську, Т. Томащук та інших. З села Гришок розстріляли 42 чоловіка, а між ними сина місцевого священника студента В. Куменка (батька, О. Куменка знищили в 1923 році), дяка і п'ять душ церковного хору³⁶.

Виконавцем тих вопіючих діл був чекіст Фарович, "особоуповноважений" ГПУ на Літинський і Летичівський повіти. Ще перед масовими розстрілами, що про них мова, в серпні 1922 р. одного Божого дня він вчинив у Радівцях лютий кривавий акт (це село катовано не раз!). З відділом війська ЧОН³⁷ він вдерся в село, схопив 4-х заможних селян — Терлецького, Онищенка, Винницького та Яворського й на очах всієї громади, яку наказав зігнати, розстріляв їх³⁸... Лемент жінок і дітей плив до неба. А кат, велетенський мов Голяф, як оповідають очевидці, спокійно сів у тачанку і від'їхав у супроводі пісні своїх помічників:

*"Улица, ты улица,
Брат Деникин журился,
Что Московская ЧеКа
Разменяла Колчака."*

"Операції" Фаровича тривали до кінця 1922 року. На Радовецьких і Волковинецьких хуторах розстріляно, на місці, 86 чоловіків і кілька жінок (загинули родини Костенко-Радзівські, Яременко й інші). На Радовецьких хуторах діти залишилися сиротами³⁹.

В наслідок терору село Радівці, що мало понад п'ять тисяч мешканців, більше як три місяці було без священника, а

36. Про розстріляних священників та парафіян м-ка Волковинці й села Васютинці відомостей, на жаль, не маємо; загально їх загинуло більше 150 душ.

37. ЧОН — "части особого назначения", військо ЧеКа.

38. З уст А. Кушнір.

39. З уст А. Кушнір.

коли на початку 1923 року призначили туди настоятеля⁴⁰, то деякий час багато людей боялися ходити до церкви, аж поки припинився той шал "трийок". Так було і в м. Волковинцях, і в с. Гришках, і по інших парафіях; страху ради люди, як вірні перших днів християнства, ховалися з вірою в "катакомби"⁴¹.

Багато парафій залито кров'ю для "укреплення советской власти на местах". Ось село Медвин на Київщині. Воно було одно з передовіших. Ще до революції мало дві церкви, три народніх школи та вищу початкову школу. В дні національно-визвольної боротьби дало Українській Армії більше ста добрих вояків. Коли почався церковний рух, тут утворилася українська парафія. Осінню 1920 р. медвинці повстали проти советської влади. За це кінна дивізія Будьонного, як оповідає очевидець⁴², жорстоко відомстила їм. Зігнали всіх чоловіків і молодь на майдан села. Комісар вивів переднього селянина на трибуну і тут же застрелив його... "Такое будет всем, петлюровская контрреволюция!", — крикнув несамовито, погрожуючи пістолем. Потім відібрали 80 молодших чоловіків і хлопців і вивели за село. Там, біля Ковтунового лісу, їх усіх розстріляли. Майже весь хліб і худобу з села забрали. Спалили Успенську церкву, оселю священника й біля тисячі селянських хат. "Це було 29 вересня 1920 року... Свято Покрови стрічали медвинці великим горем. Серед купи перемішаних з кров'ю і землею трупів розшукували своїх синів, чоловіків і батьків та, поспішаючи, без домовин ховали їх на цвинтарях... Згодом приїхав з Києва відділ "ГубЧеКа" і забрав кілька сот селян до Смілої, де мав їх судити "Ревтрибунал". Назад ніхто з них не вернувся." Тоді ж, осінню 1922 року Медвин зазнав другої біди, — його четвертувала "тройка" ГПУ з солдатами військ ЧОН. Арештовано священника і кількадесят парафіян, а впродовж зими групами по 20-30 чоловіка їх гнано до Києва в ГПУ, і ніхто їх уже не бачив⁴³.

40. Це був протоєрей Євген Сірокий, 1930 року його замучило Київське ГПУ.

41. З уст протоєрея Г. Антохова, що був настоятелем в селі Радівцях 1927-28 рр.

42. "Як катовано село". "Українські вісті", ч. 34, 5.IX.1946 р.

43. "Як катовано село". "Українські вісті", ч. 34, 5 вересня 1946 року. Пізніше, наприкінці 20-х років медвинців іще катували. Багато загинуло їх в засланні на далекій півночі Росії. Після голоду 1933 року, коли цілі вулиці Медвина вимерли й після масових арештів за часів Ежовщини, в ньому з 12 тисяч населення зосталося тільки 5 тисяч. Село занепало. Садки сплюндру-

Така ж доля спіткала Буки, Охматів, Трипілля, Обухів та інші села Київщини. Скатовано тоді село Веприк на Полтавщині, де народився славнозвісний архієпископ Парфеній Левицький, котрий свого часу (1904-1905 рр.) виборов у російського Синоду право друку Св. Євангелії українською мовою. Скатовано й ще чимало сіл та хуторів, про що можна багато й багато писати.

Так запроваджувався в українських селах советський режим, тоді як його нечувано-брехлива пропаганда галасувала на увесь світ, що український народ своєю волею створив цей режим і ним "визволився".

В цих умовах архипастирська діяльність Митрополита Василя Липківського і його єпископів, зрозуміла річ, тьмарилась печаллю за хресну долю своєї пастви. Ту печаль безстрашний благовісник правди, Митрополит, виливав у своїх проповідях. 7-го листопада 1922 року в Білій Церкві під час служби Божої він говорив: "Чуєте гомін? Святкується п'ятиріччя будування пролетарської держави. Та горе нам! Чи не нагадує воно будування Вавилонської башти?" І намалювавши картину страждань народу, розруху та голоду на багатій українській землі, Митрополит казав: "І все це від того, що державний устрій будується без Бога. Хіба ми чули в декляраціях теперішніх правителів святе ім'я Господнє? Ні, вони покладаються тільки на себе, на свою силу. Каже безумний в серці своєму: Немає Бога! — пригадуються слова з псалма Давидового. І хочеться крикнути: опам'ятайтеся!" Далі Митрополит взивав до християнського сумління вірних: "Перед нами страдницька путь... Але пам'ятаймо слово Спасителя: Більшої любови немає, як та, коли хто життя своє віддає за друзів своїх" (Іоана 15, 13).

А в м. Гайсині на Поділлі єпископ Миколай Борецький в ті дні писав у своїх "Записках пастиря": "Іще триває в Україні ця страшна і лиховісна ніч, і не видно світання. Знемогає наша вітчизна в тяжких муках, "ніхто її не рятує", — як писав Шевченко. Вороги її по слову пророка "запанували над нею і бенкетують... діти її в неволі" (Плач Єремії 1, 5). Посіяно в народі ненависть, посварено брата з братом і батьків з дітьми своїми. Тюрми повні безвинних в'язнів, голос крові замучених

вали колгоспи, біленькі хати почорніли, багато їх, спорожнілих, розібрано на паливо.

б'є в піднебесні зводи. Оскверняються храми Божі, пам'ятки благочестивих предків наших. Із уст насильників, п'яних од влади і крові, вирекається хула на Господа і на Христа Його. Потоптано все найсвятіше: Божу правду, християнську любов, мораль, радість і красу життя. Панує над усім нелюдський закон грубої сили, закон насильства й терору. Викорінюють із людських душ образ Божий, заставляють молитися ложним богам. Місце правди зайняла нечувана в світі неправда й її оповісники страхом смертним змушують народ поклонятися їй."⁴⁴

Такі ж повні душевного болю і праведного гніву до нелюдського режиму були й проповіді єпископа Миколая Борецького.

Невсипуще око влади, звичайно, за тим усім слідкувало; неспроста газета "Харьковский пролетарий", у березні 1921 року, писала, що "ЧеКа все видит и все слышит". Від Митрополита Василя Липківського за його проповідь у Білій Церкві ГПУ взяло підписку про невиїзд із Києва впродовж двох місяців, а єпископу Миколаю Борецькому в лютому 1923 року на три місяці заборонило проповідувати (арештувати їх тоді ще не наважувалися). Також забороняли проповіді єпископам Олександрю Ярещенкові, Йосифу Оксіюку, Степану Орликові, Юрію Жевченку й іншим. Такі заборони практикувалися від часу до часу впродовж усього страдницького життя Української Церкви, аж до днів розгрому її. Це було для неї тяжкою кривдою, бо вона не мала ні своєї преси, ні духовних шкіл і живе слово проповіді служило єдиним способом благовістя та морального виховання пастви⁴⁵. В тих умовах, коли найголовнішим завданням Церкви було охороняти релігійно-національну субстанцію народу від руйнівних впливів безбожного режиму, одно з перших місць в діяльності духовенства займало проповідництво.

44. Подаємо з копії уривків тієї праці. Оригінал її, що мав кілька частин, загинув, треба думати, в ГПУ, коли автора заарештували.

45. Року 1926-го було дозволено Українській Церкві видати свій пресовий орган і з січня 1927 року почав був виходити місячник "Церква й життя", але на 7-му числі припинився, — влада заборонила.

СИМОН ПЕТЛЮРА Й УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

(УРИВКИ З ЛИСТА ДО І. ОГІЄНКА⁴⁶)

...Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я, оглядаючи пройдений нею шлях, приходжу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви. Ми бачимо її в так званій автокефалії. Це алгебраїчна формула, що її можна вирішувати різно з погляду церковної практики. Справа автокефалії церкви може розумітися всіляко, як з погляду теоретично-канонічного, так і з погляду церковної практики. На мою думку, ця справа нашими церковними діячами не розкрита як слід, не конкретизована, а щодо свого ієрархічного змісту (дотеперішнього), то до кінця не доведена. Ми гадаємо, що як будемо мати власних єпископів, то цим уже ставимо церкву на тверду основу, з якої ніякі політично-церковні конфлікти її не зсунуть. Далі власного митрополита в столичному місті наші автокефальні мрії й змагання не йдуть, а поза "вищу церковну раду" при тому ж митрополитові не сягають. Наскільки помилковими та облудними є такі мрії, показала нам практика за часів Скоропадського, що автокефальним змаганням української церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молоді церкви од московського патріярха, тим самим саму ідею

46. Передруковуємо в такому вигляді, як поміщено в збірнику "Симон Петлюра. Статті, листи, документи", виданого УВАН у США, Нью-Йорк, 1956 р., стор. 400-403. До збірника цей лист узято з книжки Олександра Лотоцького "Симон Петлюра", 1936 р., стор. 51-56. В час написання листа І. Огієнко був міністром ісповідань, а пізніше — Митрополит Іларіон.

автокефалії повернувши в нівець, а маєстат голови московської церкви піднявши до становища зверхника нашої церкви фактично. Коли зважити вагу політичних моментів такої залежності, то ми прийдемо до висновку, що така залежність буде все в'язати і лет, і розвій, як церковної, так і політично-державної думки української нації. Якими б успішними в майбутньому не були наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, все ідею нашої державної незалежності "по руках і ногах" буде в'язати оця залежність в площині церковній, вгашаючи й підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу. Нація, що стремить до власного державного життя, не може помиритися з такою залежністю. На прикладі сербської церкви православної ми бачимо, що при першій змозі, в парі з затвердженням політично-державної самостійності, провадиться затвердження і церковної незалежності в формі організації власного патріархату, тим самим ставлячи справді незалежну "точку" над справою автокефалії сербської церкви і підносячи маєстат її до вищого ступеня.

Зупиняючись над справою автокефалії української церкви, я гадаю, що ми повинні цілком послідовно розкрити зміст цієї формули і зробити логічні висновки з нього. Очевидна річ, що належними постановами тимчасових вищих органів української церкви (у формі соборів), подиктовані політичними моментами київські ухвали 1918 р. що встановили залежність нашої церкви од московського патріярха, будуть скасовані. Але я гадаю, що цим скасуванням справи цілковитої автокефалії нашої церкви ми на ґрунт непохитний ще не поставимо; необхідно піти далі і надати такі форми самостійництву нашої церкви, які б відповідали державним інтересам української нації і були б логічним завершенням самої ідеї про церковну автокефалію.

...Коли ієрархічні моменти останньої (нашої церкви)⁴⁷ втілені будуть тільки в формі власних єпископій, а на чолі інституту єпископів стоятиме митрополит київський, — цього, на мою думку, не вистачить для того, щоб церква українська стала нарівні, в усвідомленні і нашому, і інших народів, з другими церквами православними. При цих умовинах церква Андрія Первозванного все буде "пасти задніх", все не буде

47. () — Ред. збірника "Симон Петлюра. Статті, листи, документи", стор. 401.

мати того авторитету, тієї пошани, які їй повинні належати як з мотивів державних, так і з мотивів церковної історичної традиції, як до церкви первозваним І. Христа апостолом заснованої. Я передбачаю більші комплікації для нашої справи, що впливають з такої незавершеної, мовляв би "половинчатої, ієрархічно-організаційної структури української церкви". Ця структура не дає гарантії за додержання вимог церковної дисципліни найвищими достойниками нашої церкви, одкриває можливості центробіжних стремлінь з їхнього боку, церковно-політичного авантюризму, себто дає можливості для рецидиву в молодій українській церкві тих виснажуючих її внутрішню силу, її одпорність, її зовнішній маєстат явищ, що їх знає наша церковна історія: 1) під час запровадження унії та 2) підпорядкування нашої церкви під зверхню залежність од церкви московської.

І, як причиною загублення нашої державної незалежності, помімо економічно-політичних причин, було незавершення процесу консолідації української нації під час смерті гетьмана Богдана, брак єдиної державної *ідеології* у його заступників, що має об'єктивну цінність для всіх клас тогочасної української нації, — так причиною загублення українською церквою тогочасної автокефалії був брак єдиної церковної думки у вищих достойників її, брак відповідної дисципліни серед них і незавершена, як слід, організаційна структура нашої тодішньої церкви, голова якої — митрополит київський — мав більше моральну силу для нашої церкви, як ієрархічно-фактичну. З мого погляду, майбутня структура ієрархічна української церкви, оскільки про неї судити можна на підставі дотеперішньої практики і оскільки не зроблено буде відповідних корективів до неї, ховає в собі і внутрішню "червоточину" і не дає гарантій безупинного розвитку національної церкви. Коли взяти зносини майбутні нашої церкви з созвучними собі, хоча б грецькою, царгородською чи сербською, то тут матиме місце нерівність; на нашу церкву, на вищих представників її і на голову її, митрополита, все "згори" заглядатимуть патріархи інших церков, відповідним чином і трактуючи нашу церкву, що для її авторитету, маєстату було б небажаним, а з боку державних інтересів навіть шкідливим. Так само й для культивування авторитету церковної ієрархії серед кругів церковних, серед великої української державної парафії, фігура митрополита, як голови — очолення нашої церкви,

була б мало імпонуючою. Та й по суті справи, коли хочемо надати українській церкві, як церкві апостола Андрія Первозванного, відповідаюче їй значення, то ми повинні моменти, зв'язані з цим завданням, до логічного кінця продумати і в таку зовнішню форму втілити, яка б відповідала тому змістові, що в ній і в її історичнім атрибуті міститься.

Я думаю, що українська автокефальна церква головою своїм повинна мати *власного* патріярха, як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоніки і еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології.

Український патріярх — рівний патріярхові московському — це річ, потреба якої вимагається інтересами української церкви та своєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть, — я це передбачаю, — в її натуральному розвитку. В майбутніх конфліктах нашої держави з Москвою внутрішньо міцна, ієрархічно дисциплінована українська церква може відограти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби. В зносинах, в поширенні свого морального й іншого впливу на православні церкви (грузинську, білоруську, польську, лотиську, вірменсько-григоріянську) держав повсталих на місці давньої Росії *така українська* церква, як я хотів би в майбутньому недалекому її уявити, могла би так само допомогти зміцненню та впливові нашої державности, не кажучи вже про ті придбання, що цією дорогою і для своєї сили вона може досягнути.

Висловлюючи оці мої міркування в такій важливій справі, я мало роблю собі клопоту з того, що вони приходять в голову серед таких несприятливих обставин. Без огляду на останні, мусимо мати з'ясованими і *ria desideria* нашого державного будівництва, інтегральною частиною котрого є й плянове будівництво української церкви. Такої — точно до деталей продуманої програми ми не мали; і це, з мого погляду та досвіду, було одною з головних наших неудач. Мусимо все зробити, щоб ця ідея перемогла, стала елементарно зрозумілою, знайшла своїх активних adeptів і оборонців. Я певний є, що ідея власного патріярхату, як найбільш доцільної ієрархічної форми в організації української автокефальної церкви, носить в свідомості, чи може напівсвідомості, наших церковних кругів, шукаючи лише стимулу, імпульсу для свого виявлення й кристалізації.

19 грудня 1921 р.

ДРУГИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР УАПЦ

Наближався час Другого Церковного Собору, який влада, маючи свої цілі, дозволила. Та ще заздалегідь агенти ГПУ на місцях викликали до себе обраних окружними церковними з'їздами делегатів Собору і загрожували їм арештом, якщо не звільнять Митрополита Липківського. Казали, що він запеклий ворог советської влади, і коли надалі стоятиме на чолі Церкви, то для неї буде зле; а коли його усунуть, то відношення уряду до неї буде цілком інше. Деякі з членів ВПЦРади радили Митрополиту відмовитися. Але він казав, що попереджати волі Церкви не може; коли Собор вибрав його на митрополиче служіння, то й Собор вирішить його дальшу долю в Церкві. Становище було дуже прикре, бо змагатися з волею ГПУ — діло не просте.

Собор зібрався на Покрову в храмі Св. Софії. Прибуло всього 203 делегати, та й склад їх був уже не той, що на Соборі 1921 року, — духовенство і селяни, а від інтелігенції та робітництва, крім кількох представників Києва, не було нікого.

Тільки Собор почав свої діяння, як агент ГПУ Карін, "уповномочений по церковним делам", викликав голову президії Собору Володимира Чехівського й наказав, щоб негайно було поставлено питання про звільнення Митрополита. Сказано прямо, що коли Собор залишить Липківського у проводі Церкви, то він буде розігнаний, потім вони обидва, Чехівський і Липківський підуть на заслання⁴⁸. На Соборі весь час вартувала ціла когорта агентів ГПУ. Відхилити питання про усунення Митрополита було не сила.

Собор посилав до Каріна делегацію з запитаннями, чи може Митрополит Липківський залишитись настоятелем Софійської парафії, чи можна буде обрати його на єпископську

48. Митрополит Липківський: Історія Української Церкви, т. VII, стор. 170.

катедру й чи не будуть його більше карати? На ці питання Карін дав задовільні відповіді, але обманув. Говорити неправду, — це звичайна тактика радянських урядовців і всіх комуністів.

Перед вирішенням питання про усунення Митрополита, ГПУ устами одного з членів президії ВПЦРади запитало його, чи вважає він за можливе керувати Церквою в таких зовнішніх умовах? "Христос будував Церкву не лише тоді, коли вільно благовістив, а й тоді, коли на хресті страждав. Отже й я мушу вважати керівництво Церквою можливим при всяких умовах, коли на те буде воля Христова, цебто воля Церкви", — відповів Митрополит.

Важко було Соборові переступити через авторитет великого архипастиря, але мовляв, батогом обуха не переб'єш. ГПУ настоювало на своєму. Могильна тиша. Напружені погляди на Митрополита. Чекають його останнього слова.

"Чого злякалися, — почав він, — чи не знали раніше куди й задля чого йдете? По нашій вірі Бог послав нам радість духовного відродження, але за нетвердість нашої віри Він посилає нам випробування. Хто могутніший за Бога, кого, крім Нього, маємо боятися? Не бійтеся, хто служить Богові і своєму народові. Не бійтеся, хто щиро хоче спасти свою душу. Не бійтеся і відганяйте сумніви. Не бійтеся, бо коли наша справа правдива й угодна Богові, нас ніхто не переможе. Не звертайте на побічні шляхи, не наважуйтеся на облудні манівці, тільки відкритий і простий шлях є найкоротша дорога до Бога. На Нього наша надія, Йому слава, честь і поклонення"...⁴⁹

Засідання Собору в справі усунення Митрополита нагадувало картину Першого Собору, коли його (Липківського) висвячували. "Був пізній вечір. Але як тоді, так і тепер було повно народу внизу і на хорах... Але було дещо й нового... Був великий гніт з боку ГПУ. Командир Карін давав "генеральний бій" і напружив увесь свій загін", — каже сам Митрополит⁵⁰. Питання було поставлено так: чи Собор вважає корисним для Церкви залишити Митрополита Липківського, чи "здіймає з нього тягар митрополичого служіння". Представник Софійської парафії Іван Грищенко подав проект ухвали про

49. Митрополит М. Борецький "Записки пастиря", стор. 316 (рукопис).

50. Митрополит В. Липківський: Історія Української Церкви, т. VII, стор. 172.

залишення Митрополита, вказавши, що ніяких підстав для його усунення нема. Агенти ГПУ зараз же відібрали у нього мандат і сказали вийти з собору. Та після цього почали виступати один за одним селяни, навіть дві жінки, і кілька священників за те, щоб залишити Митрополита. І ГПУ не наважувалось більше виводити делегатів з Собору. Було подано проєкт резолюції, подиктований, мабуть, волею ГПУ, про звільнення Митрополита "за злочину, неправдиву й шкідливу для Церкви діяльність". Та коли поставили його на голосування, то ні один з членів Собору не підняв руки. Тоді В. Чехівський подав такий проєкт: "З об'єктивних причин Собор здимає з Митрополита Василя Липківського тягар митрополичого служіння." За цей проєкт ухвали подано більшість голосів. З боку ГПУ було вжито надзвичайних заходів, щоб людність, присутня в храмі, нічим не виявляла свого відношення до вирішення Собору. Коли Митрополит виходив з храму після тієї наради Собору, майже у всіх на очах були сльози.

Другого дня він доповів Соборові про свою шестирічну митрополичну працю, про ті ідеали, до яких стремів, про свої благовісні подорожі по Україні й закінчив подякою Богові за все минуле та побажанням добра Українській Церкві в майбутньому. Це був його останній митрополичий виступ.

Того ж дня, 16 жовтня, ГПУ знову викликало до себе представників Собору й наказало обрати нового митрополита. Собор зупинився на двох кандидатурах: архієпископа Йосипа Оксіюка й архієпископа Костянтина Малюшкевича. Але обидва кандидати рішуче відмовились. Цим праця Собору зайшла в безвихідь, бо Карін поставив перед ним категоричну вимогу ніяких інших питань не вирішувати, поки не буде обрано митрополита. Допоміг знайти вихід сам. В. Липківський. Він запропонував кандидатуру єпископа Миколи Борецького. Він, цей безстрашний архипастир, як і його духовний батько, погодився, і Собор одноголосно обрав його на митрополита. "Тяжкий хрест поклали ви на мене, — сказав він тоді в своєму слові, — але з безмежної любови до Бога, до вас, до українського народу, я готовий на жертву... Нехай буде воля Всевишнього." Ці слова євангельського самоприречення свідчили про хресну долю керівника Церкви і всього українського духовенства під советською владою в ті дні. Після справи з митрополитами іншими питаннями Собору вже мало хто

цікавився. Багато делегатів роз'їхались. Вибрали ще нову ВПЦРаду (під контролем ГПУ), і на тому скінчилося. Широка програма Собору, яку склала передсоборна комісія, залишилась нездійсненою.

Так насильством ГПУ Другий Собор Української Церкви паралізовано. А мав він досить живого духу церковности, сил і волі, хоч гнітила його важка ворожа сила. Його члени, зокрема селянство, знали наперед, що їх чекає від ГПУ, але виступали сміливо й вільно. УАПЦерква багато зробила для виховання в народі церковної і національної свідомости.

З тих сумних подій все українське духовенство й вірні зрозуміли, що в советській владі вони мають ворога не на життя, а на смерть. Коли до цього часу дехто вважав існування Української Церкви можливим, хоч в тяжких умовах, то в час Другого Собору всі побачили, що цьому існуванню приходить кінець. Комуністичний режим, який, здавалося, з року в рік, повинен загинути, доводив, як історича реальність, що він запанував надовго й може уступитися тільки перед силою більшою від нього. Цей режим, так пагубний для України в усіх сферах її життя, наочно втілювався в тій когорті ГПУ, що сиділа на Церковному Соборі.

ПІСЛЯ ДРУГОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ

Після другого Всеукраїнського Церковного Собору, що відбувся в жовтні 1927 р., арешти духовенства на якийсь час стали рідшими, але натомість посилились утиски важкими податками, які советська влада почала стягати з священнослужителів і парафій від перших років окупації України. Тепер влада накладала ці податки і стягала їх більш нелюдяно, ніж раніше. Заплатила, скажемо, парафія за квартал 500 крб., то другим разом накладають 1000 крб., а як заплатить і цю суму, то за третім разом накладають знов удвічі, і так без кінця. Ці способи застосовувались найжорстокіше до катедральних парафій, довкола яких зосереджувалось життя церковних округ. Це доходило часто до крайніх меж, коли парафії далі вже неспроможні були платити податків, бож крім пожертв парафіян у них не було жадних засобів, та й самі парафіяни, без краю грабовані владою, були бідні. Тоді влада відбирала від них храми: починалася боротьба між Округовими Церковними Радами з одного боку та "ліквідовами" — з іншого. Парафії добивалися повернення їм храмів, а коли не досягали цього в місцевих урядників, то посилали своїх представників до уряду, в Харків, і після тяжких клопотань діставали право на храми та якісь полегшення щодо податків. А чи надовго? — це залежало від лукавої влади, яка одною рукою давала "права", а другою розсилала на місця директиви про нещадну боротьбу з релігією.

Зазнали цього майже всі осередкові парафії УАПЦеркви. Навіть у Харкові було відібрано Св.-Миколаївський собор, і парафії коштувало великих зусиль та клопотів поки їй повернули цей храм. Також тяжку боротьбу за свій храм витримала парафія в м. Слов'янському. Від парафії в м. Одесі кілька разів відбирали храм і знов повертали. Ця громада потратила на ту боротьбу майже половину часу свого цер-

ковного життя⁵¹. Відбирала влада катедральні храми і на вперті домагання вірних знов повертала в Миколаєві, Проскуріві, Черкасах, у Житомирі, в Чернігові, Конотопі й по інших осередках. Не зазнала цього тільки парафія при Софійському соборі у Києві й то можливо через те, що податки, накладувані на неї великими сумами, вона завжди сплачувала, дякуючи таємним добродійцям, які жертвували гроші більшими сумами.

Також зазнали біди через податки багато рядових парафій у містах і в селах. У м. Мерефі біля Харкова влада замикала церкву три рази, в містечку Великі Сорочинці на Полтавщині — чотири рази, в селі Килиберді, там же, — тричі, в містечку Тиврові Вінницької округи — двічі, в містечку Джурині Могилівської округи — чотири рази, а в селі Вилах Яругських, там же, аж п'ять разів. Таких фактів можна навести дуже багато. Податками і тероризуванням парафій у зв'язку з тим, советська влада досягала подвійну ціль — руйнування церковного життя України і збагачення свого бюджету.

Терор ГПУ над українським духовенством, що був ненадовго притих, зашалів знову. В лютому 1928 р. заарештовано архієпископа Житомирського Степана Орлика, а з ним і кількох священників його єпархії, і через три місяці усіх їх заслано на Соловки. В кількох парафіях на Київщині й Поділлі заарештували священників за те, що поминали на Богослуженнях, крім митрополита Миколи Борецького, як діючого, ще і Митрополита Василя Липківського. В листопаді того ж року заарештовано більше 50 священників за те, що служили панахиди по душі Симона Петлюри⁵². В грудні розстріляли в Києві священника з м-ка Гостомеля Федора Червінського за те, що в нього в 1921 р. ночували, ніби, повстанці проти советської влади. Умови праці митрополита Миколи Борецького стали ще тяжчими як були у його попередника. В січні 1929 р. йому заборонили виїздити з Києва з благовістям по єпархіях, за його діяльністю раз-у-раз слідкувало ГПУ.

З другої половини 1929 р. советська влада почала в Україні

51. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. 7-й, стор. 103, Вінніпег.

52. Ці панахиди служились замасковано. Так у Софійському соборі в Києві панахиду відслужено 28 травня, в день смерті Івана Франка, але агента ГПУ все викрила.

масовий погром її інтелігенції і культури, погром, який з несамовитою люттю нищив усі національно передові сили українського народу. Почався він, цей погром, процесом "Спілки Визволення України" (СВУ), який ГПУ задля політичної агітації змонтувало широко й голосно, а ще більше провокаційно і провадило його від 9 березня до 20 квітня 1930 року. Поза цим гласним процесом негласно виарештувано тоді понад сорок тисяч інтелігенції і селян України (серед них біля восьми тисяч молоді), з яких частину ГПУ постріляло, а більшість заслало в далекі нетрі советської імперії.

Большевицька Московщина поставила своїм завданням знищити цілком усі вияви незалежного від російщини культурно-національного життя українського народу, задушити його змагання за свою душу, тому вона приточила до СВУ й Українську Автокефальну Православну Церкву. Советському режимові потрібно було здискредитувати Церкву України, щоб цим створити собі причину для ліквідації її, тому, що вона була небезпечною для його денационалізаторської політики, бо стояла в обороні християнської й національної душі свого народу.

Серед підсудних на процесі СВУ, власне, проводу самої Української Церкви не було. Його доля, як і всіх єпископів, священників та передовіших вірних, вирішувалася негласно. Між 45-ти підсудних (професорів, педагогів, письменників та інших) із церковних діячів було тільки двоє: професор Володимир Чехівський та його брат протоєрей Микола Чехівський, як члени СВУ. Самі обвинувачення проти Церкви було побудовано за большевицькою практикою судівництва, за принципом "аби людина, а діло буде". Українську Автокефальну Православну Церкву обвинувачувано в трьох "переступах" проти советської влади: "націоналізм", "контрреволюція" і "петлюрівщина". "Націоналізм" інкримінували Українській Церкві тому, що вона за своїм характером була національною, а іншою і бути не могла, бо таке її призначення, бо й усі Церкви Східного Вселенського Православ'я є національні.

Щодо "контрреволюції", то, ясна річ, в СРСР "контрреволюційне" все те, що не советське. А Церква Українська, керована великим патріотом Митрополитом Василем Липківським, тим більш підходила під таку кваліфікацію. Тут ГПУ не проминуло й того факту, що серед 45 підсудних на процесі СВУ вісімнадцять чоловіка були сини священників.

"Петлюрівською" Українську Церкву називали тому, що вона знову ж таки була українською й автокефальною, тобто незалежною від московської Церкви, і служила своєму народові, а за речеві аргументи цього обвинувачення советський суд мав, ніби, той факт, що серед духовенства Української Церкви було чимало колишніх старшин Армії Української Народної Республіки. Це явище (колишні військовики в рядах духовенства) було цілком нормальне, бо ж у дні збройної боротьби України за свою волю і державність багато синів священиків керуючись національною ідеєю, пішли в військо, а коли та боротьба припинилася, вони, маючи духовну освіту, стали пастирями, щоб на цій службі працювати й далі для України. Вони любили свій народ, зброєю обороняли його національно-державну і церковну незалежність. А як ворог посів Україну, вони стали до виконання свого обов'язку в рідній Церкві, яка служила тій же українській ідеї. Підсудний протоєрей Микола Чехівський, вихованець Київської Духовної Академії й потім професор її, а пізніше полковник Української Армії, на запитання прокурора під час суду над СВУ, чому він, Чехівський, став священиком, відповів, що він зробив це для того, щоб служити своєму народові, визволити його з-під влади Росії, піднести його національну свідомість, "щоб хоч не ми, то наші діти і внуки побачили Україну вільною і незалежною"⁵³. Це була відповідь всієї української інтелігенції, що сповнена вищих ідеалів, ішла в рідну Православну Церкву в час, коли советська Московщина, розгромивши свободу і державність українського народу, заповзялася знищити і його духовну субстанцію.

Та всі обвинувачення проти Церкви і вся справа СВУ були тільки мотивами, які советська влада завжди знайде, коли хоче когось знищити. Цього разу вона вирішила обезглавити український народ і розгромити його культуру. Й це вона виконувала пляново і жорстоко, незалежно від того чи існували в Україні якісь антисоветські організації чи ні. Адже тисячі заарештованих у зв'язку з процесом СВУ навіть не знали про існування цієї організації. Вожді большевицької Московщини добре знали, що весь український народ, за малим винятком, проти їхнього режиму, а в першу чергу інтелігенція, не кажучи

53. "Рідна Церква" ч. 50, стор. 6, Мюнхен, 1962 р.

вже про Церкву, яка самим своїм буттям цілком протилежна большевицькій ідеології.

Ще до початку суду над СВУ з липня 1929 р. й до березня 1930-го, разом з масовими арештами і засланнями української інтелігенції, коли в самому лише Києві репресовано їх понад 1000 чоловік, ГПУ заарештувало шість єпископів УАПЦеркви і близько 700 священників. "З одного лише Києва, — каже Митрополит Василь Липківський, — пішли на заслання найкращі священники: Красицький, Карпов, Ходзицький, Хомичевський та протод. Пивоварчук, що про СВУ й не знали нічого, і чимало інших, багато й розстріляно"⁵⁴. Заарештовано в той час архієпископів: Полтавського Юрія Жевченка, Лубенського Йосипа Оксіюка й Кам'янець-Подільського Миколу Пивоварова та єпископів: Черкаського Юхима Калішевського, Проскурівського Максима Задвірняка та Білоцерківського Юрія Тесленка. Тоді ж у липні 1929 р. заарештовано й проф. Володимира Чехівського. Всіх їх заслано в далекі концтабори, в Сибір та інші місця каторжної праці. "Пішли вони в ту дальню хресну путь, звідкіль живому трудно вже вернуть", — кажучи словами поета.

Шаліло т. зв. "развйорнутоє соціалістическое наступление", що не визнавало жадних законів людяности, а керувалось тільки принципом грубої сили. 28 січня 1930 р. ГПУ насильством скликало "надзвичайний церковний собор" із восьми ієрархів, яких ще не було репресовано (архієпископи: Іван Павликовський, Костянтин Малюшкевич, Юрій Міхновський та Володимир Самборський і єпископи: Микола Карбіневич, Олександр Червінський, Конон Бей та Володимир Бжозньовський) і сорока священників. Зрозуміло, що цей "собор" ніякого церковного духу не мав. Ним керував не Христос, не голос Церкви, а безбожна російська влада. Ще було далеко до вироку нечестивого суду над СВУ, вироку, що його для більшого знущання над релігійними почуттями православної України оголошено в саму Великодню ніч з 19 на 20 квітня, а вже та влада приготувала смертний присуд Церкві. Вона (влада) через ГПУ подиктувала "соборові" ухвалу, що "Українська Автокефальна Православна Церква віднині самоліквідується, духовенство залишається служителями куль-

54. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. 7, стор. 169, Вінніпег.

ту при храмах". Протестувати проти цього нечуваного насильства не було можливості. Єпископ Микола Карабіневич за сміливе зауваження агентові ГПУ Каріну⁵⁵, що його "беззаконні дії паралізували волю Церкви", через три роки після того заплатив своїм життям. Кожен з учасників "собору" був приголомшений страшною дійсністю, яка чорною хмарою нависла над рідною Церквою, над українським народом. Ця дійсність була така моторошна, така жахлива, що думка в кожного зупинялася напівдорозі.

Той насильницький "церковний собор" тривав усього одну годину, як то все наперед запланувало ГПУ. Цікаво, що сама ухвала цього "собору" майже дослівно ідентична своїм змістом із доповіддю Каріна про УАПЦеркву, що її (доповідь) він подав у березні судовому слідству під час процесу СВУ; мабуть обидва ті документи складав один автор, — Карін. Цей "собор" нагадував собою акт насильства над українською ієрархією, вчинений російським царем Петром I 9-го листопада 1708 р., в дні його війни з Україною. В той час до царської ставки в м. Глухові було привезено під воєнним караулом зв'язаного митрополита Київського Йоасафата Кровковського і скликано, також насильно, єпископів Чернігівського, Переяславського й інших, щоб проголосити анатему на гетьмана Івана Мазепу. Як тоді, так і тепер, 28 січня 1930 р. всесильно діяла жорстока московська деспотія. Лише тоді "священному" соборові єпископів під загрозою "лішення життя" цар наказав проголосити "зрадником" Мазепу і проклясти його, а тепер проголошено "зрадником" увесь український православний народ.

Слова ГПУ про те, що "духовенство залишається надалі служителями культу при храмах", були звичайним для советської тактики лукавством. Наділі йшла нещадна ліквідація Української Церкви, арешти, розстріли і заслання на каторжні роботи духовенства та вірних, церковно-громадських діячів. "Жахлива комуністична повинь своїми хвилями намагається з головою залити наш народ, звести зі світу і його віру, і Церкву, і все, що для нього найдорожче", — писав у ті дні (1930 р.), потай, Митрополит Василь Липківський⁵⁶.

55. Карін з когортою своїх підлеглих всесильно орудував на "соборі".

56. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. 7-й, стор. 172, Вінніпег.

Великодня ніч з 19 на 20 квітня 1930 р., та ніч, коли ГПУ кінчало в м. Харкові свій суд над СВУ. Камера ГПУ в містечку Тиврові на Поділлі (в будинкові колишньої духовної школи). В ній дев'ять священників, серед яких і один з друзів автора цих рядків, п'ять учителів та кілька селян. Рівно опівночі протоєрей Михайло Холод надламаним голосом починає співати стиха Великодній тропар. Це враз передається іншим і камеру сповняє найурочистіший православний спів: "ХРИСТОС ВОСКРЕС ІЗ МЕРТВИХ, СМЕРТЮ СМЕРТЬ ПОДОЛАВ І ТИМ, ЩО У ГРОБАХ, ЖИТТЯ ДАРУВАВ." І так другий і третій раз плеться чарівна мелодія вічнорадісного тропаря. Та раптом — брязкіт ключів і лайка. Двері в камеру відчиняються і з наганом у руці на порозі стає дозорчий Кірюша Саламатов: "Замолчите сейчас же, петлюровская банда, а не то ви у мене запойоте в "молотілке"!"⁵⁷. Божественна пісня замовкла. Тільки в серцях, у глибоко ображених душах в'язнів бриніла вона й нечутним зойком линула до Бога.

Такий був того року Великдень у православної України. День-у-день тієї весни йшли на північ Росії ешелони репресованих — духовенства, інтелігенції та селян. Везли їх на заслання. Везли в закритих вантажних вагонах, замасковано від людських очей. І називались ці ешелони советською мовою "транзитом особого назначенія". Везли їх на рабські тяжкі роботи в Сибір, на Соловки, на будування Біломорсько-Балтійського каналу⁵⁸ та на всякі інші "соцстройкі" в далеких і диких нетрях. А тих "поднадзорних", які ще були не репресовані, чекала така ж доля; над кожним бо українцем, який носив у своїй душі, хоч мовчазно, неупокорення і спротив московсько-большевицькій кормизі, чигала згубна рука ГПУ. "Як надходила ніч, — писав один церковний діяч Полтавщини, — кожен священнослужитель і ближчі його співробітники чекали арешту, а далі... хресна путь"⁵⁹. Деякі священники, слабші духом, стероризовані опричниками советського режиму, змушені були зрікатися через пресу свого духовного сану. Терор лютував, як жахливий всезгубний шквал, за-

57. Так в'язні називали кімнату, в якій дозорчі помагали слідчим робити "допроси" (били немилосердно, справді молотили).

58. Біломорсько-Балтійський канал почали будувати в грудні 1929 р., а скінчили 1933 року. Там працювали постійно 250 тисяч в'язнів. Більша частина їх від надлюдських умов гинули.

59. Газета "голос Полтавщини" ч. 47, квітень 1942 року.

бираючи все нові й нові жертви. Тільки Господь віддав сльози посиротілих дружин священників та їхніх діток і море сліз удовиць і сиріт багатьох тисяч засланих та розстріляних вірних Церкви.

У травні 1930 р. ГПУ замкнуло у в'язницю митрополита миколу Борецького, якого воно тримало від початку січня під домашнім арештом. Літом його вивезли до Росії, в каземат політичного ізолятора в м. Ярославлі. Впродовж другого півріччя того ж року заарештовано й заслано іще чотирьох ієрархів: архієпископів Костянтина Кротевича й Анатолія Гриневича та єпископів Володимира Дахівника-Дахівського і Якова Чулаївського. Тоді ж арештовано в усіх єпархіях понад 800 священників і майже всіх засуджено на заслання (частина з них загинули в підвалах ГПУ). Наприкінці 1930 р. Української Автокефальної Православної Церкви зосталося всього близько 300 парафій, що існували по містах і містечках та в деяких селах. Ці парафії, безперестанку тероризовані владою, одна за одною гаснули, як свічки на вітрі, а їхні храми влада закривала. А преса, як харківський журнал "Большевік" та інші, в цей час писала: "Єслі на местах закриваются церкви, так это следствие свободного волеизъявления трудящихся" (чергова брехня советських друкованих органів).

Але не пройшло й року з часу січневого "собору", як ГПУ 22 грудня 1930 р. скликало другий "надзвичайний собор" з решти духовенства і представників од вірних. Для пропаганди советська влада вирішила "відновити" Українську Православну Церкву (без назви автокефальна). Це "відновлення" було, звичайно, тільки черговим тактичним маневром. Насильно скликано сім архипастирів: архієпископів Івана Павловського, Костянтина Малюшкевича та Юрія Міхновського й єпископів: Володимира Самборського, Олександра Червінського, Конона Бея і Володимира Бжозньовського, а також 26 священників і стільки ж мирян. Урядники з ГПУ, горезвісний Карін і його помічники заговорили на цьому "соборі" про "свободу" релігії в ССРСР, про те, що "Церковь согласно советским законам может существовать і развѣваться" (?!).

Це був неперевершений цинізм! Тринадцять єпископів і понад дві тисячі священників Української Церкви та численні тисячі вірних в'язнів і засланих, починаючи з 1926 р., вже допивали чашу страждань у концтаборах на Соловках, в Сибірі, на Біломорсько-Балтійському каналі, в Казахстані й

інших місцях каторги, а советська пропаганда твердила своє про "свободу" релігії і церкви в ССРСР. Цей маневр "відновлення" Української Церкви советський уряд зробив для того, щоб іще обманути західні держави, як це йому вже не раз вдавалося. Ціла бо Московська імперія віддавна будувалася обманом і лукавством. Саме в ті дні, в грудні 1930 р., московське ГПУ збирало серед духовенства підписи про те, що "в ССРСР переслідування релігії і церкви нема" і що "коли заарештовано когось із священослужителів, то не за релігійні переконання, а за контрреволюційну діяльність" (перший під цим підписався митрополит Ленінграду Сергій Страгородський, якого за це звільнили з концтабору, а в 1943 р. поставили московським патріархом)⁶⁰.

"Соборові" ГПУ наказало поділити недорозгромлені парафії на сім "єпархій": Київську, Білоцерківську, Черкаську, Уманську, Вінницьку, Полтавську і Харківську. На митрополита обрано архієпископа Івана Павловського. Утворено Церковну Раду з трьох осіб, на чолі з митрополитом. Цей новий провід "відновленої" Церкви перенесено до м. Харкова (столиці УРСР), щоб мати його під безпосереднім наглядом уряду. Нового першоїєрарха змушено титулуватися вже "Митрополитом Харківським". Цим ворог поклав у домовину, як каже Митрополит Василь Липківський, другого покійника, предковичний осередок церковного життя України, Київ. Відомо ж з історії, що навіть в часи татарської навали, коли українські митрополити жили більше як двісті років у м. Москві та в м. Вільні, вони весь час титулувалися "Митрополитами Київськими"; при всіх обставинах церковного і національного життя українського народу його центром вважався Київ. Аж советська влада перекреслила це його значення.

Довкола "відновлення" українського церковного життя піднявся пропагандистський шум, як це завжди советський режим робить, коли міняє тактику. Пропаганда шуміла на весь світ про "свободу віри в ССРСР" і про те, що переслідування релігії і Церкви там ніколи не було. А за фасадом "свободного існування релігійних обществ", — арешти і заслання духовенства й вірних тривали і далі. Тепер, з 1931

60. Таку підписку ГПУ хотіло взяти і від митрополита Миколи Борецького в Ярославлі, але він відмовився, що і спричинилося незабаром до його кончини після тортур.

р., репресії мотивувалися не церковними справами, слідчі ГПУ на допитах фальшиво все підкреслювали священникам, що "советская власть за релігійні дела не обвиняет". Вигадувалися всякі "злочини", як "контрреволюція", "подрив коїхосной сістєми", "антїсемїтїзм" і т. інше. В цей час не одну тисячу українців репресовано під претекстом їхнього "антїсемїтїзму". Большевицька Москва лукаво демонструвала упривїлейоване становище жидівської людности в СССР.

Сумне було того року, 1931-го, свято Рїздва Христового в Україні, сумне — як і в наступні роки. Линув до неба скорбний зойк України, як у дні Народження Христа Спасителя зойк Рахїлі, коли цар Ірод вигубив усїх дїтей Вифлеєму і його околиць. Дїйсність показала, яке то "вїдновленє" московською ласкою церковне життя. "Дозволяючи" його, ворог знав, і мав з того дїявольське задоволення, що Українську Автокефальну Церкву, цього небезпечного йому супротивника впродовж бїльше десяти років, нарештї він таки зламав. Адже залишилась з тїєї Церкви тїльки маленька частина парафїй, десь трохи бїльше як двїсті священників та сім єпископів з числа 34-х, що їх мала УАПЦерква на початку 1920 року.

Умови, в яких тепер жили і працювали українські священнослужителї, були до безкраю тяжкі. Не кажучи про те, що всї вони, єпископи і священники, дуже бїдували, бо й народ уже бїдував, їх ще й гнїтили щодня думки про неминучий арешт, а крім цього вони терпіли не раз зневагу і кривди від усяких советських прислужників. Комсомолець, скалічений духовно антирелїгїною пропагандою, бездушний "двадцятїп'ятитисячник"⁶¹ чи якийсь місцевий "активїст" — кожен мїг ображати священнослужителя і знуцатися над ним, а цей нїде не мав найменшого захисту. Все частїше ходили в тї дні чутки: там наглумились над священником, там викинули з хати, там побили, а бували навіть випадки убивств; влада ж усього цього "не добачала", воно проходило для злочинцїв безкарно. Але тї страдники, вїдданї Богові і своєму народовї, вїрні християнській ідеологїї, несли хрест пастирського служіння до кїнця.

Український народ був завжди релїгїйний. Це він показав

61. "Двадцятїп'ятитисячники", — це когорта (25 000) запєклих большевиків, насланих наприкінці 1930 р. в Україну для здійснення советських кампанїй. Українцї зазнали від них багато бїди.

своєю високою християнською мораллю впродовж віків його історії, показав прекрасною православною культурою, величними храмами Божими по всіх містах і селах. Ця мораль народу нашого не пригасла в його душі й під тяжкою російсько-большевицькою кормигою насильства і терору. Та ось дійшло до того, що в 1931-1932 рр. побожній українській людині, стомленій в духовній пустині того режиму, треба вже було їхати кудись за 100 кілометрів, щоб почути церковну відправу. В самому Києві, що мав разом з передмістями понад 120 церков, служби Божі відправлялися тепер тільки в 12 церквах, інші всі були закриті або обернуті в антирелігійні клуби, в кіно та різні склади, а деякі вже руйнували "ударні бригади".

Вже на Великдень 1932 р. не лунав урочистий передзвін дев'ятох монастирів та кількох десятків парафіяльних церков Києва, як упродовж віків. Вісім монастирів та більше як три чверті парафіяльних храмів уже було закрито. Дзвони конфісковано "для нужд построєнія соціалізма". Тільки дзвін Софійського собору ще одиноко гудів, як глас печалі обкраденого і поганьбленого великого християнського міста.

В Києво-Печерській Лаврі, найбільшій святині українського народу, вже четвертий рік шаліло блюзнірство. З часу ліквідації чернечого життя в цьому монастирі, замовк його незрівняний, славний на весь християнський світ, Лаврський церковний спів. Мовчала велична дзвіниця, архітектурне чудо Шеделя, проломи в її третьому ярусі свідчили про те, як руїнники скидали з неї дзвони. Вмерло життя цього славетного монастиря, що за 900 років свого існування⁶² дав Україні й іншим православним народам кількасот видатних мужів, учителів благочестя, єпископів, учених та письменників. Монастир перетворено в т. зв. "Музейний городок", що фактично став городком закладів антирелігійної пропаганди. Тільки було ввійдете в Успенський собор Лаври чи в Ближні в Дальні печери, як "екскурсоводи" псують вам настрої своїм зухвалим повчанням проти релігії. Ці "повчання" часто супроводжувалися зневагою мощей святих подвижників Києво-Печерських, які спочивали в печерах; деякі з них, ті, що лежали в срібних трунах, уже були ліквідовані...

Стояв сумний, осяйний своєю монументальною красою Миколаївський собор гетьмана Івана Мазепи. Він, як і всі інші

62. Києво-Печерський чоловічий монастир засновано в XI сторіччі.

парафіяльні храми на Печерському, вже був закритий. В Микільському Слупському монастирі також панувала наруга. Його ченців ГПУ розігнало, церкви спустошило, а службові корпуси зайняла державна кравецька артіль. Сусідне з монастирем стародавнє київське кладовище, широковідома Аскольдова могила, свідок цілого тисячоліття України, лежало в руїні. Його Миколаївська церква над гробом князя Аскольда (мав християнське ім'я Миколая) доживала свої останні дні. Над мистецькими пам'ятниками кладовища завис розгром.

Пусткою віяло в Михайлівському монастирі. Собор св. архистратига Михаїла, дев'ятсотлітня святиня, четвертий рік стояв зачинений, його ефектовні сім рокових золотих куполів оповила печаль. В корпусах і в трапезній церкві цього монастиря містився студентський інтернат. На всьому лежала зневага і спустошення. За два роки перед цим (1930 р.) влада вчинила тут дике блюзнірство — "вскрытіє" мощей св. великомучениці Варвари, що привезені 1108 р. до Києва з Царгороду грецькою царівною Варварою, дружиною князя Київського Святополка-Михаїла.

Стояли також закриті і спустошені сусідні храми — Трьохсвятительський, Акдріївський собор і Десятинна церква. Також сусідню з Михайлівським монастирем знамениту панораму "Голготу" обернули в огнище антирелігійної пропаганди.

Це була колосальна картина, яку свого часу написали художники Пігенгайм, Фрош і Крюгер (містилася в спеціальній будівлі-ротонді на Володимирській горі). В досовєтські часи вона служила піднесенню релігійних почувань народу. Прочани, яких у Києві завжди було тоді багато, особливо в літню пору, обходячи з богоміллям тутешні монастирі, також одвідували й панораму. Єрусалим, хресна путь Спасителя, Його розп'яття на Голготі, персонажі й обстановка тих подій, останні хвилини Іуди, все яскраво і правдиво за євангельськимповіданням умілими руками змальоване, справляло на глядача глибоке враження. Панорама й тепер мала багато відвідувачів. Старші віком ішли сюди, ведені релігійними почуттями, щоб подивитися ще раз на великий образ Христової трагедії, бо хто знає чи стоятиме панорама завтра⁶³, а молодь групами приводили антирелігійні вихователі. Безбожна влада мала

63. Року 1934 панораму ліквідовано. Мабуть влада переконалася, що враження від картини діяло на людей сильніше, ніж антирелігійна пропаганда.

тут дві мети: пропагандисти нахрапом утокмачували глядачам свою "науку", доказували, що Ісус Христос — "видумка буржуазії" і що "панораму построїлі для одурманіванія трудящихся", а подруге — панорама давала користь державному бюджетові, бо за вступ брали гроші, чого не було ніколи до советського режиму.

Володимирський собор стояв осквернений. Його перетворили в антихристиянський заклад. На порталі храму, де раніше сяяли слова з молитви князя Володимира в час хрещення України-Русі, тепер було написано: "Антирелігійний музей. Владімірській філіал". Глум і руїна посіли й Братський Богоявленський монастир. Обвіяний славною минувшиною Київського Братства собор Богоявлення стояв сумний, тривожно споглядаючи навколишній нечистий шум. Тут ще відправлялися церковні служби, але з дня на день можна було сподіватися заборони, бо в корпусах монастиря розмістилося якесь советське підприємство, а це значило близький кінець святині. В такому ж стані був і Флоровський жіночий монастир. Тут соборна церква Вознесення Господнього стояла запечатана, а церкву Преображення, що на горі Кисілівці, вже розбирали. Кілька черниць, недогашений безбожною силою вогник монастирського життя, ще молилися в трапезній церкві. Монастирське кладовище повив жах дикої руїни. Всі пам'ятники, всі надгробки духовенства і професорів Духовної Академії, які тут спочивали, були розгромлені, розриті.

Така ж страшна руїна лежала і на сусідній горі Щекавиці. Її церква, прекрасна архітектурна пам'ятка першої половини XVIII сторіччя вже вмирала. Її почали розвалювати. Велике кладовище довкола неї чорніло пусткою, багато могил також розрито, надгробні пам'ятники знищено. Серед них спустошено й могили геніяльного Артемія Веделя та Івана Барського⁶⁴, що тут були поховані. Наруга і спустошення шаліли й над іншими монастирями та церквами ліквідованих парафій Києва й на їхніх кладовищах (нелюдський режим, пограбувавши живих, грабував уже і мертвих).

Так саме глумився ворог над усією християнсько-національною культурою України по всіх її містах і селах. Над українськими святинями — історичними пам'ятками, над красою української церковної архітектури зависла страшна рука новітнього вандала.

64. Перший із згаданих — славетний український композитор, другий — талановитий архітект, будівник церков у Києві й інших містах України.

ПІСЛЯ ДВОХ "СОБОРІВ" 1930 РОКУ

На день Різдва Св. Іоана Предтечі, 7 липня Митрополит Іван Павловський призначив у Переяславі, в Мазепинському соборі Вознесення Господнього, врочисту службу. Тут літом 1925 року з ініціативи Митрополита Василя Липківського вперше відбувся при численній участі духовенства й великому здвигві народу спомин, відомого з історії, Мліївського титаря Данила Кушніра, якого уніяти замучили й спалили 1768 року, а голову його посадили на паль (оборонці предківської віри й України перенесли голову мученика з м. Мліїва на Гуманщині до Переяслава і поховали в Вознесенському соборі). Тепер, 1931 року, вирішено знов одправити такий спомин. Мали служити Митрополит і чотири єпископи. Стрепенувся старий Переяслав, колись блискучий культурний центр, а тепер бідний забутий городок. Згадав ізнов свою давню минувшину, свої багатства в княжі часи; згадав подвиги свого Митрополита, Преподобного Єфрема Печерського (1091-1096 рр.), що будував тут пишні храми й перші в Україні шпиталі для хворих. Згадав Переяслав, чим він був і чим став після фатального для всієї України договору з Московщиною, складеного тут 1654 року.

Але врочистість не відбулася. Архієпископів Юрія Міновського і Володимира Самборського ГПУ з Києва не пустило; єпископам Конону Бею і Володимиру Бжозньовському, що прибули напередодні свята, місцеве ГПУ наказало негайно виїхати з Переяслава; а Митрополиту Івану Павловському заборонило служити й виступати з проповіддю. Служили тільки п'ять священиків, без проповідей, без процесії. Величний, збудований гетьманом Іваном Мазепою, собор і серця вірних, що зійшлися з усього міста й околиць, та й з дальших місцевостей, сповняла печаль... Ридала над руїнами княжих церков Різдва Богородиці, Св. Апостола Андрія Первозванно-

го, Св. мученика Федора й інших⁶⁵ душа народу, віками терзаного ворогами, топтаного московським напасником. Над українським релігійно-національним еством учинено чергове тяжке насильство. Харківське ГПУ "перепрошувало" потім Митрополита, звалило все на свої районові відділи: не вміють, мовляв, "чисто работать"; а як було в дійсності, то його таємниця.

Якось у неділю, наприкінці липня, зайшовши до Софійського собору під час Літургії, я побачив перед престолом струнку постать архієпископа Костянтина Малюшкевича. На його вродливим блідовидім образі лежав смуток пережитого, а приємний, як завжди, голос, тенор, дзвенів надламано і страждально. Протримавши більше двох місяців у в'язниці, його випустили; тільки взяли підписку про невиїзд із Києва... О, скільки тривог, скільки почувань приречености в тих підписах для жертв советської тиранії! Хто цього не відав, кому незнана інквізиція ЧК, ГПУ, НКВД, той не може уявити собі становища людини, якій прописано катами страшну нелюдську пекельну долю. Вас заарештовують, винуватять у злочинах, яких ви ніколи не чинили; ви заперечуєте, — піддають вас тортурам, щоб паралізувати у вас розсудок і волю; тоді підсовують вам сфальшоване, ваше, ніби, зізнання; ви одмовляєтесь підписувати, — знову "допити" і знов тортури... Так два, три, чотири місяці, а то й довше триває ваше ходіння по неказаних муках: нічні (завжди о півночі) виклики до слідчих, побої, годинами холодні й гарячі до 50° камери і, нарешті, рішенець — розстріл, концтабір чи "освобожденіє" з підпискою про невиїзд. Останнє — це терези життя і смерті; ви можете врятуватися, якщо втічете подалі й зумієте заховатися від невсипущого ока "бдітельності", або вас рано чи пізно заарештують вдруге, коли не ризикнете виїхати й замести за собою сліди.

"Тікай, тікай і не життя рятуй,
А душу, й вийшовши в простір широкий,
Чужі куці і камені цілуй,
Сховавши в серці рідний край глибоко..."

писав поет (Юрій Клен), вирвавшись із советської імперії, тієї страшної почвари, що, як він каже, "рве, роззявивши сто

65. Їх розібрали в XVIII й XIX ст.ст. московські царські гарнізони для розбудови фортець, як у 1934-35 рр. совети розібрали тут і решту церков.

тисяч паш, шматує, рве, рокує на загладу". Але архієпископ Костянтин виїхати з Києва й заховатися десь не міг, як не могли й інші єпископи. Він поклався на волю Божу: "Це бо угодно Богові, коли через сумління перед Ним терпите горе, страждаючи за правду" (I Петра 2, 19).

Тихий сум витав у Межигірському Спаському монастирі в день Спаса. Не чули ні живі, ні мертві врочистого співу про вічний Христовий світ, який (спів) лунав тут в цей день щороку впродовж віків. Моя туга за його красою повела мене тоді у Флоровський жіночий монастир (в Києві на Подолі); тут було ще кількадесят черниць, був гарний хор. Літургійні співи, тропар Преображення Господнього сповняли душу святою радістю. Пишний головний іконостас храму чарував зір. Але смутки, мов хмари осінні, заступали ту ясність неба. Було сумно й боляче від думки, що цей, багатий красою і славний традиціями свого минулого, монастир скоро загине. Всі його будівлі, крім двох церков і маленького флігеля, де жили черниці, вже було удержавлено. Грішний світ нечестивої влади ось-ось мав добити й решту життя, що не від світу цього. Колись цей монастир існував на Печерському, по дорозі до Лаври, сяяв своїм благочестям і величністю. Цар-антихрист Петро I зруйнував його після трагічної для України битви під Полтавою 8 й 9 липня 1709 року, бо фундаторкою його була ігуменя Марія, мати гетьмана Івана Мазепи, звана в народі Магдалиною. На місці зруйнованої святині цар збудував військовий арсенал, використавши для того камінь з руїн. Покривджені тяжко черниці, що походили переважно з шляхетних козацьких родів, перенеслися на Поділ і наново збудували свій монастир під Кисілівською горою. Тепер нащадки неситого володаря руйнували монастир вдруге.

Як скінчилась Літургія, пішов я зі своїми гіркими думками по зневажених святих місцях обителі. Скрізь панувала наруга, всюди віяло жахом нелюдськості і спустошення. Соборна церква од якогось часу була вже запечатана, її позолочені куполи померхли, як лице згорьованої матері; довкола бруд і запущеність; каплиці, корпуси келій і господарських служб напівзруйновані. Зойком до неба взивали могили; всі надгробки небіжчиків, що тут поховані (духовенство й професори Духовної Академії) були поламані, побиті. Над ними лежала безмовна тиша не вічного спокою мертвих, а жаху. Тільки пташки безжурно співали на сумних деревах, рештках саду,

свої, єдино не заборонені князями тьми і насильства, вільні пісні.

Вертаючись до виходу, я зустрів знайомого священика з села на Васильківщині, який часто служив у Софійському соборі. Вигляд нужденний, в очах журба і страждання. Ось воно життя українського духовенства, — промайнула в мене думка. Ми сіли на лавочці під каплицею.

— Як ви живете, отче? — питаю його.

— Ох, бодай не казати. Горе та муки, а не життя. — І розповів мені про свої біди, про нестерпні умови праці, про знущання над ним з боку влади. — До колективізації селян, — говорив він, притишивши голос та оглядаючись, — було тяжко. Душили ввесь час податками, не раз доводилось продавати останній кавалок хліба, щоб заплатити. А за ці два роки стало ще тяжче. Натерпівся стільки, що один Бог знає. Оце недавно вийшов з тюрми, в Страсний Четвер заарештували, а на Петра і Павла випустили. В Василькові тримали. Попомучили та назбиткувалися. Примушують покинути церкву, візьмись, кажуть, за корисну для советської держави працю. А я не можу не служити, в цьому єдина моя радість. Тяжко кидати, а ще тяжче нести. Люди вже не мають зайвої крихти хліба, раді допомгти, та нічим. Сільська власть нахваляється, що розвалить церкву. Як побачили, що я вернувся з тюрми, то аж зубами заскреготали, того й жди — знову запроторять. Що його робити?! Жінка скоро осліпне від шиття, бідкається, щоб заробити якусь копійку. Маємо двоє дітей, тільки снасть одна...

Тут голос його здригнувся і замовк, в очах блиснули сльози. Я не знаходив слів, щоб заспокоїти його страдницьку душу. Серце обняла така печаль, що в ній потонув би і монастир, і ввесь Київ. Якусь хвилину ми мовчали.

І розказав мені ще про одну сумну пригоду. В день св. пророка Ілії, цього літа, запросили його до м. Василькова на службу. І от саме коли він почав проскомідію, до церкви вбігли прожогом аж у вітвар троє безпритульних⁶⁶, збили його

66. Безпритульні, — це підлітки, вуркагани з сиріт і дітей, звихнених ложною системою комуністичного виховання, продукт виключно советської держави, зовсім незнаний Західньому світові. В 30-х роках число тих "бес-прізорних" сягало, як писали советські газети, до кільканадцяти тисяч. В жодному більшому місті ані на залізничних станціях ніхто від них не міг уберегтися, серед білого дня прилюдно вкрадуть у вас гроші чи годинника, а то й роздягнуть.

з ніг і забрали дискос та чашу. Титар скаржився міліції, але там тільки всміхнулися задоволено. Скінчивши, мій бесідник тяжко зідхнув, а потім проказав: "Доки Ти, Владико Святий і Правдивий, не судитимеш та не помстишся за кров нашу?" (відкриття 6, 10).

Біля нас сів якийсь невідомий чоловік, тому ми встали, пройшли біля соборної церкви і, побажавши один одному сил для терпіння та надії, попрощалися.

Восени я скінчив свою тимчасову працю в Ново-Петрівцях і попрощався з розореним Міжгір'ям. Від часу звільнення з тюрми, в лютому 1930 р., й підписки про невиїзд (сумні дати з тих моїх днів опубліковані без мого відома в "Українських вістях" ч. 540, 1951 р. не зовсім точні), мене всякчас гнітила тривога нового арешту, тому думав, що не бути на одному місці безпечніше. Перед тим, як шукати нової такої роботи за моїм невеликим фахом, я вирішив поїхати до Вінниці, де мучився в тюрмі родич мій, священник Петро Базилевич. Хотів полегшити хоч трохи його долю, передати їжі. 28-го вересня передо мною стояла страшна висока тюрма з т. зв. козирами на вікнах, щоб в'язні й світу Божого не бачили. Коло брами тюремного двору було Дантове пекло. Тут зойком стогнало катоване Поділля.

Марні, мов тіні, товпились люди з передачами для в'язнів. Лунала груба, аж вуха в'янули, московська лайка. Вартові когось виштовхували. Якийсь чоловік у дворі нестямно кричав, вирываючись з рук двох міліціонерів. Метушились дозорчі, приносили з тюрми порожні торби та кошики, або вертали передачі, відповідаючи лаконічно "пошол на етап"!.. Жінки гірко плакали, умлівали, одну забрала швидка допомога. Мою торбу приніс дозорчий з запискою на клаптику газети: "Хліб і сало одержав. Дякую!". Втішений тим, що мій родич ще живий, я спробував дістати дозвіл на побачення з ним. Такий давало ГПУ.

Страх проймав мене, коли я підходив до будинку, в якому десять років тому вирішувалося питання мого життя чи смерті (1921 року тут, в ЧК я зазнав тортур і засуджений був до концтабору на 5 років; ласка Божа, бо вищий від цього вирок був — розстріл). Озброївшись сміливістю, я зайшов у комендатуру і подав заяву. Перед ґанком головного корпусу ГПУ зібралось біля 150 людей, що також просили дозволу на побачення з в'язнями. Треба було чекати. А страх непокоїв

мене, тим більше, що мій приїзд був нелегальний. Хвилини тяглися важко і довго. Нарешті вийшов якийсь чин в уніформі військ ГПУ з пачкою прийнятих заяв. Його образ — втілення безбожної влади. Люди заворошилися і стиха загомоніли. Він погордливо зміряв усіх поглядом і зауважив: "Тіше, контрреволюція!". Стало мертво. Називає прізвища й оголошує: "Нещадіменко! — отказати! Хрїстюк! — отказати! Пухальській! — отказати!". І так з півсотні викликів, — помалу, спокійно, з садистичною насолодою від глуму над людськими душами. Потім дав дозвіл двом жінкам селянкам і закінчив: "Астальним всім отказати!".

"Ах дайте, дайте нам місток
До Марса, до Венери!..
Бо може там нема Че-Ка..,"

скорбно бриніли в моєму серці слова Володимира Самійленка. Так я і не бачився з священником П. Базилевичем. Не бачився тоді й ніколи після того.., через два місяці він помер у тюрмі. Його парафія, село Уяринці на Вінничині, перестала існувати.

По дорозі до вокзалу зайшов я в історичні мури⁶⁷. Собор, катедра Архієпископа Івана Теодоровича в 1921-1923 рр., а тепер Єпископа Олександра Червінського, ще існував як центр Вінницької єпархії. Та він, як і парафії на селах, що їх зосталось небагато, доживав останні дні. Сторож оповідав, що влада жорстоко душила тут церковне життя податками та всякими утисками. В жовтні того ж 1931 року заарештували настоятеля парафії в м. Тиврові, протоєрея С. Холода, та ще кількох священників із сіл. Через два роки Вінницю, як український церковний осередок, ліквідовано, собор перетворили на кіно імени Максима Горького, а церкву на Замості зруйнували, що й сліду від неї не зосталось. Посилений терор добивав Українську Церкву на Поділлі, де після Першого Всеукраїнського Собору (1921 р.) вона рясно була розвинулась, розцвіла.

На вокзалі несподівано зустрівся я із знайомою паніматкою, дружиною протоєрея Олександра Феделіна, що мав парафію в селі Розсошя, біля м. Красного, на південь від Вінниці. Мене вразив її дуже марний та печальний вигляд. На

67. Колись, за панування Польщі над Україною, це був католицький монастир. Від часів Хмельниччини тут утворилася православна святиня.

запитання про це, вона, плачучи, відповіла, що її панотця вже немає... І розказала крізь сльози таке: з якогось часу місцеві активісти, керовані зайдою москалем, усяко намагалися ліквідувати парафію. Одного разу вони таки вирішили "покончіть с попом-петлюровцем". Парафіяни попереджали свого настоятеля про небезпеку, але він чомусь мало зважав на те. Темного вечора, як вони йшли обоє, панотець з дружиною, з христин, на них із-за окопу вулиці напали двох з колами... Й заткнули рота ганчіркою, а панотець від трьох важких ударів по голові впав мертвий... Не пам'ятає вона, як люди підняли з калюжі крові тіло свого пастиря й її змлілу біля нього. "Тепер бідую з дітьми гірко прегірко, на шкільну працю не приймають (вона раніш була вчителькою), продаю останні речі а що далі буде?..", — говорила нещасна вдова, кінчаючи скорбне оповідання, і знов плакала. А вбивці zostались непокараними. Советський суд присудив їм по три місяці тюрми і то умовно, бо "убійство совершено, — як було сказано в вироку, — із преданності делу построєнія соціалізма", а духовенство, — це ж, мовляв, вороги соціалізму. Над життям священнослужителів, над Церквою мав волю кожен, хто втратив страх Божий, кого духовно розклала нечувана в світі нелюдська державна система й безоглядна антирелігійна пропаганда. Трагічний випадок з протоєреєм О. Феделіним був не одинокий.

ДУМКИ І НАСТРОЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ

В народі ширилися вголос думки, що виходили з бажань і настроїв, про близький кінець советської влади, про Господню кару на неї за її безбожність і насильство. Недивно, то були мрії, викликані підвищеним настроєм, але мрії чисті. Зневажена душа поневоленого народу сподівалась жаданого світланку волі національної і релігійної, їй не хотілося вірити, що темна большевицька ніч оповила Україну надовго.

Могутня хвиля релігійно-національного пробудження, не дивлячись на перешкоди, котилася по всьому краї. Большевики, не сходячи зі своїх позицій смертельної ненависти до релігії і Церкви, змушені були на якийсь час заховати меч у піхви. Українська Церква зуміла в тяжких умовах організувати свою систему, за схемою, створеною Церковним Собором 1921 року. Правда, ту систему влада ввесь час намагалася зруйнувати, але намарне. Церква була єдиною, жила одним духом. Даремно писалосся лукаво в советському журналі "Революция и Церковь" (1923 р.), що "каждая церковная группа может, если желает, существовать самостоятельно". Всі парафії через свої округові церковні ради й єпископів підлягали центрові в Києві. І хоч це дуже було небажане владі, Церква жила й розвивала свою діяльність за власними нормами, спираючись на власні сили. Позбавлена всіх джерел існування, які мала, вона була матеріально дуже бідною, бо утримувалася тільки добровільними пожертвами вірних⁶⁸. Зате її духовний образ сяяв, як у перші віки християнства. Гнана і мучена безбожною владою, непохитна в служінні Богові і своєму народові, вона придбала незрівняну шанобу і співчуття

68. "Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії", Мюнхен-Нюрнберг, 1954 р., ст. 21.

в людських масах. Між пастирями-єпископами і священниками — та паствою були такі щирі й братерські взаємини, які знала тільки давня історія християнської Церкви.

Хрестом і словом благовістя Українська Церква оборонялася від князів тьми, обстоювала своє право на існування і на виконання свого призначення. Подвижництво її архипастирів, їхні проповіді, заклики до морального і національного відродження багатьох розбудили зі сну індиферентности. Багато тих, що були байдужі до релігії, тих, які виховані на російській нігілістичній літературі⁶⁹, і тих, що вірили в Бога теоретично, "для годиться", стали щиро віруючими, багато прозріли, відчули в собі духовний переворот і рішуче повернули до Церкви. Верталися ті, що внаслідок бездержавности рідного краю колись заблукали в чужий духовний світ і ті поодинокі, що повірили гаслам большевиків та пішли були за ними, а тепер пізнали ту облуду і фальш. Усі вони побачили в рідній Автокефальній Православній Церкві свою національну гідність, своє українське ім'я.

Розвиток Української Церкви, коли зважити на обставини, в яких вона відроджувалася й організовувалась, був незвичайний, особливо в духовно-християнському і національному значенні⁷⁰. Адже вона будувалася під чужим державним та ще й пекельним режимом, в атмосфері його запеклої до неї ворожости, а з другого боку ворожости місцевих російських церковних кіл. Ці останні, користаючи з трагічного для України факту розгрому її державности, яка була відновлена в дні революції, намагалися тримати українців і надалі під церковною зверхністю Москви. Вони використовували ту частину людности, що, запаморочена за двісті літ неволі російщиною, головним чином в містах, не встигла ще національно прозріти

69. Ми це підкреслюємо, бо російська нігілістична література XIX ст., творчість Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Михайловського й інших, дуже близька своїми мотивами до комуністичного атеїзму. "Понять подпочву русского нигилизма, который должен быть признан оригинальным порождением русского духа, значит понять истоки и подпочву воинствующего атеизма русского коммунизма", — каже Н. Бердяєв ("Русская религиозная психология..."). Не кращою з того погляду була й творчість російських письменників початку XX ст., як М. Горький, Л. Андрєєв, Арцибашев, Вербицька й інші (Горький пізніше називав чекістів "найбільшими гуманістами світу").

70. "Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви...", Мюнхен-Нюрнберг, 1954 р., ст. 19.

і блукала в темряві несвідомости. Цю несвідомість вони підсилювали інсинуаціями, що Українська Автокефальна Православна Церква, мовляв, "неканонічна", "безблагодатна" і т. п.⁷¹. Відбудова Православної національної Церкви українського народу на кожному кроці вимагала зусиль і терпеливості. Лише гідний похвали й подвигу християнський героїзм пастирів і передовіших вірних та їхня любов до рідного краю могли перемагати ці труднощі. І парафії, як за часів апостольських, "укріплялися в вірі й щоденно зростали числом" (Діяння 16, 5). Вже через три роки після Всеукраїнського Церковного Собору 1921 р., Українська Церква мала 30 єпископів, до неї приєдналися всі українські парафії США, Канади, Боснії, Туркестану, Семиріччя та інших країв, куди сягнуло її благовістя⁷².

Окремі єпископи російської ієрархії в Україні, спостерігаючи масову українізацію парафій і надзвичайне піднесення віри в народі, прихильно поставилися до українського церковного руху. Так архієпископ Прилуцький Феодосій Сергєєв та єпископ Луганський Георгій Прокопович приєдналися (1924 р.) до ієрархії Української Церкви, відправляли церковні служби і проповідували українською мовою⁷³ (вивчили її). Натомість деякі з ненавистю до всього українського всіма способами шкодили Українській Церкві. Єпископ Кам'янець-Подільський Пімен Пегов залишив про себе в народі чорну пам'ять⁷⁴.

Повільніше розвивався український церковний рух на Волині. До свого часу цілих 20 років працював для русифікації українців єпископ Антоній Храповицький (пізніше митрополит), що майже в кожній парафії заснував філії "Союза русского народа" і вкрай запаморочив людей⁷⁵.

Цілком зрозуміло, що при інших обставинах, коли Україна мала б свободу та державу, а з цим і сприятливі умови для вільного церковного життя, то перешкод до розквіту її відродженої Церкви не було б.

"Більшість свого митрополичого служіння я провів у по-

71. Там же, ст. 13.

72. Там же, ст. 13.

73. Там же, ст. 13.

74. Проф. В. Біднов "Церковний рух на Поділлі", Варшава, 1924 р., ст. 18.

75. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. VII, ст. 64.

дорожах по парафіях, і хоч майже половину часу був під заборонаю виїзду з Києва, все ж відвідав не менше, як 500 парафій (а деякі й по кілька раз) із благовістям про Українську Церкву”, — писав Митрополит Липківський⁷⁶. Він з невтомною енергією все об’їздив єпархії (коли не було заборонено) і благовістив Христову правду, скріпляв дух підневільного, тяжко покривдженого народу. Великий християнин і патріот віддав себе всього на жертвне служіння-боротьбу за збереження душі української нації. Панував бо над нею режим, що топче всі християнські й національні ідеали, віру в Бога, мораль, етику, взаємну любов і любов до вітчизни, культури, індивідуальну творчість і все, чим повинна жити вільна жива людина. Це щодня і щогодини печально дзвеніло в душі архипастиря-народолюбця і його негасимий дух наказував йому: іди, борись! І він боровся. Проти грубого матеріалістичного світу, озброєного всіма засобами насильства і терору, стояло слово істини, ота, за словами поета, “єдина зброя” Божої й української національної правди, стояла безстрашна проповідь Липківського.

Історія Православної Церкви останнього двосотліття небагато знає імен архипастирів, що мали б такий авторитет в народі, як Митрополит Липківський. Він був для народу його духовним керівником, огнем полум’яного свого слова, своєю глибокою вірою в Бога і патріотизмом, щирістю й умінням заглянути в кожную душу та знайти в ній духовну іскру він полонив усіх. Він навчав свою паству, що найвищою заповіддю для кожного повинна бути любов до Бога й до рідного краю. Вільна Христова Церква українського народу була його ідеалом, його радістю і щастям на землі; для неї він жив і їй життя своє присвятив. Його жертвний подвиг, його благочестивий образ пастиря слуги Церкви, а не сановника, яскраво показав, що паства йде не за сановниками, а за праведниками. Народ знайшов у своєму рідному первоієрархові того, кого довго чекав, бо від часу поневолення Української Церкви (1686 р.) він бачив у ній архиєреїв здебільшого сановників, урядовців, що панували над нею й були їй чужі національно і духово⁷⁷.

76. Місячник “Наша культура”, лютий 1936 р., ст. 151.

77. Архиепископ Иван Теодорович “Благодатність ієрархії Української Церкви”, Регенсбург, 1947 р., ст. 33.

ІСТОРИЧНА ЗАПИСКА ПРО МИНУЛЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ І ВІДРОДЖЕННЯ ЇЇ АВТОКЕФАЛІЇ

I

Великі діла Промислу Божого, що відбулися останніми часами над усіма народами світу, а найбільш над народами колишньої Російської Держави, визволили з вікової неволі народ український і його святу Православну Українську Церкву.

Заснована ще з перших віків християнства й цілком зорганізована наприкінці X віку за св. князя Володимира в Києві за матірною допомогою святої Церкви Царгородської, Українська Православна Церква розвинулась в своєму житті й освіті до такої височини, що в XVI-XVII ст. дивувала східніх і західніх гостей, які приходили тоді на Україну. Розвиваючись і дбаючи тільки про релігійно-моральне життя, Українська Церква ніколи не поривала зв'язків з своєю Матір'ю, навіть в найтяжчий час її життя (в зв'язку з турецьким опануванням Візантійською державою в XV ст.). Борючись з католицтвом і дістаючи в тому підтримку від Матері своєї — Церкви Царгородської, Українська Церква ніколи не відмовляла в братній допомозі молодшій своїй сестрі — Церкві Московській (митрополит св. Олексій — XV ст.; св. Дмитрій Ростовський — XVIII ст.; Семен Полоцький, Стефан Яворський, Теофан Прокопович та багато інших), як людьми, так і матеріальними засобами з головних культурних центрів України — Києва, Львова, Острога.

Єдності з Церквою Царгородською Українська Церква ніколи не поривала, хоч була автокефальною, сама вибирала й висвячувала митрополита та єпископів, гуртувалася в бра-

терства, вільно керувала всіма своїми справами, аж поки всього того не знищили насильно московські політичні тенденції.

II

Московська Церква заснована тільки наприкінці XIII віку силами Української Церкви і з українських культурно-релігійних центрів одержувала найкращі сили й засоби для свого розвитку. Тому Московська Церква через старшу свою сестру Київську Церкву також була морально зв'язана з Церквою Царгородською. Але ієрархія і пануючі кола Московської Церкви зразу захопились не стільки церковним, скільки державним будівництвом, дбали про зовнішню величність церковних і державних форм, а не про величність духовного життя й віддали себе на служіння потребам звеличення всякими засобами Московської Держави. Політиканством московської ієрархії пояснюється й те, що в XV віці вона, скориставшись надзвичайно тяжким становищем матері Царгородської Церкви і її патріярха в зв'язку з турецьким поневоленням Візантійської Держави, грубо порвала й моральні дочерні зв'язки з царгородським патріярхом. Так само нецерковні, а тільки державні наміри привели московських керівників Церкви до думки завести в себе в XVI ст. патріяршество, для чого не було ні церковних, ні канонічних, ні традиційних підстав.

Цілком відповідними земним політичним завданням московсько-церковного князівства завжди були і засоби, які вживали ті керівники для досягнення своєї мети. Вони були далекі від Христової правди, а властиві державній гнобительській політиці, — і не любов до Бога й брата, не страх перед порушенням церковних традицій, а гроші, підкупи, хитрощі, відкинення всякого страху не тільки перед канонами, а й перед Богом і Його словом — це були звичайні засоби, якими оперували московські керівники, коли їм треба було добитись свого, а не Божого. І акт розриву в XVI в. з Царгородським патріярхом замащений був грішми та подарунками, і акт заснування патріяршества в Москві цілком куплений був за гроші та подарунки з великими хитрощами, як і акт засудження єдиного видатного з патріярхів московських Никона також було переведено на хитрощах і підкупках і навіть після скасування патріяршества московського й заснування петер-

бурзького Святійшого Синоду з його регламентом, списаним з лютеранських німецьких статутів, — все це було переведено грішми, підкупом та обманом Східних Патріархів. У всьому цьому годі шукати не тільки канонічності та церковно-апостольського преемства, а й простої побожності, це вже був життєвий атеїзм, прикритий формою православ'я.

III

Цілком зрозуміло, в яку жахливу темряву хитрощів, підкупу, обману, порушення всіх законів божих і людських попав український народ, коли він, знесилившись в боротьбі за православну віру і волю своєї Церкви з Польщею та католицтвом, щиро звернувся в 1654 році за допомогою до уряду московського православного, на братерську допомогу якого мав повне право, бо й сам у свій час багато допоміг Москві. Не братів-християн, а жорстоких поневольників знайшов собі український народ в московськiм уряді. Українську Автокефальну Церкву було поневолено без всякої згоди самої цієї Церкви. Після великої більш 30-літньої боротьби її за автокефалію і незалежність від московського патріарха її було державною силою підбито під цього патріарха в протиність правилам св. Апостолів 29 і 30, правилу 8-му 3-го Всесвітнього Собору, 39-му 6-го Всесвітнього Собору. Хоч Українська Церква була далеко старша від Московської і ніколи від неї не залежала, всі права її на незалежне життя й керування було знищено московською царською владою і замість вільного митрополита і єпископів, що вибирались Церквою і за її згодою поставлялись, московські керівники стали надсилати на Україну єпископів з Москви та Петербургу, з наказів царських. Разом з тим московські керівники з властивими їм темними засобами порвали моральний дочерній зв'язок Української Церкви з її Церквою Царгородською. Вжито було підкупи й дипломатичні натиски на турецький уряд, підкуп його і давління через нього на царгородського патріарха Діонісія. Не зупинились перед підкупамі і подарунками й самим патріархам царгородському Діонісію та ерусалимському Досіфею. І темне діло було зроблене: царгородський патріарх Діонісій продав може найкращу дочку своєї Церкви — Церкву Українську в духовне кріпацтво московському царському уряду. В усіх цих подіях не було нічого ані

церковного, ані християнського. І по букві канонів патріярхи московський та царгородський, що відважились на таку ганебну торгівлю, повинні були бути позбавлені сану і всі ті, що з ними були в єдності. Над Царгородським патріярхом цю кару згідно канонам було здійснено: своїм Синодом його було усунено з катедри. А московські ієрархи, ступивши на шлях симонії (дивись лист ерусалимського патріярха Досіфея до московського Іоакима), або служіння мамоні, здобули ще більшу зовнішню силу від державної влади, бо знищили й скорили під її ноги дорогоцінну перлину — Українську Церкву. А до цього всього керівники Російської Церкви — в особах її єпископату і Святейшого Синоду — підбили, як Російську Церкву, так і Церкви всіх народів, якими вони керували під головенством російського царя-самодержця, що його російські закони вважали "головою" і "крайнім суддею" Церкви, а самі зробились не Христовими слугами, а царськими урядовцями, промінявши служіння Христу на службу царю і князям світу цього за чини та ордени, і "ногами їх, — як каже апостол Павло, — потоптали Сина Божого і Духа благодати зневажили" (Евр. 10, 29), і велике всецерковне таїнство обрання і поставлення в ступені священства зробили формальним обрядом покладення рук єпископів не по обранню Церкви, а з наказу царя чи його клеветів, остаточно порушивши й тут канонічний, соборно-правний устрій Церкви, поставивши під великий сумнів і саму церковно-апостольську преемственність і благодатність свого поставлення.

IV

Уже майже в половині XIX ст., коли Російська Церква мала чотири духовних академії для вищої богословської освіти, коли російський Святейший Синод складався з єпископів з вищою богословською освітою, які при своїй хіротонії свідомо клялися непорушно дотримувати всі канони до кінця життя свого (див. чин архиєрейської хіротонії), уже в цей час Святейший Синод ні на хвилину не зупинився порушити всі ці канони, коли це треба було в інтересах держави, він позбавив автокефалії і підбив під владу своєї держави Грузинську Церкву, що має свій початок від часів апостольських і автокефальною стала більш ніж за 1000 літ перш від Російської, підбив при страшенному опорі з боку грузинського народу і для керування нею став призначати своїх екзархів, які не

соромились називати себе благодатними архипастирями Грузинської Церкви, хоч з морального й церковного боку були її такими ж запеклими ворогами, гнобителями, як і царські жандарми, нищили віру цього народу і робили там ганебну політичну роботу знищення грузинського народу, а не світлу Христову працю щодо його життя.

Після всього того, що сказано про російське православ'є, можна уявити собі, чим було для українського народу і його Церкви московське керівництво, що уявляли собою російські єпископи, які надсилались для керування Українською Церквою з Москви та Петербургу. Чужі для українського народу, не маючи ніякого морального зв'язку з Українською Церквою, ці єпископи і митрополити може зберігали на собі фізично-юридичне, а не благодатне преемство від своїх єпископів через покладення рук, яке власне було лише виконанням волі царської, але благодатного єднання з Українською Церквою зовсім не мали, бо вони її не визнавали. Та й надсилались такі єпископи на Україну зовсім не для того, щоб благодаттю свого "апостольського преемства" підносити церковне життя українського народу, а для того, щоб своєю церковною властю, з волі російського царя одержаною, переводити на Україні під видом православної віри — російську хижацьку політику, що складалася з небагатьох слів: "ні українського народу, ні української мови, ні Української Церкви нема, не було і бути не може" (слова одного з російських міністрів). І цієї політики церковні керівники на Україні пильнували більше, ніж які інші російські урядовці: українська мова була заборонена не тільки в Церкві, а й в школах. Церкви й церковні школи стали місцями найбільш впливового обрусіння українського народу і навчали не стільки Христовій науці, скільки російському патріотизмові. Не дурно навіть духовні академії в останній час одержали почесний титул "імператорських". Виховання української молоді в цих школах було дійсним каліченням їх душі, і з синів та дочок українського народу виховували яничарів України і її Церкви, так званих "малоросів". А народ український, не бачачи рідних пастирів, ним же обраних, не чуючи рідної мови ні в школі, ні в Церкві, не розуміючи Христової науки на чужій мові і через це не цікавлячись нею, щораз нижче опускався в темряву невідомости, і українська людність, що так високо піднеслась в своїм житті і освіті в час вільного життя своєї Церкви, за 250

років керування нею московської ієрархії опустилась до самих крайніх меж темряви, неписьменства, несвідомости. Колись живе, могутнє життя Української Церкви під московським поневоленням ствало зовсім мертвим, формальним виконанням обрядів, і Свята Українська Церква під керівництвом російських "благодатних" єпископів мала тільки певну рацію співати з царем Давидом псалмь "Положили мене в могилі підземній, в темряві і тіні смертній..." (Пс. 88).

V

Але милосердний Господь, що й мертвих воскрешає (Іоан 5, 21), з великої ласки своєї знову відродив до життя Святу Православну Українську Церкву. Коли великою революцією скинуто було престол російського царя, то не стало тої сили, що примусово єднала Церкви всіх православних народів російської держави в єдину всеросійську Церкву — єднала не любов'ю, не церковною волею, а примусом політичної неволі, — то Церкви кожного з цих народів стали визволятися...

Першою відновила свою автокефалію Церква Грузинська. На її щастя в ній затримались ще єпископи — щирі сини свого народу і прихильники автокефалії своєї Церкви, і тому відновлення автокефалії Грузинської Церкви пройшло нормально. Російських єпископів грузинський народ вислав за межі Грузії, а за керівників своєї Церкви обрав своїх єпископів.

В іншому стані в час свого визволення опинилась Українська Церква. Всі єпископи на Україні, призначені московською церковною владою і по указу царському з росіян і малоросів, були фанатичними прихильниками цієї влади, і всі до одного зразу поставились дуже вороже до визволення Української Церкви з-під московської церковної влади і стали вживати всіх засобів до того, щоб погасити український церковно-визвольний рух. Ні одного єпископа на Україні не знайшлося, який би хоч скількинебудь уважно поставився до справедливого прагнення Української Церкви до свого визволення. Якими гнобителями українського народу і його Церкви були ці єпископи в часи російського самодержавства, такими залишились вони й після його знищення... Спасуючи своє життя від своїх єпископів, український побожний народ почав власними силами відбудовувати свою рідну Церкву, засновувати свої українські парафії, в яких Служба Божа почала відправлятись на рідній мові, і з-серед себе ці парафії

з початку 1919 року обрали уповноважених, що склали з себе вищий керівний орган — Всеукраїнську Церковну Раду. Цілий рік Всеукраїнська Церковна Рада шукала способів працювати в контакті з єпископами російської Церкви на Україні, але з боку їх зустрічала лише безнадійну ворожість, і в кращім разі відкладення справи Української Церкви до Всеросійського, а то й до Вселенського Собору, а тим часом вони і їх прибічники чинили тяжкі наклепи на Українську Церкву перед сучасною владою і вживали всіх заходів, щоб її задушити. Але народ український цілком зрозумів вже велике значіння для себе своєї рідної Церкви, і парафії по всіх містах України стали жваво поширюватись. Цілком зневірившись в досягненні хоч якоїнебудь злагоди з російськими єпископами, переконавшись, що ці єпископи не є пастирі Христові, а слуги царської політики та пануючих верств, ВЦР в своїм пленумі 5 травня 1920 року проголосила автокефалію Української Церкви і винесла таку ухвалу: "не визнавати надалі цих ворогів свого церковного життя своїми єпископами", — і таким чином залишилась без єпископів.

VI

Така подія вже раз траплялась в Українській Церкві 300 літ тому назад, коли всі тодішні єпископи на Україні перейшли до унії з католицизмом, а народ український залишився православним. В ті часи Українська Православна Церква майже десять літ перебувала без єпископа, аж поки випадково не приїхав на Україну Єрусалимський Патріярх Феофан, що згідно прохання людности в 1620 році відновив православну ієрархію Української Церкви, поставивши для неї обраних народом митрополита і 5 єпископів. Сучасні умови церковного життя не дозволяли так довго Українській Церкві залишатися без єпископів, тим більш, що російські єпископи на Україні приймали всі засоби, щоб утримати під своєю підлеглістю духовництво, а через нього й народ, і сучасне життя вимагало негайного відновлення ієрархії в Українській Церкві. Під цими вимогами Всеукраїнська Церковна Рада зібрала в жовтні 1921 року в м. Києві Всеукраїнський Церковний Собор з представників від парафій всієї Української Церкви. На Собор з'їхалось 472 представники з духовенства і мирян з усієї України. Запрошено було на Собор і всіх російських єпископів, що перебували на Україні, з екзархом московського патріярха

Михайлом на чолі. Як було раніше згадано, екзарх, хоч перебував у місті Києві, відповів, що не тільки сам не прийме участі в Соборі, але й тих єпископів і священників, які б пішли на Всеукраїнський Собор, позбавить сану. Собор тоді вирішив визнати себе канонічним і без єпископів, бо не він відкинув від себе єпископів, а вони самі з жорстокости серця і нерозуміння свого служіння не захотіли брати участі в ньому. Уже під час Собору делегація від Собору ще раз ходила до екзарха Михайла й просила його прийти на Собор і задовольнити бажання Собору поставленням обраних Собором єпископів для Української Церкви. Митрополит Михайло, хоч і прийшов на Собор, але свою волю поставив вище церковного голосу цього Собору, відмовився брати в ньому участь і заявив, що єпископів на Україні і так досить, а коли ще буде треба, то він поставить якого сам захоче. Таким чином і тут екзарх Михайло з своїми братами-єпископами не виявили мудрости і пастирського розуміння патріярха Феофана. Вони показали себе не єпископами в розумінні вільних пастирів стада Христового і слуг Церкви, як це було в старовину, а в розумінні державних урядовців певної політики, як це стало звичайним в російській Церкві. Навіть в тих членів Собору, що до останньої хвилини не втрачали надії на допомогу з боку російських єпископів, відкрились очі, і вони побачили, що в цих єпископів не залишилось вже Христової благодати служіння Церкві своїм духовним даром, а осталося лише державне право свого панування над Церквою, і що від таких єпископів чекати братерської допомоги вже марна річ.

Звернутись до єпископів других Церков було неможливо, час був військовий, всі кордони було закрито. Роз'їхатись Соборові без утворення власної ієрархії — це було б смертю тількищо народженої вільної Української Церкви, тому Всеукраїнський Церковний Собор з твердою вірою в невидиму присутність серед себе вищого архиєрея Христа, вірний Його словам: "по вірі вашій і буде вам" (Матв. 9, 29). Маючи на увазі і практику давніх часів, коли Собор церковний доручав поставлення обраного ним єпископа не тільки єпископам, а й пресвітерам, як про це свідчить св. Іполіт, отець II століття, в своїх канонах, практика Церкви Александрійської (свідоцтво бл. Ієроніма та ін.) і приклади з Святого Письма, як Діян. 13, 1; 1 Тим. 4, 14 та інші, — 23 жовтня 1921 року в храмі Св. Софії в м. Києві на Літургії, в якій брали участь 30 священників і 12

дияконів, в присутності й молитовній співучасті всіх членів Собору і великої кількості народу, поставили обраного Собором Протоієрея Василя Липківського за першого Архiepіскопа і Митрополита Київського і всієї України. Це поставлення з доручення Собору, згідно канонам Іполіта і практики первісної Церкви, переведено через покладення рук пресвітерства (1 Тим. 4, 14). Хоч цей акт має прецеденти в давній Церкві, але, безумовно, Всеукраїнський Собор вважав цей акт надзвичайним, який зроблено чином первохристиянським, відмінним від загальнопоширеної пізніше форми єпископської хіротонії, для спасіння життя Української Церкви від смертельної небезпеки. Надалі всі хіротонії в Українській Церкві відбувались і відбуваються уже традиційним шляхом. Ніякого порушення віри чи її догматів, ніякого навіть порушення духу канонів цей акт не виявляє, а тільки вибрана первісна стародавня форма, замість загальноновживаної, з вимог необхідності, як того потребувало церковне життя в його православному розумінні. І вірою, й устроєм Українська Церква залишається православною, бо ні на одну хвилину вона не переставала вірити в благодатність єпископства, а в час смертельної небезпеки і надзвичайного підвищення віри на Соборі⁷⁸ вжила форму висвяти на єпископа з церковної практики перших апостольських віків християнства, ні в чому не змінивши суті таїнства священства. І Українська Церква, як цілком вільна, автокефальна в своєму житті, мала право це зробити. Українська Церква не вважала за єдино можливе шукати відродження своєї ієрархії від Церкви грецької або іншої і, віруючи в благодатність свого життя, силою Святого Духа, даного їй, сама освяченим Собором відновила повноту свого ієрархічного життя, не перериваючи цим братерського єднання з грецькою та іншими православними Церквами.

Російська Церква на Україні, на чолі з екзархом Михайлом, мала в серпні 1922 року свій Всеукраїнський Собор, якого офіційно було названо нарадою; цей Собор прийняв основні принципи УАПЦ: автокефалію, соборноправність і введення рідної мови кожного народу в його Церкві, а для поєднання з нашою ієрархією обрав спеціальну Комісію з трьох єпископів і двох професорів. Ніяких обвинувачень по відношенню до

78. Всі члени Собору перед вирішенням питання про висвяту єпископа — висповідалися і причастилися святих Таїн.

нашої Церкви, в ересі або розколі Собор цей не визнав. В травні 1925 року Собор другої течії російської ієрархії на Україні, що зветься обновленческою чи синодальною Церквою, також не визнав обвинувачень нашої Церкви в ересі або розколі і обрав тільки комісію для досліду життя нашої Церкви.

Окремі ж російські патріярші єпископи, як і покійний патріярх Тихон, та ті єпископи, в російській Церкві, що називають себе "живими", "обновленськими" та інші, що й самі всією історією своєї ієрархії під великий сумнів поставили свою благодатність і церковно-апостольське преємство, всецерковний акт віри в соборній висвяті Української Церкви називають ерессю і не зупиняються навіть перед хулою на Духа Святого, називаючи українську ієрархію безблагодатною. Але й серед російської ієрархії на Україні окремі єпископи, вільні від стародержавного розуміння Церкви, визнали благодатність нашої соборної ієрархії і приєднались до нашої Церкви (архієпископ Прилуцький Феодосій та єпископ Луганський Георгій). Всією ж церковною свідомою людністю акт соборної висвяти вже визнано, і весь український народ висловлює щирю подяку Богові, що Українська Церква відновила свою ієрархію з чистого джерела всецерковної віри і молитви, а не з забруднених мулом політики, підкупів, хитрощів та прислужництва князям світу цього — джерел російської благодатности. За три роки відновлення ієрархії, — дякувати Богові, — Українська Церква має вже 30 єпископів, більш 2000 парафій; до неї приєднались всі українські парафії США, Канади, Боснії, Туркестану, Семиріччя і других країв. Життя Української Церкви відновленням ієрархії не тільки спаслося, а досягло такої сили, яка є доказом, що акт відновлення української ієрархії на Всеукраїнському Церковному Соборі 1921 року було ділом не чоловічеським, а Божим.

VII

Але незалежно від смертельної небезпеки, акт відновлення ієрархії Української Церкви шляхом всецерковним є великий крок до перетворення стародержавного устрою Церкви Православної, без порушення Христової віри в її православному розумінні. Сумний факт, коли скільки єпископів, ворожих Українській Церкві, намагались припинити церковне жит-

тя цілого народу і, спираючись на букву церковних канонів і на підставі свого самовладного тлумачення цих канонів, вважають всю Церкву, що від них мусіла відійти, єретичною, а не себе самих єретиками, що від цієї Церкви відділились, цей сумний факт, яскраво показує, що рямці старих порядків в Церкві вже стали тісні і невідповідні для сучасного церковного життя. А це життя настирливо вимагає їх зміни, що буква стародержавних порядків в Церкві нам уже навіть мало зрозуміла, бо вона утворювалась зовсім в інших умовах життя, що загальне церковне життя, непохитно стоячи на ґрунті православної віри, остільки змінилось, що вимагає відповідної зміни і своїх стародержавних форм. Українська Церква, відновивши своє життя лише всецерковним обранням і висвяченням собі ієрархії, констатує, що визнання незмінності стародержавних порядків в Церкві та їх непорушності є головною причиною застою Православної Церкви і відокремлення її від сучасного життя. Тому відносно пануючих стародержавних порядків в Церкві, що мали силу для свого часу, Українська Церква визнала, що для них час уже давно минув, і за допомогою Святого Духа Церква повинна приступити силою апостольського навчання до канонічної творчості. Акт відродження Українською Церквою своєї ієрархії шляхом соборного обрання і посвячення першого архієпископа — є перший крок утворення, або краще — відродження апостольських канонічних умов церковного життя. Разом з цим Українська Церква змінила стародержавний єпископсько-самовладний устрій, який надавав єпископам окремі права гнобительського панування над Церквою, як римське папство, і прагнення до нього стародержавних православних єпископів. Українська Церква визнає устрій церковний всенародно-соборноправний, себто: всі права в Церкві всіх її членів є рівні (Діян. Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 р., розд. III, 1-2). Єпископ, згідно слову Христа, є тільки службова в Церкві особа, на яку Церквою покладені високі обов'язки, і Церквою, як скарбницею всіх дарів Св. Духа, передані йому, шляхом церковного обрання і посвячення, відповідні його служінню благодатні дари (Діян. ВПЦСобору 1921 р., розд. XI, 1, 2, 3, 4).

Українська Церква визнає, що Церкви всіх народів повинні бути вільними, автокефальними, і не може бути підлеглости Церкви одного — Церкві другого народу, бо церква є вільне

сполучення братів, а не примусове з'єднання (Діян. ВПЦСобору 1921 р., розд. II, 1-16).

Українська Церква, піклуючись про впорядкування життя і виправлення сумних випадків в зв'язку з різними заборонами стародержавних порядків в Церкві в тій думці, що не заборонами, а лише загальним піднесенням морального життя Церкви можна відхилити різні аморальні випадки, внесла полегшення в умови сім'йового життя священодіячів. Не для скасування або змінення середньовічних канонів, а піклуючись про спасіння і поступ до кращого та щоб не було докорів священному званню (пр. 12. 6-го Всесв. Собору), Всеукраїнський Церковний Собор відновив в сім'йовому житті священодіячів (єпископів, священників і дияконів) порядок апостольського часу, т. є. скасував стародержавний порядок в Церкві, що обмежував сім'йове життя духовенства в порівнянні з мирянами, і не поклав обмеження для провадження єпископського служіння жонатим, і єпископського та священницького служіння тим, хто мав церковний канонічний шлюб не один лише раз (Діян. ВПЦСобору, XI, гл. 2, розд. 16, 17 і 18 п.).

В справі зовнішнього вигляду священства Всеукраїнський Церковний Собор ухвалив, що засвоєну духівництву одіж українські священослужителі повинні одягати лише під час відправи Божої служби в храмі й поза храмом, на церковних відправах і на требах. В позаслужбовий же час вони мають право носити цивільну одіж. Волосся на голові і лиці можна носити священослужителям по бажанню (Діян. ВПЦСобору, XI, гл. 2, розд. 19). Взагалі Українська Церква звертає увагу на форму, зовнішність постільки, поскільки форма виявляє життя духа і служить піднесенню звершенства.

VIII

Українська Церква вважає, що настав уже час стати на новий крок у справі відновлення Вселенської Церкви не шляхом визнання тільки себе Вселенською, а шляхом братерського єднання всіх Церков, збереженням для Церкви кожного народу всіх окремішностей життя і обряду, які нею віками утворені, так би мовити, зберігаючи в головному єдність, в другорядному вільність і у всьому любов. Цим головним Українська Церква визнає, перш за все, — волю Церкви кожного народу щодо свого життя і устрою, не-підлеглости Церкві другого народу; потім, всенародно-со-

борноправний устрій Церкви з рівністю прав усіх членів Церкви і, нарешті, аполітичність Церкви невживання її засобом для політичного, чи національного, чи соціального панування. Коли в цьому буде єдність, то в питаннях віри, на які найбільш в минулі часи життя зверталось уваги, згоду буде далеко легше досягнуто, коли відкинемо різні схоластичні нарости на чистій науці Христа, — а любов все покриє.

Прагнучи до вселенського єднання всіх християнських Церков, Українська Православна Церква вважає себе частиною Вселенської Христової Церкви і, безумовно, бажає здійснення дальнішого єднання з першими апостольськими Церквами, Церквами-Матерями всіх Церков: Царгородської, Єрусалимської, Антіохійської, Александрійської і Римської до зміни її папізмом. Цим, сповіщаючи про своє життя і автокефальність, прохає братерського єднання і щиро благає Бога, щоб це єднання в якнайскорший час здійснювалось і зміцнювалось на соборах православних Церков всіх народів. З таким же почуттям братерства і любови у Христі УАПЦ звертається і до всіх Христових Церков всіх народів з сповіщенням про своє відродження і нове життя і з закликом стати на шлях здійснення молитви про єднання всіх Церков, вважаючи за основу єднання волю кожної Церкви утворювати своє церковне життя, братерську любов і взаємну повагу між Церквами, живі братерські зносини між ними, щоб прийти до найскоршого скликання Собору всіх Церков, себто дійсного Всесвітнього Церковного Собору.

Всеукраїнський Церковний Собор затвердив Всеукраїнську Церковну Раду, як вищий керівний орган УАПЦ, що складається з представників від парафіяльних об'єднань, і уповноважив Всеукраїнську Православну Церковну Раду сповістити про відродження Української Церкви і її ієрархії всі вільні Церкви (Діян. ВПЦСобору, 1, п. 5). Але тяжкі умови життя, неможливі зносини з закордоном досі не давали змоги Всеукраїнській Церковній Раді виконати це доручення. І от тепер ВЦР має можливість цим сповістити всі Церкви Христові про велику подію в житті нашого українського народу, про визволення з-під російської церковної неволі УПАЦ і про її нове вільне життя. Перебуваючи у Всесвітній Православній Апостольській Церкві, єднаючись братерськи зо всіма іншими автокефальними Церквами, УАПЦ молить Господа нашого

Ісуса Христа про міцніше, глибше, дійсніше виявлення єднання всіх Церков світу, — бо Він є Чоловіколюбивий Єдиний Голова Всесвітньої Церкви, і Йому належить слава, честь і поклоніння з надвічним Його Отцем і Пресвятим, Милосердним і Животворчим Його Духом нині, і по всяк час, і навіки вічні. Амінь.

(Машинкова дописка Секретаря ВПЦРади:)

Оригінал підписали: Почесний Голова Ради Митрополит Василь Липківський, Голова Ради В. В. Потієнко, Члени Ради: Архієпископ Нестор Шараївський, П. Антипчук, М. Свідерська, Протоієрей Дмитро Ходзицький і Протоієрей Микола Хомічевський. Член-Секретар П. Гордовський.

З оригіналом згідно.

Член-Секретар П. Гордовський (власноручний підпис).

Київ 1925

КОНФІСКАЦІЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

Восени 1921 року в Південній Україні, на Херсонщині й Катеринославщині, почався голод, який лютував до 1923 року. Вимерло багато людей. В самому м. Херсоні з 110 тисяч населення залишилось тільки 30 тисяч. Тамтешні люди везли в села Поділля одяг, хатні речі та інше, щоб проміняти на хліб чи борошно, рятуючись від смерті⁷⁹.

Причиною того нещастя стала посуха. Та якби не советська влада, — голоду не було б. На Херсонщині посухи бували часто, але багаті врожаї в добре поліття винагороджували хліборобів, і вони завжди мали запаси хліба, а крім того по всіх селах України здавна й до советської окупації існували громадські зернові гамазеї. Советські ж "продкоміссари" забрали в селян усі хлібні запаси і громадські гамазеї ліквідували, обчистили їх "под метелку", як то казали червоноармійці з "продотрядов"⁸⁰.

Той голод був для Української Церкви подвійним ударом, бо крім того, що він, як горе народне, тяжко відбився тоді на її житті, советська влада використала його в своїх антицерковних цілях. Большевики не приховували тоді страшного факту голоду, як це зробили пізніше в 1932 і 1933 роках. Організовувалися скрізь губерніяльні державні комітети боротьби з голодом, які зверталися до Округових Церковних Рад про спільні заходи щодо збору грошей та продуктів для голодуючих. Здавалося, що справді вживаються гуманні заходи, щоб допомогти нещасним. І Церква щиро на те відгукнулася. Та не

79. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Церкви, т. VII, ст. 61.

80. Так називалися військові відділи, що допомагали продкомісарам забирати хліб у селян.

так воно було в дійсності. Советська влада не стільки думала про те, як використати Церкву в боротьбі з голодом, скільки про те, як використати голод для боротьби з Церквою та матеріально на цьому збагатити. Річ у тому, що серед загального грабежу, яким большевики спустошили всі приватні і всенародні скарбниці України, zostалися майже незаймані церковні скарби, надбані протягом довгих віків, багаті ризниці в містах і селах. Сюди й направила несита влада свої очі.

Було видано (в Москві) 1922 року декрет, що зобов'язував усі парафії й монастирі здати церковні цінності державі, "в фонд допомоги голодаючим", — як говорилося в декреті. Становище Митрополита Липківського і всього церковного проводу було прикрим. З одного боку жертви голоду, яким з чоловіко-любства конче треба допомогти, і Церква робила це в міру можливостей; з другого — лукава державна влада, що простягала руку до всіх церковних скарбів і за відмову передачі їх державі освідчувала б Церкву в очах народу як противника допомоги голодним. Лише терпеливість, мужність і такт Митрополита та його ближчих сподвижників урятували авторитет Церкви від чергової дискредитації.

На місцях подекуди не обійшлося без ексцесів, бо влада часто через голови церковних керівників сама виконувала декрет, утворювала т. зв. "комісії по із'ятію церковних цінностей", які з тією ціллю вдиралися в храми. Так у м. Слов'янськім дійшло до сутички між парафіянами та "комісією", — двох її членів побито, священика заарештували.

Тимчасом Округові Церковні Ради збирали пожертви, а парафії вдіяли з церков, згідно вказівок єпископів, ті цінності, що не мали богослужбового й історичного значення, для допомоги голодуючим. Далі життя само показало, що советська влада використовувала церковні цінності зовсім не для боротьби з голодом, а для поповнення своїх золотих фондів, яких чимала чатина йшла на пропаганду та підривну роботу в вільних країнах світу. Слід підкреслити, що у всіх випадках, коли парафії хотіли сплачувати грішми вартість установлених для них норм здачі церковних цінностей, влада категорично не погоджувалась, а вимагала самих цінностей.

Акцію суцільної експропріації, чи вірніше, пограбування церковних цінностей, що мали історичне й художнє значення, тоді відвернено. Врятовано майже всі скарби дорогі не золотом і діамантами, а мистецтвом і своєю історичною дав-

ністю, священною пам'яттю про благочестивих жертвувателів їх. Треба сказати, що в церквах України, особливо в монастирях Києва, Чернігова й інших містах, зібралось впродовж дев'ятисот літ багато реліквій, часто дуже коштовних для української культури. Князі і гетьмани, духовні особи і миряни, багаті люди українці й чужі щедро жертвували в монастирі і церкви при всяких нагодах різні церковні речі, здебільшого високомистецької роботи. Євангелії в золотих і срібних оправах, коштовні дарохранительниці, напрестольні хрести з брилянтами, виносні хрести з емальовими оздобами, лампади, панікадила, золоті й срібні чи грезетові, шиті перлами та дорогим камінням, шати до ікон, кивоти, хоругви, чаші, кадильниці, ставники, таці й інше, — то все було дари доброчинців. В Успенській церкві Лаври, в Михайлівському, Братському і Флорівському монастирях, у Софійському, Миколаївському й Володимирському соборах у Києві було кільканадцять напрестольних срібних орнаментованих плит, вагою до 30 кг кожна; було кілька платинових плит, декілька срібних кованих царських врат,⁸¹ багато золотих і платинових лампад з діамантами, мистецької роботи і чимало інших цінностей.

В Києво-Печерській Лаврі було забрано тоді в речах золота 64 кг та срібла 56 тонн в різних церковних речах, що набуті за довге, майже дев'ятсотлітнє, життя монастиря. Забрано в цих золотих та срібних речах більше, як дві тисячі штук діамантів, півтори тисячі рубінів, стільки ж смарагдів та сапфірів, шість срібних і дві платинових напрестольних плит.

З Софійського собору забрано: дві митрополичі митри, золоті з діамантами, що їх було оцінено по 250,000 золотом кожному, 9 напрестольних срібних блятів, кожний вагою понад 24 кг та 6 декоративних накладок платинових; лампада велика, 13 кг вагою, з золота й платини, оздоблена діамантами та перлами; лампада золота з 241 діамантом і 327 великими перлами.

Одночасно з Києво-Печерською Лаврою та Софійським собором було пограбовано ще сім монастирів: Михайлівський, Богоявленський, Миколаївський, Видубицький, Свято-Троїцький, Флорівський і Покровський. Про кількість і вагу цінностей, награбованих у названих святинях відомостей, на жаль, не маємо.

81. В Софійському соборі головні царські врата, дар гетьмана Мазепи, мали вагою 110 кг срібла.

АПОКАЛІПТИЧНЕ ЛИХОЛІТТЯ УКРАЇНИ

Наприкінці листопада 1932 р. архієпископа Костянтина Малюшкевича заарештували знову, — п'ятий раз. Обвинуватили його в "підривній діяльності проти советської влади", бо за кілька днів перед тим у Софійському соборі після служби він говорив до людей: "Дайте, брати і сестри, кусочок хліба голодному. А їх багато!.." Цього для ГПУ було досить, щоб причепитися до архієпископа. Його замкнули в тюрмі й заборонили побачення і листування з родиною. Заходи митрополита Івана Павловського в Харкові про полегшення долі арештованого не дали жадних результатів. Тодішній другий священник Софійського собору Г. Храпко пізніше оповідав, що слідчий київського ГПУ на його запитання про стан справи архієпископа Костянтина, як обвинуваченого, відповів: "Антісоветская вихватка архієпископа Малюшкевича заслуживает наказанія. В Советском Союзе голода нет!"

А дійсність якраз була такою, що не могла не викликати з душі кожного чесного українця крику болю за приречених на вимирання українських селян, в яких советська влада відібрала останні крихти хліба, щоб упокорити їх своїй нелюдській системі. Почався страшний голод, та чорна пляма в хроніці християнського світу, голод, що вигубив вісім мільйонів українців. Почалися для українського народу дні потрійно сумні, яких не знала його історія. Влада добивала його предковичну Православну Христову Церкву, основу його духовного буття, руйнувала його тисячолітню культуру й нищила його біологічно смертоносним пляновим голодом на родючій українській землі. То були дні, про які писав на чужині поет О. Олесь:

То були тяжкі години,
Скрізь на нашій Україні
Лютий голод панував,
Хто не вмер, той смерти ждав.

Другого дня свят Різдва Христового, 8 січня того жахливого року (1933), архієпископ Юрій Міхновський, що виконував обов'язки настоятеля замість ув'язненого архієпископа Малюшкевича, по закінченні Літургії говорив до народу про катастрофічне становище церковного життя України й Софійської парафії. Він казав: "Наша парафія вже не в силі виплачувати державних податків. Духовенство скаржиться, що йому надзвичайно тяжко... Але що я можу зробити? Соборна скарбниця порожня, бо незалежні від нас обставини сильніші від наших можливостей... Від інших парафій, з місць, усе частіше надходять сумні вістки. Несемо всі ми тяжкий хрест... Можна тільки сказати словами псалма: "Душа моя ние від смутку. Підкрєпи мене, Господи, по слову Твоєму" (Псалм 118, 28). І в очах архипастиря блиснули сльози. Серед жінок почувся плач. Свято радості повивала печаль⁸². Не в одного з віруючих промайнула тоді думка: "ГПУ і цього заарештує."

Ще сумнішими, ніж свято Різдва Христового, були для Софійської парафії Великодні свята. Щодня, бо і щогодини все живе гнітила моторозна чорна дійсність, терористичний шал влади і заподіяний нею голод. У Страсний Четвер у Києві заарештовано близько 50 парафіян. Також були чутки про арешти священиків і вірних на селах Київщини. Причет Софійського собору в ті дні натерпівся від ГПУ погроз та нагінок за те, що парафіяни допомагали, скільки могли, жертвам голоду. Першої такої напасти причет зазнав другого дня Великодня, бо парафіяльні сестриці в Пасхальну ніч, після свячення, роздали голодуючим хліб і крашанки. Агєнт ГПУ Портнов викликав архієпископа Міхновського для "об'ясненій". "Ваші церковнікі займаються не своїм делом!" — казав він архієпископу і пригрозив, що закриє собор. Архієпископ відповів йому, що помагати нещасним, то обов'язок Церкви. "В советском государстве нещастних нет!" — кричав Портнов. Архієпископ сказав, що біля Софійського собору часто лежать трупи померлих з голоду і в саму Великодню ніч під собором померло троє. На це той відповів: "Умирают те, что нам не нужны!"...

Але християнська звичаєва українська людяність сильніша від страху, що ним советські урядники змушували вірних Церкви припинити допомогу своїм голодуючим братам. Со-

82. Журнал "Рідна Церква", ч. 21, ст. 6, Карлсруе, 1956 р.

фійські парафіяни в міру можливостей підтримували тих нещасних, що під час Богослужень сходились, як тіні, біля собору. Ширшої допомоги організувати не можна було, бо хоч жителям міст не загрожувало масове вимирання з голоду, проте вони животіли в тяжких умовах, надголодь (не голодували тільки советські вельможі), а коштів парафія вже не мала. А голод з кожним днем усе більше виявляв свій страшний образ.

Здавалось, що золотіверхі білокам'яні храми київські померхли, потемніли від жахиття, якого не знали вони за всі віки. Храм Святої Софії, що бачив за свій 900-літній вік багато всяких бід України, тепер бачив нечуване, — на його подвір'ї часто збирали померлих, а з-під сусідніх будинків їх витягали щодня. Вулиці Києва рясніли не богомольцями, як це віками було тут у літню пору, а нещасними опухлими напівживими і мертвими колгоспниками. Тільки того дня ніхто їх не бачив тут, коли приїздив сюди французький міністер Е. Еріо (в червні 1933 р.), який написав потім публікацію, що він "ні в Києві й ніде в Україні голодних людей не бачив"⁸³.

У червні від архієпископа Міхновського ГПУ взяло підписку про невиїзд із Києва. Титареві і старшій сестриці Софійської парафії пригрозили арештом. "Піддерживаєте кулаков!" — казав їм Портнов. З місць надходили до Києва вісті одна другої сумніші. Від митрополита Івана Павловського в Харкові влада також взяла підписку про невиїзд. У той же час, в червні, заарештовано єпископа Черкаського Конона Бея, якого наприкінці липня заслано в Сибір. В жовтні стало відомо, що в червні 1933 року в Ленінграді в психіатричній лікарні помер митрополит Микола Борецький, перевезений туди з Ярославського ізолятора.

У вересні вийшов з тюрми, як з хреста знятий, після десяти місяців ув'язнення, архієпископ Костянтин Малюшкевич. Звільнили, але категорично заборонили йому відправляти Богослуження. Силою обставин обов'язки настоятеля Софійського собору й усі негоди, зв'язані з цим, які спричиняла влада, лежали й далі на архієпископові Міхновському. Для самого існування Софійської парафії то вже були останні дні, кінець яких знало тільки ГПУ. Щораз, коли парафія сплачувала частину податку, їй обіцували, що собору не закриватимуть,

83. Газета "Комуніст" ч. 171, 24 липня 1934 р., Харків.

а потім знов погрожували закриттям. Парафіяльний провід терпеливо зносив ці терзання до кінця, зносив задля служіння Богу і народові та для охорони Софійського храму від большевицької наруги. В лютому 1934 р., напередодні свята Стрітення Господнього, коли парафія сплатила останню рату 20,000 податку, що коштувало їй тяжких зусиль, ГПУ оголосило архієпископу Юрію, що Софійський собор закривають.

Закриття Софійського собору було тяжким ударом для українського церковного життя. Православний Київ, цей Єрусалим землі української, як назвав його святитель Димитрій Туптало (митрополит Ростовський), мов обезглавлено. Святе місто завмерло. Замовкли дзвони Софійської дзвіниці, а з ними й славетний дзвін дар гетьмана Мазепи з 1706 року. Софійський собор перетворено в т. зв. "державний заповідник". Відразу конфісковано срібні мистецької роботи царські врата в головному іконостасі. Зникла з головного престолу дорогоцінна дарохранительниця XVII століття. Вже в березні почалось "ісследование" собору, як про це було сказано в оголошенні на дверях. Розрито підлоги аж до Ярославової⁸⁴, всі меморіяльні таблиці на стінах, де були поховані митрополити Київські та інші чільні особи, позривано, саркофаг, у якому непорушно майже 900 літ лежали мощі князя Ярослава Мудрого, фундатора храму, відкрито...

Життя найбільшої української парафії при Софійському соборі скінчилося. Їй "дали право" підшукати собі іншу церкву, але тільки на Подолі, тобто в районі, дальшому від центру міста. Це дуже ускладняло парафії провідну її роль, яку виконувала вона весь час від початку відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Не кожний приїжджий віруючий міг відшукати нове місце рідного духовного центру, захищеного безбожною владою від людей, бо й питати про нього було небезпечно, бо в советській дійсності "мовчи, думки свої ховай, язик частіше припинай", як писав поет. Притулком парафії став Успенський собор на Подолі, що його збудували князі київські Мстислав та Ярополк — сини князя Мономаха, в 1131-1135 роках. У цьому храмі молився князь Ігор Святославич, коли вернувся з половецького полону,

84. Підлог у Софійському соборі було чотири, бо поверх первісної послано за 900 літ ще три, в міру того, як долівка храму нижчала проти рівня землі знадвору.

про що згадується в "Слові о полку Ігоревім": "Ігор іде по Борічеву к Богородіце Пірогощей" ("Повість временних літ").

Побита, скатована лютим ворогом Українська Церква сходила кров'ю. Катедральна митрополича парафія доживала свої останні дні при церкві св. Миколая "Притиського" на Подолі, куди перейшла вона з Успенського собору. Парафії в інших містах і містечках та сільські парафії, які ще де-не-де існували, падали одна за одною під обухом терору, як дерева під бурею; на весну 1935 року їх зосталося в Україні лише крихта.

Позаарештовували в той час (1935-1936 рр.) багато священників, що в 1930-1931 рр., гнані страхом терору, виїхали з сіл до міст і, замаскувавшись, працювали, де могли, ради існування, зрідка виконуючи потаємно церковні треби. НКВД викривало їх як "ворогів народу" і заарештовувало. В ті дні тільки в Сибірі, не кажучи про інші місця каторжної праці в ССРСР, українського духовенства було в п'ять раз більше, аніж зосталося його в Україні. Багато парафій втратили по кілька своїх пастирів. З самої тільки Софійської парафії в Києві загинули на засланні три священнослужителі: протоєрей Леонід Карпов, протоєрей Юрій Красицький та протодиякон Іван Пивоварчук. По два і по три настоятелі втратили майже всі центральні парафії більших міст. Такої долі зазнали й багато сіл.

Темна ніч неволі України в ті дні стала ще чорнішою. Життя народу — то були самі страждання і розпач та всякденний страх. Тихий зойк відчаю і сльози сповняли міста й села, сльози тисяч удовиць і сиріт, сльози мільйонів люду, глумленого обухом нелюдської влади. А її безугавна, неперевершена в своєму цинізмі, пропаганда через тисячі радіо-гучномовців щодня від досвітку до півночі всюди голосно співала пісню про "счастье народов СССР от Москвы до самых до окраин, с южных гор до северных морей...". Щодня о 5-й годині ранку тривожний сон "щасливих громадян", яких уночі не заарештувало НКВД, будив гучний заспів тієї пісні — "Широка страна моя родная" з приспівом до кожного куплета: "Я другої такой страны не знаю, где так вольно дышет человек".

Цинічною пропагандою, нечуваною в світі неправдою прикривала большевицька влада страшний погром України: криваве знищення Церкви, масове вигублення інтелігенції та мільйонів селян і суцільне зруйнування храмів Божих у містах та селах.

З недобитих парафій Української Автокефальної Православної Церкви, що існували ще по деяких менших містах (при каплицях на кладовищах) та в містечках, наприкінці 1936 року не зосталось майже ні одної. А советська преса в ті дні писала, що "релігійніе общества ліквідуються вследствие добровольного согласія народных масс".

Православну віру українського народу, яка тисячу років тісно зв'язана з його національним життям і традиціями, яка єднала його і надавала йому духовних сил на тернистому шляху його історії, жорстокий гнобитель загнав у підпілля, в катакомби.

Року 1937 НКВД заарештувало й решту ієрархів: архієпископів Юрія Міхновського та Володимира Самборського й єпископів Володимира Бжозньовського та Григорія Стороженка, хоч останній ще до Другого Церковного Собору відійшов від активної діяльності в УАПЦ. Архієпископа Міхновського розстріляли в Києві, як це свідчать його родичі. Архієпископ Самборський 1942 р. повернувся з заслання, але виснажений каторгою, через недовгий час помер. Єпископи Бжозньовський та Стороженко, вивезені на Котлас, із заслання не повернулися.

Якийсь час советська влада не наслідувалася знищити Митрополита Липківського (жив він у Києві при сестрі). Тоді, коли він керував Українською Церквою, його не раз арештовували, але випускали, з огляду на популярність, яку він мав у народі як полум'яний і безстрашний благовіститель Христової істини й української національної ідеї, а під час масових арештів духовенства його не зачіпали. Але трохи пізніше Голгофа таки не минула його. На початку березня 1938 р. Митрополита викликала НКВД, звідки він уже не вернувся. Після того його ніхто ніде не бачив. Не знаємо навіть, де й коли скінчилось життя цього великого борця і мученика за волю та національність Української Православної Церкви. Не знаємо, де лежать його благородні кості.

Отже з 34 єпископів, що їх мала УАПЦ в 1920 роках, репресовано советською владою 28, чотири з них розстріляно, а більшість інших, 24, загинули на засланні та в казематах⁸⁵. Три єпископи — Пилип Бучило, Юрій Прокопович та Петро

85. У вересні 1941 року, перед відходом з Києва советських військ, НКВД розстріляло архієпископа Костянтина Малюшкевича.

Ромоданов у 1920 рр. відійшли від Церкви, два — архієпископ Нестор Шараївський і єпископ Марко Грушевський померли своєю смертю в Києві, перший 1929 р., другий — 1930 року. Зостався лише один з тієї ієрархії, архієпископ Іван Теодорович, пізніше митрополит Української Православної Церкви в США (виїхав туди 1924 року).

Як більшість єпископів, так саме загинули на засланні в далеких нетрях СРСР на тяжкій рабській праці і в тюрмах та застінках большевицької інквізиції більше двох тисяч священників і дияконів. Загинули там багато церковних діячів-мирян, а між ними всеукраїнський благовісник проф. Володимир Чехівський, секретар Всеукраїнської Церковної Ради Порфирій Гордовський, голова Вінницької Округової Церковної Ради Юрій Мішкевич та інші чільні подвижники, загинули десятки тисяч передових вірних УАПЦеркви.

Колись автор славетної "Історії Русів", описуючи смертні катування тисяч українців, замучених російським царем Петром I за те, що вони повстали проти Росії в боротьбі за волю і державність України (1708-1709 рр.), назвав ті катування "звірськими лютостями, які жахають людську уяву". Він писав: "Якщо за всяку невинну кров, пролиту на землі буде розплата, як сказано в Христовій Євангелії, то яка ж кара належить за кров народу українського, пролиту тільки через те, що він шукав свободи та кращого життя на своїй рідній землі?"⁸⁶ Яка ж кара, спитаємо й ми, належить тепер?

Поголовна ліквідація будівнотворчих церковних сил України, духовенства й активніших вірних, не задовольнила советських володарів. Доконуючи свій диявольський плян тотальної ліквідації всього українського, вони вирішили знищити всі культурно-історичні пам'ятки — храми України, в яких багато виявилась її національна своєрідність. Москві потрібно було стерти з лиця землі пам'ятки історичного минулого українського народу, щоб нові його покоління не бачили їх, тих живих свідків високорозвиненого культурно-національного і християнського життя України в минулому. Цим ворогові легше втовкмачувати українським поколінням неправду, що Україна була, мовляв, культурно відсталою, але "при допомозі братнього російського народу стала тепер культурною".

Для варварської акції знищення храмів та інших культур-

86. "Історія Руссов", видання 1846 року, ст. 286.

но-історичних пам'яток України, Москва відрядила до Києва в 1933 р. свого виконавця П. Постишева. Відразу ж після приїзду сюди, він розпочав ту акцію. Вже тоді зруйновано в Києві кілька монастирських і парафіяльних церков, пам'яток XVII й XVIII століть. З перенесенням до Києва столиці УРСР (на весні 1934 р.) тут почалося суцільне руйнування церков, що пояснювалось т. зв. "реконструкцією" Києва. Руїнники накинулися на храми великого православного міста, як голодні звірі на здобич. Руйнували насамперед храми княжої доби XI-XII століть та доби розквіту української барокової архітектури — XVII й XVIII століть, в яких найяскравіше виявився характер українського національного мистецтва.

Вночі під 25 червня 1934 р. впав жертвою руїни один із найвеличніший храмів Києва, — Миколаївський собор на Печерському (мінами висадили його в повітря). Цей собор, пишний твір українського барокко, збудований гетьманом І. Мазепою в 1690-1694 рр., стояв посеред мальовничої Печерської височини, яка хвилястим пасмом простягається понад широким Дніпром. Тут, на цій горі, до 1934 року, стояло дев'ятнадцять храмів, що було чудовим поєднанням краси природи з красою церковної архітектури. Ту цілу групу церков "Великий Микола", як називали кияни Миколаївський собор, ніби увінчував своєю монументальною красою, своїми високомистецькими формами і п'ятьма незвичайно ефектними куполами. Білокам'яні, здебільшого золототерхі храми печерської гори — це була несказанно велична картина. В соняшний погідний день вона ще здалека зачаровувала подорожнього, коли він наближався до Києва з лівого берега Дніпра. Це картина, про яку з таким захопленням писав Тарас Шевченко в поемі "Варнак":

...Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з Самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...

Майже одночасно з Миколаївським собором зруйновано колишню монастирську трапезну церкву біля нього, прекрасну

бароккову будівлю XVII ст., дзвіницю, пам'ятку початку XVIII ст., також барокко. Тоді ж зруйновано сусідні церкви Микільсько-Слупського чоловічого монастиря і церкви Вознесення Господнього, св. Івана Предтечі, преп. Феодосія Києво-Печерського, св. княгині Ольги, св. Миколая. Все твори українського барокко, переважно з XVII ст., і п'ять інших церков. Після зруйнування цих святинь Печерська гора стала зовсім не та, а коли 1941 р. зруйновано ще й Успенський собор Києво-Печерської Лаври, величну пам'ятку XI ст., гора цілком утратила свою блискучу оздобу, яка так велелепно прикрашувала її впродовж віків.

Услід за зруйнуванням Миколаївського собору та інших церков на Печерському, почали руйнувати Золотоверхий Михайлівський собор на території старого Києва. Цей собор збудований був великим князем київським Святополком-Михаїлом у 1108-1113 рр. Тоді ж при цьому храмі засновано чоловічий монастир. Первісно собор мав типічний для того часу візантійсько-український стиль: три апсиди й один великий позолочений купол, через що вже тоді він звався "золотоверхим". В середині він був оздоблений, як Софійський собор та інші київські храми княжих часів, багатими мозаїками і фресками. Чужинці-мандрівники, як Еріх Лясота (XVI ст.), Павло Алепський (XVII ст.) й інші в записках про свої подорожі по Україні захоплено похваляли красу Михайлівського собору. В епоху розвитку українського барокко, XVII і XVIII століть, стараннями гетьманів, особливо Мазепи, собор поширено, до старих трьох нав прибудовано ще дві, довкола головного купола побудовано ще шість менших куполів і всі покрито металевими листами й позолочено. Ці напрочуд ефектовні куполи разом із стилевими конструктивними оздобами надавали храмові незвичайної краси, посвічуючи культуру і щедрість благочестивих мужів нашої козацької доби.

У липні 1934 р. руїни почали знімати зі стін головного вівтаря Михайлівського собору його коштовні мозаїки. Варварський замисел надзвичайно схвилював українців Києва, головним чином учених археологів та мистецтвознавців. Професор М. Макаренко, видатний знавець церковної археології й мистецтва, перший сміливо виступив проти зруйнування собору. Використовуючи свій авторитет серед науковців, він підняв їхні голоси на захист великої культурно-історичної пам'ятки, а сам став передовим у тій нерівній боротьбі. Він

безстрашно вказував совєтським можновладцям на дикість і невігластво їхнього замислу, доводив, що кожна культурна держава гордилася б, коли б мала таку дорогоцінну пам'ятку мистецтва як Михайлівський собор. Він вказував їм і на те, що в соборі поховано багато постатей української історії в княжу добу й у пізніші часи⁸⁷. Він писав Постишеву, говорив з ним особисто, посилав телеграму самому Сталінові. І не міг погодитися з думкою, що в ХХ столітті загине культурна пам'ятка світового значення, пам'ятка, яка пережила часи половців і татар. Він, Макарєнко, героїчно боровся до кінця. Писав, ходив по урядових установах, місця собі не знаходив від тривоги, а при останній своїй розмові з Постишевим, коли той категорично сказав "нет!", він гірко заплакав...

Кам'яного муру головою не проб'єш, бездушних московських опричників не вблагати. Того літа (1934 р.) профєсора М. Макарєнка заарештували і вивезли до м. Казані, а звідти через півроку — в Сибір, де він 1937 р. помер. Така доля спіткала й ще кількох київських учених, що протестували разом з Макарєнком.

А Михайлівський собор однієї ночі, 19 вересня 1934 р., мінами висадили в повітря. За наказом Москви загинув храм, архітектурний твір початку ХІІ ст., що, як свідчить проф. В. Січинський, не мав собі рівних у цілій Середній Європі, бо там ще не вмiли тоді, як він каже, будувати таких церков. Загинула третя з найдорожчих київських пам'яток княжої доби України⁸⁸. На Михайлівській горі над Дніпром, яку прикрашував золотoverхий семиглавий храм св. архистратига Михаїла, стала пустка, що, мабуть, лежить там донині. Мета совєтської Москви була не "реконструкція" Києва, а розгром українських культурно-історичних пам'яток.

Частину мозаїк Михайлівського собору перенесли до

87. У Михайлівському соборі були поховані: великий князь Київський Святополк-Михаїл (+1113 р.), його дружина Варвара, князь Турівський Святополк Ігоревич (+1190 р.), князь Дубровицький Гліб Юрієвич (+1196 р.), митрополит Київський Іов Борецький (+1631 р.), єпископ Кирило Флорівський (+1795 р.) та інші.

88. До 1934 року в Києві було дев'ять храмів княжої доби: Софійський собор, Успенський собор Печерської Лаври, Михайлівський собор, Трьохсвятительська церква, Троїцька надворотня церква в Лаврі, церква Спаса на Берестові, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі, Успенський собор на Подолі й Кирилівська церква (три перші з них — найвеличніші). Зруйновано чотири: Михайлівський собор, Трьохсвятительська й Успенський собор на Подолі в 1934-1935 роках та Успенський собор Лаври — 1941 року.

Софійського храму, а найцінніші з них перевезли до Москви. Решта мозаїк і фрески загинули, звичайно, разом із будівлею. А газета "Комуніст" з 16 вересня писала: "У зв'язку з будівництвом на урядовій площі, як відомо, зноситься колишній Михайлівський монастир... Мозаїки, що збереглися в ньому, дуже цінні. Тому їх вирішили перенести і встановити в Софійському заповіднику. Ці мозаїки викладені з чистого золотого аркуша, внизу і по краях вони оповиті орнаментом. Зняття мозаїк з такої великої площі (понад 60 кв. метрів) і перенесення їх в нове місце робиться вперше в історії."

Одночасно з Михайлівським собором зруйновано трапезну церкву колишнього монастиря, будівлю 1712-1713 рр., і дзвіницю — 1715-1716 рр.; обидві будівлі — пам'ятки багатого своїми мистецькими формами українського барокко.

Тоді ж, восени 1934 р., зруйнували сусідню з монастирем Трьохсвятительську церкву, що побудована була в XII ст. князем Святополком Всеволодовичем, а в XVII ст. коштом Війська Запорізького оформлена в стилі українського барокко. Власне, на її місці й постав т. зв. "урядовий центр", — побудовано незграбний "Будинок ЦК КП(б)У".

Також восени 1934 р. зруйновано (висаджено в повітря) церкву св. Юрія Переможця біля Софійського собору. Це була базиліка в поєднанні з українським барокко, з одним позолоченим куполом, збудована вкінці XVII ст. на місці Юріївського храму часів князя Ярослава Мудрого. В цій церкві був похований господар Молдавії князь Костянтин Іпсіланті. Біля правого криласа стояв його величний мармуровий надгробок роботи славетного італійського скульптора Антонія Канови, який (надгробок) загинув разом з церквою.

У травні 1935 р. зруйновано Успенський собор на Подолі, пам'ятку першої половини XII ст., як уже сказано. Це той храм, що в давнині, до побудови Богоявленського Братського собору, був центром історичного Подолу й Київського Церковного Братства, а тепер, 1934 р., був катедрою митрополита Івана Павловського.

Через місяць після зруйнування Успенського собору зруйновано Богоявленський собор колишнього Братського монастиря на Подолі, збудований стараннями і щедрістю гетьмана Мазепи в 1690-1694 роках. Це був твір славетного архітекта Йосипа Старченка, уроженця Київщини⁸⁹. Він збу-

89. Архітект Й. Старченко працював десять років у Москві та в інших

дував цей собор на місці дерев'яної церкви Богоявлення, яка згоріла; будував одночасно з Миколаївським собором, що на Печерським, згідно великих задумів гетьмана.

Богоявленський собор своїм стилем, усією архітектурною композицією українського барокко, був подібний до його ровесника Миколаївського собору. Так як і цей, він мав три широкі нави (був трипрестольний), п'ять позолочених бань і в горішній частині західньої фасади сявав розкішним фронтом, завершеним ефектними півкупольниками з золотими сонцями. Порталь його був імпазантніший, ніж у Миколаївському соборі, своїм багатством скульптурно-художніх візерунків, чим звертав на себе увагу мистецтвознавців, своїх і чужих, як зразок скульптури українського барокко. В нішах фронтонів були, як і в Миколаївському соборі, олійні зображення з Священної історії: Хрещення Господнє, Преображення та інша іконопись. Чола трьох фасад (західньої, південної і північної) прикрашували мистецькі пілястри та капітелі, поєднуючись у повну гармонію з декорацією вікон, з пишністю карнизів і з усіма окремими деталями архітектурної цілості будови. Ще здалеку, як ви підходили до собору, ваш зір милувався його красою. Так само собор був прекрасен і всередині, де чарували зір і серце розкішні іконостаси, роботи київського архітекта Андрія Меленського. Образи головного іконостасу написали художники — італієць Антоніо Скотті й киянин Іван Квятковський. Цей останній, разом з іншими київськими художниками, написав ікони двох бічних іконостасів і виконав настінне малювання собору. Всі три іконостаси дивували багатством різьби, яка в XVII ст. на Україні досягла найвищого свого розвитку. Це була, як і в Миколаївському соборі та в усіх інших більших церквах Києва, незвичайно мистецька різьблена орнаментика, найвитонченіше мереживо, елементами якого вживали різьбарі улюблених в Україні рослин: соняшники, мальва, жоржини, гвоздики й інших, зокрема дуже шанувалася в тій різьбі виноградна лоза. Самі форми композиції тих творів різьбарства та добір кольорів дихали українським національним стилем. Від цілої будови собору, від його зовнішньої і внутрішньої краси віяло рідним духом і культурним генієм гетьмана Мазепи.

містах Росії, вивезений туди з Києва для будування палаців і церков. Історія російської культури вперто називає його "русскім архітектором" і навіть його прізвище перевернула на "Старцев".

СВЯТА СОФІЯ КИЇВСЬКА

*Хрестом прорізавши завісу дима,
В красі, яку ніщо не сокрушить,
Свята Софія, ясна й незрушима,
Росте легендою в блакить.*

Юрій Клен

*Чи в цих рядках оповісти зумію
Про почуття і враження ясні,
Що в душу ти навіяла мені,
Красо нетлінна Київська Софіє?
Монументальна, "біла й золотава"⁹⁰,
В вінку рясному пишних куполів
Велична ти, як мудрість Ярослава,
Стоїш під страхом цих жорстоких днів.
Стоїш, святинє, світла радість наша,
Вже рівно ось дев'ятсот тридцять літ
І скорбно зриш лукавий чорний світ,
Що вготував гірку Вкраїні чашу...
О, скільки випив твій народ із неї,
З тієї чаші, цього не списать,
Про спитки всі, про горе те тяжкее
Твої вже навіть мури гомонять.*

*Воскресні дні, Софіє, пам'ятаю:
Гудів врочисто твій великий дзвін,
Українців кликав на молебний чин,
На свято волі рідного їх краю⁹¹.
І здвиг народу на твоїм майдані,*

90. Слова поета Юрія Клена.

91. Мова про свято проголошення в січні 1918 року IV Універсалу Центральної Ради про державну самостійність Української Народньої Республіки.

*Немов Дніпро весною, хвилював
І в радості духовній, несказанній
Хвалу й подяку Богові складав.
Так великодньо лиця всіх сіяли,
Як твій, святине, вічний маєстат,
Не бачили ж бо довго таких свят,
Тож тішились, що їх вони діждали.
Й ти голосно співала в своїм дзвоні,
Благословляла здвиг, такий людяний,
Як за Богдана славного в дні ону⁹²,
Й нам додавала віри і надій.*

*Але недовго ця щастила доля
Вітчизні нашій. З півночі з'явивсь
Злий ворог знов, лютіший ніж колись,
Прийшла нова тяжка-страшна неволя.
Топтала дика сила зловорожа
Єство України й її волі дух,
На все святе, на вічну правду Божу
підняла свій скривавлений обух.
У дні такі в твоїх, Софіє, стінах
Взаконила соборним чином дії
Відроджений церковний образ свій
Христовій Церкві вірна Україна⁹³.
Так незрушима вічна святиня
(Мине колись доба нечиста ця)
Знов рідній Церкві стала за твердиню
Й була вона такою до кінця.*

*У тім служінні Богові й народу,
В обов'язках подвижників своїх,
Софійський храм був радістю для всіх
Невпалих серцем у той час-негоди.
Я не забуду служб у цьому храмі:
В зворушливо-побожній їх красі
Серця людські єднались з небесами,
Земні турботи забувались всі.
Врочистий спів, священна рідна мова
І казаннів палкий надхненний глас
Високі мислі збуджували в нас,*

92. Згадка про історичний в'їзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва.

93. Мова про Всеукраїнський Церковний Собор 1921 року.

*Вливали в душу почуття обнови.
А пишність храму, так напрочуд славна,
Щоразу вам всиляла знов і знов
До рідного, до наших предків давніх
Заслужену пошану і любов.*

*У дні страшні суцільної руїни
Церков по рідних селах і містах
(Громив вандал культуру нашу впрах)
Софії храм, як сторож України,
Стояв сумний і крізь "завісу дима"⁹⁴
Благовістив широко ген, кругом,
Що сила Божя й мудрість незрушима
Й катів жде кара праведним судом.
І здумав був гнобитель зруйнувати
Цей храм, почавши Києву розор,
Як зруйнував Михайлівський собор
Та інші храми, що й слідів не знати.
Але якось він схаменувсь пізніше,
Й Софія-храм, перлина світова,
Мистецтва чудо рідне й найславніше,
Стоїть для слави Божої жива.*

*Та в ній тепер святих відправ немає,
Більш тридцять літ нема там Літургій,
Рука ворожа порядкує в ній,
Хвалу блюзнірству й глумові складає.
Свята Софія нині "заповідник"
Держави рабства й злочинів тяжких,
У вівтарях Господніх, наших рідних,
Вершать безбожні славу діл брудних.
Чимало бід святиня ця зазнала,
Як і Україна, за свій довгий вік,
Списати їх, то довгий був би лік,
Біди ж такої, як тепер, — не мала.
Але неволя й чорний глум не вічні,
Вони загинуть, як дочасний тлін.
України волю привіта велично
Свята Софія під врочистий дзвін.*

1957 р.

94. В словах Ю. Клена "завісу дима", треба розуміти безуважну большевицьку пропаганду.

НОВІТНІ ВАНДАЛИ

(ПОЧАТОК РУЙНУВАННЯ ЦЕРКОВ)

Однією із цих перших жертв новітнього вандалізму став славнозвісний Межигірський монастир Спаса, колишня велика святиня козацтва Запорізької Січі. Але перед, тим як розповісти дещо про історію цього монастиря та про варварське зруйнування його, наведемо слова проф. Є. Онацького з його "Української Малої Енциклопедії". "Дикий вандалізм давніх часів далеко перевершив вандалізм московських червоних варварів, що грабували й нищили в Україні всі найцінніші — з національної точки погляду — пам'ятки культури й мистецтва, і то не протягом 14 днів (натяк про нищення й грабування давніми вандалами пам'яток культури і мистецтва Риму, — Д. Б.), а протягом довгих десятиліть. Треба було всі ті пам'ятки старої культури знищити, щоб вони самим своїм виглядом не провадили антисоветської пропаганди, виявляючи велич минулого в порівнянні і мізерією советських "досягнень". Треба було знищити всі ті пам'ятки старої української культури, щоб молоді покоління, виховані на підручниках сфальшованої історії, не бачили й не знали пам'яток створених українським народом у попередніх часах. Звідти не тільки грабування всього цінного по давніх церквах і монастирях, що перехували мистецькі речі, виконані на замовлення побожних українців найкращими мистцями їх часів, але й винищування тих давніх церков і монастирів, що були неповторними творами української архітектури. Уже цар Павло I наказав у 1801 р., не будувати церков "в малоросійском вкусе" (за українським смаком), що завдало величезний удар українському мистецтву. Але на погляд московських большевиків, ця заборона була тільки паліативом — треба було знищити всі ті церкви, що були побудовані "в малоросійском вкусе" і відповідали вродженій українській побожності. Погром пам'яток

українського мистецтва, що його довершили московські окупанти в Україні, такий жахливий, що його "Мала Енциклопедія" навіть не може належно відобразити, — для цього треба було б багатьох сторінок, щоб дати тільки сухий перелік всьому поруйнованому, зрештою, що досі належно й не реєстрованому" ("УМЕ", книга I, стор. 125-126).

За Вишгородом, на правому березі Дніпра, 20 км вище Києва, є Міжгір'я. Тут 988 р., як свідчить передання, грецькі монахи, що прибули до Києва з першим митрополитом Київським Михаїлом, заснували Спасо-Преображенський монастир, обравши для цього прекрасну місцевість між двома лісистими вершинами гір над самим Дніпром. Монастир у такому чудовому місці нагадував монахам-подвижникам монастирі на Афоні. Про тиху обитель у Міжгір'ї скоро стало відомо жителям околичних міст і сіл, а згодом добра слава Межигірського монастиря розійшлася широко, сюди почалися перші прощі. Завдяки щедрим жертводавцям, життя монастиря розвивалося, хоча не раз шкодили йому ватаги кочовників. Але 1240 року татарська навала спалила церкву монастиря і всі інші його будівлі (все було дерев'яне). Монахи жили деякий час в печерах гори, але для спільних Богослужень збудували невелику церкву, а потім будинок келій. Треба сказати, що тоді монастир значно втратив своє значення як місце для прощ, бо для цього в Києві вже було декілька монастирів. Лише в 1530 роках Київський воевода Андрій Немировський і його військові старшини К. Стужинський та М. Щербина подбали про відновлення монастиря, в чому їм допомогло Запорозьке козацтво. Вони збудували простору церкву Спаса, дзвіницю, трапезну та інші будівлі (все дерев'яне). Дякуючи підтримці з боку Запорозької Січі, монастир зростав. Але 1650 р. тут від удару громо-блискавки сталася пожежа й наробила монастиреві багато спустошень. Тоді гетьман Хмельницький прийняв Межигірський монастир під свою опіку. Його коштом і коштом Запорозьких старшин почалось будівництво кам'яних церков та інших будівель (велику, п'ятибанну соборну церкву було закінчено після смерті гетьмана). В тій відбудові монастиря також допоміг коштами на збудування соборного храму Преображення Господнього росіянин Іван Савелов, який у молодших своїх роках був ченцем Межигірського монастиря і тут навчався грамоти. Виїхавши до Москви, він, цей колишній зовсім неписьменний солдат, виявився там "зело

грамотен", а в 1674 р. став московським патріархом і... лютим ворогом Української Церкви, як це відомо з історії.

Ще за гетьмана Хмельницького Межигірський монастир було обдаровано багатими привілеями, він мав кілька земельних наділів. Вся Запорозька Січ стала парафією Межигірського Спаса, звідси призначались ієромонахи на настоятелів церкви в Січі, а з Січі йшли в монастир щедрі пожертви. Завдяки вельможним козацьким жертводавцям, Межигірський монастир з кінця XVII ст. й до половини XVIII досягнув високого розквіту своєї архітектурної краси, козацького барокко. Цю красу довершив у 1750 р. славний київський архітект Іван Барський (брат Василя Барського, визначного українського мандрівника і вченого), він побудував у монастирі, коштом Кошового Запорозької Січі Петра Кальнишевського, церкву свв. апостолів Петра і Павла, дзвіницю, корпус чернечих келій та гостиницю для богомольців, усе того ж барокового стилю. Цей прекрасний ансамбль монастирських будов гармонійно сполучався з красою вибагливого гірського рельєфу місця монастиря. Запорозьці дуже любили цей монастир. Багато їх під чернечими рясами доживали тут свої старечі літа, а деякі з них, колишні січові старшини, як В. Гуляницький та П. Шрам, були тут архимандритами (надписи на могильних плитах цих двох ще 1931 р. можна було прочитати).

Після того як Московщина зруйнувала (за цариці Катерини II) в 1775 р. Запорозьку Січ і конфіскувала всі монастирські землі, Межигірський монастир почав занепадати й до кінця XVIII ст. занепав зовсім. У 1798 р. київський магістрат утворив тут фаянсову фабрику, бо знайшли в тутешніх горах фаянсову і порцелянову глину. Року 1884 відновили монастир, але жіночий, який існував до 1931 р. Зруйнування монастиря прискорила ще й та обставина, що з 1923 р. тут, у Міжгір'ї, советська влада утворила художньо-керамічний технікум, який у 1929 р. за розпорядженням із Москви перетворено в інститут. Він розмістився в чотирьох монастирських корпусах і навіть у корпусі чернечих келій, виселивши з нього черниць.

Весною 1931 р. доля занесла автора цих рядків у село Ново-Петрівці, що біля самого Міжгір'я. Ще красувались тоді своєю архітектурою і сяяли хрестами білокам'яні церкви монастиря, — величний тринавовий і триапсидний з пишним українським опасанням увінчаний п'ятьма банями собор Спаса, храм свв. апостолів Петра і Павла, Трапезна і дзвіниця.

Було ще тут двадцять черниць, догораючий вогник православно-монастирського життя. Вони молились в соборі, а при Петро-Павлівській церкві існувала українська парафія, що об'єднувала свідомішу людність села Ново-Петрівці (частина селян мали церкву в селі). Парафія і монастир жили в згоді, спільну бо вони мали хресну долю. Не раз, коли не було Богослуження в соборі (туди наїздив священик з Києва), черниці співали в парафіяльній церкві, підносили своїми прекрасними церковними голосами молитовний настрій вірних. Особливо милозвучний, неземний своєю красою голос, альта, мала одна черниця, на ім'я Вероніка.

Сиджу, бувало, на Палієвій горі після нудної праці (працював бухгалтером кооперативи села Ново-Петрівці) і вдихаю весняну юність. Майже нарівні зі мною хрест головної бані собору, а трохи нижче — озеро, що нагадує слова "На горах стоять води" (Псал. 103, 7), а під горою Дніпро. Снуються думи, викликають образи сивої давнини. А старий запорозький дзвін до Вечірні бам! І пливе його голос між горами й понад лісами і луками Чернігівщини й десь далеко вмирає. Тоді сходжу з гори, щоб стати в сутінку Петро-Павлівської церкви і слухати "Господи, до Тебе я взиваю", "Світе тихий" та інші співи.

Але над монастирем і парафією вже зависла страшна рука вандалів. До Страсного Тижня того 1931 р. ніщо майже не порушувало релігійного життя Міжгір'я. Парафіяльний священик служив для своєї пастви Богослуження, а черниці служили в соборі. Але раптом у Велику Суботу ранком з Міжгір'я залунав незвичайний, мов на пожежу дзвін. Виходжу з своєї кімнати при кооперативі й довідаюсь від продавця в крамниці, що там "громлять монастир!". Іду туди, мавши за привід мою бухгалтерську допомогу рахівникові інститутської їдальні. Поспішаю, наближаюся до собору, — на його порталі аншляг: "Релігія — опіум для народу! Долой попов і монахов!" З храму лунає шум і вигуки. Як стало мені відомо, директор інституту (видвиженець з робітників) Міллер, якого професори звали стиха арапом, спільно з партосередком вирішив "ліквідувати контрреволюцію на території інституту". В Страсну П'ятницю організовано "субботнік", для цього мобілізовано студентів і технічний персонал... І, як каже пророк у псалмі, "все зруйнував ворог у святому храмі Твого" (Пс. 73, 4). Знищено дорогоцінні іконостаси українсь-

кого барокко початку XVIII ст., знищено, лопатами й сапами покопирсано малювання італійського художника Антоніо Скотті, знищено майже всю монастирську бібліотеку (казали, що частину врятовано), дзвони побито, все розорено, ліквідовано. Намарне протестували викладачі інституту, особливо професор графіки Василь Седляр (пізніше він загинув на засланні), доводячи директору, що мистецькі скарби, бібліотеку й архів треба відвезти до Києва, в музей, він їх не послухав. Перед моїм зором лежали ще не прибрані купи попелу і недогарків ікон, хоругов та книг. Крапав дощик..., плач Межигірського Спаса, промайнуло в моїх думках...

Над розгромленою святинєю тихо спускалась Великодня ніч, перша така ніч в історії Спаського Міжгір'я. В ту ніч тут ніхто вже не чув дзвонів, не чув радісних Пасхальних співів. Не чув, бо і в Петро-Павлівській церкві не було Великоднього Богослуження парафіян, бо руїнники знищили там престол (намірились були знищити й іконостас, але зупинились, директор отримав із Києва телефонограму "припинити!". Хрести з бань усіх трьох церков познімали.

Тринадцять черниць у ту Велику Суботу пішли в сльозах на Київ, до Покровського жіночого монастиря, що до якогось часу ще жив, а сім zostалися робітницями при інституті, носили до керамічних майстерень воду із джерела гори Дзвонкової. Ця гора, що в народі донині зветься "Звонковою", так названа тому, що монастирські ченці-запорожці, майстрі на всякі дива, приладнали до джерела руру з дзвіночками, по яких струмені води, стікаючи, видзвонювали свою мелодію (дзвіночки існували майже до кінця XVIII століття).

Довершилось... Червоний прапор, що лопотів від вітру на головній бані соборної церкви, щоденний скверний шум у ній і нецерковний голос дзвону, який гудів тричі на день (перед сніданком студентів, обідом та вечерею⁹⁵, насилуваний блюзнірськими руками, говорили про те, що предковічний Межигірський монастир Спаса перетворено в синагогу сатани. Перед Провідною неділею, прийшовши сюди, яось я переступив поріг оскверненого храму. В головній апсиді, на місці, де був престол, стоїть на п'єдесталі бюст К. Маркса, а в правій та лівій апсидах — бюсти Леніна й Сталіна, з іко-

95. Один з менших дзвонів залишено для скликання студентів до аудиторії та до їдальні.

ностасів тільки сліди їх основ, на стінах, де були фрески, які знищено, дивовижні мальовидла з "соцбудівництва". Студентський клуб... І пригадалися мені слова Лесі Українки:

*Вороги найсвятіше сплямили,
На чеснім олтарі неправдивим богам
Чужоземці вогонь запалили.*

Скоро після розгрому монастиря, в травні, до Міжгір'я прибула з Києва, із "швейпрому" бригада кравців, яка докінчила блюзнірство над церковними святощами. Довгорічна ризниця Межигірського Спаса стала жертвою наруги і знищення, всі ті священні й культурні цінності порізано та пошито з них тюбетейки (татарські шапочки). Читачі може пригадують, як у той час і пізніше ходили у тюбетейках, у літню пору, советські урядовці, ніби підтверджуючи цим потопання православної віри і Церкви.

В дні суцільного руйнування церков по містах і селах України в 1934-1936 роках, соборний храм Спаса й інші церкви монастиря і дзвіницю зруйновано дощенту.

ОСТАННЄ ВРОЧИСТЕ СВЯТО ПАМ'ЯТІ СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА МАКАРІЯ, МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО

В той час, у травні 1931 р., приїхав до Міжгір'я колишній організатор парафії УАПЦ в с. Ново-Петрівцях Аркадій Казка.⁹⁶ В 1921-1923 рр. він був учителем у цьому селі й багато прислужився тут для національного усвідомлення громади. Жив він тоді в монастирі і вечорами писав поезії та приготував до друку збірку своїх ранніх поетичних творів, що друкувалися в "Літературно-Науковому Віснику" та інших органах, і визначився вже тоді як талановитий поет. У грудні 1923 р. він був заарештований, а коли вийшов із тюрми ГПУ, переїхав до м. Одеси, де став учителем залізничної школи. Тепер приїхав побачити "може в останнє", казав, Міжгір'я. З А. Казкою ми були знайомі з 1919 р. й відтоді не бачились, тож раділи з несподіваної зустрічі.

13-го травня, напередодні свята священномученика Макарія, митрополита Київського, що його мощі спочивають у Софійському соборі в Києві, ми з Казкою вирішили поїхати вранці до Києва на свято. Голові правління кооперативи я сказав, що їду відвідати хворого брата в лікарні. Рано, як сонце встало із-за лісів Чернігівщини й цілувало зневажені святині Міжгір'я, ми з гуртком селян, що також їхали до Святої Софії, сіли на пароплав. Ясний і широкий, мов велетенське свічадо, велично пливе Дніпро в сяйві травневого тихого ранку. Правобіч у водному дзеркалі, зелені гори, вони то ближче нахиляються, то відступають на фоні затопленої в воді емалі неба. Над лівим берегом в'ються чайки, долітають

96. В м. Одесі загинув (1933 р.) в місцевій ЧК-ГПУ.

на середину ріки, припадають до плеса і, грайливо торкнувшись об нього крильми, знімаються. Стоїмо на палубі, задивлені в красу природи. Минули Вишгород з церквою св. Бориса й Гліба, що збудована на місці монументальної церкви домонгольського часу, про яку згадує літопис під 1115 роком. Ось і Десна, краса Сіверянщини, тихо вливає в Дніпро свої води. Аркадій Казка лине понад нею думками і згадує рідну Чернігівщину (він син козака з містечка Седніва), згадує тепло свого учителя, історика українського мистецтва, В. Модзалевського. Наближаємось до Києва... Кого не зворушувала його краса, поки він ще не був обезглавлений? Яке українське серце не сповнялось вищою радістю й побожним настроєм, дивлячись на Київ з Дніпра? Положений мальовничо на горах, над великою рікою, зелений, увінчаний переважно золотоверхими банями чудових білокам'яних церков, він був незрівняно гарний. Он сяє із зелені дерев Кирилівський монастир. Далі нього, на Подолі, пізніші пам'ятки старовини, Іорданська церква, Воскресенська, Різдва Богородиці, а вище них, на горі Щекавиці — велична церква Всіх Святих. Під горою церкви Троїцька та Костянтина й Олени, а трохи далі від них в напрямку до Дніпра, Іллінська церква, на горі Кисілівці церква Преображення Господнього, а під горою сяє золотими банями славетний флорівський жіночий монастир. В центрі Подолу красується Богоявленський собор Братського монастиря, величчя українського барокко, збудований коштом гетьмана Мазепи, а побіч нього Грецький монастир і церква Вознесення, а праворуч від центру — Микільсько-Притиська церква й Успенський собор. Далі, на подвір'ї, Покровська церква, твір архітекта Івана Барського, й поруч, через вулицю, церква Миколая Доброго, збудована козацьким гетьманом Самійлом Кішкою. На високій Андріївській горі, сяє красою собор Св. Апостола Андрія Первозванного, твір знаменитого архітекта Конте Растреллі. За ним Десятинна церква, а ліворуч, як іде пасмо гір понад Дніпром, Трисвятительська церква, пам'ятка княжої доби (XII ст.) і недалеко від неї княжий Михайлівський Золотоверхий собор, із-за якого видніє золота баня Софійського собору, збудованого князем Ярославом Мудрим. Ідучи зором далше по тих горах, бачимо на мальовничому краєвиді високий пам'ятник св. князю Володимиру. Далі, на Печерській височині видніє із зелені дерев Микільсько-Стовпський монастир, а поблизу дивний своєю

монументальною красою Миколаївський собор, збудований гетьманом Мазепою. Нижче — Аскольдова Могила, з церквою св. Миколая. Ще далі церква Спаса на Берестові, одна з найдавніших. Близько неї сяють золототерхими банями церкви Києво-Печерської Лаври, серед яких найвеличніший і найдавніший Успенський собор; над ними височить шедевр архітектури величава дзвіниця, твір Шеделя.

*Мандрівниче, отут на пісках стань,
Поглянь на пишність барокових бань,
На Шеделя білоколонне диво!*

писав М. Зеров у своїх сонетах "Київ з лівого берега". Це та краса, яку описав І. Нечуй-Левицький у своїй повісті "Хмари". "Перед ними за Дніпром з'явилася чарівна, невимовно чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти них стояла Лавра, обведена білими, високими мурованими стінами та будинками, блискуча золотими верхами й хрестами, як букет золотих квіток. Коло Лаври ховалися в долинах між горами Печери з своїми церквами садів та винограду. А там далі на північ, на високому шпилі стояла церква Св. Андрія, відрізаючись усіма деталями на самому небі, коло неї Михайлівська, Софія, Десятинна. Поділ, вганяючись рогом у Дніпро, неначе плавав на синій, тихій, прозорій воді із своїми церквами. Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленим деревом і букетами золототерхих церков. Їх завітчала давня невмируща українська історія, неначе рукою якогось великого артиста."

Таким був Київ до кінця 1920 років. Церкви-пам'ятки православного зодчества княжої і козацької доби ще в 1931 р. стояли всі. Лише ранками та вечорами значно менше чути було дзвонів, бо частина церков уже були закриті.

Наш пароплав "Воровській" причалив до пристані близько церкви Різдва Христового, що на березі Дніпра (твір архітекта А. Меленського), в якій лежало тіло Тараса Шевченка, коли перевозили його із Петербургу до Канева для похорону. Піднявшись машиною узвозу на гору, ми з А. Казкою обійшли навколо Михайлівського собору, що був близенько. Він уже три роки стояв зачинений, як і сусідні храми — Трисвятительський, Андріївський і Десятинна. Нас обидвох обгортав сум, як обгортав він і старовинні білокаменні мури собору та його сім золоті куполи.

Тим часом дзвін Софійського собору благовістив про близький початок Літургії. Обійшовши ще довкола Десятинної церкви, ми попрямували до Софійського подвір'я. Але ще віддали ми почули від східньої брами, що під дзвіницею, рев гучномовця, який награвав советські пісні. Приглянувшись, ми побачили там гурт комсомольців з якоюсь "трибуною". Вони очевидно мали завдання перешкодити святіві. Люди обминали східню браму й ішли до південної, як також і ми. Коли ми входили за людьми в двері собору, від східньої брами почувся зухвалий спів комсомольців:

*Вейся знамя комунізма
Над земльой трудящих масс!
Нет ні бога, ні отчизни,
Победит рабочій класс!*

Літургію служили митрополит І.Павловський, сім єпископів, шістнадцять священників та два дякони. Великий просторий храм Св. Софії був повний народу внизу й на хорах. Велично і врочисто співав хор, Лаврським розспівом, під керівництвом диригента П. Гончарова.

Після прочитання Євангелії слово говорив єпископ Олександр Червінський. Він розповів про життя митрополита Макарія і про його мученицьку смерть. В ті часи Україна від 1240 року була поневолена татарами. Митрополити Київські жили тоді, страху ради, в Москві та у м. Вільні в Литві. За свого земного життя святий Макарій ні України, ні Києва не бачив. Він жив у Вільні, був там архимандритом Св. Троїцького монастиря, де визначився благочестям і щирою відданістю Православній Церкві. Року 1494 Віленський Церковний Собор обрав його на митрополита Київського. Приймавши на себе цей високий архипастирський обов'язок, він глибоко усвідомив, що йому треба бути на Україні, в Києві, де його паства. Він знав, що Церква там занепадає, бо духовенство й людність не мають на місці церковного керівника. Він також знав, що митрополичий катедральний Софійський собор у Києві, пошкоджений і занедбаний. Отже митрополит Макарій вирішив їхати туди, щоб не тільки по назві, а й в дійсності бути митрополитом Київським. На весні 1497 р. він вирушив у переїзд на Україну. Але до Києва він не доїхав... В неділю, 1-го травня в селі Скриголові, за двісті верст до Києва, митрополит зупинився, щоб відслужити в церкві Літургію. Саме під час Богослуження на те село наскочила кінна ватага

татар. Люди зі страху розбіглися, а митрополит сказав своїм супровідникам і співслужителям: "Спасайтесь діти, а мені не можна виходити з храму, я повинен скінчити Літургію!" Через декілька хвилин татари вбігли до церкви, кинулись до митрополита і відрубали йому голову. В Україну, до Києва, привезено тільки мертве тіло архипастиря священномученика Макарія, митрополита Київського. Його мощі зайняли одно з перших місць серед мощей святих подвижників київських і лежать у Софійському соборі, як святощі цього храму. Пам'ять священномученика Макарія митрополита Київського, Українська Церква шанує 14/1-го травня.

На Великому вході (під час Херувимської пісні) Святи Дари перенесли з жертовника не на престіл, а на мощі священномученика Макарія, труна з якими лежала на підмостках посеред храму, й так довершувалась Євхаристія. Після виголосу "Нехай же будуть милості Великого Бога..." духовенство проспівало тропар священномученикові Макарію, і Святи Дари перенесено на престіл. Після заамвонної молитви все духовенство й народ вийшли з процесією навколо собору. Два єпископи й чотири священники несли труну з мощами св. Макарія, урочисто лунав старовинний український спів Христос Воскрес, радісно гуділи дзвони. Але, як тільки похід завернув ліворуч, від східної брами Софійського подвір'я, почувся дикий галас і свист, а коли духовенство дійшло до східної сторони собору, юрба комсомольців рвонулася від брами до процесії й один кинувся до мощей, але зустрівся зі стіною чоловіків і впав. Здвиг людей подіяв на зухвальців і вони відступили. Процесія зупинилась біля головної апсиди, почалася старовинна українська Літія. Митрополит Павловський, дивлячись на величну середню апсиду підіймав хреста і чулим голосом виголошував:

Отцеві поклоняємось, Сина вихваляємо і Пресвятого Духа славимо: Всесвята Тройце, спаси нас.

Хор співав чудовим Києво-Лаврським мотивом: Всесвята Тройце, спаси нас. Потім митрополит, повернувшись лицем на схід і благословлячи хрестом народ виголошував:

Хреста підіймаючи, закликаємо силу Твою, Господи, нею ж Христе Спасе, спаси нас.

Хор співав: Христе Спасе, спаси нас.

Далі митрополит, повернувшись на південь і благословляючи, виголошував: Хрестом Сина Твого підносимось до Тебе, Владичице: Пресвята Богородице, Спаси нас.

Хор співав: Пресвята Богородице, спаси нас.

Повернувшись на північ і знову благословляючи народ хрестом, митрополит виголошував:

З любови до людей ви молитесь за рід християнський, усі святії, охороняйте нас.

Хор співав: Усі святії, охороняйте нас.

Після митрополита, коли духовенство й народ підійшли до північної фасади собору, Літію продовжував архієпископ Юрій Міхновський. Підіймаючи хреста й очі на предковічні мури святині, він виголошував:

На небо серця підносячи, щиро виголошуємо: Боже, будь щедрим до нас.

Хор співав: Боже, будь щедрим до нас.

Потім архієпископ Юрій, повернувшись лицем на північ, благословляв народ хрестом і виголошував:

Руки на Хресті Ти простягнув, щоб обняти всіх, прийми від нас грішних благання: Христе Спасе, будь щедрим до нас.

Хор співав: Христе Спасе, будь щедрим до нас.

Далі архієпископ, повернувшись очима на схід, виголошував:

До Христа Ти руки простягла і невпинно молишся за всіх християн: Пресвята Богородице, будь щедрою до нас.

Хор співав: Пресвята Богородице, будь щедрою до нас.

Після цього архієпископ Юрій, повернувшись на захід, виголошував:

Ви охороняєте і спасаєте рід християнський в життєвих небезпеках і тяжких пригодах, усі святії, охороняйте нас.

Хор співав: Усі святії, охороняйте нас.

Коли підійшли до західньої фасади собору, Літію продовжував архієпископ Володимир Самборський. Підіймаючи хреста перед величненною фасадною, він виголошував: Небесні сили оспівують Тебе, і ми грішні співаємо: Боже Святий, помагай нам.

Хор співав: Боже Святий, помагай нам.

Повернувшись лицем на захід і благословляючи народ, він виголошував: Голову Пресвяту на хресті схилив Ти, Господи, прихилися й до благань наших: Христе Спасе, помагай нам.

Хор співав: Христе Спасе, помагай нам.

Повернувшись на південь, виголошував: До Тебе звер-

таємось за непохитною, Божа Мати, допомогою Твоєю: Пресвята Богородице, помагай нам.

Хор співав: Пресвята Богородице, помагай нам.

Далі архієпископ Володимир, повернувшись на північ, виголошував: До вас, скорих на допомогу грішним, звертаємось: священномучениче Макаріє і всі святіі, помагайте нам.

Хор співав: Священномучениче Макаріє і всі святіі, помагайте нам.

Після цього, коли процесія підійшла до південної фасади собору, Літію кінчав єпископ Олександр Червінський. Підіймаючи хреста перед фасадом, він виголошував: Ти, що на хресті освятив Церкву кров'ю Своєю, Ісусе, Сине Божий, любов'ю Церкви Твоїї об'єднай нас.

Хор співав: Ісусе, Сине Божий, любов'ю Церкви Твоїї об'єднай нас.

Потім, повернувшись на південь і благословляючи народ хрестом, єпископ Олександр виголошував: До Тебе підіймаємо руки, Господи, Заступнику і Визволителю наш: Боже, обороняй нас.

Хор співав: Боже, обороняй нас.

Повернувшись лицем на схід, він виголошував: Ти, що на руках Твоїх Добросердного носила, Мати милосердна, Пресвята Богородице, пригорни нас.

Хор співав: Пресвята Богородице, пригорни нас.

Повернувшись на захід, єпископ Олександр виголошував: Ви є молитвеники наші і заступники, священномучениче Макаріє і всі святі землі української, заступайтесь за нас.

Хор співав: Священномучениче Макаріє і всі святі землі української, заступайтесь за нас⁹⁷.

На кожній зупинці процесії єпископів і священників, що несли труну з мощами священномученика митрополита Макарія, заміняли інші.

Веломовний зміст Літії і спів хору, багатий Лаврською поліфонією голосів, глибоко зворушили мого супутника, Аркадія Казку, як і мене. Ми вийшли з Софійського собору словнені думками про величчя і незрівняну красу українських православних Богослужень; ми почули в серцях невимовне духовне піднесення, почували радість, а разом і тяжкий

97. Ця Літія надрукована в книжці "Всеношна служба Божа", видання Всеукраїнської Православної Церковної Ради, в Києві, 1923 року.

смуток, бо над українськими православними Богослуженнями та й над усією українською культурою зависнув нищівний обух ворога. Другого дня після цього свята ГПУ викликало настоятеля Софійської парафії архієпископа Міхновського і загрозило репресіями, якщо в майбутньому відбудуватимуться такі процесії навколо собору.

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА

*Сказав нерозумний у серці
своєму: нема Бога.*

(Псалом 13, 1)

*"Немає Бога", чуєм кажуть
Безумні люди в наші дні.
У них серця черстві, брудні,
Їм істина свята не важить."*

(Д. Святогірський)

Один з неодмінних способів комуністичної боротьби з релігією і Церквою, — це антирелігійна пропаганда. Цю нечестиву кампанію здійснювали впродовж перших трьох років окупації України виключно чужі, неукраїнські елементи, що прийшли сюди в збройному поході проти свободи і державности українського народу. Це була переважно російська спантелічена молодь та всякі наwerbовані більшовиками національні відпадки, готові на люту розправу з усім духовним світом. Це були ті, що в дні воєнного комунізму, впоєні більшовицьким чадом революції і гаслами: "Всьо для армії!" і "Грабь награбленое!" співали містами й селами України та інших заатакованих країн:

*"Ми на горє всім буржуям
Міровою пожар раздуєм."*

У тих когортах були і священицькі недовчені синки, які з причин ненормальностей російського церковного життя занехали віру в Бога й блукали на життєвих роздоріжжях, а нарешті пішли в більшовики, як колись ішли в нігілісти. Ці блудні сини Росії значно поповнили ряди войовничих атеїстів. Вони багато допомогли московському антирелігійному штабові Губельмана-Ярославського в його роботі. Чимало їх сиділи в антирелігійно-пропагандивному апараті на місцях і в "ліквідоках" — гепеушниках, що були мучителями Української

навіть на чолі республіканського "ліквідкому" в Харкові був попович Карін (з м. Рязані), а в Москві, у всесоюзному "ліквідкомі"⁹⁸ сидів такий же Серафімов (обидва вчилися у Московській духовній академії).

Антирелігійна пропаганда пливла всіма каналами советської пропагандивної системи, а головним чином повинню "літератури" й усно. Органи московського і харківського центрів журналі "Безбожник" та "Безвірник", всякі брошури видавництва "Атеїст", різні пасквілі, як, наприклад, "Євангеліє" Дем'яна Бедного, "Біблія" Ярославського й т. ін., часописи, агітки-п'єси для сценічних вистав і такі ж сценарії для кіно та "художні" твори вірнопідданих письменників лили на релігію і Церкву потоки інсинуацій і абсурду. Сторінки мільйонних тиражів тієї "літератури" рясніли наклепницькими вигадками, що релігія, віра в Бога, за К. Маркса — це "опіум для народу", "забобон", "дурман", "знаряддя для гноблення трудящих", "ворог науки і прогресу", що Ісуса Христа і його апостолів не було, а "їх видумали попи для експлуатації народніх мас", що Біблія — "це збірник фантастичних легенд" і т. п.

Ще більш абсурдною і вульгарною за своїм змістом була усна пропаганда проти релігії. Це так звані "лекції" та "доклади" в клюбах на фабриках і при установах, у містах, і в "сельбудах" на селах. Ця пропаганда часто викликала обурення в слухачів, особливо коли пропагандист цинічно зневажав віру й самого Бога. Проте "лектори" і "доповідачі" на це мало зважали. Вимуштрувані по-большевицькому, вони з властивою їм настирливістю робили своє діло, "направляли масу, — казали вони, — на путь марксистського міропоніманія". Їх навчено, що "вода камінь довбає". Тож повторювані ними тисячу разів одні й ті ж слова неправди, в умах малосвідомих людей серед робітництва й навіть селянства ставали правдою. Вони, ті нечисті слова, входили в свідомість цих людей і впливали на їхній світогляд. Багато тих, які не мали твердої духовної відпорности, раніш чи пізніше потрапляли в полон тієї уїдливої пропаганди та ставали байдужими до релігії, а то й повними безвірниками.

Головну увагу в антирелігійній пропаганді советський

98. "Ліквідкомми" називалися відділи ГПУ, що контролювали Церкву, бо вони й справді мали своїм завданням ліквідувати її.

режим скеровує на українську молодь. Знаючи добре психіку молоді, її сприйнятливість і схильність діяти імпульсивно під впливом першого побудження, вишколені пропагандисти спритно використовують це. Вони опановують юні душі тих, які не мають ще власної думки та розсудку, роблять з них комсомольців⁹⁹. І, дивись, за три-чотири роки вже душі цієї молоді спотворені, їхня віра в Бога вже заглушена, їхній моральний образ дико спустошений. У них ви бачите замість християнської моралі — советську "мораль", советську "етику", яка так страшно виявилась у 1930 роках, в ті жахливі дні суцільного розгрому Української Церкви. Молодих людей з такими душами в той час на Україні було вже чимало. Пропаганда безвір'я і нелюдяности дала свої плоди.

Треба сказати, що большевицька етика, то найжахливіше явище ХХ століття. За цією етикою всі люди в СРСР і вся їхня діяльність повинні служити советському режимові, советській імперії. Такий, за тією етикою, порядок буде єдино законним. А все, що не служить тому режимові, все некорисне для нього — незаконне. Тим то советський режим у поневолених ним країнах жорстоко нищить усе противне йому, зневажає, топче і руйнує все, що не російське, всі тисячолітні культурні надбання народу, а в першу чергу Церкву. Бо Ленін сказав: "Одна з найбільш важливих наших завдань — це завдання послідовно і вперто поборювати релігію"¹⁰⁰. І ось у непрощеному злочині зруйнування церков у містах і селах України советський режим використав і спустошених ним дітей українського народу, комсомольців. Використав, бо невсипущою антирелігійною пропагандою і всім своїм нечуваним баламутством він одвернув їхні серця від християнської ідеї і від ідеї української, національної, знищив у них індивідуальність і обернув їх у своїх прислужників. Тому комсомольці в своїх способах антирелігійної прапганди коли не перемагали словом, то діяли як хулігани і розбійники, чинили наругу над святощами, оскверняли храми і допускалися насильств над священнослужителями¹⁰¹. Така вона російсько-большевицька етика. Це

99. Говоримо не про тих, що йшли в комсомол, аби не опинитися за бортом життя, мати змогу вчитися в вищих школах тощо, а про тих, яких советський режим справді опанував.

100. "На ідеологічному фронті" (антирелігійний збірник), 1932 р., ст. 102.

101. Журнал "Дзвін" (Аргентина), ч. 4, ст. 16; ч. 5, ст. 9; ч. 10, ст. 8 всі числа з 1955 року. Журнал "Рідна Церква" ч. 3, ст. 7; ч. 5, ст. 8 обидва числа за 1954 рік.

та етика, яка вшановує найвищими похвалами зраду юдину (в м. Москві поставлено пам'ятник хлопцеві П. Морозову за те, що він подав до ГПУ доноса на свого рідного батька), а за любов до України, правдиву етику, карає смертю.

Рівночасно з антирелігійною пропагандою масового характеру, большевики часто практикували в громадських місцях, а то й у храмах, прилюдні диспути на релігійні теми, направлені, звичайно, проти релігії і Церкви. Оборонцями релігії завжди виступали священнослужителі, єпископи і священники. Їхні опоненти намагалися доводити, що релігія "ворог науки", що між релігією та наукою йде, ніби, одвічна боротьба, що "в Бога вірують тільки темні люди" й людству краще було б не знати віри ані Церкви, а мати лише науку, як це доводить, мовляв, марксо-ленінське вчення. Оборонці релігії переконливо доводили, що сама наука, яка б вона не була, не може заповнити людського ества духовним змістом. Це може зробити тільки віра в Бога. Доводили, що взаємовідносини між релігією і наукою зовсім не те, що між релігією та атеїзмом, який не є наукою, і що релігія та наука походять від єдиного Творця Бога; богослов'є, як наука, — вінець усіх людських знань, синтеза всіх наук.

На всіх диспутах перемагало духовенство. Це сердило безбожних опонентів. Кінчалося не раз тим, що їхніх супротивників арештовували. Так у містечку Тиврові на Поділлі протоєрея Михайла Холода, що переміг якогось Шестоїорова, на другий день після диспуту заарештували й тримали в тюрмі два місяці. В м. Брацлаві на Поділлі також арештували після диспуту протоєрея Павла Смеречинського й півтора місяці тримали в казематі ГПУ. Казав він потім, що ГПУ розізлилося на нього за слова: "Матеріялізм з його запереченням душі, Бога і безсмертя не може задовольнити людини; тісно орлові літати в клітці."

Були випадки провокаційних викликів. У м. Гайсині на Поділлі в серпні 1925 р. агітпроп з місцевого партійного комітету Домбровський викликав єпископа Миколу Борецького на диспут, тема якого була "Пророк лі Ленін?". Єпископ, звичайно, не пішов, хоч це під советським режимом великий ризик. Другого дня його покликали до партійного комітету для пояснень. Він одповів, що оголошена тема не належить до сфери духовного життя, а тому й не прийняв виклику¹⁰².

102. Єпископ Микола Борецький "Записки пастиря" (рукопис).

Пізніше, через п'ять років, коли його, вже митрополита, заарештували й заслали до м. Ярославль (в Росії) у каземат політизолятора, то і там пригадали йому те його "непочтеніє к геніальному вождю пролетаріата".

На кожному диспуті були присутні, ясна річ, таємні агенти ГПУ. Цей найголовніший апарат большевицької імперії (ЧК, ГПУ, НКВД чи МВД або КГБ — однаково), пильно слідкує за ходом пропаганди і з того, як сприймають її в народі, він робить свої злочинні висновки. Два апарати тієї держави "доблесніє" і "славніє", як їх назвала советська преса ще в 1919 р., — апарат жорстокого терору й апарат пропаганди, найбільш діяльні в ССРСР. Всюди, у всіх галузях його системи, — прориви і невиконання плянів, особливо у частині задоволення життєвих потреб народу, а галузь терору і незнані в світі брехні й обману працюють повним темпом, згідно пляну. Ними, цими двома апаратами, советський режим завдав Українській Православній Церкві найтяжчих ударів.

ТРАГІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЦЕРКВИ

*То були тяжкі години
Скрізь на нашій Україні
Лютий голод панував,
Хто не вмер, той смерти ждав.*

(О. Олесь)

Ті дні були для страдниці Української Церкви потрійно сумні. Найлютіший в історії християнського світу режим безоглядно топтав тисячолітню духовну культуру українського народу, нещадно громив його Христову віру і Церкву. В далеких нетрях ССРСР, на каторжних роботах і в тюрмах гинули єпископи, священики і мільйони вірних; гинули за те, що хотіли жити вільним християнським життям. На рідній землі, в повній хлібом Україні, шалів, як згубний гураган над лісом, смертоносний голод. Весна і літо та й осінь 1933 року вкрили Україну трупом так рясно, як щороку на протязі віків укривали її снопи збіжжя родючих нив. Вулиці Києва рясніли не богомольцями, як то віками було тут, а нещасними опухлими напівживими і мертвими колгоспниками. Храм Святої Софії, що за 900-літній свій вік багато бачив усяких бід, тепер був свідком небувалого, — на його подвір'ї часто збирали померлих, а з-під сусідніх будинків їх витягали щодня. Здавалось, що золотіверхі білокам'яні храми Києва померхли, потемніли не від часу, а від жахіття, якого не знали вони за всі віки.

Соняшний літній день. Трупи... трупи... трупи... Трупи на станціях залізниць, у поїздах, на пристанях Дніпра, на польових дорогах, на сільських вулицях. Трупи на базарах, на площах, у парках і на вулицях міст; все трупи селян, що приїздили з сіл до міст "по хліб" і тут умирали. Ось на майдані перед Флоровським монастирем сидять і лежать

приблизно триста душ. Опухлі, почорнілі, з погаслим життям в очах. Між лежачими важко пізнати хто живий, а хто мертвий. Під стіною монастиря плаче мати над померлим сином¹⁰³. На Сінному базарі коло "торгсіню"¹⁰⁴ лежать трупи п'яťох чоловіків, а два під церквою. Щоранку об'їздять місто "спецвози" й вантажні авта та підбирають померлих за добу.

Так було в Києві, так було по всіх українських містах. Ті нещасні, що не мали засобів на фатальну мандрівку по хліб, а таких було більша частина, умирали дома, в селах. У Києві тільки в той день не видно було ні опухлих селян ані трупів, як не видно було й черг біля крамниць, коли приїздив (у червні 1933 року) французький міністер Е. Еріо, який писав потім, що він "об'їздив усю Україну, але голодних не бачив"¹⁰⁵. Його возили до Софійського собору, де агенти ГПУ, під виглядом скромних провідників, пояснювали йому про ту світового значення культурно-історичну пам'ятку. Вони оповідали йому про "вільний розвиток Української Православної Церкви в ССРСР", про "розквіт" Софійської парафії, казали, що "волею народніх мас" у Києві та в інших містах і в селах України частину церков закрито й колишні священнослужителі "свідомо стали до вільної праці будування соціалістичної держави"¹⁰⁶.

Де немає Бога в серці, де нема людяности, там панує звіринна мораль. Причет Софійського собору в ті дні не раз натерпівся від ГПУ гострих нагінок та погроз за те, що його парафія допомагала, скільки могла, жертвам голоду.

Але християнська етика, звичаєва українська людяність, обов'язок людини перед людиною сильніші від страху, що ним людоненависники з ГПУ змушували вірних Церкви відмовитися від допомоги своїм приреченим на загин браттям. Софійські парафіяни в міру можливостей підтримували тих нещасних, що під час Богослужень сходились, як тіні, біля собору. Ширшої допомоги організувати не можна було, бо хоч жителям міст ще не загрожувало масове вимирання з

103. "Полтавський календар" на 1942 рік, ст 18.

104. Від слів "торговля с иностранцами". Так звалися державні крамниці, що мали всі харчові продукти, але продавали тільки за золото та срібро, й цим "викачали" у населення всі цінності, навіть шлюбні перстені.

105. Газета "Комуніст" ч. 171, 24 липня 1934 р., Харків.

106. За словами заступника настоятеля Софійського собору протоєрея Г. Храпка.

голоду, вони однак животіли в тяжких умовах, надголодь. Але почуття жалю до людей, що їх занепастив нелюдський режим, парафія щоразу терпіла гнів ГПУ. Воно гнівалось, бо природа советської влади не сприяти людському життю, а гнітити його, вбивати його живий дух; в советській імперії людина і весь народ тільки предмет, яким деспоти розпоряджаються відповідно для своїх цілей, а народ повинен лише вихваляти це безоглядне над ним насильство. Нечуваний злочин! В українського селянина, цього споконвіку працюючого хлібороба, державна влада відібрала хліб, що його він працює в поті чола здобуває. Відібрала й відбирає для того, щоб видавати йому цей хліб по крихті і щоб він вважав себе щасливим та дякував їй за таке "благодіяння".

В червні 1933 року від архієпископа Юрія Міхновського ГПУ взяло підписку про невиїзд із Києва, а титареві і старшій сестриці парафії пригрозило арештом. "Піддерживаєте кулаков!" — казав їм Портнов. З місць надходили вісті одна другої сумніші. До Києва дійшла вістка, що в Ярославлі, в Росії, в ізоляторі помер митрополит Микола Борецький. Також дійшла тоді вістка, що архієпископа Степана Орлика перевезли із Соловків далі на північ у якийсь табір. Доходили чутки про загибель священників та мирян — церковних діячів, засланих в далекі табори невольницької праці. Завершувався незнаний в історії буття народів акт поневолення нації, акт перетворення України на "колхоз", що коштував близько 8.000.000 замучених голодом, бо український селянин, з природи індивідуаліст, не кориться "сплошною колективізацією", не кориться советській неволі.

І в цей час, в листопаді 1933 року, американський уряд офіційним актом визнав тиранський комуністичний режим СРСР, якого не визнавав 15 років. Це ще підсилило советські утиски над Україною. Кремль почав "ще гірші кувати кайдани" для її Церкви, для всього її народу. Відомо, що коли міжнародне становище советської влади стає для неї сприятливіше, тоді вона жорстокіше пригнічує поневолених. Советські володарі знають, що "християнська релігія розвиває в людині духовну активність, її індивідуальну творчу ініціативу", — каже Н. Бердяєв. Тому вони всіма способами намагаються викоренити з людської душі віру в Бога, намагаються примусити її вірити в комуністичну догму. Вони хочуть позбавити

людину її індивідуального образу й перетворити її в пасивне і слухняне знаряддя советського "бесклассового общества".

А далі українців Києва, передусім археологів та мистецтвознавців, приголомшила чутка, що храм Святої Софії, разом із Михайлівським монастирем і сусідніми з ними будівлями на Софійській площі, мають знести. "Вандалізм цього замислу буквально тероризував свідомість кожного культурного киянина", — каже Б. Мікорський у своїй книжці "Разрушения культурно-исторических памятников в г. Киеве". І зрозуміло, обидві згадані святині, то пам'ятки, що ними гордилась Україна перед усіма народами, бо в цілому світі таких дорогоцінних творів церковного зодчества є лише декілька.

ПІД РОСІЙСЬКИМ БОЛЬШЕВИЦЬКИМ ОБУХОМ

Боячись релігії і Церкви, як нічна темінь боїться променів світла, комуністичний режим інакшим і не може бути, тільки антирелігійним. Тому він усіма засобами став душити Українську Церкву, як тільки опанував Україну.

Починаючи з оголошення в листопаді 1920 р. декрету про "відділення Церкви від держави", який було видано 1918 р. в Москві, Українську Церкву всякими нелюдськими способами скоро поставлено в найтяжчі умови. Її позбавлено всіх прав, вилучено з громадського комплексу життя, відібрано від неї всі матеріяльні засоби, всі церковні будинки, архиєрейські доми й помешкання для священників і дяків у містах та на селах, як і самі церкви, стали власністю держави. Всі духовні школи, починаючи від нижчих і кінчаючи Духовною Академією, закрито. Викладання релігії в усіх інших школах заборонено, метричні книги з церков забрано (християнські метричні акти для советської влади значення не мають), всі церкви при школах, лікарнях і благодійних установах ліквідовано, заборонено без особливого дозволу церковні процесії, позбавлено права мати свою пресу. Словом, Церква опинилась в катастрофічних, незнаних в її історії, умовах.

Коли до цього додати, що за кожним словом проповідей духовенства пильнувало таємне око влади, ГПУ, і систему перлюстрації листів кожного священнослужителя, тоді встане перед нами, в усій своїй моторошній дійсності, картина буття Укарїнської Церкви під советським режимом. А в той же час комуністична пропаганда, одягнувши маску гуманности, трубила на весь світ про "свободу релігії в ССРСР", яка запанувала внаслідок "планомерного осуществлення декрета об отделении церкви от государства".

Большевицький обух, що завис над Україною, завжди

готовий був упасти на всякого, хто хоч трохи підійме голову на українській церковній чи національно-громадській праці. Митрополит Липківський раз-у-раз повинен був розгадувати потайні лукаві замисли влади щодо буття Церкви. То вона обіцяє полегшення утисків, каже знову, що дозволить ВПЦРаді видавати свій пресовий орган, то арештовує духовенство. В цих випадках ВПЦР і сам Митрополит звертались до уряду з апологіями, просили застосовувати до УАПЦ ним же виданих законів щодо віри; доводили, що арешти несправедливі. Їздили й до Харкова, бували в вищих урядовців, добивалися справедливості¹⁰⁷. Коли в пресі з'являлися якісь наклепи на Церкву чи її окремих діячів, подавали спростування, писали комісаріату юстиції. Ті болісні заходи часто не досягали успіхів, бо не для того советська влада, щоб прислухатись до покривджених. Але треба було оборонятися.

В міру того, як советська влада зміцнювалася, вона все більше тиснула на суспільні верстви українського народу, ділила його на верстви і "класово-враждебные группы"; за советською термінологією, — ділила на "бідняків", "середняків", "куркулів" і т. п., щоб тим розбити українську релігійно-національну ідеологію, зруйнувати єдність нації.

Український народ був завжди релігійним. Це він довів своїм високим рівнем моралі під час його державности, моралі, яка не згасла й донині; довів прекрасною християнською культурою, величними храмами Божими по всіх містах і в багатьох селах. Цей багатий духовний світ, противний грубому атеїзмові, большевицький режим вирішив знищити, чекав тільки на слухний час.

Безчесна "прошпетена"¹⁰⁸ психологія лягла тепер в основу кримінальних елементів большевицької активності. Займаючи посади в сільсоветах і комнезамах, вони, щоб вислужитися перед владою, чинили вопіючі насильства над духовенством. Усе частіше ходили чутки: там наглумились над священником, там викинули з хати, а там убили.

Село Розсошя, передмістя містечка Красного на Поділлі.

107. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, т. VII, ст. 148.

108. До 1917 року такими "прошпетеними" селяни називали тих, що за якийсь злочин, крадіж тощо, були під судом і в тюрмі. В досовітські часи вони ради сорому не показувались в громадському житті, не бували на сходах (сільські збори) і взагалі нічим себе не виявляли.

— "Что вы за активисты если вы до сих пор попа не сплавиле?!", — каже "уполномоченний окрпарткома" Седов на засіданні місцевої ком'ячейки.

Через тиждень, темного осіннього вечора, настоятель місцевої парафії протоєрей Олександр Феделя ішов з паніматкою з христин. Із-за садибного окопу вулиці на них напали двоє з колами. Паніматці заткнули рота ганчіркою, а панотець від трьох важких ударів по голові впав мертвий. Містечко Красне вдруге за вісім років зросила мученицька невинна кров священнослужителя. Це було в жовтні 1926 року. А вбивці zostались непокараними. Советський суд присудив їм по три місяці тюрми і то умовно, бо "убийство совершено, — як було сказано в вирокі, — из преданности дела построения социализма"¹⁰⁹, а духовенство, — це ж, мовляв, вороги соціалізму. "По партійній лінії" убивці, мабуть, ще й нагороджені.

Комуністичний атеїзм, — одно з найжахливіших явищ. Опановані ним індивіди, ті, що в них уже спустошено душі, здібні на найтяжчі злочини. Становище Української Церкви чим далі ставало тяжчим.

Створивши такі життєві умови, в яких усе робітництво і службовці стали кріпаками держави (до селян черга прийшла пізніше), советська влада цілком взяла їх у свої руки. Коли в перші роки большевицького режиму на Україні в церковному житті й діяльності брали участь робітники, службовці установ, учительство, трудівники мистецтва й навіть професура, то з 1925-26 років ця участь припинилася.

Учительство закріпостили в антирелігійній школі; кожен за найменшу церковну працю позбувся б посади, і таких випадків було багато. Не в кращому становищі були й робітники, службовці та всі інші, що опинилися в матеріальній залежності від держави. Лише інколи хтось із них міг зайти до церкви під час Богослужби, та й то з острахом, чи не вийде з того біда. Люди змушені були жити подвійним життям: на праці, в установах та фабриках вони в масках, а вдома скидають їх. Словом, як писав український письменник Остап Вишня: "Вдома-вірують, а на службі — не вірують...".

Інтелігенція, ця найбільш непевна для советського режиму категорія людей, в ті дні замкнула в собі релігійні, як і інші

109. Журнал "Рідна Церква", ч. 4, 1954 р., Мюнхен, стор. 8.

переконання, переживаючи все глибоко в душі. Коли б інтелігент пішов у церкву молитися і хтось побачив би, то його негайно звільнили б з посади й обвинуватили б у "контрреволюції", а далі тюрма і шлях на заслання. Академік Агафангел Кримський часто ходив на Служби Божі в храм Святої Сосфії. Стоїть, бувало, всю літургію, втупивши очі в Нерушиму Стіну¹¹⁰. Він брав діяльну участь у Церковних Соборах, працював у комісії для перекладу Богослужб при ВПЦР, був найближчим співробітником Митрополита Липківського в тій ділянці.

Жорстока й руїницька большевицька Росія щодо релігії й Церкви під час воєнного комунізму та й впродовж довгого часу після того. Такою ж була і в інших сферах української культури. Все, що нагадувало новим володарям українство, український дух, вони готові були знищити "в три счета". Тож найбільше зазнав такого знищення Київ, — зруйновано тоді на Софійській площі пам'ятники: свв. апостолів Андрія Первозванного, Кирила та Мефодія і княгині Ольги (роботи скульптора Кавалерідзе).

На соціальний терор людність відповіла повсюдними релігійними здвигами, повними захоплення й екстази. Цим український народ показав перевагу духа над матерією, довів перед лицем безбожної влади свою віру в Бога, якого вона, та влада, заперечує, бо їй вигідно щоб Його не було. Відбувались багатолюдні процесії від парафії до парафії, від міста до міста, іноді далі як за 100 кілометрів.

Саме 1923 року, з причин якихось атмосферичних явищ, куполи деяких церков України, як Стрітенська в Києві, Борисо-Глібська в Чернігові й інші, й кілька надвірних ікон в монастирях відновились. Це справило на багатьох віруючих незвичайне враження. Вони вбачали в цьому ознаку з неба й тим релігійні здвиги ще посилювались, доходючи до фанатизму. Днями й ночами тієї теплої осені на Поділлі йшли великі проці людей до "Калинівського хреста" (біля села Калинівка Вінницького повіту), в якого вистрелив большевик і з нього, ніби, потекла кров. Ішли в "Іосафатову долину", куди знесено майже з усієї України й поставлено понад шість тисяч великих

110. Мозаїчний образ Богоматері на вівтарній стіні, пам'ятка першої половини XI ст., мистецький твір світового значення.

хрестів¹¹¹. Всіма дорогами тягнулись туди численні походи зі співами псалмів і з великими дубовими хрестами на чолі, а в тихі ночі ці походи, освітлені вогнями свічок, то були величні картини, такі контрасні бездушній советській дійсності¹¹².

111. Так назвали тоді поле біля села Гулинчинці Ямпільського повіту, де ставлено хрести.

112. Митрополит Василь Липківський: Історія Української Православної Церкви, том VII, ст. 64.

СВЯТО РІЗДВА ХРИСТОВОГО В КИЄВІ 1933 РОКУ

Центром українського церковного життя від перших днів його відродження весь час був Київ, храм Святої Софії. Таким не перестав він бути й тоді, коли церковний провід, Митрополит з його співтрудівниками, під насильством не-людської влади перемістився (наприкінці 1930 р.) до Харкова, тодішньої столиці УСССР. Київська Софійська парафія була тим світичем, до якого линули серця вірних і в кращі дні буття рідної Церкви, і в годину її печалі. Просторий Софійський собор під час відправ завжди був повний людей. Протягом розгрому парафій на місцях, сюди, на цей духовний острів серед бездушного советського моря, ішли всі, кияни і приїжджі, хто мав ще душу живу, незавмерлу під всякденним комуністичним глумом і страхами. Недрімливий апарат безбожного режиму, ГПУ, що невпинно стежив за життям Софійської парафії і зважував те національне значення, яке мала вона для цілої України, вирішив покінчити з цією твердиною УАПЦеркви за всяку ціну. Тяжких ударів, що почалися з 1927 року, як усунуто Митрополита Василя Липківського, ця парафія зазнала дуже багато. На неї весь час накладали важкі податки, які вона, дякуючи жертвності своїх численних парафіян, а часто великим грошовим офірам таємних доброчинців, завжди сплачувала. В 1929-1930 рр., під час масового погрому українських культурно-національних сил (процес СВУ), арештовано в цій парафії чотирьох її священнослужителів, п'ятьох церковних діячів з мирян та більше 100 рядових парафіян. 1931 року було заарештовано її настоятеля архієпископа К. Малюшкевича і продержано в тюрмі більше двох місяців. Наприкінці 1932 року на парафію накладено 10,000 крб. податку, а коли вона цю суму з труднощами виплатила, через три місяці наклали 20,000 карбованців. Тим-

часом парафію обезглавлено вдруге, архієпископа Малюшкевича заарештували знову. Його обвинуватили в "підривній діяльності проти советської влади".

Почався в Україні нечуваний у світі голод, пляново створений советським урядом, щоб упокорити селян, індивідуалістів за своєю українською природою, колгоспній рабській системі. Настав стократ жахливий, найчорніший в історії українського народу 1933 рік. Не забуду картини, яку бачив у Києві на початку січня того року. До будинку "районного відділу міліції" на Подолі підїхало двоє саней, на них лежать, мов снопи, в три шари трупи селян., переважно чоловіки, недбало прикриті рогожами. Зупиняюсь на хвилину. З передніх саней дивляться на міліціонерів, на пекельний режим застигли, широко відкриті очі дядька... Ті очі, той несказанно печальний вид говорив: "Ось вона, трагічна доля, українського селянина в советському Вавилоні, це її справжній образ!".

Сумне було тоді для Софійської парафії й Києва, як і для всієї України, свято Різдва Христового. Настоятель парафії, архієпископ Київський, Костянтин, терпів у темниці ГПУ моральні тортури. З Москви дійшли вісті, що в тамтешньому ГПУ загинув єпископ Миколай Карабінович (арештований 1932 р.), той, який протестував проти "церковного собору", що в січні 1930 р. насильно скликало ГПУ. Він говорив тоді агентові ГПУ Каріну, що його дії паралізували волю Української Церкви. По всій Україні знов посилювались арешти останків духовенства, рівночасно з масовими арештами інтелігенції.

Умови життєдіяльності Української Церкви дедалі ставали нестерпними. Антихристиянський режим збиткувався над нею всякими способами, які тільки могли придумати його бездушні виконавці. Ось живий у моїй пам'яті епізод.

Ранок 7-го січня того жахливого року (1933). Врочисто, як здавна, гуде великий дзвін Святої Софії, нагадує спечаленому Києву про Народження Христа Бога. Стомлені душею віруючі йдуть до предковічного храму, щоб у велике християнське свято підвестись серцем в духовний світ, забути на хвилину комуністичний світ насильства крові. Наближаючись Володимирською вулицею (совети перейменували її на вулицю Короленка) до собору, чую, що в благовісну музику дзвону вдирається щось неймовірне, якась стрільба. Вхожу південною брамою в Софійське подвір'я й очам своїм не вірю., ні, вірю, бо в советській дійсності в цьому царстві глуму і тіні

смертної, все можливе! Зі східнього боку храму двадцять міліціонерів шерогом стріляють з коліна по мишенях, розставлених низом на завітарній стіні собору, "вчаться стріляти"... Поглядаючи з сумом на це варварство, люди хрестяться і заходять у храм. "Ох, Боже наш!" — говорить, зітхнувши скорбно, одна жінка. В храмі кінчається читання Часів. Із-за муру товстелезної східньої стіни час від часу лунають глухі звуки пострілів. Нерушима Стіна, Богоматір, здається плаче, як 1240 року, коли громив її нехрист татарин Батий. На початку Літургії стрілянина затихла. Міліціонери натомість почали ходити довкола собору й голосно співати безбожних пісень. Це тривало більше як півгодини. Щоразу, коли відкривались двері храму, як хтось заходив, доносилося набрилде в ті дні:

Вейся знамя коммунизма
Над землей трудящих масс.
Нет ни бога ни отчизны,
Победит рабочий класс.

Грубий і задирливий спів хвилями вдирався до храму, намагаючись перешкодити гармонії краси Богослуження та затьмарити святковий натрій віруючих. Наостанку зухвальці заспівали з диким свистом іще раз "Долой, долой монахов, раввинов і попов...", і стало тихо.

Вершители кремлівського пагубного комунізму в своїй запеклій злобі на Церкву, що заваджає їм, безсилі боротися з нею ідейно, застосовують натомість терор моральний і фізичний. Ці душители всього божественного повстали проти Христа й намагаються замінити Його вічний Завіт любови й правди своєю "правдою". Вони запроваджують насильством ту "правду", яка звіщається щодня в мільйонах тиражах газети, що самою назвою цілком розходиться із своїм змістом, ім'я якому — безстидна лож; ту "правду", що сльозами й кров'ю пливе по землі українській і на костях мільйонів замучених її синів будує новітній Вавилон, ту "правду", що на словах декларує вільне існування віри і Церкви, а на ділі жорстоко нищить їх.

Ота безприкладна своїм лицемірством і підлістю советська "правда" безоглядно напосілась на Софійську парафію і загрожувала їй розгромом. Довершення цього диявольського замислу відтягалось до якогось часу з причини, відомої лише самій владі. Такою причиною, можливо, було те, що парафія не встигла виплатити повністю надсильного

для неї податку (20,000 крб.), про це свідчили сумні факти з життя ліквідованих парафій; так у Харкові, в Одесі й інших містах катедралні парафії закрито після того, як вони сплатили з великими труднощами страшні податки. Ворогові потрібно було закрити Софійський собор і цим ударом добити Українську Церкву, яка й під важким обухом жила й діяла в обороні християнського і національного єства свого народу.

Але Світло народженого в вертепі Спасителя світить у всякій темряві. В змучених серцях вірних Воно, світло, вірою і надією підкріплює всіх на тернистому шляху буття під безбожним режимом.

ВЕЛИКДЕНЬ У КИЄВІ 1933 РОКУ

*О, Київ наш, церкви золотоголаві,
Софії храму благовісний дзвін!
Над вами ворог хижий та лукавий
Справляє дико свій нелюдський чин.*

Таке тужіння бриніло тоді в моїй душі. Татари, що в XIII ст. на довгий час посіли були Україну, не чинили, як це видно з історичних джерел, таких утисків та насильств над Українською Православною Церквою, як московські більшовики. Вони, татари, були толерантні до релігійних почувань інших народів, як те наказував їм магометанський коран¹¹³.

Дні Софійської парафії, цього героїчного форпосту Української Церкви в боротьбі з советською владою, ставали дедалі тяжчими. Большевикам не так легко було зламати опір Української Церкви, бо хоч вона двісті років була під московським караулом, проте в ній зберігся живий дух і традиції, що створилися за сімсот літ незалежного її існування (X-XVII ст.). Тому советський режим душив її всією силою.

Першого тижня Великого посту архієпископу Ю. Міхновському ГПУ оповістило домашній арешт "до особого распоряження", тобто заборонило відправляти Богослуження в Софійському соборі. Через деякий час, правда, дозволили, сказавши, що "вишло недорозуміння", але факт заборони гнітюче подівав на змучену, ввесь час тероризовану парафію; лише терпіння вірних, як у перших християн, тримало її непохитно до кінця. Вкінці березня знову заарештовано прибіжно 50 киян, членів парафії. Це повторилося і на периферії, в кількох містах заарештовано понад 300 парафіян¹¹⁴. В самий

113. В. Січинський. "Золотоверхий монастир у Києві", Український Православний Календар на 1955 рік, США, ст. 106.

114. Полтавський Календар на 1942 рік, ст. 21.

Страсний Тиждень заарештовано іще 18 священників¹¹⁵. У Страсну П'ятницю ГПУ викликало архієпископа Міхновського й настрахало, що закриє Софійський собор. Проте не закрило, йому тільки треба було перед Великоднем завдати духовенству парафії моральних тортур. Крім того, можливо, що тут мала своє значення часткова сплата податку, 2,000 крб., які другого дня, в Велику Суботу, заплатила Парафіяльна Рада. То було тяжке нерівне ратоборство. Громада віруючих, виконуючи християнський обов'язок перед Богом і своїм народом, стояла проти антихристиянської сили, щоб охороняти Софійський собор від її наруги до останку.

Пасхальна служба в Святій Софії. Як наочний доказ живучости Христової віри в душі народу, в соборі повно людей, окрім киян багато з'їхалось із околичних сіл. Служать архієпископи Міхновський і Володимир Самборський з чотирма священниками та дияконом. Урочисто лунає довкола предковічної святині Українського народу вічнорадісний спів: "Воскресіння Твоє, Христе Спасе...". Врочисто гудуть дзвони, між них мелодійно виділяється Мазепинський дзвін, в ньому мов чути голос його фундатора. Серце сповняє великодній священний трепет. Але разом з тим його смутить, як чорна хмара весняну ясність, невідступна печаль... Животворний спів *ХРИСТОС ВОСКРЕС* вливається в середину святині, а за ним потоком і весь народ. — *ХРИСТОС ВОСКРЕС!* — вітає піднесеним і зворушливим голосом архієпископ Юрій. — *ВОІСТИНУ ВОСКРЕС!* — відізвався одностайно з усіх сердець, сповнених пасхальною радістю і безмежною печаллю страдницького буття. Після другого й третього того найвеличнішого християнського вітання, слова *ВОІСТИНУ ВОСКРЕС* прозвучали з уст багатьох крізь стримувані сльози та глибокий душевиний зойк. У тому було чути невимовну скорботу й біль народу за свою хресну долю, за рідну Церкву, за мільйони розстріляних, каторжними роботами на засланні замучених, за тих, що їх масово косив тоді страшний голод. Тінь голодної смерті, що від кінця 1932 року дедалі більше шаліла над селянською Україною, забираючи незчисленні жертви, нагадувала про себе моторошною дійсністю і тут, біля Софійського храму, чого не бачив він за весь свій довгий 900-літній вік... "Дайте, братіку, крихітку хлібця! Дайте,

115. Там же, ст. 22.

сестричко, хоч на раз в рот положити!” — благали коло вхідних дверей собору опухлі з голоду, простягаючи руки до людей, що проходили з вузликami для свячення, хто ще мав для цього можливість. Під муром південної стіни храму, біля входу, лежали два чоловіки старших років з останніми признаками життя, а коло них хлопець, який ледве чутним голосом лебедів: “Їсти хочу.., їсти хочу...”.

А з Софійської площі,¹¹⁶ в 5-й годині ранку, коли почався після Літургії обхід навколо храму, гучномовець, як щодня, заричав голосно:

”Сьогодні весело живеться,
А завтра будет веселей...”

І далі пили інші, такі набридлі всім, пісні “о счастливой и радостной жизни”. Плила в широкий світ цинічна лож “із башт озороного Кремлю”, як то оспівував йог розп’ятий духовно український поет у творі “Україна”. Під звуки тих пісень із підвалів сусіднього будинку “Прісутсвенних мест” витягала “спецбригада” трупи померлих за ніч і кидала їх в автомашину (щоранкові картини того, стократжахливого, 1933 року).

Після процесії та освячення пасок парафіяльні сестриці роздали голодуючим пожертвуване вірними свячене, хліб і крашанки. Жителі міст животіли в тяжких умовах, надголодь, але їм ще не загрожувало масове вимирання з голоду, й Софійські парафіяни, з почуття жалю до нещасних, ділилися з ними останнім, що мали. З цього приводу на другий день Пасхи ГПУ викликало архієпископа Юрія й знову настрахало закриттям Софійського собору.

Коли б хто з предків, що вклали від щедрости і благочестя свого більшу чи меншу лепту в православну красу і величчя Києва, встав з могили та побачив ці його повиті горем пасхальні дні, його страдницький скорбний образ, він заридав би сльозами пророка Єремії... Не лунали в це свято над святами дзвони дев’ятох монастирів та кількох десятків парафій київських. Тільки Свята Софія одиноко благовістила обкраденому й поганьбленому Києву Пасху Христову... Не сяяла в місті великодня радість, так возвеличена тут ще від часів св.

116. Совети перейменували її на площу “Героїв Перекопу”, як перейменували вони всі площі й вулиці в Києві та і в інших містах України.

князя Володимира, лиш чорний сум повивав його. На вулицях товпились не богомольці, що колись тисячами в ці дні, та й впродовж усього літа збирались у Києві, а нещасні, опухлі з голоду "колгоспники", яких видимий привид смерти пригнав сюди "по хліб". Православний Київ, як і весь український народ, замовк, мов Євангельський подорожній до Єрихону (Луки 10, 30), пограбований, прибитий... Мовчала славетна Печерська Лавра. В ній уже п'ятий рік панувала наруга. Мовчали Михайлівський, Микільсько-Стовпський, Свято-Троїцький та інші монастирі. Мовчав Андріївський собор, Десятинна церква, Трьохсвятительська, Володимирський собор, Благовіщенська, Воскресіння Христового, Преображенська, Всіх Святих та багато інших церков. Вони стояли закриті: частину перетворено в різні склади, а деякі вже руйнували. Тільки в Богоявленському монастирі та у Флоровському жіночому, де ще горів останній вогник чернечого життя, і в церквах — Малій Софії, Стрітення Господнього, Георгіївській, Микільсько-Притиській, Миколая Набережного й Успенській (на Подолі) були тоді пасхальні служби; тихі, без дзвонів, бо всі їхні дзвони конфісковано "для нужд построения социализма".

Все українське, все релігійне й національне — мовчало. Натомість не мовчало царство облуди і терору. Скрізь, по всіх вулицях, на площах і базарах міста, як і по всьому краї, радіогучномовці співали від досвідку до півночі про добробут народу під советським режимом. Ті пісні чергувалися з погрозами по адресі "контрреволюціонерів" і "шкідників" та з закликами до "свідомих громадян" про "пильність", тобто про доноси і зраду. На Басарабці звертав на себе увагу рясно уквітчаний пропагандою весняний "мануфактурний павільйон", біля якого днями й ночами стояли черги людей. Проходячи там другого дня Пасхи, 17 квітня, я прочитав на фронтоні такий аншляг: "Спасибі товаришу Сталіну за щасливе й радісне життя!".

Весняне сонце жахалося, споглядаючи незнану світові юдоль безмежних страждань народу.

РОЗГРОМ СВЯТО-СОФІЙСЬКОЇ ПАРАФІЇ

Завершувалося страшне, нечуване в історії народів, поневолення України, шалів погром її духовно-національної субстанції. В останні місяці 1933 р. й на початку 1934 по українських містах і селах знову пройшла хвиля масових арештів духовенства. Московські утиски над українським народом і його Церквою ще підсилило офіційне визнання советського режиму ССРСР, в листопаді 1933 р., урядом США, які до того часу не визнавали большевиків п'ятнадцять років. Підсилило, бож відомо, що коли міжнародне становище советського режиму зміцнюється, тоді він жорстокіше, тричі кривавіше гнобить поневолені ним народи.

В той час уже більше половини єпископів УАПЦ було ув'язнено і заслано¹¹⁷, а інших фізично знищено. Митрополита М. Борецького, що очолював Церкву після насильного усунення Митрополита Липківського, замучили в Ярославльському ізоляторі. Архієпископи Олександр Яреценко, Йосип Оксіюк і Степан Орлик допивали чашу страждань у концтаборах далеких нетрів ССРСР; перший в Казахстані, другий в Сибірі, а третій на Соловках. Архієпископ Жевченко після довгого ув'язнення і катувань його в Одеській тюрмі, мучився в Караганді на каторжних роботах. Була чутка, що в Москві розстріляли єпископа Миколая Карабіневича. Страждали на далекій півночі і в нетрях Сибіру єпископи Юхим Калішевський, Антоній Гриневич, Володимир Дахівник-Дахівський, Юрій Тесленко, Максим Задвірняк та інші архипастирі. Страждав спершу в Ярославльському ізоляторі "конвеєрі смерті",

117. З них усіх 1943 р. повернувся в Україну лише єпископ Юрій Тесленко, але вкрай зруйнований каторгою фізично, скоро помер у м. Вінниці (в липні того ж року).

як його називали, а з 1933 р. на Соловках професор В. Чехівський, один із найближчих сподвижників Митрополита Липківського.

Залишились "на волі", як то прийнято під софами говорити про тих, хто не в тюрмі чи не в заслання, митрополит Іван Павловський, що, безправний і повсякчас тероризований, керував Церквою в ті дні, архієпископ Костянтин Малюшкович, якого вже кілька разів арештовувано, архієпископи Юрій Міхновський і Володимир Самбірський та єпископи Олександр Червінський і Конон Бей. Це були всі, на весні 1934 року, з числа 32 ієрархів, що їх мала Українська Церква в 1924 році, до початку переслідування духовенства. З тої всієї кількості архипастирів, обминули гірку долю утисків, переслідувань, ув'язнень і заслання (що спали від советського режиму на українське духовенство, починаючи з 1925 року), лише архієпископ Іван Теодорович, який 1924 року виїхав до США, та архієпископ Нестор Шараївський, що помер у Києві, хоч і його останні роки життя були затьмарені пекельною советською дійсністю. Інші всі зазнали страждань і в більшості скінчили своє життя мучениками, як Христові ісповідники перших віків християнства.

Жив ще "на волі", якщо можна сказати — жив, ізольований ворогом від Церкви і приречений на розп'яття Митрополит Липківський. Антихристиянська нелюдська влада тільки чекала, мабуть, сприятливішої для себе години, щоб знищити цього великого народолюбця. Хто бачив його в ті дні і вмів заглянути своїми духовними очима в його душу, той пізнав неказанну трагедію полум'яного благовістителя правди Христової і правди своєї Матері-України, якому неситий ворог замкнув уста. Становище первоієрарха-апостола, це було становище орла в клітці і глибиною душевних його страждань воно було не легше, ніж тих ієрархів, що мучились на заслання. Московська жорстокість і лукавство досягли свого.

Важкий обух советського терору добивав і молодше духовенство Української Церкви. Вже репресовано було понад дві тисячі священників, з них більше триста розстріляли, переважно тих, що свого часу були старшинами українського війська, а решта в заслання, на далекій півночі та в Сибірі, мурували своєю кров'ю і костями нові міста, нові шляхи та канали. Дуже мало вернулося їх з тієї каторги. Загинули там такі видатні пастирі, як протоєрей Леонід Карпов, заступник

настоятеля Софійського собору в Києві; протоєрей Микола Чехівський; протоєрей Юрій Красицький, другий заступник настоятеля Софійського собору; протоєрей Михайло Холод, член Вінницької Округової Церковної Ради; протоєрей Ігнатій Пічета, церковний діяч на Херсонщині; протоєрей Костянтин Товкач, голова Полтавської Округової Церковної Ради та багато інших.

Добиваючи живі церковні сили України, гнобителі вирішив ліквідувати Софійську парафію в Києві, при Софійському соборі, що з 1919 року був твердинею УАПЦ. Наприкінці лютого 1934 року ГПУ викликало архієпископа Ю. Міхновського й оголосило йому, що воно закриває Софійський собор. Це було тяжким ударом для Церкви, а для самої парафії страшною несподіванкою, бо їй увесь час в останні три роки погрожувало закриттям собору за несвоєчасну сплату податку, а якраз за кілька днів перед цим вона виплатила останню рату податку, який був накладений на неї в сумі 20,000 карб (на рік).

Православний Київ наче обезглавлено. Велике християнське місто завмерло, замовкли дзвони Софійської дзвіниці, а з ними й славетний великий дзвін гетьмана Мазепи. В київських газетах з'явилися оголошення, що советська влада перетворює Софійський собор в "державний заповідник". Разом з тим у Києві ширились потаємні чутки, що цю велику святиню, культурно-історичну пам'ятку світового значення, як і Михайлівський монастир та церкву Трьох Святителів, також пам'ятки княжої доби, влада плянує зносити, в зв'язку з "реконструкцією" Києва. Зрозуміло, що вандалізм цього замислу приголомшив кожного культурного киянина, а передусім археологів та мистецтвознавців.

Якось на початку березня сумна цікавість завела мене на Софійське подвір'я. Південні двері собору, бачу, відкриті. Заходжу стиха. Передо мною жахлива картина: в головному вівтарі порожньо; престол обдертий стоїть збоку; царських врат, що були срібні, ковани, мистецької роботи, дар гетьмана Мазепи, нема; підлоги розрито аж до Ярославової, поверх якої впродовж дев'яťсот літ постелено ще три; біля дверей порталю лежить велика купа риз, фелоні й інший одяг священнослужителів, шати з ікон і т. ін. В горішньому ярусі чути голоси "на общепонятном". Приглядаюся ближче: всі меморіальні таблиці на стінах, де поховані митрополити Ки-

ївські та інші чільні особи, позривано (ті поховання, мабуть, думали також розкопувати); заходжу в лівобічну апсиду, тут мармуровий саркофаг, у якому непорушно майже 900 років лежали мощі князя Ярослава Мудрого, фундатора храму, відкрито...¹¹⁸ "Гражданин, что вам здесь нужно?!" — звертається до мене з хор якийсь опричник, мабуть член "комісії", що провадить "исследование" собору. Ображений, прибитий, сповнений печалі й безсилою обурення, виходжу з храму.

Вирішив обійти його навколо. Підходжу до головної апсиди, біля якої поховано архієпископа Нестора Шараївського, а там тільки місце, свіжо забруковане, а надгробної плити нема... Швидко все робиться там, де йдеться про руїну, а не про будівництво, "русский не любит ждать", — писав колись Віссаріон Белінський, один із предтеч російського більшовизму. Мою душу терзали важкі думки, скорбота й біль. Вони самохіть виривалися з грудей нечутним світовим зойком вкладалися в слова:

В дев'ятсотлітню з княжих днів святиню,
Мого народу найславніший храм,
Забрались Сим і стозухвалий Хам,
Творителі духовної пустині.
Поховань кriptи всі уже в руїні,
Нема спокою предківським мощам
І Ярослава Мудрого костям
Також завдали тих блюзнірських чинів.
Розкопана й ограблена стоїть
Тринадцятьглава збіднена Софія,
Печаль свою в небесну шле блакить.
По всьому краї глум отак шаліє,
"Брати", в нелюдськiм замислі своїм,
Руйнують все, що є для нас святим...

Так Софійський собор, на п'ятнадцятому році нового його життя, як центру православного автокефального руху Києва і всієї України, безбожна влада перетворила в "вертеп розбійників" (Матф. 21, 13). Релігійне життя в предковичній святині

118. Скоро після того в київській газеті "Пролетарська правда" була замітка про "дослідження" Софійського собору, в якій між іншим було сказано, що останки князя Ярослава відвезено до Ленінграду для "наукового вивчення".

українського народу, освячене великими актами його відродження, які тут відбувалися, життя, що героїчно, стражданнями й жертвами, до кінця обстоювалося, вбито.

Софійській парафії, стократ тероризованій і мученій, ГПУ "дало право" шукати собі іншу церкву, тільки не в горішній частині Києва, а на Подолі, в районі дальшому від центру міста. Це був початок кінця життя парафії, як церковно-національного осередку України, бо коли б "дозволене" її життя могло й існувати далі, то однак в тих умовах унеможлилювалася її провідна місія. Не кожний віруючий, що приїздив до Києва, міг відшукати цей рідний духовний центр, а подруге, — більші церкви на Подолі вже були позакривані. За порадою архієпископа Міхновського парафія обрала собі церкву Успіння Богородиці, "Божої Матері Пирогощої", як її називали в народі. Цей храм, у центрі історичного Подолу, був збудований в 1131-1132 роках князем Київським Мстиславом, сином князя Мономаха. Будівля була кам'яна, в візантійсько-українському стилі тих часів¹¹⁹. Про неї згадується в "Слові о полку Ігоревім", де сказано, що "Ігор іде по Боричевім к Святій Богородиці Пирогощій", отже в цьому храмі молився князь Ігор Святославич, коли вернувся з половецького полону. Як оповідає переказ, тут перебувала спершу чудотворна ікона Богородиці, привезена з Царгороду купцем Пирогощою, через що й надано таку назву Успенській церкві. Саму ікону згодом перенесено було до Вишгорода (15 км від Києва), звідки 1169 року князь Андрій Суздальський, що погромив тоді Київ і Вишгород, забрав її, цю ікону, в Московщину, в м. Володимир, і відтоді вона зветься "Володимирською".

Наприкінці лютого архієпископи Міхновський і Володимир Самборський відслужили в Успенській церкві першу службу, а далі вони служили по черзі. Архієпископ Малюшкевич, що жив у Києві, був ізольований від церковного життя, ГПУ заборонило йому відправляти Богослуження.

Перед Пасхою до Києва переїхав з Харкова митрополит Павловський і церква Успіння Богородиці стала митрополічною катедрою. Це був час (квітень 1934 року), коли советська влада здесятувала український народ страшним терором і масовим голодом, почувала себе в Україні безпечною і ви-

119. 1935 року цю церкву зруйновано, від неї й сліду не залишилося.

рішила перенести столицю УРСР з Харкова до Києва. Тому вона заставила митрополита також переїхати, щоб і далі мати його під своїм наглядом.

Великодня служба в Успенській церкві. Служать митрополит Павловський, архієпископи Міхновський і Самборський та чотири священики з дияконом. Невелика церква не вміщає людей. Давно, мабуть, бачила вона такий здвиг народу. Повідкрито двері й частина вірних стоять надворі, ніч якраз не холодна, хоч ще рання весна (того року Пасха була 8 квітня н. ст.). Урочисто лунає з хор вічнорадісне "Христос Воскрес!..", вливає в душі людей, змучених в юдолі несканного горя, святу радість. А жахлива дійсність непрохано вривається в свідомість, приєднує до великодньої радості важкий сум. Сама безмовність Києва, що впродовж тисячоліття в пасхвальні ночі сповнювався велемовним благовістям дзвонів, а тепер мовчав, обгортала душу печаллю. Лише надія, цей великий від Бога дар, відривала мислі від пекельної дійсності і співала однозгідно з словами канону, що звучав з хор: "маючи тверду надію, ми, вірні, радуємось".

В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ ВЛІТКУ 1934 РОКУ

Час від часу при можливості я одвідував Києво-Печерську Лавру. Того страшного 1933 року мене більш ніж коли вели туди мої почуття і настрої, вела невгасима скорбота. Там, у великій святині, що промовляла до серця лише своєю красою та славою минувшини, бо духовно діюче життя її вбито, душа виливала свій біль, гірку печаль за хресну долю народу, там оповідала вона великим тіням далеких предків про тяжке горе України.

До того святого місця моєї самотности я їхав одної неділі в червні місяці із Солом'янки, передмістя Києва. На зупинці перед залізничним мостом увійшов до трамваю Митрополит Липківський, одягнений в темносірий китель, як то завжди ходив він літом у ті роки. Відразу кілька чоловік встало, поступаючись йому місцем. Як на свій вік, 69 років, Митрополит мав вигляд далеко старішого, хоч був міцної будови. Тільки його орлині очі світили, як і раніше, юнацьким огнем. Але в тому глибокому зорі й у всьому образі великого патріота лежало несказанне страждання, безмірна, відома тільки Богові та йому, душевна мука. Привітавшись, я сів біля нього й ми стиха розговорилися.

— Куди Вас Бог провадить, Найпочесніший Отче? — питаю його.

— На Байкове кладовище їду, на розмову з мертвими, — відповідає він. У тих словах, як і в голосі його, почулась трагедія архиєпископа народолюбця, відірваного лютим ворогом від Церкви, від народу, ізольованого, щоб обезглавлену Українську Церкву легше було руйнувати. І пригадалися мені слова пророка: "Ридайте пастирі, голосіте й посипайте голови прахом, проводирі стада; прийшла бо година, коли вас роз-

пинатимуть і гнатимуть, і попадаєте, як дорога посудина” (Єремії 25, 34).

Скаржився Митрополит-Страдник, що він тяжко бідує, що нема засобів для існування (він жив на Солом'янці при своїй сестрі, яка важкою працею заробляла на прожиття, а ті заробітки були дуже мізерні).

— Та найгірше гнітить мене жахлива дійсність, — говорив він, — душа ніколи не перестає боліти.

“О, о, дивіться!” — схвильовано промовила якась жінка до своєї сусідки, дивлячись у вікно. На тротуарі під парканом лежав труп селянина, а біля нього сидів, безсило обпершись руками в землю, хлопець років п'ятнадцяти (мабуть син померлого), снасть одна, очі погаслі, життя його, видно, догоряло. Коло них стояло вантажне авто, два возії “бригадири” про щось сперечалися, певне радились, чи брати лише мерця, чи обох разом. Митрополит, глянувши на ту картину, подивився на мене болізно і багатомовно й опустив голову. Люди пригнічено мовчали, в трамваї стало по-мертвому тихо.

— Нехай вас Бог охороняє! — сказав Митрополит, прощаючись зо мною. Він зійшов біля університету, на розі Володимирської вулиці; казав, що там десь має супутника на Байкове кладовище. Я подивився йому вслід і серце огорнув сум, стало тоскно й боляче.

На Печерському, проти Микільського монастиря, бачив іще ту ж, звичайну тоді скрізь в Україні, картину: лежала мертва жінка, а коло неї плакала дівчина. Трохи далі від них, під хлібною крамницею, лежав чоловік, — усе нещасні селяни, що приїхали до міста “по хліб”.

Києво-Печерська Лавра. Чий зір не милувався ще здалека велемовною красою бароккових золотосяйних куполів її храмів, що лили в душу небесний мир і радість? Хто побожний не сповнювався священним трепетом, коли наближався до воріт Лаври, де сяяв сонм подвижників Печерських (фрески), а над ними — прекрасна церква Святої Тройці, збудована в XII ст. князем Миколаєм Святошею? В кого з благочестивих не тремтіли серця, як вони вступали на подвір'я цієї предковичної української святині й їм відкривався у всій своїй красі Успенський собор, пам'ятка XI ст., і прегарна височенна дзвіниця, це “Шеделя білоколонне диво”, яку в погідний день видно за 30 км на фоні блакиті українського неба? Ви підходите до

соборної церкви, що сяє своїми незрівняними формами українського барокко, які надано їй стараннями і коштом великого християнина гетьмана Мазепи та інших знатних доброчинців. Вона сяє семи прекрасними позолоченими банями та ефектними "сйявами" на фронтонах, сяє мистецтвом декорування, ліпними прикрасами, що не мали собі рівних в Україні; в них ви бачите дзвіночки, соняшники, стокротки, рідний світ, квітчання його красою вічного маєстату Бога живого. Ви входите в середину храму і вражаєтесь його пишністю, ваше єство охоплює релігійна екстаза, душа ваша зосереджується в молитовному настрої і відчуває себе в іншому, духовному світі. А коли покличе вас сюди великий дзвін, від якого луна розходить на десятки верстов, і ви почуєте співи Всеношної та Літургії, ви не почуватимете часу і зовнішнього світу, зачарований і сповнений святою невимовною радістю на землі.

Печерська Лавра, її Успенська церква, що своєю красою була "небеси подібна", як каже літопис, завжди чарувала мене. Тепер, коли режим насильства і крові, що повстав проти Бога, нищив християнську культуру, коли він руйнував Українську Церкву й саму Печерську Лавру перетворив у т. зв. "музейний городок", вона, ця коштовна перлина української православної культури, стала для мене ще дорожчою. При кожній нагоді я прямував до Лаври, ще і ще оглядав її храми й інші пам'ятки, заходив у Близькі й Дальні печери, витав думками в минулому славного монастиря.

Літній пекучий полудень. Сонце вилискує, грає на золотих банях Успенського собору і сусідніх церков. Велична і напрочуд струнка дзвіниця немов росте в блакить; треба високо підвести зір, щоб побачити її купол. Довкола тиша. Але не та, що колись, не монастирський спокій, а мертва пустка. Купую в бюрі квитки і підходжу до порталю собору. Тут зібралось уже біля десяти душ людей. "Екскурсовод" не пускає до храму, бо, каже, зараз має приїхати якась французька делегація. Справді, за якусь хвилину м'яко вкотилися шість автомашин. Нас заставили відступитися. Група європейців, поглядаючи з цікавістю і шанобою на пишні фронтони святині, зняли капелюхи й пішли в середину. За ними пішли, в кашкетах, аж чотири "супровідники", урядники ГПУ. Один із них швидко підійшов до екскурсовода і сказав йому не вести людей, а зачекати з ними, поки делегація вийде з собору.

Посідали ми тим часом, хто де міг, у холодку скверика, що зеленів між Успенським собором та дзвіницею. Я уважно ще раз розглядаю незвичайну красу дзвіниці. Цей шедевр мистецтва, як всякий великий твір, притягав до себе очі, дивишся і не надивишся на неї. Чарує зір конструкція дзвіниці. Геніяльний архітектор наче вклав у неї все своє уміння, щоб дати такій обителі, як Києво-Печерська Лавра, і чудовим Київським горам над Дніпром велелюбну красою архітектурний твір. Все в ньому гармонійно сполучене, все на своєму місці, нічого зайвого, ярус на ярусові стоять у повній пропорції, пишуться красою своїх форм і височіють угору, під золотий купол з хрестом, який пливе, коли пильно й довше дивитися, пливе по ясній блакиті неба. Колони, що ними так багаті яруси дзвіниці, різних стилів: у другому ярусі вони (колони) дорійського стилю, в третьому — іонійського, в четвертому — коринтського. Вся будівля дзвіниці, хоч велика в розмірі, виглядає чарівно-стрункою і легкою, милуючи зір і серце глядача. Висота дзвіниці до хреста 96,5 метрів. Псували тільки це диво архітектури сліди варварства, сліди гарматних пострілів (у нижньому ярусі) з часу наступу на Київ большевицького війська в січні 1918 року, а в третьому ярусі над вікном з'яв пролом, який зробили, коли скидали 1929 р. всі дзвони, яких було там чотирнадцять; найбільший з них подарував гетьман Мазепа (всі конфісковано советською владою). На стінах нижнього яруса майже навколо висіли, мов брудні латки на пишній одежі, антирелігійні плякати, що звертали на себе увагу нісенітними вигадками та наклепами. Так в одному плякаті я прочитав: "Церковні дзвони зменшують на 50% продуктивність праці трудящих!"

Група французів виходила з собору, екскурсовод кликав нас до входу. Зібралось більше двадцяти душ. Увійшовши в храм, я зупинився на хвилину перед гробницею князя Василя Острозького (мармуровий саркофаг мистецької роботи італійського різьбаря XV ст.), що була в притворі з лівого боку. Але не встиг я зосередитися думками, як екскурсовод крикнув до мене: "Товариш, не стойте!"

В КИЄВІ ЗАМОВКЛИ ДЗВОНИ...

"Чиє серце не тремтіло при звуках дзвонів батьківщини, тих дзвонів, що сповіщали про нашу появу на світ, відзначали перший день нашого життя на землі, радісно вітали нашу колиску, благовістили навколо про святу радість матерів та батьків наших? Чудові мрії, які збуджує в нас благовість рідного церковного дзвону, вміщують у собі все найсвятіше для нас: Бога, Вітчизну, рідний духовний світ, родину, звичаї, радість нашого буття, наше минуле і майбутнє." Так писав свого часу великий співець величчя і краси християнства французький поет-народолюбець Франсуа Шатобріан (1768-1848 рр.).

Святі, несказанно теплі почуття завжди ogrівали мою душу в Києві в передвечірні святкові години, коли це велике християнське місто сповняла велична симфонія дзвонів. Ті звуки промовляли до серця голосом Православної Церкви Христової, голосом далеких і ближчих благочестивих предків наших, що вважали одним з найбільших своїх обов'язків дбати про християнську красу цього українського Єрусалиму й усього рідного краю. Обвіяне легендами тисячоліття прекрасне місто, де "серед різнобарвної маси домів поблискують у проміннях сонця золоті куполи церков і високо піднімаються струнки, мов українські тополі, дзвіниці"¹²⁰, ставало в ті хвилини ще кращим. Серце полонив неземний Світ Невечірній, воно сповнялося вищою радістю, яка з повноти своєї зворушливо наче викрикувала:

Благословенний Ти, Боже Правий,
Ти, Світе тихий святої слави!
Тебе вславляє так однозгідно
Й Тобою сяє мій Київ рідний.

120. З. Шамурина. "Київ", 1912 р.

Минули ті часи. Над Україною панує антихристиянський режим гнобителя, який за своїм правилом усе душити, всьому замкнути уста, позбавив Київ його предковічного благовісного гомону, знівечив його велемовну красу. Не чути вже в Києві симфонії його кількасот дзвонів, між яких було багато дорогих своїм мистецтвом і пам'яттю їхніх благочесних фундаторів. Не благовістять вони киянам і гнаній із сіл утисками й голодом Україні про славу Божу. Київські дзвони, як і всі дзвони в містах і селах України, конфісковано, щоб "пельку залити неситому", кажучи словами Шевченка. Лише одинокий дзвін Святої Софії, пам'ятка гетьмана Мазепи, скорбно гуде над оскверненим Києвом, над трупами селян, що ними безбожна влада укрила в цей найчорніший 1933-й рік многостраждальне місто і всю Україну. Гуде той дзвін і лине зойк до неба, лине тривогою, чи не розіб'ють його завтра слуги нового Вавилону, для яких нема нічого святого.

На голос того дзвону входжу до Софійського собору. Літургія, день Покрови Пресвятої Богородиці. Служать архієпископи Юрій Міхновський та Володимир Самборський із чотирма священиками й дияконом. Хор співає Лаврським напівом. Напрочуд прекрасно звучить Господи помилуй (велика ектенія), те стародавнє, віками наспіване в Києво-Печерській Лаврі. Той спів плетється в спечалену душу теплою радістю, підносить до неба. Стою, притулившись до муру святині, пам'ятки князя Ярослава Мудрого, і забуваю на час царство нечуваного насильства і глуму. Праворуч від мене, в двох кроках, стоїть академік Агафангел Кримський. Дивлюся на цього великого вченого і великого християнина¹²¹ й мені стає ще тепліше на душі. І, мабуть, кожен це почуває, хто знає його; кожен радіє, що в ці найтяжчі для України дні живе з нами і для нас і з нами страждає А. Кримський. Це ж той, що на Всеукраїнському Церковному Соборі 1921 року в своїх надхнених промовах указував на велике значення православної віри і Церкви в культурі українського народу; той, що багато прислужився в ділі відродження УАПЦ своєю працею в комісії для перекладу текстів Богослужень на українську мову. Він майже щонеділі й у свята буває в Софійському соборі, за що терпить не раз докори та погрози від советських

121. Під час війни, 1941 р., совети вбили його (за те, ніби, що відмовився евакуюватися з України).

урядників, що з 1930 р. засіли у Всеукраїнській Академії Наук, де він більше десяти років займав чільне місце неодмінного секретаря, з якого вони його усунули. Але академік А. Кримський не зважає на погрози. "Маю два храми, якими живе душа моя, — Святу Софію та Академію Наук", — говорив він одного разу Митрополиту Липківському. В світі ідей геніального лінгвіста сполучаються релігія з наукою, небо з землею, і це найбільш не подобається советській владі. Вона, та влада, готова щохвилини погасити йому той світ, знищити його самого, як знищила вже багато українських учених, але до якогось часу стримується, бо він їй потрібен як найбільший в СРСР орієталіст, сходознавець, а крім того, його ім'я широко відоме в Європі й за її межами. І сьогодні він прийшов у предковичну українську святиню. На його високому чолі мигають, бачу, глибокі думи. То думи про скорбну долю України, якій він служить уже сорок літ; думи про свого улюбленого учня, його особистого секретаря — Миколу Левченка, якого на днях заарештовано¹²². "Боже, прийшли чужинці на насліддя Твоє, осквернили святий храм Твій..." (Псал. 78), співає хор на запричасному. Глибоковіруючий учений сорбно зітхає і хреститься...

Після Літургії архієпископ Міхновський звертається до народу з проханням. Він каже: "Духовенство нашої парафії, як і по інших парафіях, тяжко бідує. Священики не мають жадних засобів для існування. Живемо надією на Бога та вашою жертвною підтримкою, якої вистачило б, коли б не видатки, що не від нас залежать... Увесь час платимо податки. Дуже тяжко... Але ж служіння Богові, Церкви Святої, залишити не можна. Тому прошу вас, браття, допоможіть, ради Христа Милосердного, хто скільки може. За правду бо, по слову апостола, всі ми страждаємо..." Тут його страдницький голос здригнувся й обірвався. Схвильований, він благословив народ і пішов у вівтар. Здавалося, що в мертвій тиші многолюдного храму ось-ось зойкнуть його кам'яні мури, які за дев'ятсотлітній свій вік не знали цього. Я поглянув на Агафангела Кримського; у нього з-під окулярів блистять сльози. Поки сестриці збирають пожертви, хор співає "Через поле широкее...", старовинний український кант, гармонізації прото-

122. Молодий талановитий учений, вихованець А. Кримського, редактор і впорядник капітального збірника "Казки та оповідання з Поділля", видання Всеукраїнської Академії Наук 1928 р., загинув на засланні.

ерея Кирила Стеценка. Жаліслива, глибокозворушлива своєю музикою і змістом пісня промовляє печаллю української сучасности, бринить в унісон з почуваннями сердець віруючих.

Коли я вийшов з собору, на подвір'ї зустрівся з священиком С., що прийняв участь в Літургії. "Владика Юрій мав ще сказати про сумні вістки, які дійшли до нього: загинув у Ярославльському ізоляторі, в Росії, наприкінці травня митрополит Миколай Борецький. Вічна йому пам'ять. Також є чутки, що загинули на засланні чимало наших священиків. Але старий не витримав та й не договорив. Багато вже натерпівся від ГПУ", — каже мені він. За південною брамою Святої Софії ми попрощались.

Володимирську вулицю, як і весь Київ, так багатий деревами, вбирала золотом соняшна українська осінь. День був лагідний, ясний. Крислаті пишні каштани тихесенько шамотіли і встеляли тротуари густожовтим широким листом. Важкі думки побивали одна одну, терзали мою душу, боляче краяли серце. Імперія обмани, віроломства та жорстокости глумить мою Вітчизну, нищить її національну субстанцію, її душу. Імперія суздальців, яка ще в XVII ст., за царя Олексія, палила ікони, що були писані не по-суздальському, а потім — церковні книги київського друку, що замість них були книги тільки "московкия печати", тепер вирішила спалити в своїй ненависті українську духовно-християнську культуру. Імперія, яка в своїй політиці завжди мала Православну Церкву за знаряддя і ніколи не шанувала Божої правди, хоч називала себе "Святая Русь". Тепер, відкинувши релігію й обравши натомість знаряддя світового масштабу, т. зв. "комунізм", стала далеко лютішою, деспотичнішою та кровожернішою, ніж колись була, і напосілася задушити національну Православну Церкву України, щоб легше було денационалізувати український народ. "Большевизм, — це третя форма московського імперіялізму, московської великодержави, якої першою і другою формою було московське царство та імперія Петра I. Згідно з традиціями Івана Грозного й царських можновладців, комунізм створив деспотичну державу, яка має владу над тілом і душею народу. Старої месіянстичної ідеї про Москву, як третій Рим, російський народ не здійснив. Замість третього Риму, Росія створила III інтернаціонал, який перейняв притаманності третього Риму. Цей інтернаціонал не інтернаціональний, але продукт московського національного руху." Так

говорить про московську большевицьку імперію філософ світової слави Ніколай Бердяєв¹²³, російський патріот, якому ніяк не можна закинути однобічності чи упередження проти свого народу. В своїй філософській праці "Русская религиозная психология" він каже, що "большевизм, — це російський національний феномен".

Отой "феномен", той "третій Рим", перефарбований в червоний колір, заповзвся здійснити своє старе антилюдське гасло: "України нет і бить не может!". Здійснює він це гасло з нечуваним лукавством і жорстокістю. Відроджену українську державність він залив кров'ю і колонізував Україну, прикривши це безбожне і нелюдське діло фальшивим УССР. Для пропаганди проголосив свободу віри і Церкви, а на ділі розпочав проти українського духовства, проти всього віруючого народу утиски й переслідування. Терором, безоглядним примусом заповзвся той "феномен" упокорити душу українського народу, замкнути її в темницю матеріалізму, як замикають птахів у клітку, щоб тим швидше советизувати її, русифікувати. Хвилинами здавалось мені, що я вже замкнений. Пригадав, як бачив колись у зоологічному парку орлів у клітці. Вони сумно тинялись попід стінами своєї в'язниці, опустивши крила, все стикаючись із залізними ґратами. Так жива душа християнська, в якій ще не завмер страх Божий, томиться в жадній советській клітці безбожності, безрелігійності, кого вже туди загнано.

Так мучений гіркими думами, зайшов я аж на Печерське. Подвір'я Миколаївського собору. Дивний своєю монументальною красою храм, твір славетного архітектора Йосипа Старченка, стояв сумний, як його великий фундатор-гетьман Мазепа — після трагічної для України битви з москалями під Полтавою в липні 1709 р. Я зійшов на Аскольдову могилу, що тут по сусідству. Незвичайно мальовниче "місто мертвих", як назвав це кладовище один з істориків Києва, спочивало в своїй блаженній тиші, снило свій довгий тисячолітній сон і вслухалося з гори в гомін Дніпра. Першорядні мистецькі пам'ятники тут і там виглядали з гущавини позолочених жовтнем дерев (Аскольдова могила здавна була кладовищем

123. Смысл русского коммунизма, 1937 р., ст. 128, 148-149, 150.

київської аристократії). Сідаю біля одного. Мої болісні сьогоднішні думки змінюються думками про вічність. Хочеться довго тут сидіти, споглядати цю красу і спокій. Але біля церкви св. Миколая, що стоїть, як оповідає переказ, над гробом князя Аскольда, бачу священника, настоятеля цієї церкви. Підходжу до нього й прошу показати саму могилу Аскольда. Він охоче одмикає підвал церкви й показує на плоский гріб з маленьким залізним хрестиком, не вище 15 сантиметрів. Це й є, за свідченням літопису, могила Аскольда. "Тут, поруч, — каже він, — була похована св. княгиня Ольга, її моці перенесено до Десятинної церкви." Мимоволі переносуюся мислями в глибину тисячоліття, до початків нашої многостраждальної історії. Священик тяжко зітхає...

— Бідуйте, отче? — кажу я, дивлячись на його марне обличчя і нужденний вигляд.

— Це само собою... Ходять чутки, що кладовище скоро сплундрують і церкву знесуть..., — відповідає він з журбою.

Подякувавши йому, йду до могилок лицарів-юнаків, що полягли під Крутами в обороні волі й державности України 29 січня 1918 року та поховані тут у березні того ж року. На кількох могилах одцвітаючі айстри. Надвечірнє сонце, пробиваючись косими проміннями крізь гілля дерев, цілує хрести над вічним спокоєм тих, що з любови до свого народу віддали за нього своє юне життя,

Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих,
На Аскольдовій могилі
Поховали їх. (П. Тичина)

Схиляюся в душі перед їхнім патріотичним подвигом і молюся: прийми їх, Боже, наслідниками Царства Твого!

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В 1941-1943 РОКАХ

В огні війни вдруге відроджувалась Українська Автокефальна Православна Церква. Скрізь на українських землях, як тільки уступався з них перед німецьким військом радянський режим, починалося церковнорелігійне життя. Український православний дух, що більш як двадцять років був люто гнаний і переслідуваний безбожною більшовицькою владою, почув себе вільним. Душа народу, якій було тісно в мате-

ріялістичній атмосфері комунізму, як птахів в клітці, відчула духовний простір і розгорнула свої крила. Хоч ніхто з українців не думав, що новий завойовник несе Україні повну свободу, проте кожен мав надію, що з відходом советського гнобителя настане можливе християнське життя на рідній землі й горнунвся до національної праці. Першим полем для такої праці кожен вважав ділянку церковну, тим більше, що тут були ширші можливості, бо національно-державної української діяльності німці не дозволяли, а в церковно-релігійну — напочатку майже не втручалися. Тим уже літом 1941 року на звільнених від большевиків українських землях стихійно почалося церковне відродження.

ПОЧАТКИ ЦЕРКОВНОГО РУХУ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Перед війною, коли б хоч трохи вірити невсипущій советській пропаганді, яка роками твердила, що підсоветські люди, "просвітлені марксо-ленінською наукою, відкинули релігію", можна було б думати, що народ в СРСР справді став невіруючим. Адже советський режим, ця найбільша аморальність усіх часів людської історії, від першого дня свого існування робив усе, щоб одвернути людей від релігії, щоб убити в них віру в Бога. Антирелігійна пропаганда в своїх наклепах на релігію і Церкву й на ім'я самого Бога не гребувала нічим; вона свідомо орудувала брехливими твердженнями щодо особи Ісуса Христа та Його науки. Всі християнські засади моралі — чоловіколюбство, добро, право і справедливість совети потоптали й відкинули, щоб замість них запровадити свою "мораль", щоб викоринити в народі релігію, перетворити його в бездушну масу, чим легше було б советизувати його, русифікувати. Задля цього, не обмежуючись самою антирелігійною пропагандою, вони розгромили УАПЦ, твердиню духовно-національної, єности народу, жорстоко винищили майже всіх її ієрархів та більшу половину священників і зруйнували дощенту в містах і селах України понад 12 тисяч храмів. В середині 1930 років з Української Церкви не зосталось ані одної парафії.

Але 1941 року, в перші дні війни, український народ показав, що він зберіг свою релігійну субстанцію, своє християнське православне єство, не дивлячись на лукаві і страшні комуністичні способи советизації поневолених народів. Скрізь,

на місцях вільних від советського режиму, почався церковно-релігійний рух. Як спраглий у безводній пустелі знайшовши джерело води, жадібно припадає до нього, так душа нашого народу, що позбулась гніту антихристиянського режиму, діставши можливість вільно визнавати Бога, горнула до цього вічного джерела життя.

Народ почав організовувати парафії. В містах і селах утворювались церковні комісії та ініціативні групи, утворювались стихійно, з людей, сповнених релігійного почуття і любови до рідної Церкви; обрання цих ініціаторів церковними громадами рідко де відбувалося, особливо в містах, бо німці, покликаючись на воєнний час, не давали дозволів на громадські збори. Ці комісії та групи шукали насамперед священників та дбали про приміщення для Богослужень і про все інше для церковно-парафіяльного життя. Першими в ділі організації парафій стали передові селяни і народня інтелігенція, серед яких були й учасники великого відродження Української Церкви в 1917-1921 роках, що нечисленні збереглися від советського терору.

Слідом за ініціативою щодо відбудови Церкви на місцях, таким чином у містах, колишніх губерніяльних та повітових центрах, у міру звільнення їх від большевиків, утворювались Церковні Ради, що пізніше з міркувань тактичного характеру називались Єпархіяльними Управліннями. Так і в Києві наприкінці вересня 1941 року сконструювалась Всеукраїнська Православна Церковна Рада, з священників і вірних, як найвищий керівний орган. Усі ці провідні церковно-громадські органи склались переважно з людей, що в минулому відзначилися в Українській Церкві відданим служінням їй та конструктивною діяльністю. Між них чільні місця часто займали церковні діячі, що пройшли хресну путь советських переслідувань і страждань в концтаборах у далекому засланні (так було в Києві, в Полтаві, в Харкові й по інших центрах). Всі Єпархіяльні Церковні Ради, як і найвища, київська, вважались тимчасовими, в надії на краще майбутнє, коли мали б відбутися в єпархіях Церковні З'їзди, а в Києві — Церковний Собор, які усталили б систему устрою та керівництва Церкви. В тій надії вони щиро й наполегливо працювали, плянували широку відбудову українського церковного життя, зруйнованого советським режимом. На жаль, ті благочесні проекти перекреслила жорстока дійсність, про що мова буде нижче.

Подвижники відбудови УАПЦ в нових умовах керувалися досвідом з будівнотворчої доби церковного відродження 1917-1921 років. З тієї доби український народ мав досвід, що Церква не є щось самодовільне, відокремлене від єдиної національної духовости, а що вона є його духовною основою. Той досвід указував, що відбудовувати рідну Православну Христову Церкву треба на її засадах і традиціях, витворених нею за 700 років до часу поневолення її в кінці XVII століття Московщиною і відновлених після падіння царського режиму. Ті засади й традиції, — це національний характер Церкви, автокефальність і соборноправний (демократичний) устрій, віддавна властивий свободолюбному українському народові. Такою була Українська Церква впродовж віків, поки російський уряд не позбавив її волі, приєднавши її до своєї царсько-славної Церкви.

Самий труд тих, що стали організаторами й провідниками церковного руху, був незвичайно тяжкий, Скрізь бракувало священиків, їх залишилося середньо по 100-110 на губерню, а в деяких місцях ще менше. Так, наприклад, на Полтавщині за реєстрацією, що її перевела Полтавська Церковна Рада, в жовтні 1941 р., виявилось священиків, українців, усього 89. Причина — той страшний погром, що його вчинив советський режим Українській Церкві, а друге те, що двадцять років не було в Україні духовних шкіл, бо совети відразу їх ліквідували. Цей сумний стан щодо кадрів духовенства важко було поправити на перших кроках, бо на всю Україну було тільки два українських єпископи — один в м. Луцьку, а другий у м. Харкові¹²⁴, та й ці із-за браку доброго сполучення з периферією та через несприятливе ставлення німців не могли діяти так, як того вимагала справа відбудови Церкви. Також утруднювався розвиток церковного життя браком приміщень для Богослужень; храмів залишилося після руїни дуже мало, по більших містах вони де-не-де стояли, часто напівзруйновані, а на селах їх залишилося по 3-4 на повіт або й жадного, наприклад, у Зіньківському повіті на Полтавщині не залишилось ані одного храму. Але віруюча людність у своїй любові до Бога, до рідної Церкви знаходила способи для того, щоб хоч зрідка слухати Служби Божі, щоб "жити у Христі", як

124. Перший — це покійний митрополит Полікарп Сікорський, другий — покійний митрополит Феофіл Булдовський.

писав до Полтавського Єпархіального Управління один парафіянин з м. Миргорода.

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПІДНЕСЕННЯ

Народ, українське селянство — це ліс. Як у лісі немає того порядку, що в насадженому за певним пляном і виплеканому парку, але є зате багато своєрідної краси, так у народі, в простолюдді, є своя духовна краса, яку рідко зустрінете в вищих верствах. Ця краса душі нашого народу виявилася особливо яскраво в ті дні, коли він звільнився від влади, що душила все духовне, коли став підіймати з руїни свою предковічну Православну Церкву.

Автор цих рядків працював у той час в одному з Єпархіальних Управлінь Української Церкви. З місійного обов'язку довелось бувати в багатьох селах та в містечках і повітових містах єпархії. Душа раділа, бачачи всюди релігійне піднесення і живу щирю дбайливість людей для діла відродження матері Церкви. Впоряджались приміщення для Богослужень. По селах парафіяни впорядковували насамперед будівлі церков, що місцями напівуціліли (обезглавлені й спустошені всередині), обернені в колгоспні комори, в "сельбуди" та інше, будували в них тимчасові іконостаси. Де храми зруйновано цілком, а таких сіл більшість, там пристосовували під церкви всякі громадські будівлі. Так само в містах улаштовували, в міру можливостей, напівзруйновані храми, де такі зрідка залишилися, що за советської влади їх перетворено в кіно, в "комсомольські клуби", в "палаці піонерів" і т. п. В них також ставили провізоричні іконостаси, а місцями будували й куполи, бо скрізь на церковних будівлях, що їх большевики обернули в свої заклади, куполи поруйновано, як і іконостаси всередині. В містах, де з храмів не зосталося нічого, парафіяни улаштовували церкви в інших будівлях, тимчасово в школах, у колишніх советських їдальнях, у клубах тощо.

Не раз бувало, що селяни, частіше жінки, приносили священикам збережені ними церковні напрестольні хрести, священий посуд, покрівці, воздушки, богослужбові книги, ікони, обруси, а іноді й антимінси. Все те десь вони благочестиво переховували від очей безбожного советського глуму.

Відрадним явищем була та християнська солідарність, якою супроводжувалися заходи й діяльність громад, щодо

відбудови церковного життя. Уповноважені ініціативних комісій та Парафіяльних Рад, збираючи в парафіях кошти на уладнання приміщень для Богослужень, побудову іконостасів та інші потреби, скрізь зустрічали щире до них ставлення, люди при всій своїй матеріальній бідності охоче жертвували на святе для них діло. Народ, безоглядно грабований советським режимом, "князями тьми", кажучи словами Святого Письма, грабований для побудови царства неволі й темряви, щиро жертвував на діло Того, Хто вказав йому шлях до визволення, "Хто покликав його із темряви до ясного світла Свого" (I Петра 2, 9). Деякі парафії склали навіть більші суми грошей. Так у м. Миргороді в Полтавській єпархії на зібрані кошти відбудували Успенську соборну церкву, в якій за советів було зруйновано іконостаси й куполи і будівлю пристосовано під склад мінеральної води з місцевого курорту. Також спромоглася відбудувати напівзруйновану церкву парафія в м. Сміла на Київщині. В м. Вінниці на Поділлі в Покровській церкві (колишня Казанська, що була катедрою архієпископа Івана Теодоровича), яку совети обернули були в кіно, побудовано іконостас майже такий, як той, що його зруйнували большевики. Парафія в слободі Котельві Харківської єпархії, що мала в досоветські часи шість церков, майже цілком відбудувала напівзруйновану церкву Всіх Святих (інші п'ять знищені цілком). Село Петрівка на Катеринославщині, зібравши значну суму грошей, проектувало будівництво нової церкви на місці зруйнованої советами. Цікавий лист Парафіяльної Ради цього села (грудень 1941 року) до Єпархіального Управління з приводу збору коштів на будову храму. В ньому писали: "Українська Православна Церква, віра Христова, не є приватною справою кожного, як дехто думає. Вона є справою громади, всього українського народу, то є наш спільний релігійно-національний ідеал." Не менше цікава відозва Немирівської Церковної Ради на Поділлі, з 16 вересня 1941 року, до населення м. Немирів і околиць про пожертви на відбудову Свято-Покровського храму колишнього монастиря, що був перетворений советами на "колонію для безпритульних". У тій відозві сказано: "Будуючи Українську Православну Церкву, нам не треба шукати зразків у чужих Церквах, зокрема в Московській. Ми маємо багаті приклади і традиції в минулому нашої рідної Церкви й на них треба взоруватися." Прикладів, як ці, що подано, можна б навести більше.

Тріумфом духовної радості народу були в містах і селах дні освячення церков, тих будівель, у яких починалися Богослуження. Людність, що понад двадцять років жила під режимом, який намагався скувати її душу льодовою корою матеріалістичної ідеології, та більше десяти років не чула церковних відправ, була позбавлена таїнств і треб своєї віри, тепер в релігійному пориві доходила до екстази. Часто в дні цих релігійних здвигів, слідом за освяченням церков, відбувались освячення великих могил¹²⁵, що їх насипали парафії на пам'ять про померлих 1933 року від Голоду, пляново заповідяного в Україні советською владою. Ініціатори цієї акції в своїх промовах під час освячення могил виливали весь біль народу за ту несказанно тяжку кривду, вчинену йому комуністичною Росією. Це був усенародній гнів праведний на страшний, нечуваний в історії християнства злочин. Таких могил насипано тоді дуже багато. В Полтавській єпархії вони постали майже в кожній сільській парафії. В поминальні, за церковним звичаєм, дні й при інших нагодах парафіяни служили на цих могилах Панахиди; з святою радістю церковного відродження поєднувалася печаль по батьках, матерях, братах і сестрах, вигублених гнобителем України.

Церкви під час Богослужень в неділі і в свята всюди були повні народу, як по селах, так і в містах. Той людський духовний здвиг, що "прагнув до Бога Живого" (Псал. 41, 2), як сказав пророк, складався переважно з людей старшого віку. Молоді приходило на Богослуження значно менше, ніж в досоветські часи. Комсомол, антирелігійна пропаганда в школі й у всіх виховальних закладах СРСР таки встигли затруїти багато молодих душ безбожністю. Це один із найбільших злочинів советського режиму. З дорослих на початках церковного руху не всі йшли на Богослуження — ті, що за советів були так звані "активістами". Це ті, що нацьковані на релігію і Церкву комуністами, державними урядниками, всякими "двадцятип'ятитисячниками" та іншими "уповноваженими", які всюди наїздили з центрів на села, руйнували храми та допускалися блюзнірств над святощами. Їхня непричетність у ті дні до церковно-парафіяльного життя зумовлювалася більше людським соромом, аніж безвір'ям; пізніше вони на-

125. Їх насипали на кладовищах та коло церковних будівель.

верталися до Церкви й каялись за свої ті вчинки. Селянська релігійна свідомість перемагала.

Загально в народній масі релігійне піднесення було вищим усяких сподівань. По більших містах, де в храмах, головним чином в соборних, Богослуження відбувалися щодня і на них завжди були вірні. Часто після служб відбувалися бесіди священників чи когось з парафіян, що мали духовну освіту, бесіди на релігійні теми, на які матері приводили й дітей. В Полтаві впродовж трьох місяців 1941 р. в обидвох церквах, що їх відкрито від початку парафіяльного життя (пізніше відкрито ще три церкви), кожен день на службах було чимало людей, і всі уважно слухали такі бесіди. А після того почалось навчання релігії в школах. З таким же зацікавленням слухали ці бесіди і в сільських парафіях. То незаперечна істина, що Бога відчуває серце, а не розум. Тим наш сердечний український народ сприймає вічну Божу правду серцем. Майже всюди відроджуване церковне життя супроводжали відрадні явища розуміння ваги релігії й Церкви в житті народу. Коли Полтавська Єпархіальна Рада видала наприкінці 1941 р. Молитовник (передрук з видання Всеукраїнської Православної Ради року 1926), його тираж 25 тисяч примірників розійшовся впродовж одного місяця. Так само скоро розпродано видану там же на початку 1942 р. Євангелію, тиражем 20 тисяч примірників, переклад П. Морачевського. Виданий у м. Кам'янському Катеринославської єпархії, в січні 1942 р., Молитовник також був розпроданий за місяць. Друкувалися Молитовники й по інших містах, і скрізь швидко розходились. Народ морально втопився в духовній пустині советської дійсності і в ній більше ніж колибудь зрозумів животворчу силу релігії, силу слова Божого. В християнських живих ділах віри, в ділах відродження своєї Церкви він знайшов душевний спочинок і віраду, його життя наповнилося духовним змістом, який раніше всіляко затамувався душителами релігії. Часто парафіяни, які не мали Молитовників, позичали їх у сусідів і давали своїм дітям переписувати. Матері, не почувачи вже страху, як то було за советів, навчали малят молитися і приводили їх на Богослуження.

Але нормальному розвиткові церковного життя, відповідно до релігійних потреб народу, перешкождала, як уже сказано, гостра нестача священників. Єпархіальним Радам важко було хоч частково зарадити цьому, бо в єпархіях, окрім

Харківської та Луцької, до весни, а в деяких до літа, 1942 р. не було єпископів, і часто клопотання парафій про призначення їм пастирів були марними. Умови пастирської праці священників, що знайшлися на місцях і почали служити від перших днів церковного руху, були скільки відрадні духовно, стільки ж і важкі фізично. На кожного сільського священика припадало по кілька громад, які треба було обслуговувати. Працювати їм в таких умовах важко було тому, що майже всі вони, ці священики, зазнали від советського режиму переслідувань і страждань на засланні, звідки повернулися із знівеченим здоров'ям. Матеріальне забезпечення пастирів залежало цілком від парафій. У містах і почасти в селах священикам платилося з парафіяльних засобів призначене утримання, в більшості ж сільське духовенство задовольнялося доходами з треб. Народ, виконуючи живі діла віри, допомагав своїм пастирям винагородою, в міру можливості, за кожен потребу, а крім того підтримував їх харчовими продуктами. Всі парафії в містах і в селах забезпечували настоятелів квартирами.

РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

Український народ не раз в тяжкі години свого життя виявляв незвичайні здібності щодо організації церковно-національного життя. Згадати хоч би XVI століття й першу половину XVII, коли він широко об'єднався в Церковні Братства, підносив свою просвіту і культуру, щоб оборонитися від польської імперіалістичної культури, яка загрожувала йому духово-національною загрозою. Або згадати 20-30 роки цього століття, як наш народ об'єднувався під хоругвою своєї відродженої Православної національної Церкви для боротьби проти большевицької напасти, напасти найтяжчої в українській історії.

Тепер, під німецькою окупацією, яка хоч не виявляла заміру поспіль нищити Українську Церкву, але була наставлена проти національно-державного буття України й проти розвитку її культури, український народ, перед лицем невідомого завтра, знову мобілізував свої будівнотворчі церковні сили. Вже наприкінці 1941 р. по всій Україні, від Збруча й по Дін, існувала мережа церковних громад, парафій, яких деякі єпархії мали сотнями. В більших містах працювали вже вісім Єпархіяльних Церковних Рад, що будували систему устрою і керівництва Церкви таку, яка існувала в дні Митрополита

Липківського. В багатьох парафіях вірні визначали з-поміж себе освічених і достойних людей в кандидати на священників, приділяли їм в науку до настоятелів і ті підготовляли цих майбутніх пастирів. Тих, що мали духовну освіту, парафії відразу посилали до єпископів, у Луцьк або в Харків, для висвяти, наприклад, з двох парафій м. Полтави на початку 1942 р. таких кандидатів було послано до Харкова разом сім чоловіка.

Тим часом, 24 грудня 1941 року, митрополит Православної Церкви в Польщі Діонісій Велединський призначив архієпископа Полікарпа Сікорського "Адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях Укараїни", як було сказано в призначенні. Архієпископ Полікарп був у юрисдикції митрополита Діонісія, як єпископ Луцької єпархії, що перед війною належала до Православної Церкви в Польщі. Незабаром після цього, 9-10 лютого 1942 р., висвячено двох єпископів — Ніканора Абрамовича та Ігоря Губу; перший обійняв катедру в Києві, як єпископ Київський і Чигиринський, а другий — в Умані. Так УАПЦ мала вже чотирьох єпископів і її розвиток пішов швидшими кроками.

Дуже конструктивним для відбудови Української Церкви було те, що ця відбудова почалася, як і 1917 року, знизу, від народу. Це цілком відповідало одвічним засадам конструкції Православної Церкви Христової, бож "народ, в єднанні з своїм духовенством, — це є Церква", як навчають свв. Іоан Золотоустий, Кипріян Карфагенський та інші отці Церкви. Подруге, широка дійова участь народу в відбудові церковного життя мала своє значення в очах німців, і з цим вони змушені були рахуватися. В пам'яті людей живим стояв світлий образ Церкви днів Митрополита Липківського, стояв її жертвний подвиг, її мучеництво, як у перші віки християнства, тим-то з особливою ширістю і любов'ю вони тепер відбудовували її. Часто бувало, що ініціатори Церковних Рад пішки ходили за сотні кілометрів до існуючих уже Єпархіяльних Рад, щоб довідатися, "чи так як у нас?" та порадитися з ними. Так із Жовнина на Полтавщині (вересень 1941 р.) два члени Церковної Ради ходили в Єлисавет на Херсонщині, з Охтирки приходили до Харкова і т. д.

В ділі відбудови рідної Церкви багато помагали Міські Управи, на чолі яких у перші місяці після відходу большевиків, стояли українці-патріоти. Їхня допомога була дуже вчасною

на перших кроках церковного життя, коли в містах і селах почали своє існування перші парафії. Допомогали вони коштами, матеріалами для ремонту церковних будівель та іншими способами. В цій діяльності благочесно відзначилися більшість голів Міських Управ, зокрема в єпархіяльних центрах, як Київ, Полтава, Катеринослав, Умань та інші. З жалем треба тут зазначити, що декотрі з цих вірних синів України та її Церкви пізніше загинули від рук німецького гестапо, в Києві розстріляли М. Багазія, в Полтаві — Ф. Борківського... Вічна їм пам'ять!

У Києві 10-17 травня 1942 р. було висвячено ще шість єпископів, між них: Михаїла Хорошого на Єлисавет, Мстислава Скрипника на Переяслав, Сильвестра Гаєвського на Лубні та Григорія Огійчука на Житомир. Незабаром, висвячено ще три. Отже літом уже майже всі єпархії мали своїх єпископів. Не мала тільки Полтавська єпархія, бо єпископу Мстиславу, що був висвячений для Полтавщини, німці не дозволили осісти в Полтаві¹²⁶. Правда, в усіх висвятах єпископів не додержано чину соборности, кандидати не були обрані попередньо народом, тими єпархіями, для яких їх висвячувано. Це суперечило засаді щодо виборности єпископів, яка віками існувала в Українській Церкві в часи її незалежності від Московщини і відновлена була в часи Митрополита Липківського, бож ця засада завжди мала ті добрі наслідки, що між єпископами і народом був міцний живий зв'язок. Не додержано цієї засади тому, що жадних церковних з'їздів, як і всяких українських ширших зібрань, німці не дозволяли, тому кандидатів на єпископів визначала Адміністрація УАПЦ і почасти Єпархіяльні Управління; самі висвяти відбувалися поспіхом і таємно від німецької влади.

Здійснені можливості щодо численної висвяти священників, як цього вимагало церковне життя, на всю величність поставили перед Єпархіяльними Управліннями питання про кандидатів на пастирів. Уже в травні 1942 р. в Полтаві організовано 5-місячні пастирські курси на 40 слухачів, віком від 25 років і старших, переважно з учителів та студентів, що закінчили вищі школи. З цих курсантів висвячено 34 священники. Такі ж курси в той час були й при Катеринославському Єпархіяльно-

¹²⁶. Цією єпархією так до кінця і керувало Єпархіяльне Управління, очолене священником.

му Управлінні, в м. Кам'янському, й також випустили понад 30 священиків. Але найбільше висвячено священиків з кандидатів, обраних самими парафіями, з колишніх семінаристів, дяків, тих що закінчили колись церковно-вчительські школи, взагалі з людей обізнаних з церковним уставом. Вимоги церковного життя не чекали, та й не всюди була можливість організувати пастирські курси. В Полтаві, наприклад, німці заборонили другий набір курсантів (у вересні 1942 р.). Висвяти кандидатів часто відбувалися групами. Митрополит Феофіл Булдовський, що крім Харківської єпархії опікувався ще й Полтавською, в Харкові й у Полтаві, коли наїздив сюди, за одною Літургією висвячував по кілька священиків, як то було в практиці Української Церкви в XVII ст. й за Митрополита Липківського.

Важким питанням для церковних трудівників було в ті дні релігійне виховання молоді. На дітей 7-10 літ віку була ширша можливість впливу, як через Церкву, так і через школу. Але на підлітків і юнацтво релігійний вплив був обмежений, бо не вся молодь ходила на Богослуження, а середніх шкіл не було, бо німці не дозволили. Єпархіяльні Управління спільно з кращими педагогами подбали про видання друком букварів та читанок для початкових шкіл, з елементами релігійного виховання. Такі підручники на Полтавщині та Катеринославщині вже були на початку 1942 року. Крім того, в школах використовувано, як підручник, Євангелію, видану в той час Полтавською Єпархіяльною Радою. Такий був стан релігійного виховання дітей. Але щодо молоді, то сфера релігійного впливу сягала тільки до тих, які частіше бували в церквах та мали над собою моральний нагляд батьків. В тих складних обставинах Єпархіяльні Управління покладали більше надій на сильніших і досвідчених священиків. По парафіях розсилалися інструкції, в яких пропонувалось настоятелям збирати в церквах чи в себе на квартирах молодь і навчати її релігії. "Виправити скалічені морально безбожною совєтською системою душі молодого покоління можливо тільки через Церкву. Треба в кожне зіпсуте духовно єство вселити Бога, страх Господній; треба довести їх до пізнання одвічної моралі, даної людям Богом." Так було сказано в інструкції для пастирів, що її розіслано настоятелям парафій Катеринославським Єпархіяльним Управлінням у квітні 1942 року.

Великої ваги надавалося благовістю, проповідництву.

Проповідь в Українській Церкві з давніх давен займала по-важне місце в пастирській діяльності, так і в часи Митрополита Липківського. Тепер же, коли Церква вставала з руїни, вона, проповідь, тим більше мала значення. На жаль, небагато було священників добрих проповідників; винищив їх советський терор. З нововисвячених священників, правда, були деякі, що мали дар слова і, працюючи над собою, скоро вироблялися на проповідників. Але більшості потрібний був довгий час практики, щоб до певної міри стати такими; а декотрі й не насмілювалися виступати з проповідями, обмежувалися самими тільки відправами Богослужень. Із-за цього виникали незадоволення та скарги парафіян і не раз писали вони до Єпархіяльних Управлінь та єпископів, щоб призначити їм "іншого панотця, який говорив би проповіді", як було сказано в одному з таких прохань до Полтавського Єпархіяльного Управління. Не дивно, — народ прагнув, крім слова Євангелії, крім Богослуження ще й проповіді. В наші часи більш ніж коли проповідництво повинно бути неодмінною частиною церковних відправ, воно має займати в них одно з першорядних місць.

Літом 1942 р., коли в районах¹²⁸ було вже в кожному від 10 до 15 парафій, що мали своїх настоятелів, для кращої організації церковного життя на місцях, призначені районні благовісники (благочинні). Ці обов'язки єпархіяльний провід надавав старшим, досвідченим священникам. Вони дбали в своїх районах про добрий стан парафій, про урочистість Богослужень і красу храмів, про повне додержання в пастві християнського образу життя. Зокрема вони мали своїм завданням підвищення стану проповідництва в парафіях, скликали для цього настоятелів, давали їм поради і конспекти проповідей, виїздили на села для участі в Богослуженнях і самі проповідували, переважно там, де настоятелі ще не мали в цьому досвіду. Праця районних благовісників провадилася згідно інструкцій від Єпархіяльних Управлінь.

Хоч як збідніли українські міста й села на церковних співаків, зазнавши від советів страшних спустошень терором та голодом, у багатьох парафіях від початків їх організації утворено гарні хори. Трудівники відродження Церкви дбали про відновлення її величного співу, яким славилася вона з давніх віків у всьому православному світі. Не тільки в містах,

127. Райони територіяльно були трохи більші, як колись волості.

а й на селах у храмах можна було почути невмирущі Києво-Лаврські співи, цю незрівняну красу української церковної культури. Диригенти катедральних храмів у єпархіяльних центрах вишукували нотний репертуар церковних співів, усе, що збереглося десь на людях та почасти в музеях після розгрому Церкви. Все старанно переписували при допомозі кваліфікованих хористів, перевіряли, друкували ротаторним способом і розсилали по парафіях. Найбільше популярні були в парафіях музичні церковні твори давніших українських композиторів — Димитрія Бортнянського, Артемія Веделя й інших, а з композиторів наших часів — Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Олександра Кошиця та Якова Яциневича, їх найголовніше й поширювали диригенти та скрізь їх співали. Цінуючи велике значення хорового церковного співу для урочистості і краси Богослужень, єпархіяльні керівники та районні благовісники дбали про кращі умови для диригентів міських і частково для сільських парафіяльних хорів. У Полтаві, прикладом, диригент хору соборної церкви діставав утримання (грішми і харчовими продуктами) з єпархіяльних фондів, таке як голова Єпархіяльного Управління. З тих же фондів тут видавались дотації диригентам двох інших парафій міста. Скільки було можливим, благовісники підтримували матеріально диригентів сільських парафій, передусім тих, що працювали в парафіях районних центрів.

Не можна не згадати спільної ініціативи й щирих старань парафіян щодо відновлення багатих своїм прекрасним змістом "празників" храмових свят, особливо на селах. Ця традиція в ті дні, як упродовж віків українського православно-релігійного життя, була сповнена духовної краси і християнсько-братерської єдності народу. Храмові свята сільські парафії справляли переважно в осінню пору, під час найкращого достатку від трудів своїх і дозвільного відпочинку (після важкої літньої праці), як це було до советського режиму. Дні Успіння і Різдва Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, Івана Богослова, Покрови, свв. Кузьми й Дем'яна, Димитрія Солунського, Параскеви П'ятниці, архистратига Михаїла й інших святих, що їх пам'ять шанує народ в осінні місяці, це були дні храмових свят, як то встановив здавна глибокий релігійно-філософський розум нашого, українського селянства¹²⁸. Ці

128. Освячуючи храми в дні відбудови Церкви, в 1941-42 роках, парафіяни скрізь залишали їм ті назви, які мали тамтешні храми до зруйнування їх.

храмові свята всюди відзначалися високоурочистими Богослуженнями, релігійним піднесенням та всепарафіяльними братськими трапезами, хоч народ після большевицького панування був дуже бідний. Тут часто допомагали, грішми й продуктами, Сільські та Міські Управи. Соборна участь духовенства в Богослуженнях, прекрасні співи і численні здвиги вірних (на храмові празники парафіяни завжди запрошували своїх родичів та знайомих із сусідніх парафій) високо підносили побожний настрій, спільну духовну радість людей, що роками не знали священних годин відправи. Кожен з працівників епархіяльних центрів, хто частіше бував на цих святах в 1942 й 1943 роках, упевнявся з задоволенням, яке велике значення мали вони, ті храмові свята, для церковно-національного єднання українського народу.

Вірою в Бога і в свої власні сили УАПЦ відродилася, як той фенікс невмирущий, хоч тяжкі були умови. За два роки, тобто в липні-серпні 1943 року вона мала вже приблизно 3000 парафій, понад 1700 священиків і 13 єпископів.

УСТРІЙ І КЕРІВНИЦТВО ЦЕРКВИ

Основою устроєвих форм і керівництва Української Православної Церкви, а з тим і її сили під час автокефального її життя завжди були Церковні Собори. Тому вже на початках відбудови церковного життя в Україні, 1941 р. всі його передові подвижники сподівалися, що в недалекій будучині повинен зібратися в Києві Всеукраїнський Церковний Собор. Сподівалися, бо, як ми вже говорили, німці спершу не втручалися, ніби, в українські церковні справи. Думки і настрої щодо Собору опановували й ширші маси віруючих. Про це свідчили тодішні постанови Парафіяльних Рад та листи окремих парафіян до Єпархіяльних Церковних Рад. "На Україні відроджується Українська Автокефальна Православна Церква, як основа духовно-національного буття українського народу. Ця Церква повинна бути незалежна від інших Церков, повинна мати свою ієрархію, своє урядування та бути народньою і національною. Для ствердження цих засад потрібно скликати ближчим часом Церковний Собор у Києві, про що мають дбати наші єпархіяльні органи." Так писала в своїй постанові з 28 вересня 1941 р. Парафіяльна Рада м. Таращі на Київщині. Аналогічні ухвали, сповнені розуміння високих завдань і

структури своєї Церкви, виносили більшість Церковних Рад, як в єпархіяльних центрах, так і на периферії. "Задовольняти релігійні потреби нашого народу, відповідно до його душі й уподобань, може тільки така Церква, яка не має інших інтересів і завдань крім служіння Богові й народові. Узаконити такий її образ може лише Всеукраїнський Церковний Собор, який повинен бути скликаний", — читаємо в протоколі Немаїрівської Церковної Ради на Поділлі з 7 жовтня того ж року. Аналогічних документів можна згадати чимало. Такі були думки і настрої в церковних низах у той час, поки їх не розвіяла гірка дійсність справжнього відношення німців до українського церковного руху.

Як сказано вище, відбудова Української Церкви після відходу большевиків почалась на засадах, що були основою церковного відродження в 1917-1921 роках. Підвалини Церкви — народ, парафії. В них Парафіяльні Ради, що керують організаційно-громадськими та господарчими справами парафіяльного життя, дбають про благоустрій і добробут парафій, допомагають настоятелям у їхній діяльності. Права й обов'язки Парафіяльних Рад, як і настоятелів, визначаються парафіяльними статутами¹²⁹. Ці низові церковні Ради обираються в кожній парафії загальними зборами парафіян. Вища ланка церковно-керівних органів — Єпархіяльні Церковні Ради, що обираються Церковними З'їздами єпархії. Найвищий керівний орган — Всеукраїнська Православна Церковна Рада, яку обирає Всеукраїнський Церковний Собор.

Цю таку систему принципово вважалося за найкращу, бо вона відповідала довговіковій практиці Української Церкви, щодо устрою і керівництва протягом її вільного життя, існувала після Церковного Собору 1921 року і відповідала сучасним вимогам життя. Отже за цією системою в перші ж дні організації церковного життя, 1941 р., стихійно утворилися як "церковні комісії" та "ініціативні групи" Парафіяльні Ради (в деяких селах, правда, їх обрано загальними зборами вірних) й Єпархіяльні Церковні Ради, а також і Всеукраїнська Церковна Рада. Всі ці органи були, звичайно, тимчасові; їх мали ствердити в тому складі, в якому вони утворилися, чи пе-

129. В той час, 1941-1943 рр., парафії, здебільшого ті, що належали до східних єпархій, користувалися статутом УАПЦ часів Митрополита Липівського.

реобрати, парафіяльні збори, Церковні З'їзди по єпархіях і Церковний Собор, як це мислили собі церковні керівники і парафії. Найголовніше, що хвилювало усіх, — це вибори Митрополита Церкви. На думку багатьох, кандидатом на це високе призначення надавався архієпископ Холмський Іларіон Огієнко, й ходили чутки, що він скоро переїде до Києва та почне підготовчу працю для скликання Всеукраїнського Церковного Собору, якого прагнув народ і духовенство.

Але в листопаді 1941 року з Києва рознеслась по Україні убійча вістка, що наприкінці жовтня німці заарештували всю Всеукраїнську Церковну Раду, й що архієпископа Іларіона Огієнка вони до Києва не пускають. Це був тяжкий удар для воскреслої Української Церкви. Далі скрізь на місцях виявилось, що німецько-гітлерівська "цивільна влада" відноситься вороже до українського церковного відродження, а найголовніше до його розвитку й єдності. Це змусило Єпархіяльні Церковні Ради реорганізуватися. Всі вони в першому півріччі 1942 р. скоротилися щодо кількості членів і перейменувалися в Єпархіяльні Управління з тими ж функціями, що були, аби відвести від Церкви нові удари. Надій на скликання Церковного Собору, звичайно, ні в кого вже не було.

Силою таких обставин, всупереч нормальній системі устрою і керівництва, яка існувала в Українській Церкві, що найвищим і законодавчим органом є Церковний Собор, з єпископів, священників і мирян, став найвищим органом Собор Єпископів, та й то обмежений волею "правлячої влади" (німців). Виконавчими органами в єпархіях стали Єпархіяльні Управління, створені не соборно-виборним порядком, а стихійно; їх майже скрізь очолили потім єпископи. Персональний склад Єпархіяльних Управлінь мав переважно п'ять діючих членів: голова, керуючий справ (канцлер) і радники — місійно-благочинницького відділу, організаційного та господарчого.

УМОВИ, В ЯКИХ ВІДРОДЖУВАЛАСЯ ЦЕРКВА

Німці боялися всякої національної організації України, бо це суперечило їхній політиці, що мала своєю засадою — "дівіде ет імпера"(роз'єднуй і пануй). Вони намагалися паралізувати Київ як церковно-релігійний центр України, звести його до рівня провінції, а всю систему устрою і керівництва Української Церкви позбавити єдності і творчих можливостей.

Про таку їхню політику свідчив хоча б той факт, що найбільші два храми в Києві (просторі) Софійський і Володимирський собори стояли закриті, як і за советів¹³⁰, а всеукраїнською катедрою служила Св. Андріївська церква, що вміщала людей не більше десятої частини того, що міг умістити Софійський собор або Володимирський. Також не дозволено архієпископу Ніканору користуватися для себе й Київського Єпархіального Управління (яке законно повинно було мати всеукраїнські функції) церковним будинком колишньої митрополичої палати.

Але більшим ворогом Української Церкви, ворогом запеклим і лукавим, була, ясна річ, як завжди, Московщина. Ми це підкреслюємо, бо в майбутньому, в сподіваний під волею Божою час визволення України, її церковним трудівникам знову доведеться мати діло з тим ворогом і з ним боротися. Російські елементи, яких є значний процент по всіх більших містах України, виконуючи службу Московщині, завжди шкодили українському народові. Тепер, пристосувавшись до обставин, вони шкодили йому знову. На початках німецької окупації вони трималися тихо, поки не зорієнтувалися в політиці німців щодо українських проблем (вважали, мабуть, на чутки, які ширились в народі, що має, ніби, утворитися українська держава). Коли ж побачили відношення німецької влади до українського руху, вони відразу мобілізувалися для акції проти Української Церкви. В цю акцію включилися, звичайно, всі малороси; найшлися й єпископи, які очолили її. Вже на весні 1942 року появилися ознаки творення в Україні окремої церковної організації, філії Російської Церкви. Група єпископів, ставлеників Москви, осівши в містах України, вирішила орієнтуватися не на її народ, а на німецьких гебітскоміссарів, перед якими вона демонструвала свою приналежність до московського патріарха. Німецька влада (райхскоміссар Кох) в свою чергу проголосила офіційно, що в Україні існують дві Православних Церкви — Українська Автокефальна й Автономна, залежна московського патріарха.

Посипалися в німецьке гестапо доноси на українське духовенство і вірних. У єпархіях почалися напади на парафії і

130. Софійський собор совети закрили 1934 року й проголосили його "державним заповідником". Володимирський собор закрили 1930 року й обернули його в антирелігійний музей.

священиків, які не схотіли підпорядковуватися автономним єпископам. У червні 1942 р. в Полтаві група росіян і малоросів подала німецькому комендантові міста скаргу на українців, що вони займають "русскую святиню" Спаську церкву, в якій молився цар Петро I після перемоги над гетьманом І. Мазепою під Полтавою. Одного дня прийшли до Полтавського Єпархіального Управління кілька гестапівців з наказом коменданта передати ту церкву "автономістам". З ними ж прийшов і священник автономістської Церкви, вже приготовлений на настоятеля... Коли Єпархіальне Управління відмовилося виконати наказ, доводячи його беззаконність, йому загрозили арештом і церкву відібрали силою. В липні того ж року в Катеринославі місцеві "автономісти" напосілися відібрати від українців катедральний собор. А коли їм це не пощастило, вони підклали під нього вночі бомбу (на щастя вона вибухнула коли в храмі не було нікого). Всякі акти насильств і шкоди Українській Церкві з боку москалів відбувалися й по інших містах.

Але не дивлячись на всі заходи московської акції в Україні, заходи тісно поєднані з проросійською політикою німців, з підступністю і зрадою, т. зв. "Автономна Церква" мала успіх невеликий. Її парафії були переважно в містах, а на селах їх було небагато. Зокрема в Харківській єпархії вона мала всього одну парафію (в Харкові). Це з тієї причини, що на Харківщині, як прифронтівій смузі, не було німецької цивільної влади, силою якої активізувалася московська підризна проти Української Церкви діяльність.

Як за советського режиму, так і тепер, під німцями, Українська Церква не мала своєї преси. Навіть на друк Богослужбових книг важко було дістати дозвіл. Архиєпископу Київському Ніканору лише з труднощами пощастило надрукувати (в м. Баришполі) чин Літургії св. Іоана Золотоустого, а Полтавському Єпархіальному Управлінню не дозволено друкувати другий наклад Євангелії.

Зазнала наша Церква під німецькою окупацією і репресій, і втрат з-поміж своїх трудівників. Літом і восени 1943 року на Волині гестапо, провадячи карні акції проти повстанців, за обмовними доносами російських агентів, часто й "автономістів", розстріляло понад тридцять кращих священників. Серед них убито кілька передових церковних діячів, як: протоєрей Микола Малюжинський, радник Луцького Церковного Управ-

ління, протоєрей Володимир Мисечко та інші. Пробув під арештом у тюрмі в Житомирі з 25 вересня 1942 р. до 16 березня 1943 р. єпископ Григорій Огійчук. Вісім місяців тримали ізольованим від Церкви, під військовою вартою в м. Прилуці на Полтавщині єпископа Мстислава Скрипника.

В таких умовах вставала до життя Українська Автокефальна Православна Церква в другу добу свого відродження. Воно, те її відродження, животворила духовна витривалість народу, його стихійний порив до Церкви та ініціатива й досвід окремих жертвовно відданих їй трудівників.

Велике позитивне значення для цього відродження мав той факт, що воно за своїм характером було національне й автокефальне, як і в 1917-1921 роках, всі сили рідної Церкви стали до подвигу піднесення духовного маєстату своєї нації.

Єдине, чого не здійснено в тому святому ділі, це конструктивного соборно-правного устрою, гармонійної єдності в цілій будові Церкви, що міг довершити тільки Церковний Собор. Але цей недолік стався не з вини церковних сил, а через ті умови, в які поставив Українську Церкву німецький окупаційний режим та ворожі їй російські сили.

В цьому короткому досліді про відродження Української Автокефальної Православної Церкви в 1941-1943 роках автор мав головною метою висвітлити ініціативу й активність українського народу в ділі відбудови своєї Церкви, основи його духовно-національного буття, як також проблему його релігійної свідомости після руїни, що її вчинив на Україні советський режим.

Віriamo, що день волі та державности України прийде. Віriamo, що Українська Церква, яка дала Україні і всьому православному світові Антонія і Феодосія Печерських, Нестора Літописця, Івана Вишенського, Іова Залізо, Єлисея Плетенецького, Сильвестра Коссіва, Йосифа Нелюбовича-Тукальського, Дмитрія Туптала й багато-багато інших подвижників віри і культури свого народу, а в наші часи — Василя Липківського, — оживе. Віriamo, що вона встане з-під советської кормиги і сяятиме духовною красою для слави Бога і Народу Українського.

ЩО ТАКЕ "УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА"?

До нас часто звертаються з питанням, яке походження т. зв. "Української Автокефальної Церкви" та що вона собою уявляє?

Замість відповіді пропонуємо увазі зацікавлених цим дослівний текст "Грамоти Святейшого Тіхона, Патріарха Московського і всея Росії", на ім'я Намісника Престола Вселенського Патріарха, ч. 340 з 12/25 березня 1922 року:

"Серед великої кількості лих і напастей, які охопили, за насланням Божим, Російську Церкву, особливо великою та тяжкою скорботою наповняє наше серце викликаний ворогами Православ'я і спрямованого на руйнування єдності нашої спільної віри й єдності священного початку св. Православної Церкви розкольніцький рух у деяких із південно-західніх єпархій, які складають нині окрему церковну область на правах автономної Української Церкви.

В той час як, зі зміною в 1917 році державного ладу в Росії, вірні сини Російської Церкви готувалися до передбаченого Всеросійського Церковного Собору, який мав би розглянути і розв'язати давні питання про перебудування в Церковному управлінні, на Південно-Західній Росії, поряд із прагненням до національно-політичного відокремлення її під назвою України, виявилась течія до самочинного устрою місцевого церковного життя на основі національного відокремлення від Всеросійської Церкви. Рух почався в Києві; там головним чином і зосередився. Виявився також в м. Кам'янець-Подільському, під час перебування там уряду (Директорії) Української Республіки.

Невелика група людей, які ніколи не жили церковним життям і ніколи не дорожили переказами і заповідями св. Церкви, виступила з бунтівничими закликами відновити ніби потоптаних прав українського православного народу в церковних справах. Передусім указувалося на необхідність церковної

проповіді й богослуження українською мовою; вимоги ж зводились до введення церковної автокефалії на Україні.

Тим, під впливом кого починалися ці церковні чвари, треба було посіяти ворожнечу між Великоросами і Малоросами, вмовити останнім, що Москва — споконвічний їхній ворог і довести їх до розриву будь-якого церковно-релігійного зв'язку, щоб полегшити шляхи ворожій пропаганді в Україну.

Завжди відданий православній вірі простий народ не лише не співчував цим вимогам, навпаки з рішучістю заявляв про своє небажання розривати єднання з Всеросійською Церквою та зі своєю ієрархією; відкрито висловлював своє незадоволення, коли в храмах виголошувалась проповідь українською мовою. Двічі на Всеукраїнських Соборах у 1918 році, які відбувалися в Києві, православне населення України, в особах правильно вибраних і законно уповноважених представників своїх, рішуче відкидало пропозиції про введення автокефалії церковної та висловлювало однодушне бажання бачити Церкву на Україні автономною, яка перебувала б в духовному єднанні з Всеросійською Церквою і в канонічному зв'язку з її Патріархом. Прийняте в цьому сенсі становище Всеукраїнського Собору 9 липня 1918 року про Вище Управління Українською Церквою було затверджене і Всеросійським Собором 7/20 вересня того ж року. За визначенням цього Собору, "православні єпархії на Україні, залишаючись нерозривною частиною єдиної Православної Російської Церкви, творять церковну область її з окремими перевагами на основі автономії" (ст. 1), і т. п.

Але така канонічна розв'язка церковної справи не задовольнила крайніх українських духовних та світських діячів, хоч і мало вони мали підтримки своїм домаганням серед простого віруючого народу. Під проводом посталої на початку 1918 року Всеукраїнської Церковної Ради (Совета) вони далі виступають з вимогами автокефалії для Української Церкви. Переривають свій перед тим малопомітний зв'язок з православною ієрархією; на місцях спокушені українцями священнослужителі виходять з підпорядкування єпархіяльній владі. Маленька купка церковних відщепенців, яка заманила до себе спершу шість священників, а потім ще двох-трьох, творить три-чотири українських парафії на Київщині й один на Поділлі, але, спираючись на підтримку Українського уряду, намагається панувати над усім православним населенням України, взяти під своє відання всі храми та розпоряджатися всіма православно-церковними справами.

Декретом Директорії Української Народньої Республіки 19 грудня 1918 року / 22 січня 1919 р., Українську Церкву проголошено автокефальною. Українізовані парафії відмовляються

підпорядкуватися наявним православним російським єпископам. Ці парафії приймає під своє безпосереднє управління Всеукраїнська Церковна Рада. Після розриву Всеукраїнської Церковної Ради з православно-російським єпископатом, Єпископів як у Києві, так і в Кам'янці було замінено Губернськими Церковними Радами (Советами). З усього єпископату в розумінні крайні пожадливістю українців висловився лише один, який перебував на покої, архиєпископ, колишній Володимирський, Олексій (Дородніцин). Але і цей преосвященний незабаром, помираючи, примирився з Церквою. Не маючи на своєму боці єпископів, компанія українізуючих відступників не мала видимости Церкви і не почувала за собою міцности. В зв'язку з цим Всеукраїнська Церковна Рада всіляко намагалася схилити на свій бік будь-кого з єпископів і навіть, з чуток, збиралась звернутися для рукопокладення єпископа в Грузії, яка також самочинно відокремилась від єдності з Російською Церквою. Преосвященні з південно-руських або українських уроженців, до яких зверталася Рада, залишилися вірними своїй Архиєрейській присязі й обов'язкові канонічного підпорядкування Патріярхові Московському, зберігаючи єдність із Всеросійською Церквою. Перебуваючий нині в Києві, як призначений нами Екзарх України і заступник відсутнього Митрополита Київського Антонія, Високопреосвященніший Міхаїл, Митрополит Гродненський і Берестейський, на вимогу автокефалістів отримати від нього окремих для себе Архиєрів, указував, що вони, якщо примиряться з Церквою, знайдуть у ній потрібних їм єпископів. Тоді заколотники вирішили, щоб зміцнити відрив українців від Російської Церкви й поглибити роз'єднання історично пов'язаних у Православії братніх народів, створити для українців власну ієрархію, хоча б і неправдиву, діючи самочинно, при цьому з зухвалим зневажанням освячених віками древніх апостольських правил, відкидаючи спадкоємність не збіднілої в Святій Церкві Божественної благодаті й глумлячись над вірою православних людей і святістю церковних установ.

10/23 жовтня 1921 р. в Києво-Софійському соборі, захопленого ще раніше українцями-автокефалістами, позбавлений церковним судом, за церковні злочини, священничого сану, колишній протоєрей Нестор Шараївський, з участю інших таких же пресвітерів і деякої кількості мирян, у тому числі й жінок, поставив, покладенням їхніх рук, на Єпископа такого ж, як і він сам, позбавленого сану колишнього протоєрея Василя Липківського та підніс його до звання Всеукраїнського Архиєпископа і Київського Митрополита.

Другого дня вже Липківський поставив Шараївського в Єпископи. Таким чином, викинені з священного чину люди зробили вигляд поставлення один одного, при участі народу, в

Єпископи, потім почали ставити з поспіхом і інших лжеєпископів, яких мають уже понад 15, а також лжеєреїв та лжедияконів. І Липківський та інші з лжеєпископів — особи досі одружені. Лжеєпископи виїжджають в єпархіяльні міста й інші міста України, де розпочинають боротьбу з законною православною ієрархією, відбирають від неї насильно храми і всякими способами намагаються зводити на свій бік народ. Тяжкі часи розбрату та внутрішніх поділів знову переживає багатострадальна Православна Церква на Україні. Глибокою скорботою і біллю охоплені серця вірних православних українців, які бачать знеславлення своєї віри й які не бажають зраджувати історичному своєму єднанню з Російською Церквою. Ми одержуємо від духовних синів наших з України запевнення, що вони збережуть свою святу віру в чистоті й недоторканості, не підуть за новими лжеапостолами і лжеєпископами, які сіють розкол і чвари, не будуть єднатися з гвалтівниками віри православної. Нам заявляють, що народ православний на Україні вмів не лише жити історично в Св. Православ'ї, а також вмирати смертю мучеників за Святу, єдину, Апостольську православну віру батьків і дідів своїх.

Черпаючи з цього всього втіху й упевненість, що підступи ворогів Православ'я зустрінуть з боку вірних синів Церкви належну відсіч, однак ми не можемо не передбачати з глибоким сумом заколоту, який загрожує мирові та церковній єдності, та пов'язаних з ним терпіння православного народу, бо за відкритими завзятими діями автокефалістів відчуваються таємні замаху досвідченіших і лютіших ворогів Православ'я, які давно вправляються сіяти політичну і церковну розруху на Півдні Росії. Український розкол і в своєму зародку, і в своєму головному моменті розвитку виявляється, з усієї видимості, в безпосередньому зв'язку з тими політичними переживаннями України, які останнього часу ставили її в найближчий зв'язок з Уніяською Галичиною та відкривали в Україну приплив українізуючих і уніятських діячів із Галичини.

Покладаємо надії, що наші скорботи й побоювання підтримає співчуттям Велика Константинопільська Церква, в якій Російська Церква завжди шанувала і шанує свою древню, духом, Матір та провідницю до досконалости церковного благоустрою. Завжди втішаючись розрадою і співчуттям скорботі Великої Церкви-Матері, Російська Церква нині, сама терплячи, з ласки Божої, багато скорбот, природньо звертає свій погляд туди, звідкіль, силою духовного зв'язку, сподівається мати молитовну допомогу та втіху.

Возносячи безупинні молитви Господеві Богу, щоб напутив тих з українського народу, хто помиляється, і щоб повернулися вони в лоно Православної Церкви, широко просимо Архипастирів

і пастирів Великої Константинопільської Церкви зміцнити наше моління Вашими Святими молитвами до Єдиного нашого Пастиреначальника про мир і об'єднання синів Святої Церкви.

Маючи труднощі, в обставинах теперішнього нашого положення, мати зносини з іншими Патріярхами Східними, покірливо просимо поінформувати про церковні настрої на Україні Блаженніших Патріярхів Олександрійського Фотія, Антіохійського Григорія й Єрусалимського Даміяна та нехай промовлять вони разом з Вами слово осуду новому розкольніцькому рухові на Україні й блюзнірській ієрархії її.

З нашого боку, завжди возносячи моління до Господа Бога про добробут Великої Константинопільської Церкви і про спасіння майбутнього її, думкою цілуємо Ваше Високопресвященство братнім поцілунком і перебуваємо

Вашого Високопреосвященства,
найвозлюбленішого во Христі Брата і
Співслужителя відданий богомолець і
послушник Тіхон,
Патріярх Московський і Всієї Росії.

Березня 12/25 дня 1922 р., Москва, ч. 340."

Багато фактів вказує на те, що догми і дух християнства, яке попроварило в Києві й цілій старій Україні до могутнього піднесення національної культури та тіснішого зв'язку з Європою, аж до Франції включно в добі Ярослава Мудрого, лишились для москвинів цілком чужими і незрозумілими. В античному світі воно, фактично, скасувало невольництво, поставивши на один рівень перед Богом пана та його невольників. Ту ж саму, в деякій мірі, ролю відіграло християнство при його поширенні й у цілій Європі, з Україною включно, — обмежуючи, часом жорстоку всевладність світських урядів і беручи під церковну опіку вірних та полегшуючи їхню долю.

На Московщині сталось якраз навпаки: християнство збільшило тут старий дух невольництва і наслідком цього зробилось однією з головних його основ. Церква тут поневолила "вірних" і разом з ними скапітулювала перед деспотичною владою держави, без ніяких умов і застережень. Незвичайно низький культурний стан москвинів і відповідно низький щабель розвитку їхньої духовности, а зокрема здібности уяви, спричинились до того, що рештки попереднього фетишизму і шаманізму викривили цілком найістотніші елементи християнської віри. Містичні елементи віри було заступлено наскрізь змисловими забобонами, рай і пекло дістали наскрізь матеріялістичний характер.

МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ

(Його роля у відродженні Української Церкви)

*"Більшої любови немає над ту, як
хто життя своє покладе за друзів
своїх"*

(Іоан 15, 13).

I

Василь Липківський народився 20 березня (н. ст.) 1864 р. в селі Попудні Липовецького повіту на Київщині, в родині священника Костянтина Липківського, дід якого походив із Галичини, з-над річки Золотої Липи. Від 1873 р. до 1879 р. Василь Костянтинович учився в Уманській бурсі, з 1879-1884 р. — в Київській Духовній Семінарії, з 1884-1889 р. — в Київській Духовній Академії, яку скінчив з ступенем "Кандидата Богословії".

Року 1890 Василя Липківського призначали на законовчителя Черкаської прогімназії (на Київщині), а 1891 р., 20 жовтня його висвятили на священника. 1892 року він був призначений на настоятеля Липовецького собору й інспектора церковних шкіл Липовецького повіту, на цих посадах він прослужив 11 літ. 1903 року його призначили Директором Київської церковно-вчительської школи і надали йому сан протоєрея. У цій школі він підібрав собі відповідних педагогів, переважно свідомих українців, таких як Кирило Стеценко (молодий тоді композитор), що викладав співи, Олекса Коваленко (літератор, автор книг поезій "Золотий засів", "Спів солов'я" та ін.), Валентин отроковський, Юрій Щириця й інші.

Під подихом революційних подій 1905 року свідоміше духовенство в Україні, домагалось запровадження рідної мови

в богослуженні й проповідях та відновлення старовинних обрядів у житті Церкви. Протоєрей Василь Липківський належав у тому рухові до передовіших. Його було обрано головою З'їзду духовенства Київщини, що, як пише він у своїй автобіографії, мало метою "визволення Церкви від затвердлених казенних форм російщини". Цей З'їзд ухвалив про українську мову в Церкві й у церковних школах, про участь мирян у церковних з'їздах і навіть про відновлення тих прав Церкви на Україні, які мала вона до 1686 року. Але незабаром, наприкінці 1905 р., персонал викладачів тієї школи російська влада розігнала за "українофільство", а декого, як В. Отроковського та Г. Шерстюка, заарештувала. К. Стеценка вислала на Донщину, а О. Коваленко втік за кордон, його обвинувачували в тому, що він написав поезію "Прометей", символ поневоленої України, а Стеценка — в тому, що скомпонував музику до цієї поезії. Протоєрея Василя Липківського усунули з посади директора школи і понизили в службі, призначивши настоятелем невеликої парафії на Солом'янці, передмісті Києва. Тут він пробув до революції 1917 р.

II

У квітні й травні 1917 року, по губерніяльних містах України відбуваються Єпархіяльні Церковні З'їзди з чисельною участю мирян. Київський Єпархіяльний З'їзд відбувся під головуванням прот. Василя Липківського. Головним питанням на цьому З'їзді було скликання Всеукраїнського Церковного Собору, що мав би здійснити автокефалію і українізацію Церкви в Україні, для чого й обрав З'їзд підготовчу Передсоборну Комісію. Також було затверджено тимчасові проекти єпархіяльного та парафіяльного статутів, вироблені прот. В. Липківським.

Про український церковно-визвольний рух довідався, звичайно, російський центр. І вже в червні 1917 р. Голова Московського Синоду митрополит Платон писав у Київ архієпископу Олексієві Дородніцину¹³¹: "В Українском Церковном Соборе не усматривается надобности, потому что в сентябре сего года будет созван Всероссийский Церковный Собор в Москве."

131. Тодішній Голова ВПЦРади, свідомий українець. Помер 28 квітня 1920 р.

В той час, у травні й червні 1917 р., прот. В. Липківський створив у Києві "Братство Воскресіння", в якому й зосередилась активна праця діячів відродження рідної Церкви. Скромна квартира настоятеля Св. Покровської парафії на Солом'янці стала свого роду центром "борців за святу ідею", як казали тоді люди в Києві. Тут "Братство Воскресіння" об'єдналося з Передсоборною Комісією та з Церковним Комітетом, обраним на Українському Військовому З'їзді.

У вересні того ж року в Москві відбувся Всеросійський Церковний Собор, який обрав патріарха Тихона. Цей Собор проводився під гаслом збереження, через особу патріарха, єдиної неділимої Росії. Це зміцнило становище єпископів-росіян в Україні, яких було тоді в українських єпархіях більше тридцяти, також озброїло проти українського руху всіх священників неукраїнців, що сиділи здебільшого настоятелями парафій в українських містах та на єпархіяльно-урядових посадах. Тож зрозуміло, що діяльність подвижників відродження Української Церкви, а зокрема діяльність прот. Василя Липківського, стали тяжчими. Під його керівництвом Передсоборна Комісія працювала над підготовленням скликання Всеукраїнського Церковного Собору, а "Братство Воскресіння", об'єднане з Церковним Комітетом від війська, на початку листопада перетворилось у Всеукраїнську Церковну Раду, як тимчасовий керівний орган українського церковного руху (до скликання Собору).

Тодішній Київський митрополит Володимир поставився до Всеукраїнської Православної Церковної Ради вороже, а прот. В. Липківського назвав "бунтовщиком". Але ВПЦРада вислала від себе делегацію до Московського патріарха Тихона, і він змушений був дати своє благословення на скликання Всеукраїнського Церковного Собору¹³². Для порозуміння з ВПЦРадою, а втім і з протоєреєм В. Липківським, про якого багато писали з України в Москву єпископи-росіяни, патріарх Тихон вирядив до Києва своїх представників: митрополита Платона, архієпископа Волинського Євлогія і єпископа Чернігівського Пахомія. Прибувши в Церковну Раду, ці єпископи після довгих суперечок підписали таку спільну ухвалу: "Всеукраїнська Церковна Рада на чолі з єпископами українських єпархій є єдиний правний орган для скликання

132. Брошура "На ідеологічному фронті", Київ, 1932 р., ст. 47.

Всеукраїнського Церковного Собору”. Це полегшило працю ВПЦРади і прот. В. Липківського.

Собор зібрався 7 січня 1918 р., — всього приблизно 400 делегатів: єпископи, з кожного повіту один священик і двоє мирян, Всеукраїнська Церковна Рада і Передсоборна Комісія в повному їх складі (60 душ) та сто представників від війська. Єпископи і незначна частина священиків тримались консервативно, натомість більшість членів Собору йшла назустріч українським законним вимогам. Саме як Собор розпочав свої діяння, з-за Дніпра заgrimіли гармати, на Київ ішло російсько-більшевицьке військо. Собор роз’їхався. Всі матеріяли, підготовлені для Собору і навіть списки його членів з огляду на большевицьку жорстокість довелося знищити. Ті дні пам’ятні для України трагедією під Крутами і тисячами невинних жертв у Києві, серед яких загинув і Київський митрополит Володимир (25 січня).

За гетьмана Павла Скоропадського розвиток українського церковного відродження загальмувала реакція. В травні (1918 р.) було скликано “елекційний” собор, фактично Церковний З’їзд Київщини, який незначною більшістю голосів (160 проти 130) обрав на митрополита Київського ворога України, росіянина архієпископа Антонія Храповицького. Але прот. В. Липківський і члени ВПЦРади, що жили в Києві, в міру можливості працювали далі.

Наприкінці 1918 р. прийшла, хоча ненадовго українська демократична влада. Голова її уряду Володимир Чехівський 1 січня 1919 р. видає державний закон про автокефалію Української Церкви. Утворюється II Всеукраїнська Православна Церковна Рада, в якій прот. В. Липківського вибирають на заступника Голови¹³³. Він організовує парафії в Києві, перекладає Служби Божі на українську мову, а в липні того ж року приймає обов’язки настоятеля Софійського собору. Під настоятельством прот. В. Липківського 9 (22) травня в Миколаївському соборі на Печерському, збудованому гетьманом Іваном Мазепою, відбулася перша українська Служба Божа (співав хор під керівництвом композитора Миколи Леонтовича, що написав і музику до тієї Літургії).

При наступному вступі українського війська в Київ, 31

133. Грузинська Православна Церква в той час також проголосила себе автокефальною, але, на щастя для неї, вона мала своїх єпископів.

серпня 1919 р., яке у війні з російсько-більшевицькими військами вигнало їх із Києва, прот. В. Липківський урочисто вітав той прихід оборонців України. Це відбулося на Софійській площі, біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, в численному здвигві народу і в блисківі церковних хоругв та жовто-блакитних прапорів. Пам'ятна з тих днів відозва ВПЦРади, у якій говорилось: "Коли Ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні твоєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі, як плакав колись Ізраїль на ріках Вавилонських."¹³⁴ Цю відозву написав Липківський.

У ті дні спала на Україну ще одна московська напасть, денікінці. Разом з ними прибув до Києва і митрополит Антоній Храповицький. Він зразу ж почав репресії проти прот. В. Липківського й інших українських священиків, заборонив їх у Богослужбі, відбирав у них церкви й оголосив, що віддає їх під церковний суд. Цих заборон та погроз ніхто із "заборонених" не послухався, а тим часом денікінці під натиском більшовиків відійшли з України, а з ними й Храповицький. Але сваволя єпископів-росіян не припинилась. Київський єпископ Назарій Блінов у своїй ворожості до українців не знав меж, він поводився з українським духовенством брутально і вимагав у патріарха Тихона суворої кари Липківському та його сподвижникам. Цим стало ясным, що єпископи, жонглюючи канонами, хочуть задушити Українську Церкву. Тоді президія ВПЦРади за ініціативою Липківського скликала 5 травня 1920 року пленум членів Ради, який одногolosно ухвалив автокефалію Української Православної Церкви, що була проголошена урядом УНР, але не здійснена.

З проголошенням незалежності Української Церкви від російського єпископату, перед нею постало питання про кандидатів на єпископів — прот. Павла Погорілка і прот. Степана Орлика. Тож прот. В. Липківський їздив з ними в Полтаву, до архієпископа Парфенія Левицького, відомого українця-патріота, стараннями якого видано друком у 1906-1907 рр. Євангелію українською мовою (переклад П. Морачевського). Він погодився прийняти УАПЦеркву під свою архипастирську опіку і висвятити обох кандидатів на єпископів, якщо ВПЦРада знайде для цього другого архиєрея.

134. В. Потієнко: "Відновлення Ієрархії УПАЦеркви", рукопис, ст. 23.

Шукаючи того другого, посилали делегацію до Катеринославського єпископа Агапіта Вишневського, також українця (їх було тоді в Україні тільки два, а єпископів-росіян — 35), але він, боячись патріярха, завагався. Пізніше й архієпископ Парфеній, під страхом гострих патріярших загроз, зовсім відмовився від УАПЦеркви. Зверталися до єпископа Антоніна Грановського, що жив у Москві на покої, це був свідомий українець, уроженець Полтавщини. Він спершу погодився очолити Українську Церкву, та коли вже мав їхати до Києва — відмовився, зважаючи на свою старість і немоці. Зверталися й до інших ієрархів, виряджали обох згаданих кандидатів на єпископів до Грузинського Католикоса¹³⁵, але вони доїхали тільки до Харкова, а далі шлях був закритий, бо на Кавказі ще точилася громадянська війна. Отже Українська Церква залишилась без єпископів.

А вимоги життя Церкви зростали. Парафії дедалі частіше просили у ВПЦ Ради автокефальних священників та богослужбових книг українською мовою. Прот. Василь Липківський невтомно працював, робив усе можливе для задоволення тих вимог. Він щодня нагально працював над перекладами текстів Богослужб і керував працею Передсоборної Комісії, обраної З'їздом представників українських парафій Київщини в травні 1921 року.

III

В день Покрови Пресвятої Богородиці 14/1 жовтня 1921 р. зібрався в Києві, в Софійському соборі, Перший Всеукраїнський Собор Української Автокефальної Православної Церкви. Зібрались 472 делегати з усіх частин України, найбільше з Київщини й Поділля, де вже було чимало українських парафій. В числі делегатів — 64 священики та 18 дияконів, а всі інші — переважно селяни, кооператори, вчителі. Були делегати з вищої української інтелігенції, подвижники рідної культури — науковці, письменники, діячі мистецтва й ін. Це були: академік А. Кримський, професори — С. Єфремов, В. Чехівський, В. Данилевич, Д. Щербаківський, П. Стебницький та інші; письменники — Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, Г. Косинка, Л. Дніпрова-Чайка, М. Філянський; композитори —

135. Там же, ст. 27.

К. Стеценко, М. Ступницький, І. Давидовський, П. Козицький, Я. Яциневич, П. Демущий, С. Гайдай та інші видатні культурні діячі України. Це були ті, що носили в своїх серцях святу ідею — Православну Христову Церкву українського народу, вільну, цілком незалежну від Москви, ті, що пізніше майже всі загинули від рук большевицьких опричників.

Єпископи на Собор не прибули, хоч їх усіх запрошували. Митрополит Михаїл Єрмаков, тодішній екзарх московського патріярха в Україні, відповів, що не тільки сам не прибуде, а й тих єпископів, які підуть на Собор, відлучить від Церкви. З огляду на відсутність єпископів у складі Собору, постало питання, чи він є правно-канонічним Собором Церкви. З авторитетним в'ясненням цього питання виступив протоєрей Василь Липківський.

Після обговорення цієї доповіді Собор визнав себе канонічним і правоможним голосом усієї Української Церкви, з вірою, що серед нього присутній Сам Христос, що на Соборі діє благодать Святого Духа. Цим вирішенням першого питання Собор надав канонічної ваги вирішенню головного — про утворення ієрархії, що хвилювало всіх, особливо духовенство, бо надії на те, що єпископи Російської Церкви в Україні погодяться висвятити єпископів для УАПЦ, не було. Шукати ж для цього інших православних єпископів не було де; ВПЦРада півтора року побивалась про це, та через несприятливі обставини всі її заходи не дали наслідків.

Але роз'їхатись Соборові без єпископів, це значило — кинути рідну Церкву на загибель. Вирішили звернутися ще раз до митрополита Єрмакова і послали від Собору делегацію до нього. Він прийшов на Собор, але сказав, що він, як екзарх, призначений в Україну патріярхом Тихоном, цього "з'їзду" за Собор не визнає і пропонує всім роз'їхатись по домах. Його просили бути добрим і мудрим архипастирем, висвятити для Української Церкви двох єпископів, обранців Собору. Ясно було, що право висвятити єпископів російська церковна влада використовує для того, щоб задушити українське церковне відродження.

Після цього в питанні про утворення єпископату виступив з доповіддю проф. В. Чехівський. Він доповів, що в апостольські часи не було висвятити єпископів, що ап. Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами (Діяння 13, 3), що ап. Тимофій висвячений був на єпископа

покладанням рук пресвітерів (I Тим. 4, 14) і що в Олександрійській та Антіохійській Церквах ще довго єпископів висвячували пресвітери. Обговоривши цю доповідь, Собор ухвалив здійснити утворення єпископату соборною висвятою з покладанням рук пресвітерів. Це було 20 жовтня. Другого дня відбулися вибори первоієрарха; одногосно обрано Собором на Митрополита Київського і всієї України протоєрея Василя Липківського¹³⁶. Жовтня 22 ввечорі відбувся чин наречення обранця, а 23 жовтня, в неділю, — соборна висвята його на Митрополита.

"Собор, поставивши способом соборнонародної висвяти Митрополита Василя Липківського, застосувавши, зважаючи на надзвичайні умови, практику хіротонії єпископів у перші віки християнства, надав цьому актові того сакраментального значення, яке йому належить, значення, що його позбавився цей акт впродовж історії Церкви. Собор вклав глибокий зміст в акт хіротонії. Коли вірити, що благодать Духа Святого перебуває і діє в Церкві, то вся Церква має право брати участь у тих діях, де потрібна вся сила і повнота діяння Святого Духа. Акт хіротонії за своїм змістом є повноцінний тоді, коли в ньому наявні три елементи: віра хіротонісаного в те, що благодать Святого Духа справді сходить на нього під час хіротонії; віра того, хто покладає руки свої на хіротонісаного, що він справді передає благодать Святого Духа, одержану ним свого часу; і, нарешті, віра всієї Церкви, що благодать Духа Святого, яка живе і діє в Церкві, сходить на хіротонісаного. Для того і закликають диякони при всякій хіротонії: "Звели, чесна Христова громадо!", "Звели, освячений Соборе!", "Звели, Владико!". Отже віра у цих трьох чинників при хіротонії є основою благодатності хіротонії. В соборній хіротонії протоєрея Василя Липківського ця віра була у високій мірі глибока, непохитна."¹³⁷

В своєму першому архипастирському слові Митрополит Василь говорив, що велика була колись сім'я православного народу українського, об'єднана Церквою, та князі світу цього роз'єднали її. Він закликав до єднання у відродженій рідній Православній Церкві, закликав до віри, надії і любови, бо ж то основи християнського життя народу. Після тієї великої

136. Місячник "Дзвін" ч. 7, 1962 р., Аргентина.

137. Газета "Голос Полтавщини" ч. 10, 1942 р., Полтава.

Літургії був урочистий Молебень з процесією навколо Софійського собору. Все просторе Софійське подвір'я було повне народу. Лунали дзвони, звіщаючи Україні, що вона має вже свого духовного проводиря.

Всенародній обранець Митрополит вже через два тижні після Собору вирушає в подорож по Україні з благовістям про Українську Автокефальну Православну Церкву. Майже щоденні урочисті Богослуження по селах і містах, що перетворювали будні на свята, полум'яні проповіді Митрополита справляли на людність надзвичайне враження. Скрізь, де бував Митрополит Василь, поставало велике релігійне зрушення, слово Христової істини рідною мовою западало в серця і будило. Осередки Української Церкви засновувалися навіть там, де купчилися (у містах) вороги України, російське духовенство, старі урядовці та всякі інші обрусителі. Давно були в Україні такі здвиги і таке духовне піднесення як у ті дні. Не раз назустріч Митрополитові виходили за кілька верст у хресних процесіях тисячі селян, і не раз у полі вони слухали його благовістя. Часто в селах, де були ще слов'янські священники, народ сам відразу громадою складав переговори про утворення українських парафій і запрошував до себе Митрополита. Релігійне піднесення виявлялося і в містах.

Тільки на короткий час вертався Митрополит до Києва, щоб потім скоро знов подорожувати по селах і містах України. Ці його подорожі припинялись лише советською владою, та як тільки знімалась заборона виїзду — він знову їхав благовістити, хоч сподівався нових заборон. Від села до села, на звичайному селянському возі їздив Митрополит і сіяв своїми надхненними промовами Христову правду і правду українську, національну. В тяжких умовах, завжди небезпечних для ближчого майбутнього, таке безпосереднє єднання першоєрарха з народом було найкращим і єдиним способом організації Церкви. Без своєї преси, без свободи діяння, без найменших можливостей провадити церковно-наукову працю, без матеріальних засобів і... під постійною загрозою ворожої сили, Митрополит відбудовував рідну Церкву. З непохитною вірою в Бога і в духовні сили свого народу, з подиву гідною незламністю духа і з жертвною відданістю ідеї, він ішов до своєї священної мети.

За перші три роки діяльності Митрополита Василя Липківського число парафій УАПЦеркви зросло до двох з поло-

виною тисяч, а єпископів — до тридцяти. Священство поповнялося кандидатами з народної інтелігенції, серед них були люди і недуховної освіти, для таких за ініціативою Митрополита було уряджено Богословські курси при ВПЦРаді, які існували три роки, поки советська влада не закрила їх. В тяжких обставинах видавались всі Соужби Божі українською мовою. Сам Митрополит переклав: Літургію св. Івана Золотоустого (перше видання розійшлося ще в 1920 р.), Всеношну службу, Часословець, Молитовник, Октоїх Требник та ін. Крім того він написав нові служби: "Молебень про єднання Церков", "Службу на Другу Покрову" (відродження УАПЦеркви), Акафист Нерушимій Стіні, "Службу визволення" і "Свято Хресне". Також встановив Митрополит кілька урочистих молитовних споминів: 10 березня пам'яті Тараса Шевченка, 3 вересня — гетьмана Івана Мазепи й ін. Ці відправи відбувались, поки можна було, при великих здвигах народу. Так у Переяславі кілька разів урочисто згадувано мученика Мліївського титаря Данила Кушніра, якого замучили й спалили уніяти (року 1768), а голову його поставили на палі, але православні українці перенесли ту голову в Переяслав і поховали в Вознесенському соборі.

Невтомний Митрополит усяко дбав про відродження в рідній Церкві всього, що втратила вона за час довгої неволі після 1686 року. Відтворено всі старовинні українські церковні традиції та обряди. Відновлено красу православних київських співів, зокрема Києво-Печерських виспівів. Рідна мова в Церкві стала священною, вона цілком запанувала у всіх Богослужбах, у проповідях, в церковному урядуванні. Відновлювався свій глибоко-християнський світогляд у народі, своє розуміння православної, розуміння її духа, а не букви. Устрій Церкви побудовано на засадах соборності, як це було впродовж віків до часу поневолення. Все церковне життя йшло власним історичним шляхом і прийняло свій національний характер, так як і всі Православні автокефальні Церкви за своїм характером є національні. Митрополит Василь Липківський добре знав, що Церква може здійснювати ідеал християнізації життя народу тільки на ґрунті національному; знав, що Церква Христова, єднаючи віруючих в християнську громаду, єднає і виховує їх національно. І це він вважав за головне своє завдання, тому в його діяльності ідея служіння Богові тісно поєднувалась з ідеєю служіння українському народові.

IV

Велике значення в діяльності Митрополита Василя мало його благовістя. Це був проповідник незвичайної сили, якого почула Україна може вперше після ієрархів Могилянської доби. Головний зміст його проповідей — любов до Бога і свого народу, як конечний обов'язок кожного українця. Його проповіді скільки полум'яні і глибокі змістом, стільки й зрозумілі для кожного, від інтелігента до селянина. І цілком слушно говорить про це один із сучасних журналістів: "Софійський собор не вмщав людей в той день, коли служив Митрополит; усі йшли послухати, що буде проповідувати український Золотоуст. Під час його промов тисячі очей неначе приковувались до нього. Всі, від видатних науковців починаючи й чорноробочими кінчаючи, знаходили в його проповідях духовну поживу й відпочинок від турбот буденних. Слухали його проповідей і советські "вельможі"... Слухали й агенти ГПУ, уважно слухали." А ось свідоцтво про згадане вже завітання Митрополита до Переяслава в січні 1922 року. "Минуло двадцять років відтоді, а в пам'яті живе той високоурочистий день Переяслава, церковна відправа і проповідь незабутнього Митрополита Липківського, — свідчить очевидець. — І досі бринять у серці слова з проповіді Митрополита на тій службі: "Наша Українська Православна Церква, дорогі браття, недавно тільки відродилась. Та вже піднялась проти неї ворожа сила, сила лютіша ніж та, що віддавна все намагалася знищити нас, українців, духовно, як окрему націю. Об'єднуйтесь, браття, в нашій рідній Церкві, об'єднуйтесь Христовою любов'ю, в цьому буде наша сила."¹³⁸

Довго терпіти Липківського, як і цілу Українську Церкву, советський режим не міг. Почався терор. У грудні 1925 р. Митрополита заарештували і тримали при ГПУ в Харкові два тижні. Причиною було ніби те, що ВПЦРада листувалася з С. Шелухиним та з Є. Бачинським, які жили за кордоном (советська влада вважала їх за "агентів западно-європейських імперіалістів"). Через півроку, 10 липня 1926 р., заарештували Митрополита вдруге і тримали у в'язниці (в Харкові) довше місяця. Тоді ж ГПУ розігнало ВПЦРаду, всі її справи й навіть

138. Книга проповідей Митрополита Василя Липківського, Торонто, Канада, 1969 року.

двері канцелярії запечатало, а її Голову протодіякона В. Потієнка ще перед тим, у червні, також заарештувало.

У своїй автобіографії Митрополит Василь писав: "Більшу частину свого митрополичого служіння я провів у подорожах по парафіях, і хоч майже половину часу був під забороною виїзду з Києва, все ж відвідав не менш як 500 парафій (а деякі й по кілька раз) із благовістям про Українську Церкву. Але моя праця не всім подобалась, і року 1927 Всеукраїнський Церковний Собор змушений був зняти з мене, тягар митрополичого служіння й обрати іншого Митрополита." В цих словах відкривається та жахлива дійсність, що змусила Церковний Собор переступити через авторитет Митрополита Василя.

Жовтень 1927 р. Відбувається в Києві в храмі Св. Софії II Церковний Собор. ГПУ викликає Голову Собору проф. В. Чехівського і наказує, що коли Собор не звільнить Митрополита Василя, він буде розігнаний, а Чехівський і Митрополит підуть на заслання. На доказ категоричності цієї вимоги ГПУ прислало на Собор своїх "представників".

— Чи вважаєте Ви можливим керувати Церквою в таких умовах? — запитує один з них Митрополита.

— Христос будував Церкву не лише тоді, коли вільно благовістив, а й тоді, коли на хресті страждав. Отже я вважаю моє керівництво Церквою можливим при всяких умовах, якщо на те буде воля Христова, себто воля Церкви, — відповів Митрополит.

Але ГПУ рішуче повторило свою вимогу, пригрозивши розгоном Собору і засланнями, як було сказано В. Чехівському.

Важко було Соборові переступити через авторитет великого Архипастиря. Могильна тиша... Напружені погляди на Митрополита. Чекають його слова... "Чого злякалися, — почав він, — чи не знали раніше, куди й задля чого йдете? По нашій вірі Бог послав нам радість духовного відродження, але за нетвердість нашої віри Він посилає нам випробування. Хто могутніший за Бога, кого, крім Нього, маємо боятися? Не бійтесь, хто служить Богові і своєму народові. Не бійтесь, хто щиро хоче спасти свою душу. Не бійтесь, бо коли наша справа правдива й угодна Богові, нас ніхто не переможе. Не звертайте на побічні шляхи, не наважуйтеся на облудні манівці, тільки відкритий і простий шлях є найкоротша дорога до Бога. На Нього наша надія, Йому слава, честь і поклоніння."

На пропозицію В. Чехівського Собор ухвалив: "Зняти з Митрополита Василя Липківського тягар митрополичого служіння..."

На другий день Митрополит ще доповідав Соборові про свою шестирічну працю, про ті ідеали, до яких він прямував, про своє благовістя і, подякувавши Богові за все минуле, вийшов із Св. Софії зі сльозами на очах, супроводжуваний тихими сльозами народу. Це був останній його митрополичий виступ.

Ім'я Митрополита Василя Липківського поминати в церквах ГПУ заборонило. Ті священники, що насмілювалися згадувати його на Богослуженнях, в час ліквідації духовенства, стали першими жертвами.

Дальші свої дні Митрополит Василь жив у Києві і писав свою велику Історію Української Православної Церкви (7-а її частина вийшла 1961 р. друком у Канаді)¹³⁹. Жив він тоді в тяжких нужденних умовах, особливо в 1933 році, коли йому й двом його сестрам загрозувала голодова смерть, загрозувала, бо й добрі люди, що підтримували цю родину, також були приречені.

В березні 1938 р., коли Українська Церква була вже розгромлена, Митрополита Василя, заарештували востаннє і вже не випустили. В тюрмі чи десь на засланні скінчилось життя Архипастиря-подвижника, "апостола національно-релігійного відродження українського народу", як справедливо каже в своїй "Українській Малій Енциклопедії" проф. Є. Онацький.

139. Крім того Митрополит Василь написав коротку історію "Православна Христова Церква українського народу", "Історичну Записку про минуле життя Української Церкви", дослід "Різдвяна драма св. Димитрія Ростовського" і низку статей у місячнику "Церква й Життя", якого вийшло всього 7 чисел (потім заборонила советська влада).

КНИГА ВІЧНОЇ ПРАВДИ

(Про книгу Проповідей Митрополита Василя Липківського)

*"Як істина Христова в мені, — так
цієї похвали ніхто в мене не відніме"
(II Коринт. 11, 10)*

Коли б мене хтось запитав, яка найкраща, найцінніша глибиною свого змісту своєю правдою, книга серед усіх богословських українських книг, що вийшли в Україні й поза її межами за останні двісті років, я без вагання назвав би книгу Проповідей Митрополита Василя Липківського. Це книга воістину Слово Христове до Українського Народу, як написано в її підзаголовку самим автором. Це книга проповідей високонадхненних, писаних кров'ю великого серця, вистражданих і безстрашних. Кажемо безстрашних, бо ж благовістивши вони, ці проповіді, архипастирем-мучеником під владою большевицького нехристиянського режиму. Це книга "благовістя непохитної віри і любови до Бога й до свого народу", як сказав 1926 р. академік Агафангел Кримський¹⁴⁰, що не раз слухав у Софійському соборі в Києві проповіді Митрополита Василя.

Тож не можемо не висловити вдячності Українському Православному Братству ім. Митрополита Василя Липківського за благочесний труд щодо видання друком книги Проповідей свого вічнопам'ятного Патрона, за труд, який має епохальне значення в українській православній сучасності. Рівнож не можна обминути щирим словом подяки протоєрея Петра Маєвського, що старанно, з незвичайними труднощами, зібрав ці проповіді і зберіг їх, чим уможливив їх вихід у світ.

Обсяг ідей, тем і глибоких мислей, вкладених у ці про-

140. Зі слів М. Левченка, наукового секретаря академіка А. Кримського.

повіді, скільки величний, як самий образ, як духовна краса цього незрівняного проповідника, стільки й широкий. Зосередимо нашу увагу на головніших особливостях книги, які своїм духом характерні для всіх 197 проповідей, що вміщені в цій книзі.

Як уже сказано вище, віра, любов до Бога й до ближнього, а в цім найперше — до свого народу, що Ісус Христос заповів (Іоан 14, 1; Марк 11, 23; Матф. 22, 37-39; Марк 12, 30-31; Матф. 10, 5-6 та ін.), це основа благовістя Митрополита Василя. Навколо цих трьох законів концентрувався широкий і ясний світ його християнських ідей, а передусім ідеї правди і добра, так властиві йому, Липківському, в слові і в ділі. Це той світ ідей, який заповнив його душу, коли він був ще студентом Київської Духовної Академії. Це світ правди про існування Бога і про безсмертя душі людини, світ, що став підставою його високої моралі.

Одною з особливостей проповідей Митрополита Василя, це їхня нестандартність, він не дотримувався норм, у яких часто форма переважає над змістом. Християнська наука перетворювалася в його глибокій релігійній свідомості у власне живе переконання, ставала висловом його розуму й серця. Предмет його проповідування — виключно правда Слова Божого, але це не обмежує йому широкого кола фактів і явищ стопечального українського життя, сьогочасної дійсності, яких торкається він у своїй проповіді, освітлюючи їх з погляду божественної правди.

В історії українського духовного красномовства не легко знайти промовця, що благовістям Христової істини, глибиною ісповідання віри та християнської любови і патріотизмом дорівнював би Липківському. Обрання тем, релігійна чистота й щирість і образність та краса форми його проповідей утворили б нову епоху в нашій православній гомілетичі, якби не тяжка неволя України і цілковитий розгром (на рідній землі) її Церкви. Тому зрозуміло, що на ці проповіді збирались тисячі людей, особливо на селах, де Митрополит Василь проповідував часто під відкритим небом. Його проповіді, виголошені надхненно й полум'яно, та ще й рідною мовою, чого народ не чув більше як двісті років, завжди глибоко діяли на слухачів. Без найменшого перебільшення можна сказати, що під впливом цих проповідей не одна, а багато тисяч українських людей, духовно прозріли й вийшли на ясний шлях релігійної і національної свідомості.

І це зрозуміло. До часу відродження Української Автокефальної Православної Церкви народ чув церковні проповіді, складені за всіма правилами гомілетики, але змістом офіційні, здебільшого позбавлені сили Духа, відірвані від життя, говорені чужою мовою. Такі проповіді не справляли на людей ніякого враження, не зворушували серцець, не поглиблювали релігійної свідомости, не пробуджували думки. І кожен, хто раз-другий чув проповідь Митрополита Василя Липківського, міг сказати словами людей, що слухали благовістя Христа: "Ніхто ще не говорив так, як цей чоловік" (Іоан 7, 46). А говорив він з незвичайним запалом, з духовним горінням, благовістив ясну як сонце, науку Христову, навчав, що релігія — це основа моралі, бож не мораль творила релігію, а релігія творила мораль, і що віра й любов до Бога є найвищий ступінь моральности людини, найвища чеснота. В його проповідях ми читаємо, що християнська релігія, як ніяка інша, підняла людину надзвичайно високо, звеличила її гідність і відкрила їй широкі перспективи духовно-культурного розвитку і добра.

Теми проповідей Липківського не односторонні, вони багаті доречниками прикладами та аналогіями, але кожна має провідну ідею; форма проста і щира, ніякої штучної риторики, ніяких "високомудрих" слів, аргументація ясна і переконлива. Як благовіститель правди Святого Писання, він невичерпний, на один і той же текст із Євангелії він проповідує по кілька разів, подаючи щоразу нові думки. Христова Євангелія була для нього незмірним джерелом істин, яких не можна знайти ніде в інших книгах. Цілком слушно один із цінителів і знавців церковного проповідництва назвав книгу Проповідей Липківського "монументальною скарбницею слова"¹⁴¹.

Подаємо коротко, як ілюстрації, уривки з проповідей, головним чином про віру та про духовне єство людини. Ось слова у проповіді "Віра і розум" (2-га неділя посту). "Є дві властивості в людині, що підвищують її над іншими земними творіннями, це віра і розум. Це ніби двоє очей в душі людини, що дають їй повноту справжнього людського життя. Вони наповнюють душу всіма тими уявленнями, що ними живе чоловік, вони дають зміст, досвід і мету життю людському...

141. Журнал "Церква й Життя" ч. 81, листопад-грудень 1970 р., Чикаго, США.

Ой, коли б ці найголовніші властивості душі людської — віра і розум — мали таку спільність між собою, як двоє очей в тілі, яке б тоді було справді щасливе, повне, дійсно райське життя людства!" Далі Митрополит Василь каже в цій проповіді, що гріх роз'єднав двоє очей душі людини, і між ними постала боротьба, розум напосівся, щоб закрити око віри, зробити людство однооким циклопом. Але ж око віри людині необхідне. "Без нього, — каже Митрополит, — не можливе й саме духовне життя... Коли людство буде дивитись на світ і власне життя лише оком розуму, воно залишиться однооким циклопом і життя його буде однобоке... Розум — це око душі, що бачить лише те, що подає йому око тілесне, розум бачить і досліджує лише землю... Ця однобокість власне і є та все-світня криза, яку ми зараз переживаємо... Віра надзвичайно змістовно доповнює те, чого не в силі дати розум. Коли розум з'єднує людину з землею, то віра з'єднує людину з небом, з Богом і надає їй надлюдської сили і могутности, незалежності від зовнішніх умов. От через що Христос сказав: 'Хто вірує в Мене, той творитиме діла, які Я творю і більші від них творитиме' (Іоан 14, 12)." Й далі в цій же проповіді читаємо: "Віра орлом ширяє над горами життя, словом рухає ними, а розум кротом риється в цих горах, заступом та іншими приладами їх розкидає... Палка віра, а не холодний розум запалює чоловіка й цілий народ, дає йому орлині крила, підносить на таку височінь, на яку не підняли б його міруквання розуму. Віра з'єднана з Богом єднає й народ між собою найвищим єднанням, єднанням життя й вічності." Наостанку ця проповідь навчає, за словами Христа — "Світло тілу є око..." (Матф. 6, 22-23), тобто віра в Бога, що коли це око неясне, то в усьому тілі темрява, й каже: "Отже ця темрява... насунула й на життя наших часів, коли око віри затьмарилось..."

У проповіді "Люди, що сиділи в темряві, побачили Світло велике" (Неділя по Водохрещі) Митрополит Василь каже: "Христова наука теплою любови єднає всіх людей у братерство в Христі, перетворює життя народів, робить з людей дійсного чоловіка, осяяного світлом єднання з Богом. Яка людська наука може творити такі великі, такі всесвітні, все-народні чудеса духовного життя? Ось тепер тільки ще намагаються викинути цю науку з життя, і то вже яка темрява, яка тінь смертна насуває на нас, хоч нас манять каганцями науки чоловічеської!..."

В проповіді "Злочинні хазяї в Божому виноградникові" (на текст Євангелії Матф. 21, 33-42) читаємо сумну аналогію на українську дійсність нашого часу. "Яка це звичайна річ на світі, коли гурток людей при будь-яких сприятливих умовах захоплює собі ті, чи інші права, які йому зовсім не належать, і потім не зупиняється перед найбільш темними злочинами, щоб ці права за собою затримати і над тим, що їм не належить, запанувати."

В проповіді "Стан людства в часи Народження Христа Спасителя" знов аналогія, скорботна, як плач пророка Єремії. "Почались для нас далеко більш страшні і загибельні заколоти та пошесті духовні, коли Господа, найвищого нашого Оборонця, намагаються відняти від нас і насунути на наше життя темряву безвірства. Це дійсно найстрашніша і найтяжча пошесть, яка перш ніж прийде на нас тілесна смерть, вже приводить нас до загибелі духовної, до того безпорадного стану, коли люди робляться духовно сліпими, кудись ідуть, а куди й самі не знають, один одного продають, а за що — не розуміють; кожний для другого копає могилу, а не знає, що й для нього може його приятель викопав. Темна ніч... Де ж промінь світла? Де шукати захисту? Звідки чекати оборонця?.."

VI

МИТРОПОЛИТ ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ СЕРЕД НАРОДУ

Митрополит Василь з невтомною енергією завжди об'їздив Єпархії (коли це було не заборонено советською владою) і благовістив Христову правду, скріпляв дух поневоленого народу. Митрополит, великий християнин і патріот, віддав себе всього на жертвоне служіння Церкві рідній, на боротьбу за збереження душі української нації. Панував бо над нею російсько-большевицький режим, який топче і нищить усі її християнські і національні ідеали віру в Бога, мораль, культуру, любов до свободи і незалежності, нищить усі її духовні надбання і пам'ятки її історії. Це бачив щодня і щогодини архипастор-народолюбець, і його негасимий дух наказував йому: іди, борись! І він боровся. Проти запеклого ворога, озброєного всіма засобами насильства і терору, проти грубого атеїстичного наступу на релігію і Церкву України стояло слово безстрашного Митрополита, слово, ота "єдина зброя", як

сказала поетеса Леся Українка, стояв полум'яний проповідник Божої й української національної правди — Василь Липківський.

Історія Української Церкви від кінця XVII століття, коли її поневолила Московщина, небагато знає імен архипастирів, які мали б такий авторитет в народі, як Митрополит Василь Липківський. Огнем своїх проповідей, своєю глибокою вірою в Бога і патріотизмом, щирістю і вмінням заглянути в кожную душу й знайти в ній духовну іскру, він полонив людей. Він навчав паству, що найвищою заповіддю для кожного повинна бути любов до Бога й до свого народу, навчав духовної мужности, поваги до людини та почуттів жалости до покривджених і знедолених. Православна Христова Церква українського народу, Церква незалежна від чужої зверхности, себто автокефальна, була метою його життя, його радістю і щастям на землі. Для неї він жив, за неї самовіддано боровся, "йдучи сміливо і без страху проти води, проти ворожих сил", як казав його сподвижник В. Чехівський.

Тому всі свідоміші селяни і патріотична українська інтелігенція, всі, чий сітогляд і життєдіяльність визначалися двома святими словами — Бог і Україна, бачили в Липківському великого мужа, безмежно віруючого в Христа Сина Божого, непохитного виконавця Його заповітів, бачили нового свого пророка, на якого можна цілком покластися і за ним іти. Народ знайшов у своєму рідному первоієрархові того, кого довго чекав, бо від часу поневолення Української Церкви Росією він бачив архиєреїв здебільшого сановників, урядовців, що панували над нею (Церквою) й були їй чужі національно і духовно. Подвиг Митрополита Василя, його діла, яскраво показали, що паства йде не за сановниками, а за подвижниками.

Місто Переяслав, колись блискучий культурний центр, а тепер бідний забутий городок на Полтавщині. Сюди 1 січня 1922 р. приїхав Митрополит. Храмом тутешньої української парафії була тоді невелика церква старовинного архиєрейського дому. Біля неї зустріли Митрополита понад три тисячі людей і його проповідь слухали надворі, бо на Всеношній службі в церкві не могли всі вміститися. По сусідству тут стояв величний Вознесенський собор, збудований гетьманом І. Мазепою¹⁴². Ним користувалися монахи, і хоч їх було мало,

142. Року 1935 совєтська влада зруйнувала його, як і інші церкви міста.

вони, всупереч домаганням парафії, не уступалися звідти. Влада ж, що розпоряджалася церковними будівлями, за правилом "роз'єднуй і пануй", підтримувала такий стан. Ранком 2 січня коло церкви зібралося з міста й околиць зо п'ять тисяч народу; всі хотіли чути Літургію рідною мовою і проповідь Митрополита. Коли монахи відчинили собор, туди ринулась уся маса людей, інші перевели туди Митрополита і все духовенство і врочиста українська відправа Літургії відбулася в просторому Вознесенському соборі. То був день великої радості і духовного піднесення для старого Переяслава. Надхненна й палка і, як завжди, глибока змістом проповідь Митрополита і краса служби неказанно зворушили всіх вірних. Того ж дня переяславці зібрали понад 3,000 підписів парафіян та обрали делегацію до м. Харкова. Вознесенський собор залишився в користуванні парафії, а ченці (останки Вознесенського чоловічого монастиря) перейшли в малу церкву. При від'їзді Митрополита з Переяслава його проводжав тисячний здвиг народу далеко за місто.

Містечко Великі Сорочинці на Полтавщині, славне колись іменами Данила Апостола та Василя Капніста, автора відомої "Оди на рабство", а пізніше славне іменами М. Гоголя й В. Самійленка, що тут народилися, та піснями кобзаря М. Кравченка і Вчительською семінарією. Це містечко в досовітський час мало 18,000 населення і шість церков, з них одна XVII і дві XVIII століття. Під час відродження Української Церкви воно вславилося своєю релігійною і національною свідомістю, тут 1921 року вже було три українських парафії (потім утворилась ще одна). Сюди на весні 1924 р. приїхав Митрополит Василь Липківський.

Ясний соняшний день. На ярмарковій площі, до якої йде шлях від залізничної станції Гоголівіве, зібралась кількатисячна маса народу з Сорочинців та з сусідніх сіл і хуторів. Усі линуть очима на шлях, у сторону Гоголівого, чекають... "Ось на кам'янку викотився, — каже очевидець, — селянський віз. На сіні, застеленому килимом, сидить Митрополит. Коли віз наблизився до громади, всі за якимсь глибоким внутрішнім покликом скинули шапки і впали на коліна. Митрополитові руки піднялись для благословення. Це була незабутня хвилина душевного піднесення, якого неможливо вкласти в слова людської мови. Люди плакали, шептали молитви, вбирали очима живий образ свого архипастира. Всіх сповняло почуття

радості і надії. Немов рідний пророк, що десь забарився на гранях історії, повернувся до свого народу. Віз, оточений вірними, котився між стінами живої вулиці до церкви. Урочисто дзвонили дзвони. А з вікон райвиконкому хижі очі влади стежили, як український народ зустрічає свого Найпочеснішого Отця.”¹⁴³

Була субота. В храмі Преображення Господнього, збудованому в 1726-1729 рр. гетьманом Данилом Апостолом, Митрополит з духовенством Великих Сорочинців і сусідніх парафій служив Всеношну. Велика церква не вміщала людей, багато їх стояли надворі біля трьох відчинених дверей. Урочиста відправа і надзвичайна, як своєю силою й змістом, так і високим надхненням, проповідь Митрополита справила на всіх вірних глибоке враження. Давно, ще від часів гетьманщини, коли Українська Церква була незалежною від Москви, Сорочинці не знали таких годин духовної відроди і піднесення, як і такої велелевної краси православія, звеличеного українським церковним відродженням, керованим широкими подвижниками.

Після Всеношної люди розходились в надії, що другого дня, в неділю, вони знову почують у Преображенській церкві проповідь із уст Митрополита Василя, але не так сталося... Районна советська влада, агенти ГПУ, "наказали Митрополитові, під загрозою арешту, — каже далі той же очевидець, — негайно залишити Великі Сорочинці". В неділю ранком він змушений був виїхати, на Літургії люди його вже не бачили.

Через кілька днів на всіх чотирьох священиків сорочинських парафій влада наклала важкі податки. Також наклала податки на церковного старосту Преображенської парафії та на кількох парафіян, як на "куркулів". Далі час від часу влада чинила парафіям всякі утиски. Вони мужньо видержували всі напасті, посилали до Харкова делегатів, які, покликаючись на советський закон про "свободу віри і Церкви", клопоталися перед урядом УРСР про захист прав парафій. Ті заходи були, звичайно, марними, утиски не припинялись. Але парафії терпеливо тримались до кінця. Пізніше, коли почався суцільний розгром Української Церкви, тих чотирьох священиків і вісім найдіяльніших парафіян заарештовано, один із них (священик) помер у тюрмі в м. Лубнях, а трьох (парафіян)

143. Місячник "Православний Українець" ч. 3, 1952 р., Чикаго, стор. 12.

розстріляли; чотири церкви, з них три історичні пам'ятки, зруйнували¹⁴⁴. Так відплатив советський режим Великим Сорочинцям за їх православну і національну свідомість.

Місто Вінниця, на Поділлі, відоме в українській історії з XIV століття. Яюсь на початку серпня 1924 р. однієї суботи вже зранку тут розійшлась вістка, що в пообідній порі приїжджає сюди Митрополит Василь Липківський. Підвечір, ще майже за годину до Всеношної, на подвір'ї Казанської церкви, єпископської катедри Вінницької єпархії, в якій перед цим більше двох років служив архієпископ Іван Теодорович (пізніший первоієрарх Української Православної Церкви в США) зібралось багато людей, як вінничан, так і з околиць. Дедалі їх приходило більше і скоро стало повне все подвір'я. Старші віком заздалегідь заходять у церкву, міркуючи, що їм пізніше не пощастить протовпитися туди. "Нам треба вийти на паперть, — каже мені мій колеґа, — бо коли всі ринуться до церкви, то тяжко буде протиснутись." Піднімаємось по сходах і стаємо поруч із іншими на паперті.

Десь за чверть до сьомої години біля подвір'я зупиняється візник і за хвилину в супроводі двох священників у браму входить Митрополит. Його зустрічає з хлібом і сіллю і з словом привітання церковний староста. Ми не встигли зоглядітись, як жива хвиля народу втиснула нас у середину церкви. Здвиг, якого, мабуть, давно бачило церковне життя Вінниці, величезне приміщення храму-базиліки¹⁴⁵ переповнене людьми. Диякони одягають архипастиря в мантию, настоятель прочулено вітає його. З високим духовно-трепетним настроєм усіх поєднується врочистий спів хору "Достойно є...". Митрополит іде на підвищення, що посеред храму, й благословляє народ. Його незвичайно живі орлині очі і весь його образ світяться духовною красою і мужністю.

В храмі, після кількох хвилин руху, запанувала повна тиша. Увага всіх зосередилась на постаті Митрополита. "Дорогі браття і сестри, радію за вас в Господеві!" — починає він словами св. апостола Павла свою відповідь на щирі привітання. Далі він говорить про становище Української Автокефальної Православної Церкви, про те, що в тяжких умовах, у

144. Місячник "Православний Українець" ч. 3, 1952 р., ст. 13-14.

145. Колишній кляштор єзуїтів, їх осередок для цілого Поділля, збудований на початку XVII ст.

боротьбі вона відроджувалась, а тепер ще в тяжчих умовах вона буде своє життя. Говорить про долю українського народу взагалі, про його тернистий шлях і закликає бути непохитними в православній вірі, в національній єдності та в любові до правди і свободи. Голос його то підвищується, то тихшає, очі горять огнем надхнення. "Український народе, визволься, бо Христос визволив тебе, як каже апостол, а вороги поневолили!" — майже викрикує він з глибини душі, і нас обох, як, мабуть, і всіх присутніх, проймає трепет.

— От безстрашний проповідник, — шепче мій колеґа.

— Пророк, — відповідаю йому.

Звертаючись до молоді, якої було в храмі багато, Митрополит, пам'ятаю, казав: "Ви, юні друзі мої, майбутнє України, зберігайте в серцях своїх добрі науки батьків та учителів ваших. Пам'ятайте слова нашого великого педагога Костянтина Ушинського, що найбільший скарб на землі — людина з чистим серцем. Майте в серцях своїх любов до Бога і до своєї вітчизни України, а серце сповнене такою любов'ю, пам'ятайте, ніколи не старіє. Ви ще не вповні дозрілі, стережіться злих спокус, яких у цей лукавий час є дуже багато. Уберегтися від тих спокус можна тільки християнськими чеснотами, а ці чесноти дає Христова православна віра і Церква. Христос Бог і Україна нехай будуть вашим найвищим ідеалом, метою вашого життя."

На Всеношній службі Митрополит проповідував на тему Євангелії, про Воскресіння Христове. В цій проповіді він сказав, що найбільшим живим свідоцтвом про те, що Христос воскрес, є Його Церква. Без Воскресіння вона не існувала б, говорив він, не було б християнства, не було б релігії великої любови, релігії прощення гріхів і спасіння.

Другого дня, в неділю, на Літургії Казанська церква знову була переповнена віруючими, і знову з такою ж увагою вони слухали його проповідь. Говорив він про те як Ісус Христос послав апостолів на небезпеку, на хвилі моря (Єв. Мтф. XIV, 22-34), на боротьбу, щоб загартувати їх, підготувати до хвиль безмежного моря житейського, яке мали вони перетворити, відновити. Наводячи аналогію з сучасности, він казав, що хвилі моря житейського шаліють тепер і намагаються залити християнську Україну; говорив, що становище УАПЦ тим тяжче, що вона не має своєї преси і змушена оборонятися тільки словом з амвону.

В підвечірній порі, коли Митрополит від'їздив з міста, вся Вінницька Округова Церковна Рада і чимало вірних проводжали його понад два кілометра (архипастиря віз помалу візник, а люди йшли обабіч). В міських центрах у таких випадках советська влада в ті роки ще не чинила перешкод церковним громадам, вона дотримувалась, ніби, свого закону про "свободу віри і Церкви". Інакше було в сільських парафіях, де той закон для "влади на місцях" наче й не існував.

Усюди, в містах і селах, куди приїздив Митрополит Василь Липківський, люди зустрічали його з великим ентузіазмом.

АРЕШТ МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО

Над Україною панує душогубна влада

Багато священиків, що 1930-1931 років, гнані страхом терору, виїхали з сіл до міст і, законспірувавшись, працювали де могли ради існування, зрідка виконували потаємно церковні треби. Їх "викривали" (на фабриках та в установах) як "ворогів народу", а потім арештовували.

Довший час комуністична влада не насмілювалася знищити Митрополита Липківського, що жив при сестрі в Києві. Протягом його митрополичого служіння не раз його арештовували, але скоро випускали, з огляду на великий авторитет, яким він користувався в Україні й поза її межами. Та коли советські володарі відчували себе сильними, над Митрополитом завис Дамоклів меч. Він тоді щохвилини міг сказати словами псалма: "Життя моє весь час у небезпеці" (Псал. 118, 109). В березні 1938 року Митрополита Липківського заарештували востаннє. Після того його ніхто ніде не бачив. Не знаємо навіть, де й коли скінчилося страдницьке життя цього самовідданого борця і мученика за свободу віри і Церкви України, за її вільне й незалежне буття.

То був час "єжовщини", час, коли тільки на Соловках та в Сибірі, не кажучи про інші місця каторжної праці в СРСР, українського духовенства було вдвічі більше, аніж зосталося його в Україні. "До середини 1937 року на Соловках зібрано майже весь цвіт української інтелігенції", — каже один із колишніх в'язнів того концтабору¹⁴⁶. В глухих нетрях лісового обширу Мурманськ-Архангельськ-Вологда-Котлас було зібра-

146. С. Підгайний "Українська інтелігенція на Соловках", ст. 29.

но близько 6,000,000 засланців, переважно селян (розкуркулених) з України. В самій Вологді їх було 250,000. Люди гинули щодня тисячами.

1937-1938 років Україну обернуто в царство страху, в царство тіні смертної. Кожну іскру гніву народнього ворог нещадно гасив кров'ю. За найменший вияв ненависти до проклятого режиму, до насильного советського шабльону життя, за всяку вільну думку, людям загрожувала тюрма, заслання, смерть. Все живе терором заганялося під стандарт советизації, нікого він не обминав. Терористичний апарат шалів з потрібною силою, щоб зламати дух вільнолюбної української нації, щоб перетворити її в безбожний "советський народ", на безсловесне стадо рабів нетямущих своєї людської гідности, свого минулого, своєї національної історії. Цю антихристиянську роботу супроводжав повсякденний шум про щасливе життя "під сонцем Сталінської конституції", про "заботу партії о живих людях", про советську законність і т. ін. Тоді як народ для советського режиму, це лише об'єкт пропагандивних маніпуляцій, а поняття законности — пусті слова.

Одночасно з розгромом Церкви посилювалися й інші способи духовного вбивства народу. Скрізь у містах і селах по всіх крамницях, при цілковитій недостатці товарів споживання, повно було горілки¹⁴⁷... Душителі християнської моралі заповзялися розкласти українську душу, викорінювати з неї все, що дала їм Православна Христова Церква, не гребували жадними способами, щоб висушити в людях совість і християнську любов та затруїти їх комуністичною ідеологією.

Звершилось. Українську Православну Церкву люто розгромлено. В крові й руїні потоплено цю духовну твердиню українського народу; твердиню, що в найтяжчий час його історії, в страшній советській неволі охороняла його християнське ество від заглади і світила йому шлях в національне майбутнє. Не стало Церкви, яка своєю православною красою, своїм духовним теплом дивувала чужинців. "В м. Одесі побував я також в українському православному храмі (на той

147. Торговельні пляни советської споживчої торгівлі на селах у той час на 75% виконувалися тільки за рахунок горілки (автор цих рядків мав нагоду особисто переконатися в цьому). В офіційних "сводках" це називалося "торговлей товарами ширпотреба", а в пресі багато писалося про "трезвость в СССР".

час, 1932 року, ще існувала Українська Автокефальна Церква). На Літургії було повно народу. Якась незвичайна ніжність і теплота створювалась від служби українською мовою. А які співи! Особливо зворушило мене виконання запричасного співу: співали духовний кант про страшний суд, повний священного трепету, що тривожно кличе, будить недбалу душу від сну.” — Так писав росіянин проф. В. Ф. Марцін-ковський. Також похваляв красу українських Богослужб єпископ Російської Церкви Олексій Беліков, що під їхнім впливом сам почав служити живою російською мовою.

1938 року від Української Церкви зосталась тільки віра, цей ясний промінь Христа-Сонця правди, печаль по мучениках і надія. Їх заховав народ у своїх серцях до прийдешніх днів сподіваного визволення.

ТРИ ЛИСТИ МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО В АМЕРИКУ ДО ПРОТОЄРЕЯ ПЕТРА МАЄВСЬКОГО

Копії

Київ 3.IV.1933 р.

Вельмишановний отче Петре!

Листа Вашого з 22.II. я одержав 30.III. і Ви не повірите, як я зрадів йому, довідавшись із нього, що Церква наша в Америці жиє й шириться, й що Ви живі, здорові й працюєте в рідній нашій справі в далекій Канаді. Дай Вам, Боже, довго, вільно й спокійно працювати в умовах щирого братерства.

Щодо мене, то я можу лише сказати, що дякуючи Богові, покищо живий і здоровий, хоч роки вже добре дають себе почувати. Від 7/20 минулого березня мені пішов уже 70-й рік.

Після того, як в жовтні 1927 року з мене "знято тягар митрополичого служіння", я до 1929 року залишався жити в попередньому помешканні (Короленка), а з жовтня 1929 року мусів перебратися до сестри на Солом'янку (Мстиславська 6/14), де й далі перебуваю. З часу свого оселення на Солом'янці, я живу справжнім анахоретом, мало коли й на вулицю показуюсь. Ні з ким із сучасних церковних діячів я жадних стосунків не маю, ні з ким з них не зустрічався, ніхто до мене не заходить і я ні до кого. Свій час я розважаю згідно з псалмом "згадую дні давні та про літа вічні думаю і навчаюся". Але й тут відчувається тяжкий духовний голод, який ще гірше пригнічує ніж матеріяльний; книг ніде дістати, якоїсь праці теж, переглядаю старі переклади, своє занотовую, що можу, дещо з церковної історії пригадую, — от так і тягнеться день за днем, рік за роком.

Щодо мого матеріяльного становища, то воно дуже тяжке — і не лише через загальні тяжкі умови, а й тому, що, як Вам

відомо, перед нами "служителями культу" тут закрито всі державні засоби постачання, і ми змушені постачатися від перекупників за ціну в 10, а то і в сто раз більшу. Від Церковної Ради, хоч 2-й Всеукраїнський Церковний Собор і призначив мені пенсію по 50 карб. на місяць, я ні копійки не одержав і не одержую, і навіть те, що персонально мені від парафій надсилалось, до мене ніколи не надходило. отже, хоч маленька допомога від Вас для мене була б величезною Божою ласкою.

Тут усі тільки й говорять і міркують про харчування; це й моя найперша турбота. Про такі речі, як молоко, масло, м'ясо, цукор, нема вже чого й думати, а хоч би мати півфунта хліба на добу, хоч один пуд борошна на місяць на якого коржа або галушку, з півпуда круп на кашу чи куліш, та з 1 фунт якогось жиру (що все становить на гроші приблизно 5 доларів у місяць), то я був би цілком задоволений, і принаймні турбота про "хліб щоденний" трохи втратила б свою гостроту...

Але я вже дуже розбалакався, призначив навіть розмір бажаної мені щомісячної допомоги, та ще, як то кажуть, як мед то й ложкою. Та Ви не звертайте уваги на мою старечу балаканину. Я такий радий, що є з ким побалакати. Запевне всяку від Вас допомогу, в якій би мірі і в який би спосіб вона не прийшла, я прийму з вірною приємністю і вдячністю. Одного лише я боюсь — коли б ця допомога не лягла тягарем на Вас і братерство. Я вже й так нажився на світі, пора вже звільнити його від себе, тим більше, що на ньому тепер чомусь і так багато тягарів нависло.

А Вам і братерству я щиро бажаю ще довго жити й працювати і на свою і на загальну користь та втіху і перш за все один одного тягарі носити.

Гроші і посилки (як це буде можливе) прошу надсилати на ім'я сестри (їй зручніше одержувати) на таку адресу: Київ, Солом'янка, Мстиславівська вул. ч. 46, кв. 14. Марії Костянтинівні Липківській.

Закликаю Боже благословення на Вас і всіх працівників Церкви нашої в Америці і на весь її побожний нарід.

З щирою братерською любов'ю і вдячністю за пам'ять

Митрополит Василь Липківський

Київ, 5.VI.1933 р.

Вельмишановний отче Петре!

Листа Вашого я одержав несподівано скоро — саме на свято Вшестя, і це дало мені втіху тим більш радісно відсвяткувати цей день радості апостольської й братерства християнського, що так потрібне в часи пригод.

Вашу допомогу — 10 доларів — перевели в банку на золоту валюту, що по сучасному курсу доляра вираховано в 16 карб. і 92 коп. На ці гроші видали мені листа на "торгсін", і по цьому листові я можу одержувати всі, які є там, продукти. "Торгсін" на ньому лише відзначає на скільки взято. Я вже взяв з "торгсіну" півпуда гороху, пів гречаних круп, 1 кіло рижу, 1 кіло масла, 1 пуд пшеничного борошна, обійшов іще деякі найневідкладніші свої потреби, та ще залишилося мені майже на місяць на щоденний хліб, і таким чином Ваша допомога на місяць мене цілком заспокоїла, та ще деякі старі дірки залатала. З радістю і вдячністю приймаю Вашу обіцянку надсилати мені щомісяця допомогу хоч в 5 доларів; це справді було б для мене велика підтримка і полегшення життя. Тільки прошу Вас, не вважайте це за свій обов'язок і рахуйтеся не з моїми потребами, а лише зі своєю можливістю, бо і в Вас гроші запевне не легко здобуваються. Коли навіть Ваша допомога обмежиться тим, що Ви вже мені надіслали, то й за неї я Вам безмежно вдячний.

Тепер щодо життя нашої Церкви на Україні. Знов же кажу, що після примусового звільнення мене від церковної праці, я багато дечого не знаю і не зміркую в її сучасному стані, бо жадних стосунків з нинішніми керівниками Церкви не маю і ніяких звісток від них не одержую. Подам лише дещо з того, що знаю. 29 жовтня 1929 р. впокоївся всесесний архієпископ Нестор Шараївський і похований коло Святої Софії. Помер також "уповноважений Діяльної церкви" Кость Янушівський. В січні 1930 р. скликано "екстрений Собор", який "зліквідував" УАПЦ, а заснував свою просто "Українську Православну Церкву", яка по суті є та ж сама "Діяльна". В складі цієї нової Церкви я вже, здається, не рахуюсь, принаймні до її духівництва не належу, і ні на які зібрання (коли вони ще бувають) мене не запрошують.

Влітку 1930 року митрополита Миколу Борецького заслано до Ярославля в концлагер, де він і зараз перебуває. Ще раніше заслані протоєрей Л. Карпов і М. Хомичевський до Владивостоку, протоєрей Ю. Красицький і Д. Ходзицький та

архидиякони Є. Пивоварчук — на північ, і в Софії зараз нікого з давніх не залишилося. В грудні того ж 1930 року скликано другий "екстрений Собор", і на ньому за митрополита обрано харківського архієпископа Івана Павловського, який іменується вже "Харківським і всієї України". Київ уже перестав бути предковічним осередком Української Церкви. Всеукраїнська Церковна Рада теж переведена до Харкова і складається, здається, лише з митрополита — голови і двох священників — скарбника й діловода. В кожній Єпархії (всіх Єпархій зараз, здається, 7 — Єпархіяльна Рада теж з єпископа і двох священників. [В Києві з архієпископа Малюшкевича — голови (зараз ув'язнений), протоєрея Ботвиненка — діловода й скарбника і священника Храпка (протоєрей, — Д. Б.)]. Всіх парафій на Україні залишилось, кажуть, не більше 200. В Києві залишилося ще 7 парафій (існують покищо й Солом'янська й Труханівська)... Працюють зараз лише 7 єпископів. Як бачите, стан Української Церкви на Україні дуже тяжкий, окрім того, що ніякі ні часописи, ні книги не видаються, і ніякого церковного життя не чути. До речі, в мене залишилось кілька примірників Псалтиря, Мінеї і Часословця, я дуже радий був послати їх Вам хоч як маленьку вдячність за допомогу, і пішов на пошту, щоб розвідати, але мені там сказали, що жадних книг релігійного змісту пошта для пересилки не приймає...

Коли будете бачитись з архієпископом Іваном (мова про архієпископа Івана Теодоровича, — Д. Б.), вітайте його від мене і передайте мою йому пораду, щоб він по можливості все робив за порадою принаймні з найближчими своїми співробітниками; нехай сама Церква буде активним чинником свого життя, а не об'єктом лише зверхнього керівництва, бо лише активність Церкви-громади є справжнє й гідне життя Церкви.

Будьте здорові й щасливі, і нехай Господь Бог усіх вас охороняє й покриває! Не маючи духовного зв'язку з сучасною Церквою на Україні, я тим більше відчуваю і втішаюсь духовним сполученням з рідною вільною Церквою в Америці і призиваю на неї щире благословення Боже на дальше її вільне рідне життя і розвиток на користь нашого народу і далеких країні.

Митрополит Василь Липківський

Київ, 3.VII.1933 р.

Вельмишановний отче Петре!

Тількищо одержав Вашого листа і зараз Вам відповідаю. Перші 10 доларів я одержав 25 травня, а 23 червня одержав і другі 10 доларів. Таким чином ще принаймні місяць мого життя цілком заспокоєний: матиму галушки й кашу. Дуже Вам вдячний і за цю другу допомогу, і ще більше вдячний, що Ви обіцяєте й надалі допомагати. Цілком певний, що Ви цю велику підтримку мені робите щиро і тому також щиро її й приймаю, а для Вас прошу від Бога всякої ласки, бо тільки цим і можу віддячити.

Цікаво, чи одержали Ви мого листа з 7.VI (мова йде, мабуть, про лист з 5.VI, можливо друкарська помилка, — Д. Б.)? В ньому я дещо сповіщав Вам про сучасний стан Церкви на Україні і прохав Вас подати мені докладніші відомості про стан нашої Церкви в Канаді і Штатах. Мені цікаво, де панотець Савчук, редактор "Православного Вісника", де панотець Кудрик, здається, Ваш попередник, цікаво знати про фундаторів нашої Церкви в Америці п.о. Каськова, Гундяка, Корсунівського, Хомицького і т.і. Мене особливо вразили Ваші натяки відносно архієпископа Івана. Прошу Вас порозумітися з братерством і вплинути на нього як на першого в братерстві, що по слову Христа повинен бути всім слугою. Вітайте його від мене, і нехай Господь ласкою Своєю, а не карою навчає нашу Церкву на краще.

Ви просили надіслати Вам богослужбових книг. З приводу цього я ходив на центральну пошту, але там сказали, що жадних книжок чи пакунків релігійного змісту пошта до пересилки не приймає. Отже хоч би я з охотою вислав би Вам і богослужбові книги і свої промови й промови Інокентія й інше, але, на жаль, не маю змоги. Відносно фотографії Собору 1927 року, то і я її не бачив, мабуть Шафранівський її просто знищив.

Бажаю Вам і дружині Вашій і всьому щирому братерству здоров'я, спасіння і всякого добра.

Митрополит Василь Липківський

Випис з листа Митрополита Липківського, з 5.VI. до священика П. Маєвського: "Чи виходить ще часопис, здається, "Православний Вісник"? В цьому "Вісникові" було років три тому вміщено Послання архієп. Івана, в якому сповіщалося, ніби мене заслано на далеку північ. З цього приводу мене

викликали до ГПУ і запропонували написати спростування. Я мусів написати кілька слів спростування в редакцію "Вісника", які залишив у ГПУ."

ПАМ'ЯТІ МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО

Вклоняюся твоїй великій тіні,
Подвижнику, для нас вона свята!
Служив ти правді Господа Христа
І многострадній матері Україні.
Служив їм вірно, серце і уста
Сповняв лиш ними в щиросерднім чині,
В тім подвигу, що ти його почав,
Що Церкву рідну з небуття підняв.

У цім служінні, як апостол, сміло
Благовістив ти, закликав, будив,
Усіх відважних за собою вів
На боротьбу за благочесне діло.
Й цвіло воно за тих буремних днів,
В серцях твоїх сподвижників горіло.
Та враг, що волю нашу розстріляв,
Те діло кров'ю страдників залляв...

Багато їх замучено за віру.
Той незчислений їх мартиролог
Не скласти нам, те знає тільки Бог.
На Соловках і каторгах Сибіру, —
Колпашево, Якутії острог,
І Колима, і береги Таймиру,
Й Усть-Порт, Норильск, Дудинка й Аксуать —
І скрізь в тих нетрях кості їх лежать...

І ти загинув за любов до Бога
Й свого народу в чорнім царстві тім,
Не знаєм навіть де, в краю яким,
Твоя скінчилась страдницька дорога.
Та рідна Церква з іменем твоїм
Живе в серцях, як Духа перемога,
Бо кат, що гвалтом весь на нас наліг,
Тебе убив, але не переміг!

Жовтень 1961

СПРОБА РУЙНАЦІЇ ЦЕРКВИ З СЕРЕДИНИ

Загальновідомо, що в комуністів слова завжди розходяться з ділом. Голосно заявляючи для пропаганди про "невтручання" советської влади у внутрішнє життя Церкви, вони водночас роблять усе, щоб розкласти її з середини. Член центрального "ліквідкому", агент Московського ГПУ Серафімов приїздив час від часу в Україну і пильно придивлявся до її церковного життя. Він, як каже Митрополит Липківський, "мав завдання відшукати слабе місце в Українській Автокефальній Православній Церкві, з якого краще почати її розклад і знайти в ній самій придатні для цього руки". Вже в листопаді 1922 р., після Покрівських зборів ВПЦРади, на яких непрохано був присутній Серафімов, у харківській газеті "Комуніст" з'явилась стаття "Автокефалія тріщить". То значило: треба, щоб Українська Церква тріщала. А знайти слабе місце в Церкві неважко було, бож сама влада поставила її в найтяжчі умови. Дещо пізніше Серафімов та інші, використовували людські слабості, як честолюбність, амбіції тощо, знайшли в Українській Церкві 5-6 чоловіка духовенства й оманними обіцянками заінспірували їх на творення "живої церкви", відповідної, мовляв, духові революційного часу. Такий віроломний спосіб дав комуністам успіх в Росії, де вже на початку 20 років було утворено так звану "Обновленческую Церковь", під зверхність якої руками її ж провідників ГПУ перегнало більше половини духовенства і парафій Російської Православної Церкви, як заарештувало патріярха Тихона. "Обновленська Церква" мала на Україні свою філію, на чолі з митрополитом Піменом Пеговим¹⁴⁸

148. Пімен Пегов, — відомий запеклий ворог Української Церкви і всього українського. Свого часу (1916-1918 рр.) він був єпископом Кам'янець-По-

(1926-1935 рр.) і вчинила Українській Церкві багато шкоди, про що мова буде нижче.

Легковажна українська п'ятірка піддалася лукавству ГПУ. Почалося діло під претекстом організації "братств" (хитро використано стару популярну в Україні назву), які фактично реєстровано, за статутами, як парафії окремої Церкви. Цей новотвір за першим проектом мав називатися "Церква працюючих". Але пізніше ГПУ найшло негідним сполучати назву "працюючих" з ненависною назвою "церква", а зганьбити ім'я Христа — це комуністам до речі, тому придумали нову назву "Діяльна Христова Церква" (ДХЦ). Серафімов, що на довгий час залишився в Україні, все шукав потрібних йому людей, скрізь їздив, розмовляв з окремими священниками, одним давав обіцянки, інших залякував, а всім казав, що УАПЦ вже нема, що вона "розкололась". ДХЦ справді наче почала було широко діяти, стала видавати часопис "Церковне життя", скликала наради, запроектувала навіть собор.

Такі обставини завдали прощальні Українській Церкві багато клопоту, а найперше Митрополитові Липківському. Цей велетень подвигу прийняв на себе всю трудність боротьби з підступами, з усякими потайними заходами ГПУ, щодо руйнації Української Церкви з середини, і він при допомозі своїх сподвижників геніяльно звів ті заходи нанівець. Коли в травні 1924 р. було скликано Микільські збори ВПЦРади, на яких поставлено питання про ДХЦ, він так уміло й глибоко розкрив у своїй доповіді антицерковну природу цієї акції, що увесь кворум зборів, 196 чоловіка, одностайно засудив її. Присутні тут же представники кількох парафій, що вважають себе українськими парафіями й живуть на підставі канонів УАПЦ, в повній згоді й єдності з її керівними органами. Кілька священників з Поділля та Херсонщини заявили, що їх також було заведено в оману, вони підписували статuti братств, що утворювались ніби для морального удосконалення людности, а фактично під тим крилася, як потім виявилось, ДХЦ, тому вони зняли свої підписи. З усього видно було, що ГПУ тими способами наважилося розкласти УАПЦ, гадало, мабуть, що вона квола й її легко затруїти. Але її молодий

дільської єпархії. Тож коли почалась у Кам'янці в 1917-1918 рр. українізація парафій, він зі злости намовив своїх однодумців підпалити катедральний собор.

організм уже був кріпкий і органічно не прийняв затруєння, а з огидою відкинув його¹⁴⁹.

ГПУ лютувало, Серафімов погрожував Митрополитові й ВПЦРаді арештами (він не сподівався такого вислідку своїх заходів). Але Митрополит, як дуб під бурею, був непохитний. Від нього ж зразу після Микільських зборів узяли підписку про невіїзд із Києва. Але на щастя в ті дні Західня Європа заговорила про переслідування релігії в ССРСР, навіть англійський уряд заходами архієпископа Кентерберійського нагадав про це советам, а вони в той час іноді рахувались з думкою Заходу, бо не почували себе сильними. Скоро заборону з Митрополита зняли, ненадовго, звичайно, й він безперестанку їздив на місця, гасив огнища ДХЦ.

Та советська влада відразу не здає своїх позицій. В серпні 1924 року в м. Білій Церкві ДХЦ випустила друком відозву "до всіх вірних УАПЦ". Зміст відозви сам говорив про її справжніх авторів. Там було сказано, що християнство в своїй суті нічим не відрізняється від комунізму, і що комуністична наука веде до тих же цілей, що й Христова Євангелія, тільки, мовляв, іншими шляхами. Також говорилося в тій відозві, що ніде в світі нема такої "свободи сумління і пошани до релігійних переконань громадян", як в ССРСР. Більшого цинізму й фальші не може бути. Суть Христової Євангелії — це шукання Царства Божого, — "Шукайте перш за все Царства Божого і правди його, а все інше додається вам" (Мтф. 6, 33), а комуністична система веде в царство сатани. Христова Євангелія, то наука вічної правди, вчення про високу пошану до людської особи, як до образу й подібності Божої, а комуністична, советська наука, ця нечувана в світі лож, заперечує духовний образ людини. В ССРСР людина тільки матеріал; витягнувши з неї всі сили, її викидають там, як поламану машину. Відозва намагалась переконувати, що ДХЦ "зростає", що вона має 400 парафій, хоч фактично їх усього було не більше 40, та й ті опановано всякими нечесними способами. "Вся діяльність ДХЦ була цілком штучна. За неї все робило і на свої кошти ГПУ¹⁵⁰, в ній самій аж ніякого

149. Митрополит Василь Липківський: "Історія Української Православної Церкви", т. VII, ст. 127-136.

150. Митрополит Василь Липківський: "Історія Української Православної Церкви", том VII, ст. 146.

життя не було”, — каже Митрополит Липківський. На місцях ГПУ майже гвалтовно пробувало ще накидати українським парафіям статут ДХЦ, але народ не хотів і чути про це. Були випадки, що коли священника обіцянками чи погрозами й перетягнуть, то парафія залишається автокефальною і просить свого єпископа про призначення другого настоятеля. Храми ДХЦ під час відправ були порожні, людей тільки дивувало, на які кошти утримується причет. Через півтора року з ДХЦ зосталось усього три парафії, — одна в Києві та дві на Білоцерківщині, а скоро й ті завмерли. Журнала “Церковне життя”, шумливого органу ДХЦ, вийшло всього двоє чисел, з усього шуму залишилась лише сумна слава... Літом 1926 року ДХЦ припинила своє існування.

Але завдала вона Українській Церкві чимало бід. Через ДХЦ три тижні був під арештом Митрополит Липківський, терпів дев'ять місяців тюрми архієпископ Полтавський Юрій Жевченко, також просидів під арештом два місяці один з ближчих сподвижників Митрополита протоєрей Дмитро Ходзицький, постраждали й інші священники та багато мирян, — усе за те, що стояли проти акції розкладу Української Церкви. Ще більше постраждало їх за опір тій акції тоді, коли совєтська влада в завершення свого походу проти релігії й Церкви в Україні почала тотальну ліквідацію її духовенства.

Пішли вони в ту дальню хресну путь,
Звідки живому трудно вже вернуть.

ПОСИЛЕННЯ УТИСКІВ ЦЕРКВИ ПОДАТКАМИ

Зазнавши невдачі з акцією розкладу УАПЦ з середини, українськими ж руками, харківське ГПУ за директивами з Москви вернулося до старого способу руйнування її, — ударами ззовні, тільки більш інтенсивно. Удари скерували насамперед проти центральних крайових парафій, довкола яких зосереджувалося життя церковних округ. На духовенство цих парафій усе частіше накладали величезні "прибуткові податки", як на "нетрудовий елемент", крім загального податку, що його стягали з усіх парафій від першого року окупації України. Гроші на ці податки збирали, звичайно, парафіяни, бож духовенство ніяких прибутків не мало. Воно само жило з пожертв пастви. Тут нелюдяність советської влади найбільше виявилася в тому, що коли бувало парафія заплатить встановлений податок, скажемо 500 крб., то другим разом з неї беруть 1000 крб., а як заплатить і цю суму, то на третій раз встановлюють знов удвічі. І так без кінця. Це доходило не раз до крайніх меж, коли парафії далі вже неспроможні були платити податків. Тоді влада відбирала від них храми. Але як спраглий в жаркій пустелі пожадливо думає про джерело води, так під советським режимом віруючі в Бога думають і тужать про християнську красу життя. Через недовгий час між провідниками тих покривджених парафій з одного боку та "ліквідкоматами" й фінвідділами з другого — починалась боротьба. Парафії добивались повернення їм храмів, бож відома річ, — храм є осередком життя релігії. Без нього, як місця зібрання вірних, існувати й розвиватися релігії дуже тяжко, що советська влада якраз добре розуміє і враховує. І коли місцеві урядники таки стояли на своєму, представники парафій, озброївшись советськими законами про "Свободу віри і Церкви" в СРСР, їхали в Харків, добивались до керівни-

ків уряду, Чубаря та Скрипника, й після довгих ходінь по муках діставали право на храми і якісь пільги на зменшення податків. А чи надовго? — це залежало від лукавої влади, яка одною рукою давала "права", а другою розсилала на місця директиви про нещадну боротьбу з релігією.

Зазнали тих сумних перепетій майже всі осередкові парафії. В Харкові було відібрано Св. Миколаївський собор, і парафії коштувало великих зусиль та клопоту поки їй повернули цей храм. Таку ж тяжку боротьбу за свій храм витримала парафія в м. Слав'янському. Від парафії в Одесі кілька разів відбирали храм і знов повертали. Ця громада потратила на ту боротьбу майже половину свого церковного життя¹⁵¹. Відбирали храми-катедри і, на вперті домагання вірних, знов повертали в Миколаєві в Проскуріві, в Черкасах, у Житомирі, в Чернігові, в Конотопі й по інших осередках. Не знала цього тільки парафія при храмі Святої Софії в Києві, і то можливо через те, що податки, які доходили часто до величезних сум, завжди ця парафія сплачувала, дякуючи таємним доброчинцям, котрі жертвували гроші більшими сумами¹⁵².

Також мали біду через податки й позбавлялись храмів багато рядових парафій. У м. Мерефі біля Харкова храм замикали тричі, в містечках Тиврові й Джурині на Поділлі — по чотири рази, а в селі Вилах-Яругських, там же, — аж п'ять разів. Аналогічних фактів можна привести дуже багато¹⁵³.

Крім цих способів, якими советська влада осягала подвійну ціль — руйнування церковного життя і збагачення свого бюджету, стали частішими провокаційні способи ідейної дискредитації Церкви, й передусім її проводу. Для цього використано "діячів" з так званої "Обновленської Церкви", що її руками ГПУ зруйнувало Російську Православну Церкву. Час від часу в советській пресі почали з'являтися наклепи на Українську Церкву, на її Митрополита Липківського та на

151. Митрополит Василь Липківський: "Історія Української Православної Церкви", т. VII, ст. 110.

152. 1926 року в тісному колі причету Софійської парафії було відомо, що тоді вона двічі спромоглася сплатити великі податки завдяки кількатисячним жертвам двох знаменитих українських акторів, про імена яких нікому не говорилося.

153. З доповіді Голови ВПЦРади, протодіякона В. Потієнка, на її нараді 10 травня 1926 року. "Записки".

інших діячів. Все те виходило з-під пера "живістів", як то народ називав обновленців, інспірованих, звичайно, агентурою ГПУ, мовляв, самі церковники викривають себе. Після кожної появи тих інсинуацій ідеологи войовничого атеїзму зі штабу Губельмана-Ярославського сипали по адресі Української Церкви смертельні погрози. "Нужно добить церковную контрреволюцию. она последней оплот буржуазной реакции... Ми должны ускорить ее гибель, чтобы разрушить последнюю контрреволюционную организацию на территории Советской Республики... Обновление церкви, которое производится сейчас прогрессивно и демократически настроенной частью духовенства и прихожан, — лишь один из первых этапов на пути освобождения трудящихся из-под власти церкви и религиозного дурмана... Оно расчищает нам дальнейший путь. И мы заинтересованы поетому в победе "Живой церкви"... Церковная контрреволюция должна быть добита во что бы то ни стало... Ми не можем отказать себе в удовольствии противопоставить воззрения одной части духовенства воззрениям другой части. Но ми не можем задерживаться на этом и используем разногласия духовенства только для того, чтобы увести массы от всякой религии." Це писала газета "Рабочая Москва" в грудні 1926 року.

У цих заявах усе зрозуміле. Наголоси "нужно добить", "ускорить ее гибель", "должна быть добита" й інше, говорять самі за себе. Комунисти як наміряться когось чи щось убити, то вб'ють. Тут вони слова дотримують. Але й "живістам", як видно, вже був призначений рішенець, бож сказано, що "обновление церкви"... "расчищает нам дальнейший путь", словом, мавр зробив своє діло, мавр може відійти.

Та покищо влада підтримувала їх, давала їм храми, які відбирала від Церкви патріярха Тихона (в Росії) і від Української Церкви. Дозволяла "живістам" мати свої пресові органи і не накладала на них податків. А Українській Церкві пресовий орган заборонила і душила її тяжкими податками. В самому Києві наприкінці 1926 року від Української Церкви було відібрано три храми: Св. Андріївський собор, Іллінську церкву та Володимирську на Либеді, й передано їх "живістам". Тому, мабуть, із вдячності советській владі митрополит Пімен Пегов (голова "Обновленської церкви") на засіданні свого синоду, в січні 1927 року, назвав Українську Церкву "націоналістично-шовіністичною" (Єпископ Миколай Борецький, "Записки пастыря").

МИТРОПОЛИТ МИКОЛАЙ БОРЕЦЬКИЙ

"Більшої любови немає над ту, як хто душу свою покладе за друзів своїх" (Іоан. 15, 13).

В числі борців і мучеників за Українську Автокефальну Православну Церкву, доби 20-30 рр. цього століття, перше після Митрополита Липківського місце займає Миколай Борецький, Митрополит-пастир до самопожертви, як і його попередник. Майбутні дослідники життя і діяльності цього палкого прихильника віри й українця-патріота ширше освілять його образ; ми ж згадуємо про нього скільки це дозволять нам недостатні матеріяли та факти, що живі ще в пам'яті.

Покійний Митрополит Миколай походив з духовного роду Борецьких, що їх прародич, відомий в історії України, Іов Борецький був Митрополитом Київським у 1620-1631 рр., саме тоді, коли Українські Церкви боролися за своє існування, коли польсько-католицький релігійний імперіялізм намагався задушити її.

Народився М. Борецький 19 грудня 1879 р. в м. Сарнах на Київщині (колись — Охримове) в родині священника Миколая Борецького. П'яти років осиротів, залишившись під опікою матері та близької рідні. Вчився в Уманській Духовній школі та в Київській Духовній Семінарії, курс якої скінчив 1901 року. Через два роки, по закінченні педагогічних курсів у м. Харкові, Миколай Миколайович став за викладача Второкласової Вчительської школи в селі Кирилівці Звенигородського повіту на Київщині. В той час він одружився (1903 р.).

Року 1904 Миколая Борецького висвячено на священника. Перед щирим народолюбцем, а таким М. Борецький був з ранньої юности, відкрилось так ждане духовне поле діяль-

ности. Після висвяти о. Миколая призначили на настоятеля парафії в село Коханівку на Поділлі. Пізніше він перебуває на парафіях у с. Малій Жмеринці, в м. Жмеринці та в м. Гайсині, де поза настоятельськими обов'язками працює законоучителем у залізничній школі та в гімназіях. Цей десятирічний період діяльності о. М. Борецького надламав його слабувате з природи здоров'я. Воно погіршало, коли сталося ще й родинне горе, вмерла дружина.

Напочатку 1914 р. о. Миколай за порадою лікарів переїздить на службу до м. Вінниці, щоб бути під наглядом доброго лікаря. Йому, о. Миколаю, дають призначення духівника Вінницького Вчительського Інституту. Але чутливій душі після тяжкого удару певне потрібні були більш відмінні й вільні умови. Тому восени того ж року о. Борецький виїхав на фронт війни і став полковим священиком 259 піхотного полку, а разом з тим благочинним 65-ї дивізії. Тут в надзвичайних обставинах, де над людським буттям повсякчасно витає подих смерті, де люди, зрівняні спільною долею, мимоволі бачать один в одному брата, о. Миколаю стало легше, вільніше, над ним не чатувало око начальства. Воно не мало жадного діла до того, що робить полковий священик та ще й благочинний українофіл і взагалі якийсь не такий, як інше духовенство. Отець М. Борецький скоро здобув загальну пошану і любов вояків, особливо українців. Хто раз мав з ним розмову, того вабило до нього вдруге. Квартира "необичайного благочинного", як його називали, була відкрита для всіх; кожного він приймав з якоюсь особливою ввічливістю, був простий і щирий. Насамоті завжди сидів за книжкою або писав. Вечорами у нього збирались офіцери й освічені рядові, переважно українці, на ширі розмови. Спільність думок, гадання про майбутні результати війни, про долю України. Ці "гадання" стали частішими й животрепетними наприкінці 1916 р., коли на обрії "жандармської імперії", за висловом одного з членів Державної Думи, яка бурхливо засідала тоді в Петрограді, вже збирались хмари революції. Вона не забарилася.

З розвитком пробудженого українського життя, весною 1917 року о. Борецький був уже в Гайсині на Поділлі, де громадянство прийняло його, як свого колишнього пастиря, надзвичайно радо. Він став настоятелем міського собору. То були дні прегарного ранку нової епохи для народів, визволених з московської неволі, як їм тоді здавалось; над

Україною сходило сонце свободи. В квітні місяці на Кам'янець-Подільському Єпархіяльному З'їзді протоєрей М. Борецький, поруч з протоєреями Є. Сіцінським, Г. Сендерком, священниками П. Степанківським, М. Дложевським та іншими гаряче обстоював питання українізації та автокефалії Церкви, що мав би вирішити Всеукраїнський Церковний Собор, якого домагалися всі Єпархіяльні З'їзди, що відбувалися тоді (в квітні-травні 1917 р.) в Україні. Свою парафію в Гайсині він поступово перетворює на українську, запроваджує в благовісті і службах рідну мову, відновлює церковно-національні традиції. Під час Всеукраїнського Церковного Собору в січні 1918 р. (з причин нападу большевиків на Київ він не відбувся), о. прот. Борецький належав, звичайно, до частини духовенства, яка жадала задоволення українських вимог.

Того ж року, за гетьманської влади, Подільський єпископ Пимен (росіянин, пізніше екзарх т. зв. "Обновленської церкви") заборонив його в священослуженні; причина — проповіді і служби українською мовою. Але о. Миколай не припинив свого служіння, парафія одночасно підтримала його і не прийняла другого натсоятеля. В червні 1919 р. заборона повторилася, але також намарне. Непохитний благовістителю Христової істини продовжував свою діяльність, видержуючи благородно ворожі напади. Літом 1921 р., вже під советами, переслідування, в більш гострій формі, спали на о. Миколая втретє. У відповідь на це він оголосив до відома духовенства Гайсинського повіту офіційну декларацію, що він належить до Української Автокефальної Православної Церкви і російському єпископату не підлягає (ВПЦРада ще 5 травня 1920 р. проголосила Українську Церкву автокефальною). За прикладом о. М. Борецького, оскільки він мав серед духовенства великий авторитет, пішло більше як 50 священників; вони разом зі своїми парафіями приєдналися до УАПЦеркви.

На Всеукраїнському Церковному Соборі в жовтні 1921 року о. прот. М. Борецький не був, — хворий тифом. Скоро після того Церковний З'їзд Гайсинщини одногосно обрав його на кандидата в єпископи. В лютому 1922 р. прибули до Гайсина Митрополит Липківський та єпископ Костянтин Малушкевич і в міському соборі висвятили о. Миколая на єпископа Гайсинщини.

Щиро, з апостольською саможертвністю, прийняв він на себе цей подвиг, прийняв терновий вінець, як казав він під

час хіротонії. Незабаром після висвяти советська влада забороняє йому "временно" об'їздити парафії і проповідувати. Большевики боялися могутнього слова єпископа Борецького і тому замикали йому уста. Ці заборони, на два-три місяці, бували часто й дуже гнітили єпископа Миколая, бож єдиним способом для ширення ідеї Української Православної Церкви, для її розвитку, було тоді усне благовістя. В таких умовах проходила діяльність єпископа Миколая. Але сильний духом, хоч слабкий фізично, він стояв на своєму посту непохитно і таким zostався до кінця.

В жовтні 1927 р. на II Всеукраїнському Церковному Соборі, коли советська влада терором домагалася звільнення Митрополита Липківського, архієпископа Борецького обрано на Митрополита. Сумний то вже був час для України. Багато її діячів церковних і культурно-громадських, як також рядової інтелігенції й селян уже поневірялося в тюрмах та на засланні. На самому Соборі, про який іде мова, сиділи цілою когортою для контролю агенти ГПУ, що створювало для волі Церкви тяжку атмосферу. Так справа обрання нового Митрополита через те була ускладнилась, бо обидва кандидати архієпископ Йосиф Оксіюк і Костянтин Малюжкевич відмовились. Допоміг сам Митрополит Василій, подавши Соборові кандидатуру архієпископа Миколая Борецького. "Тяжкий хрест поклали ви на мене", — говорив він тоді, 25.Х., в своєму слові: — "але з безмежної любови до Бога, до вас, до українського народу, я готовий на жертву... Нехай буде воля Всевишнього".

В нечуваних, незнаних в історії Христової Церкви від перших її часів умовах, довелося працювати Миколаю Борецькому. В міру того, як советське насильство над Україною посилювалося, утиски й переслідування її Церкви ставали все жорстокішими. Ворог розумів, що УАПЦ є твердинею духа для свого народу, заборолом проти наступу на його національне ество, і тому заповзявся знищити її. Новий Митрополит позбавлений був можливостей об'їздити епархії, за його діяльністю раз-у-раз стежило ГПУ. Воно створило таку атмосферу страху, що деякі з друзів Митрополита перестали відвідувати його, а покривдженого й ізольованого Митрополита Липківського, що жив біля Софійського Собору, відвідували тільки Вовлодимир Чехівський та Митрополит Борецький. Тільки віра в Бога і в правду свого подвигу надавала йому сил і витривалости в цих умовах. Офірувавши себе цілком

служінню вищій ідеї, він ішов назустріч неминучій хресній долі, передбачав близькі свої страждання і смерть. У проповідях був одвертий, як завжди, говорив від душі, мов підкреслював: службу Богові і народові.

Тим часом влада готувала страшний погром української культури та її подвижників (власне того нашого національного відродження, яке від 1923 року було, ніби, дозволене). Розпочався т. зв. процес СВУ, до якого приточили УАПЦ. Двох із церковних діячів, Чехівських, Володимира і його брата Микола, разом з академіками, професорами, письменниками, кооператорами, вчителями й іншими, всього 45, поставлено на суд, а решту вирішено зліквідувати негласно відразу чи пізніше. Кількох єпископів, багато священників і вірних уже наприкінці 1929 р. заарештовано, як приналежних до СВУ. З самого Києва заслано на далеку північ таких священників: Красицького, Карпова, Ходзицького, Пивоварчука та Хомічевського. А 28 січня 1930 р. ГПУ скликало "надзвичайний церковний собор" з решти єпископів та 40 священників, і подиктувало йому ухвалу, що УАПЦ "самоліквідується" й духовенство залишається надалі "служителями культу".

Скоро після того Митрополита Миколая заарештували. Була чутка, що його тримали деякий час в суворій ізоляції в харківській тюрмі. пізніше, літом 1930 р., перевезли його, разом з групою засуджених по справі СВУ, в м. Ярославль, до політичного ізолятора. Через три роки він загинув. Слабе здоров'я Митрополита не могло довго витримати надлюдських умов советського тюремного режиму. Як оповідав авторові цих рядків, весною 1936 р. в'язень того ізолятора проф. В. Щ-в, в червні 1933 року в ізоляторі вже було відомо, що Митрополита Миколая нема живого. Серед в'язнів кружляли потайки чутки, що його замучило ГПУ за відмовлення підписатися під декларацією духовенства про те, що в СРСР немає утисків на релігію (советський уряд подавав тоді таку заяву Папі Римському). Говорили, що він, Митрополит, сказав агентові ГПУ: "А за що ж я страждаю тут, коли нема утисків на релігію?"... Знаючи советську дійсність, думаємо, що так могло бути.

Вістка про кончину Митрополита Миколая дійшла на Україну щойно в жовтні 1933 року. Тоді Митрополит Павловський, в Харкові, відслужив по мученикові за свободу віри і Церкви таємну панахиду (про це ширше стало відомо аж в 1941 році, при німцях).

Блаженної пам'яті Митрополит Миколай Борецький був людиною високої духовної краси. Академік Агафангел Кримський, що часто бував на службах в Святій Софії і навіщав Митрополита, сказав про нього: "Я думаю, що цей лицар Духа Святого за все своє життя нікого навіть не образив." Великий учений не помилився. Митрополит Миколай усім єством своїм витав у світі християнських ідеалів. Там, де панувала життєва марнота, ненависть, чвари, його не було; де благочестя — він перший. Це був справжній аристократ духом і розумом. Поєднуючи в собі вищі загальнолюдські прагнення із національними, в боротьбі за вільну Українську Православну Церкву, він мав за зброю проти грубої сили ворога силу моралі православної віри. В змаганнях з противниками завжди був благородно-витриманий, опонував аргументами поважними і незаперечними і цим перемагав. Широко були відомі на Поділлі, в 20-х роках, його диспути з советськими "марксистами" в обороні віри і Церкви; з них він завжди виходив переможцем.

Покійний був талановитим проповідником. Всього три рази нам довелося чути його проповіді, та враження від них живе в пам'яті. Він по праву міг би сказати про своє благовістя: "Я повідаю вам слова Господні, слова чисті, срібло, що очищене від землі, сім разів перетоплене в горні" (Псал. 11, 7). Його проповіді відзначаються глибоким змістом і красою форми. Вони живі, яскраві, сповнені експресії й ясної думки. Мовна стилістика плавна і чиста, як срібний гомін українського степового струмка. Тон сердечний, то спокійно рівний, то драматично-піднесений. Подаючи моральну науку за Христовою Євангелією, він уміло пристосовує її до сучасности, дуже вдало проводить аналогії і цим зворушує в слухачів найглибші почуття, викликає настрої, будить думки.

Ось Митрополит Миколай на кафедрі в Святій Софії під час служби 8 січня 1929 р. Бліде з тонкими рисами обличчя, обрамлене злегка чорною бородою. Глибокий потойбічний погляд. Ясне чоло. Проповідь на тему Євангельського оповідання про вигублення младенців Вифлеємських. Цар Ірод — перший ворог Царя Христа. Земні володарі повстали проти Господа. Так було, так є і так буде, поки ті володарі не матимуть в серцях страху Божого. Плаче Рахиль за дітьми своїми, що їх повбивав Ірод. В таких рисах розгортається слово Митрополита Миколая. А далі він піднесеним голосом

говорить: "Прислухайтесь до гомону землі української, і ви почуєте плач і ридання... То плаче наша рідна Рахиль по дітях своїх, бо вже нема їх..." Людей дроз проймає... Чують бо вони правду про своє вопіюче до неба горе... Чути зітхання. Дехто з потайним неспокоєм поглядає на сусідів.

Не знаємо, чи десь збереглися рукописи, збірник проповідей та "Записки пастиря" Митрополита Миколая. Якщо вони загинули, то для українського церковного світу велика втрата.

Нехай же світить українським поколінням, головним чином трудівникам на ниві церковній, образ Митрополита Миколая Борецького. Нехай буде він для них прикладом, як треба служити Богові і своєму народові.

УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ МИТРОПОЛИТА ІВАНА ПАВЛОВСЬКОГО

Одночасно з варварським руйнуванням церков по містах і селах України, советський режим глумив докраю ту решту духовенства, яке залишилося при своїх обов'язках, несучи тяжкий хрест служіння Богу і народові до кінця. Бути в ті дні священнослужителем Української Православної Церкви, то значило свідомо поставити себе під большевицький обух, свідомо приректи себе на мучеництво.

Тяжкі були, неказанно тяжкі умови діяльності митрополита Івана Павловського, цього останнього на варті буття Української Православної Церкви. Чимало зазнав він утисків та наруги в Харкові, а потім, у Києві, після переїзду з Харкова (на початку квітня 1934 року), його ізолювали від парафій, взяли від нього підписку про невиїзд, а на його катедральну парафію наклали податок 5000 крб. терміном на півроку. Жив митрополит у таких нужденних умовах, яких не знали архиереї від перших віків християнства. Він не мав квартири, мешкав у маленькій кімнаті, прибудові коло Успенської церкви, катедри, без найменших вигод для праці. "Та це ще була б невелика біда, — казав він, — коли б не така страшна дійсність. Ночами не сплю, думи не дають спокою; думи про хресну долю нашого народу. Не раз, як казав псалмопівець, "сльозами своїми обливаю постіль мою".¹⁵⁴ А дійсність справді була більш ніж жахливою. Вона здавалася якимсь кошмарним сном, що ось-ось повинен минути, повинен скінчитись, бо "каміння заголосять".

154. Якось у травні 1934 року ми зустрілися з митрополитом на Аскольдовій могилі й він розповідав про своє страдницьке життя.

Остаточний розгром Української Церкви швидко йшов до свого завершення, як це плянувала влада. То в одній, то в другій єпархії ГПУ закривало храми в містах і селах, де вони ще існували, а священнослужителів заарештовувало. В лютому й березні того року (1934) закрили катедральні храми в Умані і в Білій Церкві, в травні закрили в Харкові та в Черкасах, а в червні — у Вінниці й в Полтаві. Полтавську катедральну церкву Воскресіння Христового скоро після того зруйнували дощенту, а вінницьку катедру, Казанську церкву, перетворили на кіно Максима Горького. Того ж літа, в серпні, заарештували єпископа Вінницького Олександра Червінського і через місяць вивезли його на заслання, кудись в Азію. Відтоді про нього немає жадних вісток.

Як один із способів наступу на релігію, існувала в той час в УССР т. зв. "шостиденка" (п'ять днів робочих, а шостий вихідний)¹⁵⁵. Це придумано було для того, щоб неділі зробити робочими днями й цим позбавити віруючих можливості слухати Богослуження, бо, відомо, під советським режимом усі чоловіки й більша частина жінок працюють в удержавленій системі труда. Дуже влучна вийшла в ті дні з уст селян-колгоспників приповідка:

"Нема неділі, ані свята,
Все роби й роби на ката."

В той час митрополит Павловський, позбавлений можливості ширшої архипастирської діяльності, спрямував свою енергію і любов до Церкви на урочистість Богослужень в Успенському соборі. Він дбав найбільше про хор, запровадив на Всеношних і Літургіях Лаврські співи, що своєю величною красою зачаровували кожного. Та разом з духовним задоволенням не один з віруючих, слухаючи ті співи, яких не чули вже сім років, від часу закриття Києво-Печерської Лаври, відчував у тій велемовній красі печаль співаків і сам печалився думкою, що ці співи скоро замовкнуть. Коли за "шостиденкою" дні відпочинку припадали на неділі й свята, Успенський собор під час Богослужень був переповнений людьми.

У грудні місяці НКВД (так перейменувалося тоді ГПУ) наказало митрополитові звільнити Успенський собор, бо цього вимагав, казали, державний плян "реконструкції Києва". Тоді

¹⁵⁵. Пізніше, після розгрому Української Церкви, "шостиденку" скасували, бо вона була невігідна для большевицької системи експлуатації працюючих.

ж заарештовано 16 чоловіка парафіян собору, а серед них троє співаків соборного хору¹⁵⁶. В ті дні містами й селами України котилась чергова хвиля кривавого терору, спричинена, ніби, вбивством у Ленінграді Сталінського підручного С. Кірова, якого вбили (1 грудня 1934 р.) самі ж большевицькі вожді. В одному лише Києві заарештовано тоді понад 200 душ української інтелігенції, з них 28, як повідомляла сама ж большевицька влада, 15 грудня розстріляли, в тому числі дев'ять письменників, як Г. Косинку, Д. Фальківського, К. Буревія та інших. Советська преса день-у-день твердила, тоді, що "буржуазні націоналісти" (так називала вона українську інтелігенцію), петлюрівці, автокефалісти, "попи", церковники й інші — це "запроданці фашизму", "вороги українського народу", а справжні його друзі — це комуністична партія. Проте, як усе живе українське було придавлене тоді жахом терору, свідчить той факт, що на похороні академіка Михайла Грушевського, замученого опричниками московсько-советської влади, було вього-на-всього близько 700 душ, що автор цих рядків бачив на власні очі. Непохитного подвижника національно-державної ідеї України, її великого історика і першого Президента в дні її недовгочасної волі, проводжали в останню путь не багато тисяч українців, як то було б у несоветські часи, а жменя тих, у кого страх не вбив громадської мужности.

Тут до речі буде згадати один епізод. Труна з тілом Грушевського лежала на підмостках у конференцзалі Академії Наук у Києві, в будинкові, що на розі вулиць Володимирської і Фундукліївської. В день похорону (29 листопада) люди входили туди (хто мав відвагу, бож не могло бути там без недріманних очей НКВД) і, віддавши скорбну шану Покійникові, виходили. Входячи до конференцзалі, я побачив перед собою митрополита Павловського, одягненого, звичайно, по-цивільному. Обійшовши, за порядком, труну довкола, він з поклоном зупинився на мить в її ногах. Його вічно сумовитий образ був сповнений глибокої скорботи, яка мовчанням говорила про національне горе України. Коли труну винесли і сумний похід рушив по Фундукліївській на Хрещатик, а далі по Великій Васильківській вулиці до Байкового кладовища¹⁵⁷, митрополит ішов за катафальком, в останньому

156. Із уст митрополита Павловського.

157. Хоронила Михайла Грушевського безбожна держава, тож похорон відбувся, річ зрозуміла, без духовенства.

шерезі родичів та друзів Небіжчика, аж до могили. Після похорону ми разом сіли до трамваю. "Грушевського вже нема... Ворог тріюмфує, що таки угробив небезпечного йому супротивника", — шепнув мені тихо митрополит з болем і печаллю в голосі. Виходячи на Басарабській площі, він промовив на прощання: "Думки зупиняються напівдорозі... Ох, Боже наш!".

Наведений епізод, як і зміст проповідей митрополита Павловського, що їх нераз чув я в Успенській церкві та в Микільсько-Притиській, а також розмови при зустрічах з ним, свідчать про те, що він був не такий, як то помилково характеризували його дехто з церковних діячів, зокрема члени Всеукраїнської Церковної Ради. Помилатися можуть видатні й навіть великі люди.

Побита, скатована лютим ворогом Українська Церква сходила кров'ю. Катедральна митрополича парафія доживала свої останні дні при церкві св. Миколая Притиського на Подолі, куди перейшла вона з Успенського собору. Парафії в інших містах і містечках та сільські парафії, які ще де-не-де існували, падали одна за одною під обухом терору, як дерева під бурею; на весну 1935 року їх зосталося в Україні лише крихта.

В неділю Святої Тройці, 16 червня 1935 р., я, ідучи до Миколаївської церкви, де за тиждень перед тим служив митрополит Іван, ще віддалі побачив, що люди підходять до паперти церкви і відходять. Підходжу й бачу: церква замкнена, на дверях висить сургучева печать НКВД. Від одного знайомого парафіянина довідаюся, що храм закрили напередодні, 15 червня, за годину перед Всеношною, яку мав служити митрополит з духовенством. В ту ж годину НКВД оголосило митрополитові сувору заборону священнослужіння і поновило підписку про невізд із Києва. Так добиваючи Українську Церкву, ворог завдав їй смертельного удару по голові.

Через місяць митрополиту Івану Павловському НКВД дозволило переїхати до Черкас. Жив він там, із горем та бідою, десять місяців з випадкових заробітків, опрацював по установах бухгалтерські документи, за відрядну оплату, як розповідав мені про це пізніше священник із Черкас.

У травні 1936 року митрополита Павловського заарештували (в Черкасах) і незабаром заслали в Казахстан. Про його дальшу страдницьку долю ніяких відомостей немає.

АРХИЄПИСКОП СТЕПАН ОРЛИК

В тім потрійне горе народу українського, що його життям керують "вожді" бездушної імперії, чужинці, гнобителі.

(З проповіді арх. С. Орлика)

Це був один з нащадків роду Орликів, що з нього походив Пилип Орлик, якого після смерти гетьмана Мазепи було обрано гетьманом України. Прапрадід Степана Орлика, Василь Орлик, ще юнаком утік з Чернігівщини на Волинь, рятуючись від царя Петра I, що люто переслідував сім'ї української старшини й козаків, учасників повстання Мазепи проти Московщини.

Степан Орлик народився 10 січня 1891 р. в м. Чуднові на Волині, де його батько був тоді дияконом. Року 1913 він скінчив Житомирську духовну семінарію, а 1914 р. висвятився на священника, виявивши бажання іти на фронт війни військовим пастирем. Завзятий і допитливий, він, скориставши відрядження групи військовиків до Франції, літом 1915 р., опинився в Парижі. Деякий час він був диригентом церковного хору, а потім священником при російському посольстві. Повела його в Західню Європу жадоба освіти, пізнання західньої культури, а найголовніше, — казав він, — непереможне бажання відшукати когось із Орликів, що осіли у Франції після скитальницького життя його предка Пилипа Орлика. Декого з них він одшукав, але гірко був розчарований, бо вони пофранцузилися.

В Парижі Степан Орлик поза службою в посольстві три роки слухав лекції в Сорбонні, де й закінчив вищі теологічні студії, з ученим ступенем кандидата екзегетики. Хоч важкі були умови тих його студій, бож треба було працювати для існування та плати за науку, він скінчив ту школу одним із найкращих її абсолювентів.

Український визвольний рух, пробуджений революцією, кликав молодого пастиря, повного енергії й патріотичного запалу, до рідного краю. Влітку 1918 р. священник С. Орлик, закінчивши науку, вирушає на Україну. В цей час він уже мав контакт з діячами українського церковного відродження, зокрема з протоєреєм В. Липківським. По дорозі з Франції він, їдучи з одним грузином, що також учився в Сорбонні й вертався в Грузію, зупинився в Тифлісі. Саме в ті дні Грузинська Православна Церква, порвавши з Московщиною, проголосила себе автокефальною. Енергійний і високоосвічений С. Орлик дуже сподобався грузинському Католику; він прийняв його в співслужіння зі своїм духовенством і порадив йому організувати українське церковне життя серед українців Кавказу. Орлик, у порозумінні з Всеукраїнською Церковною Радою, гаряче взявся за це діло і впродовж 1919 р. організував у кількох містах на Кавказі п'ять українських парафій, поставивши їх на твердий ґрунт. Через грузинських єпископів він усі ці парафії забезпечив священниками з місцевих українців.

У травні 1921 року о. Степан Орлик, вже протоєрей, приїхав до Києва саме під час Київського Єпархіального Церковного З'їзду, в якому він прийняв діяльну участь. Тут всі побачили, що в його особі Українська Церква має пастиря — щирого патріота і талановитого проповідника.

Всеукраїнський Церковний Собор у Києві, в жовтні 1921 р., обрав протоєрея Степана Орлика в кандидати на єпископа. Тоді ж, 29 жовтня, його висвятили на архієпископа для Волині.

З великим запалом і щирістю став він до архипастирського подвигу, вкладаючи в нього свою любов до Бога і народу, свої знання і сили. Та скоро зустріли його тяжкі іспити, діяльність і авторитет архієпископа Орлика не сподобались советській владі... Житомирське ГПУ кілька разів арештовувало його та забороняло йому проповідувати. Але він був незламний. Ця нерівна боротьба тривала майже сім років.

У травні 1928 р. архієпископа Орлика арештували востаннє. Заслали його на Соловки, на 10 років. 1937 року прибавили йому ще 10 літ і перевезли його в якийсь концтабір на далекій півночі Сибіру. Відтоді жадних вісток про нього немає.

Сибірські нетрі, Колима й Алдан,
Таймир, Норильське в півночі безкрай,
І Соловки й Воркута й Магадан, —

Це пекла дно, якого світ не знає...
Там України кращій цвіт поліг...
На їх крові й костях неситий ворог
Нові "гіганти" чорних діл воздвиг,
Усе покривши тайною суворо.

"Всі ідеї людяности, а найперше Бога, російський большевизм відкинув, а ті, які він визнав, ніби, він безоглядно спотворив."

"Коли людина живе не духовними ідеями, а тільки матеріяльними, вона подібна дияволу." (З проповідей архієпископа Степана Орлика).

АРХИЄПИСКОП КОСТЯНТИН КРОТЕВИЧ

"Слово Твоє заховав я в серці моїм".

(Псалом 118, 11)

Костянтин Максимович Кротевич народився 18 червня 1872 року в містечку Санжари на Полтавщині. Вчився в Полтавській Духовній Семінарії та в Харківському університеті на юридичному відділі, який закінчив 1897 року.

В дореволюційний час він працював як правник; спершу адвокатом, а потім прокурором Полтавського окружного суду. Належав до славного грона полтавських культурно-національних діячів, праця яких ширше розвинулась після 1905 р., що приніс був українцям деякі полегшення. В ті роки К. Кротевич тісно співпрацював з Миколою Міхновським, відомим борцем за свободу і державність України.

Весняна революція 1917 р. відкрила К. Кротевичу широкі можливості праці для свого народу. Крім просвітньо-громадської роботи, він працює серед діячів церковно-визвольного руху. На єпархіяльному з'їзді духовенства й мирян Полтавщини в травні 1917 р. він, поряд з іншими делегатами, обстоює українізацію Православної Церкви в Україні та визволення її з-під влади Москви. Року 1918 Кротевич висвячується на священника і стає одним із найближчих помічників та дорадників Полтавського архієпископа Парфенія Левицького в ділі українізації Церкви на Полтавщині. Разом з цим він не залишає громадської діяльності, співпрацює з професором Володимиром Щепотьєвим, який очолював тоді національну роботу полтавської інтелігенції. Церковне благовістя Костянтина Кротевича-пастиря поєднується з його українсько-громадською трибуною, а цьому сприяв його дар красномовности; він читав у міському клубі публічні лекції з українознавства й історії Церкви.

К. Кротевич також добре володів пером журналіста. Ще в студентські свої роки він почав писати, а в ці дні (1917-1920 рр.) в місцевих, полтавських, і київських часописах з'являлися час від часу його статті з церковного та національно-державного життя України.

У березні 1922 р. священника К. Кротевича, на бажання Полтавської Церковної Ради, висвячено в Києві на єпископа для Полтавської церковної округи (в січні 1922 року архієпископ Парфеній помер). Тут єпископ К. Кротевич працював архипастирем неповних два роки.

В січні 1924 р. волею Митрополита Липківського і Всеукраїнської Церковної Ради єпископа Костянтина призначено архієпископом Вінницьким на Поділлі, замість архієпископа Теодоровича, що керував цією єпархією, але одержав призначення очолити Українську Церкву в Америці. Вінницька єпархія, що й до 1924 р. була добре організована, під проводом архієпископа Костянтина була ввесь час однією з кращих в УАПЦ. На Богослуженнях архієпископа Костянтина великий катедральний собор у Вінниці (колишній кляштор єзуїтів) завжди був повний віруючих. Вели їх сюди побожна урочистість служб і надхненні та глибокі змістом проповіді архипастиря. Його, як умілого організатора і талановитого проповідника, Митрополит Липківський посилав до слабших єпархій, Кам'янецької та Проскурівської на Поділлі, для кращої організації їхнього життя. Також їздив архієпископ Костянтин 1926 року з доручення Митрополита в місійну подорож у Середню Азію, в місто Алма-Ата, де були тоді українські парафії.

Керував архієпископ Костянтин Вінницькою єпархією, з користю для всього Поділля, шість років, до останнього дня, коли його заарештувала совєтська влада. Це його керівництво, його архипастирська діяльність, як і інших єпископів, в умовах буття Церкви під режимом безбожної держави проходили у надзвичайних труднощах і спитках. З 1926 року, відколи почались утиски цього режиму на Українську Церкву, катедральну Вінницьку парафію і всі більші парафії єпархії систематично тероризувало ГПУ. Воно дедалі накладало на парафії тяжкі податки і чинило їм різні перешкоди. Архієпископа Костянтина воно майже щомісяця викликало для "об'ясненій" і щоразу всяко погрожувало йому; в 1927-1928 роках тричі забороняло йому проповідувати. Але він, щиро

відданий рідній Церкві, терплячи всі негоди й утиски, служив їй до кінця.

Наприкінці січня 1930 р. архієпископа Костянтина викликала ГПУ і взяло від нього підписку про невиїзд із Вінниці. А в квітні, одного дня на Страсному тижні, його викликали востаннє, з ГПУ він не вернувся... Була чутка, що його заслали до Сибіру. Ніхто його вже не бачив... І коли скінчились дні його життя — невідомо.

Також невідома доля багатьох наукових праць архієпископа Костянтина. Його архів зберігався при Вінницькому кабінеті вивчення Поділля (філія ВУАН), більшість наукових матеріалів якого загинула в ГПУ. Частина його писань — "Ідеологія Української Автокефальної Православної Церкви", "До питання про релігію Христа" й інші праці друкувалися в журналі "Церква й Життя" в 1927-1928 роках. В цих своїх творах він виявив себе відважним і палким апологетом християнства.

АРХИЄПИСКОП ПАРФЕНІЙ ЛЕВИЦЬКИЙ

”Блаженний той, що ділами добрими, подвигом щирим служить народові своєму”, — сказав Митрополит Липківський. Ці слова великого патріота приходять нам до пам’яті, коли згадуємо про єпископа Парфенія Левицького, якому належить чільне місце серед українських церковних і культурно-національних діячів доби кінця минулого й першої половини цього століття. Цей видатний ієрарх, щирою серцем служив Україні, з його ім’ям і діяльністю зв’язані початки відродження Української Православної Церкви.

Парфеній (з народження Памфил) Левицький народився 10 жовтня 1858 року в родині дяка в селі Плішивці Гадяцького повіту на Полтавщині, яка так багато дала Україні славних мужів на ниві культурно-просвітній і церковній. Року 1878 він скінчив Полтавську Духовну Семінарію, а 1882 року — Київську Духовну Академію. Ще з юнацтва відзначався щирим патріотизмом і побожністю. В 1884 р. він постригся в ченці з саном ієромонаха і став смотрителем Звенигородського духовного училища, а пізніше інспектором Вифанської духовної семінарії. Року 1897 його призначили на посаду ректора Московської Духовної Семінарії, а через два роки висвятили на єпископа Можайського, вікарія Московської єпархії.

Слава про єпископа Парфенія Левицького, як про пастиря доброго й українця-патріота, стала відомою з часу його перебування єпархіяльним єпископом Поділля. В грудні 1904 р. його призначили на єпископа Кам’янець-Подільського і Брацлавського. В ті дні, в наслідок революції 1905 р., наче повіяло було весною волі. Маніфест царя з 17 жовтня дещо давав ширші можливості для української національної праці, й це вмilo використав єпископ Парфеній у своїй діяльності. Саме Поділля з його духовною семінарією, що вже була

відома як розсадник української ідеї (в ній перед цим працював помічником інспектора Володимир Чехівський та інші видатні українці), із значною, як на той час, кількістю національно-свідомого духовенства, було добрим ґрунтом для тієї діяльності. Вона, ця діяльність, дорого коштувала єпископові Парфенію, як побачимо нижче, бо в Російській імперії бути високопоставленій особі, та ще й архиєреєві, українцем, тобто "сепаратистом", "мазепинцем", як тоді називали москалі свідомих українців, то річ недопустима. Але зате ця діяльність мала дуже корисні наслідки для Поділля і цілої України.

Користаючи з того, що на чолі єпархії стоїть архиєрей-патріот, дух українства піднявся у всіх закладах, що належали духовному відомству. У Вінницькій церковно-вчительській школі, в Тульчинській, Таврійській та інших бурсах, у всіх семи второкласових школах, що підготовляли вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, запанувала українська атмосфера. Національний дух піднявся також і в парафіях, передовіші священники розгорнули працю серед пастви. З таких найбільше відомі: протоєрей у Балтському повіті Антоній Гриневич публіцист, (член 2-ї державної думи), що пізніше був єпископом відродженої УАПЦ; священник містечка Фільштин Ксенофонт Ванькевич, автор двох книжок: "Проповіді до українського народу на його рідній мові"; протоєрей села Гришівці Г. Сендерко, автор книжки "Мої семінарські спогади"; священник П. Погорілко, громадський діяч, засновник і довголітній керівник второкласової школи в с. Жолобах; священник м. Пикова П. Степанківський та інші. Друкованим словом і проповідями рідною мовою вони благовістили ранок відродження Української Церкви. В самому Кам'янці щиро працювала ціла ланка діячів, духовних і світських, що гуртувалися в семінарії, біля редакції газети "Подолія" та в "Просвіті", яка утворилася на початку 1906 року й почесним членом якої відразу став єпископ Парфеній Левицький. Увесь той церковно-національний рух на Поділлі поступово ширився, маючи неписаний дозвіл єпископа-народолюбця. У вересні 1906 р. відбувається Кам'янець-Подільський єпархіяльний церковний з'їзд, який ухвалив домагатися перед владою запровадження української мови в семінарії та інших школах духовного відомства (це були й обіцяли з Петербургу, але потім відмовили). Зрозуміло, що однодушна воля того з'їзду була й волею єпископа Парфенія. Про світ ідей цього "чистого

серцем ієрарха”, як про нього писала тоді газета “Подолія”, і про національне пробудження єпархії під його проводом свідчить такий факт. В семінарії храмове свято св. Іоана Богослова 26 вересня (1906 р.), з традиційним концертом, як щороку. Запрошено увесь єпархіяльний з’їзд. На передніх стільцях поруч з архиєреєм губернатор та всі інші начальники, за ними багато духовенства з єпархії. “Програма концерту, — каже очевидець, тодішній семінарист, — на дев’яносто відсотків українська. Ось точка за точкою —співи, музика, деклямації, — викликаючи голосні оплески. Нарешті, остання точка — хор, прекрасний семінарський хор, виконує популярні українські пісні. Настрій у залі з кожною піснею наростає, оплески переходять в овацію і наприкінці всі гості встають, вибухаючи новими оплесками й окриками “біс”. Але зненацька залю перетинає громовий бас: “Просимо, Ще не вмерла Україна!” — і до нього приєднується цілий хор голосів з різних кутків. Диригент несміло поглядає на єпископа Парфенія, той злегка киває головою і по залі, вперше у цій залі, розлягається могутній український гімн. Публіку ніби пронизала якась електрична іскра... і закінчення гимну покрилось голосним і однодушним “ще раз”. Іскра від публіки передалась хоріві, і другий, і третій раз він співає в якомусь екстазі...”

Великим у той час ділом єпископа Парфенія були його труди над виданням Христової Євангелії українською мовою, перекладу Пилипа Морачевського. Ця щаслива подія, що має для українців всенаціональне значення, сталася так. Як тільки після згаданого тут маніфесту було знято, на масові петиції українців, заборону з українського друкованого слова, Синод у порозумінні з Академією наук дозволив друкувати Євангелію українською мовою. Розглядалося три тексти перекладів, бо крім Морачевського були ще переклади П. Куліша та М. Лободовського. Академія доручила вибір славнозвісному українському філологу Павлові Житецькому. Цей покликав собі в допомогу вченого Ореста Левицького. Переглянувши всі три переклади, вони дійшли до висновку, що переклад Морачевського є найкращий, як з боку релігійно-морального, так і з філологічного. Тоді Синод благословив друкувати цей переклад Євангелії, доручивши догляд над тим єпископу Парфенію, як українцеві й доброму знавцеві української мови. Він негайно з усією щирістю приступив до праці. Було створено при архиєрейському домі в м. Кам’янці-Подільському

комісію з професорів духовної семінарії та інших шкіл, числом із 6-ти осіб, які мали вищу богословську освіту і знали добре українську мову та інші мови старі й нові. До цієї комісії єпископ Парфеній покликав таких учених як протоєрей Юхим Сіцінський, Сергій Іваницький, протоєрей Кирило Стиранкевич, А. Неселовський, Н. Бичківський та М. Савкевич. Комісія працювала під його проводом. Вона старанно проаналізувала кожне слово перекладу, порівняла його з текстом оригіналу, з текстами в інших мовах і проредагувала. Вона виправляла й коректуру, а через те, що Євангелія друкувалась у Москві, в синодальній друкарні, то коректурні гранки пересилались звідти до Кам'янця і назад до Москви, так кілька разів, поки текст не був остаточно готовий до друку. Праця була нелегка, вимагала багато клопоту, але йшла успішно. В лютому 1906 р. довгожданна і вистраждана книжка "Євангелія від Матфея" вийшла з друку. Надія Пилипа Морачевського справдилася, його переклад Святої Євангелії, пролежавши 46 літ в російських синодальних архівах, через 27 літ по його смерті таки побачив світ. Вслід за тим єпископ Парфеній замовив синодальній друкарні випустити на окремих художньо оздоблених листах Пасхальний текст Євангелії від Іоана (тираж 20,000), оскільки ще весь текст не вийшов з друку. Тоді, на Великодній службі 2/15 квітня 1906 р. — в м. Кам'янці-Подільському і в багатьох парафіях на провінції з церковного амвону вперше на Україні залунало: "Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог".

Перше видання Євангелії (від Матфея) 5,000 розійшлося впродовж одного місяця. В червні, того ж року, видано ще 10,000 примірників, а в жовтні — ще 20,000. Року 1907 видано тієї Євангелії ще 30,000 примірників і від Марка — 45,000. В наступні роки вийшли Євангелії від Луки й Іоана, тиражем у 90,000 книжок. Ці цифри ясно показують, яка була велика потреба в Євангелії українською мовою.

Як Пилип Морачевський, перекладач Євангелії, так і єпископ Парфеній, видавець її, вчинили українському народові незабутню послугу. Цей переклад, не дивлячись на те, що йому вже минуло сто років, і донині є найкращий у порівнанні з новітніми перекладами. Він найбільше надається до читання на богослуженнях. Закінчивши працю задля видання Євангелії, Єпископ Парфеній казав протоєреєві Ю. Сіцінському: "Це найщасливіші дні в моєму житті. Коли б

українському народові засяяло ще сонце волі, я б сказав тоді перед Богом: "Нині відпускаєш заспокоєним раба Твого, Владико"..."

Але встати волі України з-під тяжкої московської кормиги нелегко... На єпископа Парфенія посипались до Петербургу доноси з обвинуваченням його в "опасном українофільстве". Спочатку Синод не звертав ніби на те уваги, а пізніше, як реакція кріпшала, "дело пріняло надлежащий ход". Уже 1908 р. в Кам'янці-Подільському ширились чутки, що єпископа Парфенія мають заслати кудись на північ. Кам'янецьке громадянство вживало заходів перед Синодом про залишення свого архієпископа на місці. Єпископ Парфеній за недовгий час його діяльності на Поділлі здобув широку популярність і любов у пастві, як чоловік високих чеснот, гуманности і культури, а головне щирий патріот. Але всі прохання про залишення його в Кам'янці не мали успіху, бо Москва є Москвою. Року 1909 єпископа Парфенія перевели до Росії в місто Тулу.

Небувалим у Кам'янці-Подільському здвигом були проводи владики Парфенія, коли він покидав Поділля, з яким так поріднився і якого не хотів залишати. Велика сила людей, — духовенство, учні шкіл, урядовці, селяни, військові, — заповнили вулиці, де проїздив улюблений архипастир. Багато народу супроводжали його ген далеко за місто, шляхом до станції, прощалися з тим, з ким плекали спільно свої надії і сподівання. Всього чотири роки пробув єпископ Парфеній на чолі Кам'янець-Подільської єпархії, але зробив за той час багато для справи відродження Української Церкви і пробудження національної свідомости в народі.

Про життя владики Парфенія Левицького в Тулі відомості дуже скупі. Знаємо лише з переказів його сподвижників у Кам'янці, з котрими він листувався, що він дуже сумував за Поділлям, за Україною. Цікавий один факт із тих його днів. Скоро після його приїзду до м. Тули Синод доручив йому поїхати до Льва Толстого (письменник жив тоді в своєму маєткові Ясна Поляна, недалеко від Тули) й умовляти його, щоб він став на "правдиву християнську путь", як говорилося. Про цю таку місію пізніше, в Україні, на Полтавщині, оповідав сам владики Парфеній одному зі своїх співтрудівників. "Це було тяжке і невдячне доручення, — казав він. — Потрібно було знати, як підійти до чужої совісти та ще такого письменника і психолога, яким був Лев Толстой. Я приїхав у Ясну

Поляну. Граф прийняв мене, але я не відважився сказати йому просто про бажання Синоду, щоб не бути ураженим з його боку, бо це призвело б до розриву бесіди. Я мусів почати балачку з Толстим здалека, на філософсько-богословські теми. Але він тут був повний самоук, не мав жадних релігійних традицій. Загально-філософська система, думки, тези були йому чужі. Його спосіб говорення в цьому напрямкові був чисто сектантський, тільки виховання і розум, краса зворотів ставили його високо понад сектантами. Я побачив, що розмова ні до чого не приведе, й розстався з Толстим мирно. Синод пропонував мені ще раз поїхати до нього, але я рішуче відмовився.”

В Тульській єпархії московська затхла атмосфера тяжко гнітила єпископа Парфенія, відновилася давня цукрова недуга, що спіткала його ще в Можайському. Він просив Синод про повернення в Україну, чого домагалися і лікарі, їздив для цього до Петербургу, але намарне, його лише підвищили (1911 р.) до сану архієпископа. Ієрарх, жертва російського царства неволі й обскурантизму, вирішив проситися на спочинок, а для цього тим часом будував у рідному Плішивці, над чарівним Псллом, величну церкву в українському стилі, з домом при ній (коштів на це, правда, не вистачало, то допомогла йому якоюсь сумою графиня С. Ламсдорф-Галаган). Там, при тому храмі, він мріяв доживати свої дні.

Та Синод і звільнення архієпископа Парфенія від єпархіяльних обов'язків відтягав, шлях в Україну відкрився йому тільки в час революції. Року 1917 він переїхав на соняшну Полтавщину, в с. Плішивець, де “почув себе відновленим”, як казав потім. В ті дні він писав спогади і готував для друку книгу своїх проповідей.

Але незабаром залила Україну большевицька повінь. Умови життя архипастиря в Плішивці стали неспокійні, бо Гадяцький повіт палав повстанням проти советського режиму. Архієпископ Парфеній переїхав до м. Полтави. Тут він заснував при Воскресенському соборі “Українське Православне Братство”, яке дбало про українізацію парафій на Полтавщині.

У серпні 1920 р. архієпископ Парфеній на прохання Всеукраїнської Православної Церковної Ради прийняв під своє керівництво Українську Автокефальну Церкву, що в той час відроджувалась благословив працю самої Ради і тримав з нею живий зв'язок. Та здоров'я цього щирого благовісника

Христові й Українській національній правди занепадало, цукрова недуга дедалі більше давала про себе знати.

У травні 1921 р. Церковний Собор Київської єпархії обрав архієпископа Парфенія на митрополита Київського. Це схвилювало московського екзарха в Україні, митрополита Михаїла Єрмакова, й увесь його єпископат. Вони вирішили вжити рішучих заходів впливу на архієпископа Парфенія, щоб цим перешкодити відродженню Української Церкви. Митрополит Єрмаков написав до владики Парфенія листа з категоричною вимогою зректися Української Церкви. Той мовчав. Тоді Єрмаков послав у Полтаву, до архієпископа Парфенія, делегацію, яка від імени московського патріярха Тихона пригрозила йому позбавленням сану й відлученням від Церкви. Московська нахабність досягла своєї мети: хворий архієпископ Парфеній не мав сили боротися з насильством, делегація домоглася у нього відмовлення від своєї зверхности над УАПЦ. Та недовгочасне його керівництво рідною Церквою (всього 9 місяців) не було марним. В її найскрутніший час він висвятив для неї 34 священники і 5 дияконів, надихав ВПЦРаду на її жертовну працю.

Після нещасливої справи з ермаковською делегацією архієпископ Парфеній ще більше занепав, зламане його здоров'я догоряло. 16 січня 1922 р. він помер на 64 році життя. Вся Полтава випроводжала в останню путь того, хто серед темної ночі Російської імперії благовістив своєму народові його рідною мовою світло Христове, яке "в темряві світить, і темрява не обгорне його" (Іоан 1, 5). Поховали архієпископа Парфенія в Полтавському Хресто-Воздвиженському монастирі, який у 1930 роках советська влада зруйнувала, як і інші українські святині.

Доля цінних рукописів Покійного архипастиря невідома. В Полтаві ходили чутки, що вони, ті рукописи, загинули від рук ГПУ в час розгрому Церкви.

АРХИЄПИСКОП АНТОНІЙ ГРИНЕВИЧ

Незвичайно симпатична і чільна постать серед єпископів УАПЦ, як письменник і церковно-громадський діяч, архієпископ Антоній Гриневич. Разом — це той, що перший з єпископів сміливо став на захист митрополита Василя Липківського в тяжку годину (1927 р.), коли ГПУ підняло на нього свій кулак і терором домоглося усунення його від керування Церквою.

Антоній Гриневич народився 23 липня 1871 р. в селі Слобідці Балтського повіту на Поділлі, в родині священика. Вчився в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії та в Київській Духовній Академії, яку скінчив 1896 р. Його висвятили на священика в 1897 р. й дали призначення заступника настоятеля собору міста Балти і законовчителя в міських школах.

Ще в семінарії А. Гриневич виявив письменницькі здібності і з 1892 р. в "Подільських Єпархіяльних Відомостях" почав друкувати свої нариси з українського церковного життя. Пізніше його статті й оповідання друкувалися в кам'янецькій газеті "Псдолія", в київській газеті "Рада" та в "Трудах Історично-Археологічного Товариства Поділля", що їх редагував і видавав протоєрей Юхим Сіцінський. Ширше розвинулася його, Гриневича, письменницька діяльність з 1905 р., коли для українського друкованого слова настали кращі можливості.

Року 1907 священика Гриневича духовенство Балтського повіту обрало послом до Державної Думи. Тут він був одним із найактивніших серед членів української фракції. Від її імени він подав Думі законопроект, щоб у початкових і середніх школах України було дозволено російським урядом рідну мову, як також щоб у вищих школах запроваджено катедри українознавства. В тому проекті ставилися вимоги про дозвіл

читати в церквах на Богослуженнях Євангелію і проповідувати українською мовою. Того проекту, ясна річ, уряд не прийняв. Але самий факт цих домагань свідчить про те, що українські послы в російській Державній Думі боролися за права свого народу. В той час о. Гриневич писав статті в обороні прав Церкви і культури України й публікував їх в газеті української фракції Державної Думи "Рідна справа" та в передовіших російських газетах. Широко відомі були в 1908 і 1909 рр. його статті "На тернистому шляху", "В боротьбі за право" і "За свободу родного слова" (перші дві друкувалися в українській газеті "Рада", а остання — в російській газеті "Біржевіе Ведомості").

З весни 1917 р., коли над Україною так ясно засяяло було сонце волі й державности, А. Гриневич, уже протоєрей, сповнений ентузіазму, розгорнув свою діяльність щодо українізації церковного життя в Балтському повіті та в Ананіївському сусідньої Херсонщини. Його Богослуження, які він тоді зразу ж почав відправляти українською мовою, проповіді і його авторитет в народі сприяли успіхові тієї діяльности. Його вплив дедалі ширився і скоро сягнув аж до Одеси. Але наприкінці 1920 р. в Україні запанував большевицький режим, цілком несприятливий для українського церковно-визвольного руху. Большевицька преса почала цькувати прот. Гриневича як "петлюрівця". Його діяльність ворог загальмував, припинилася публікація його статей. Двічі заарештовували прот. Гриневича: перший раз — 1921 р., другий — 1922. За другим разом його тримали в одеській тюрмі п'ять місяців.

В серпні 1923 р. Одеська єпархія обрала протоєрея Гриневича на свого архипастиря і його висвятили тоді в єпископи. Але ГПУ загрозливо попередило його, що воно не дозволить йому жити в Одесі, тому він не перейшов туди, і його резиденцією стало містечко Свято-Троїцьке Балтсько-Першотравневської округи. В Одесі він служив лише зрідка, як дозволяла советська влада.

Тяжкі були умови діяльности єпископа Гриневича, як і всіх ієрархів УАПЦ. Утиски з боку ГПУ не припинялися, воно забороняло єпископові об'їздити єпархію, часто не дозволяло йому і проповідувати. Більшу частину часу свого архипастирського служіння він перебував у м. Свято-Троїцькому, не маючи живого зв'язку з парафіями, з своєю паствою.

На прохання вірних Балтсько-Першотравневської церков-

ної округи до митрополита Борецького і Всеукраїнської Православної Церковної Ради, 1928 р. єпископові Антонію Гриневичу надано сан архієпископа.

В страшні дні суцільного погрому УАПЦ, 1931 р., архієпископа Антонія заарештували втретє. Після дев'яти місяців ув'язнення в одеській тюрмі, його звільнили, змученого і хворого. "Звільнили", але заборонили виконувати обов'язки священнослужителя і наказали з'являтися двічі на місяць до ГПУ "для реєстрації". В ті дні він тяжко бідив, не маючи жадних засобів для існування (в 1933 р. ледве не вмер від голоду). Жив лише допомогою добрих людей, які шанували його; а ця ж допомога була мізерна, бо і самі люди, тероризовані й пограбовані советською владою, бідували та вмирили тоді з голоду.

Немічний, змучений до краю моральними тортурами, доживав архієпископ Антоній свої страдницькі дні в м. Свято-Троїцькім. На початку лютого 1937 року він помер, на 66 році життя, оплаканий своїми парафіянами, з якими він прожив майже тридцять років, ділячи з ними радощі й печалі.

Сумна доля літературних писань А. Гриневича. Під час його третього арешту всі, за малим винятком, рукописи його праць, писаних у підсоветські часи, загинули в ГПУ. А чи збере хтось колись ті його праці, що друкувалися в до-советський час у пресових органах; чи можливе це, коли багато бібліотек та архівів України спустошено ворогом? А праці Гриневича — здебільшого з царини української культури й церковного життя, і всі вони дуже цінні.

Ось, наприклад, уривок із другого розділу його твору "Основи міжцерковних відносин": "Навряд чи помилилось, сказавши, що в наші часи, як і завше, однією з самих головних причин розбрату між Церквами є не фанатизм віри, а фанатизм канонізму. Отже годиться спинитися тут на питанні: чим оправдується християнський фанатизм канонізму? В чому полягають його релігійні причини? Поставлене питання можна заперечити, бо фанатизм є явище негативне, ненормальне, і шукати для нього причин у християнстві, що є, безумовно, істинне і святе, — недоцільно. Христос не вчив фанатизму, а навпаки, одвертав від нього. Фанатизм виявляється часто ненавистю, злобою, а Дух Христовий — любов, тому християнство спілкувати з фанатизмом не можна... Правдиве виконання заповітів Христа не дає основи для фанатизму,

тому фанатизм віри, при правдивому розумінні її, — річ неможлива, а те, що називається фанатизмом віри, в дійсності є фанатизмом канонічності.”¹⁵⁸

Не можна не вболівати, що Антоній Гриневич, один із передових борців за українську ідею, за Православну Христову Церкву українського народу, не мав сприятливих умов для повного виявлення своїх розумових здібностей і сил та свого письменницького таланту на рідній церковній ниві. Ворог лютий прибив його, як невчасний мороз весняний розцвіт, і він, Гриневич, людина тонкої психології, зів'яв, не віддавши всіх своїх сил та багатих здібностей Україні.

158. Збереглися лише дві праці: "Основи міжцерковних відносин" та "До характеристики різних християнських течій".

АРХИЄПИСКОП ЮРІЙ МІХНОВСЬКИЙ

Кольоритною постаттю між подвижниками відродження Української Православної Церкви і між її ієрархами був Юрій Міхновський, один із перших шести єпископів, що їх було висвячено на Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві в жовтні 1921 року. Він, Юрій Міхновський, належав до покоління тих українців, які з юнацьких своїх літ жили українською національною ідеєю і, сповнені активною любов'ю до свого народу, в тяжких умовах українського життя під російською неволю працювали, в міру можливости, для добра України.

Юрій Міхновський народився в сім'ї священика 29 травня 1868 р. в селі Сокиренцях Прилуцького повіту на Полтавщині. Походив він із славного роду Міхновських, з якого вийшов і Микола Міхновський, відомий громадсько-політичний діяч, трибун, непохитний борець за волю України.

В юнацькі роки Юрія Міхновського на нього мав великий вплив письменник Олександр Кониський, славнозвісний апостол українства, активний свого часу діяч "сіяч національної свідомости в народі", як його називали, що часто бував у родині Міхновських. Вже в старших клясах духовної семінарії Юрій належав до таємного семінарського гуртка українців, з яких пізніше декілька стали основоположниками Революційної Української Партії (РУП), що її заснував Микола Міхновський.

Року 1889 Юрій закінчив Полтавську духовну семінарію, а в 1894 році його висвятили на священика. Свою пастирську діяльність він почав на Прилуччині, а через п'ять років був призначений в Золотоноський повіт на Полтавщині. Як пастир він користувався в народі загальною пошаною і любов'ю, бо ще з молодих своїх літ був високогуманним, завжди ставився до людей щиро, простодушню. В колах української інтелігенції

й духовенства Полтавщини він мав ім'я "великого народолюбця".

Для характеристики Юрія Міхновського подаємо епізод з акту відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві 12 вересня (30 серпня ст. ст.) 1903 року. В той день по відкритті пам'ятника в міському театрі Полтави відбувались урочисті громадські збори, під керівництвом міського голови В. Трегубова, який наперед заявив, що читання привітань "на малоросійском язике" можуть виголошувати тільки гості галичани (там були тоді з Галичини С. Смаль-Стоцький, О. Колесса, К. Студинський, Вахнянин та інші). І от, коли скінчились виступи українців-галичан, що читали привітання першими, і почались привітання наддніпрянців, також українською мовою, то Трегубов першого перервав і заборонив читати далі (привітання від Чернігівського Земства), а другому також не дав говорити. Тоді виходить на сцену Микола Міхновський із текою в руках і каже: "Тому, що на рідній землі ми не маємо права шанувати пам'ять свого письменника й громадянина рідною мовою, і тому, що адреса, яку я мав перечитати від харківського громадянства також написана українською мовою, я її читати не можу"... і виймає з теки адресу й кладе її до кишені свого фрака, а порожню теку ложить перед Трегубовим і відходить під громові оплески численної публіки. В цю хвилину, як оповідає в своїх спогадах учасник того свята Ф. Саввон¹⁵⁹, першим встає священик Ю. Міхновський, а за ним — архиєрей і всі інші священики й виходять із театру під гомін загального обурення проти Трегубова. Той, побачивши, що духовенство виходить, падає зомлілий... Свято відкриття пам'ятника Котляревському перетворилося у всеукраїнську демонстрацію, спрямовану проти жорстокої антиукраїнської асиміляційної політики російського уряду.

Українські національно-визвольні події 1917 року застали протоєрея Юрія Міхновського в с. Прохорівці Золотоноського повіту, батьківщині славетного Михайла Максимовича, де він був у той час настоятелем парафії. Ці події зустрів він, щирий патріот, з ентузіазмом і відразу почав енергійну діяльність щодо українізації парафій на Золотонощині. На Полтавському

159. Газета "Голос Полтавщини" ч. 52, вересень 1942 р.

епархіяльному з'їзді духовенства й мирян у травні 1917 р. протоєрей Міхновський гаряче стояв за українізацію Церкви на Україні й за незалежність її від Московщини. Його ім'я, як діяча українського церковного відродження, в ті дні дедалі ставало широковідомим.

На Всеукраїнському Церковному Соборі в жовтні 1921 р., коли утворювали ієрархію УАПЦ, протоєрея Міхновського обрано і висвячено на єпископа. За ухвалою Собору йому, як і іншим п'ятьом єпископам, яких висвятили тоді ж (після висвяти митрополита Василя Липківського), надано сан архиєпископа. Висвячений він був для м. Чернігова, але з якихось причин скоро повернувся звідти на Полтавщину.

Тут, на Золотонощині, архиєпископ Юрій працював десять років, несучи тяжкий хрест українського архипастиря під безбожним режимом советської Московщини. Умови діяльності українських священнослужителів під тим режимом були, зрозуміло, дуже трудні. Та вони стали надзвичайно тяжкими, коли советська влада почала жорстокий погром Української Церкви. ГПУ тричі брало від архиєпископа Юрія підписку про невиїзд за межі Золотонощини, забороняло йому проповіді, тероризувало податками і погрожувало тяжкими репресіями. Але він терпеливо і мужньо служив рідній Церкві до кінця.

На початку 1932 р., коли ГПУ, заповзівшись знищити Українську Церкву до решти, громило її парафії дедалі більше, закривало храми один за одним і терором створило священнослужителям умови цілком неможливі для життя й діяльності, архиєпископ Юрій змушений був переїхати в Київ до свого сина. Тут, на прохання духовенства й вірних, він став служити в парафії при Софійському соборі, на місці архиєпископа Костянтина Малюшкевича, який був ув'язнений. Це була саможертва архиєпископа Юрія. Київську Софійську парафію, твердиню Української Автокефальної Православної Церкви від перших днів її відродження, ГПУ вже три роки систематично тероризувало. Накладало на неї тяжкі податки, арештовувало священників і заарештувало настоятеля, архиєпископа К. Малюшкевича. Тими способами влада заповзлася ліквідувати парафію і закрити Софійський собор. Цей предковічний храм України під час богослужень завжди був повен людей, а в час розгрому парафій на периферії, сюди, до цієї духовної оази серед бездушної советської пустелі йшли, крім киян, багато приїжджих, у чиїх душах під всяк-

денним большевицьким глумом і страхами не завмерла віра в Бога.

Після першої ж служби архієпископа Юрія в Софійському соборі, викликало його та церковного старосту київське ГПУ і взяло від них підписку про невиїзд із Києва ще й погрозило закриттям собору. Через кілька днів на Софійську парафію наклали податок удвоє більший ніж платила вона перед тим, і за несвоєчасну сплату цього податку фінвідділ також погрозив закриттям собору. Мабуть так диктувало йому ГПУ, цей всесильний орган советської влади. Вслід за цим воно (ГПУ) заставило архієпископа Юрія з'являтися два рази в місяць для "реєстрації". Страшним кошмаром тяжіла над ним, як і над парафією, жорстока рука гнобителя.

У вересні 1933 р. випустили з тюрми архієпископа Костянтина Малюшкевича. Випустили, але заборонили йому відправляти богослуження. Тож силою обставин обов'язки настоятеля Софійського собору і всі негоди, зв'язані з цим, які спричиняла влада, довелось виконувати й надалі архієпископу Юрію. Для самого існування Софійської парафії то вже були останні дні, кінець яких знало тільки ГПУ. Парафіяльний провід зносив той тяжкий спиток до кінця, зносив задля служіння Богові й народові та для охорони Софійського собору, пам'ятки князя Ярослава Мудрого, від большевицької наруги.

В лютому 1934 р., напередодні свята Стрітіння господнього, коли парафія сплатила останню рату податку, що коштувало їй тяжких зусиль, ГПУ закрило Софійський собор. Архієпископа Юрія повідомлено, що Софійській парафії "дається право" підшукати собі іншу церкву, але тільки на Подолі, в районі дальшому від центру міста. Советській владі потрібно було, щоб не кожний приїжджий віруючий міг знайти нове місце рідної церкви. Храмом парафії став, як це порадив архієпископ Юрій, Успенський собор на Подолі. Незабаром, у квітні 1934 р., Успенський собор став митрополичою катедрою, бо до Києва переїхав із Харкова (разом з урядом УССР і з його наказу) митрополит Іван Павловський. Архієпископ Юрій став його вікарієм. З ними служив іноді й архієпископ Володимир Самборський, що в ті роки вже не мав єпархії і жив у Києві.

Але в грудні 1934 р. ГПУ закрило й Успенський собор. Громада віруючих перейшла в церкву св. Миколая ("При-

тиського”) на Подолі. Це був останній вогник життя Української Православної Церкви у Києві. Тут архієпископ Юрій служив, допомагаючи митрополитові, до останніх днів, коли влада напередодні Зелених Свят, 15 червня 1935 р., закрила і Миколаївську церкву.

В березні 1937 р. архієпископа Юрія Міхновського заарештовано. Ніхто його вже не бачив. У травні, коли одна з колишніх сестриць Софійської парафії пішла до тюрми НКВД (так перейменувалося ГПУ), щоб передати архієпископу Юрію їжі, то їй там сказали: "Єго нет!"... Як свідчить син архипатсиря, його в київському НКВД розстріляли.

АРХИЄПИСКОП КОСТЯНТИН МАЛЮШКЕВИЧ

Народився він 2 лютого 1890 р. в селі Жилинцях на Волині в родині священика. Року 1906 скінчив Крем'янецьку бурсу, а 1912 року — Духовну Семінарію в м. Житомирі. Того ж року він одружився, прийняв сан диякона і вступив до Київської Духовної Академії, де на третьому курсі його висвятили на священика. По закінченні Духовної Академії, 1916 р., він був призначений на законовчителя середніх шкіл м. Умані. Тут його, авторитетного в українських педагогічних колах, 1917 року обрано на голову Уманської Учительської Спілки.

В серпні 1921 р. священик Костянтин Малюшкевич утворив при Св. Троїцькому військовому соборі в Умані українську парафію і став її настоятелем. Року 1922, в лютому, на прохання Уманської Повітової Церковної Ради, Митрополит Липківський та єпископ Юхим Калішевський висвятили його на єпископа Уманського. Тут, на Уманщині, пройшли майже шість років його архиєпископської діяльності, в шанобі й любові до нього всієї пастви.

Року 1926 Покрівським пленумом Всеукраїнської Православної Церковної Ради єпископ Малюшкевич був обраний на заступника Голови цієї Ради. У вересні 1927 р. Церковним Собором Київської Округи його було обрано на архиєпископа Київщини і надано йому сан архиєпископа. Другий Всеукраїнський Церковний Собор у Києві від 14-30 жовтня 1927 року обрав його на заступника Митрополита Київського та всієї України. Ім'я архиєпископа Костянтина стало широковідомим.

Це був надхнений священнослужитель і гарний проповідник. Він також добре володів пером церковного письменника, писав статті з екзегетики, частина яких друкувалася в журналі "Церква й Життя" (цей орган 1927 р. совети дозволили, а через півтора року заборонили).

Коли радянський режим почав руйнувати УАПЦ, тероризувати й переслідувати духовенство, архієпископ Костянтин у числі перших зазнав цієї тяжкої долі. Вже в січні 1926 р. його заарештувало ГПУ й одвезло до м. Харкова, в тюрму. Продержали в одиночній камері більше місяця і випустили, але заборонили йому на півроку виголошувати проповіді й виїздити з Умані без дозволу ГПУ. В травні 1927 р. йому знову заборонили проповідувати на шість місяців.

Пізніше, літом 1931 р., архієпископа Костянтина заарештували вдруге і тримали у в'язниці, в Києві, понад два місяці. Там зазнав він моральних і фізичних тортур; його кілька разів тримали то в камері "смертників" (присуджених на розстріл), то серед кримінальних злочинців. Випустили його під умовою невиїзду з Києва, і щоб двічі в місяць він з'являвся в ГПУ для реєстрації. В листопаді 1932 р. його заарештували третій раз. Тримали в суворій ізоляції, без права листування і побачення з родиною та з близькими. клопотання митрополита Павловського й Церковної Ради про полегшення долі ув'язненого не дали жадних результатів. ГПУ відповіло тільки, що "антисовєтські вихваткі єпископа Малюшкевича заслуговують покарання". Лише через сім місяців звільнили його з тюрми вкрай змученого, постарілого в 43 роки віку, знов з підпискою про невиїзд і з заборорою відправляти Богослуження.

Дальші роки, до самої війни архієпископ Костянтин Малюшкевич жив у Києві, гірко заробляючи на існування відрядною працею палітурника (оправляв документи по установах).

В перші ж дні війни його заарештувало НКВД. Востаннє... Ніхто його після цього ніде не бачив. В київській газеті "Українське Слово", в грудні 1941 р. в замітці про масові розстріли київської інтелігенції перед відходом радянців з Києва, згадувалося розстріляного архієпископа Костянтина (без прізвища). Оскільки в Києві на той час іншого архієпископа Костянтина не було, треба думати, що то розстріляли архієпископа Костянтина Малюшкевича.

АРХИЄПИСКОП ЮРІЙ ЖЕВЧЕНКО

*Вірою ми розуміємо, що світ словом
Божим збудований, отже з невиди-
мого сталося видиме.*

(До євреїв 11, 3)

Він син священика. Народився 17 лютого 1885 року в слободі Лисаветградка Єлисаветського повіту на Херсонщині. Вчився в Херсонській Духовній Семінарії та в Одеському університеті на філософському відділі, який закінчив 1911 року.

Ю. Жевченко став учителем Першої Одеської гімназії 1912 р., але скоро, внаслідок непорозумінь з начальством, яке вважало його за "політично-неблагонадійного", залишив ту службу. В 1914 р. він висвятився на священика й осінню того року через родинне горе, смерть дружини, пішов на фронт війни військовим пастирем. Там його застала революція.

В 1917 році, коли почалося будівництво українського національно-державного і церковного життя, священик Юрій Жевченко переїжджає до Києва. Тут він працює духівником військової юнацької школи, що сприяло його церковно-громадській діяльності, поширенню серед війська ідеї відродження Української Церкви. Ця його діяльність значною мірою спричинилася до утворення в Києві Церковного Комітету з військових, який у листопаді 1917 р. повністю, 30 чоловіка, увійшов до складу Всеукраїнської Церковної Ради. Це допомогло останній в її підготовчій праці щодо скликання Всеукраїнського Церковного Собору, який у січні 1918 р. зібрався був, але скоро припинив свої діяння, бо на Київ наступали большевики.

В червні, за гетьмана Скоропадського, о. Жевченкові за відправи Богослужень українською мовою заборонено в священнослужінні. Заборонив Антоній Храповицький, якого "е-

лекційний собор” з консервативного духовенства й російських елементів у травні місяці обрав на митрополита Київського. Гетьманська влада скоро після того заарештувала Жевченка й посадила до Лук'янівської в'язниці за співпрацю з Українським Національним Союзом. Лише через чотири місяці, в листопаді, коли влада впала, він вийшов із тюрми.

З січня і до грудня місяця 1919 року о. Ю. Жевченко працює в Школі старшин Армії УНР, де поза пастирськими обов'язками викладав історію української літератури. З початком 1920 р. він стає настоятелем парафії в м. Сквирі на Київщині. Вже в квітні київський єпископ Назарій Біднов знову заборонив його, як і інших українських священників. Але о. Жевченко далі служив. Всеукраїнська Православна Церковна Рада ухвалила тоді, 5 травня 1920 р., що священники не повинні коритися заборонам єпископів росіян, які хотіли задушити відродження Української Церкви.

Ще до Всеукраїнського Церковного Собору, що відбувся в жовтні 1921 року, Всеукраїнська Православна Церковна Рада в своїх заходах щодо утворення українського єпископату намітила священника Жевченка в кандидати на єпископа. Для цього літом 1920 р. його посилали до архиєпископа Парфенія Левицького, в м. Полтаву, але висвята в той час не відбулася. В м. Сквирі 9 квітня 1922 р. його висвятив Митрополит Липківський з єпископом Володимиром Бжозньовським на єпископа Сквирського.

В березні 1924 р. єпископа Жевченка призначили, згідно прохання Полтавської Округової Церковної Ради, на архиєпископа Полтавщини. Тут пройшло п'ять років його пліднотворчої архипастирської діяльності. Час недовгий, але великий творчою енергією і терпеливістю, що вкладав цей народолобець у свою діяльність, час великий жертвним подвигом архипастиря. Адже архиєпископа Юрія за той час тричі арештувало ГПУ, кілька разів забороняло йому проповідувати, чинило йому всякі перешкоди. Та й у цих умовах він, борючись, зробив для Церкви на Полтавщині багато. Він часто їздив по парафіях, проповідував, будив, підносив у народі християнську і національну свідомість. Цим пам'ять про нього там довго житиме.

Як пастир і як людина, це був один із тих, що своєю духовною красою, своїм чарівним образом приваблюють людей назавжди. Його Богослуження, його полум'яні про-

повіді, сердечний голос, чарували народ, як у війську, так і в селах та містах, і створювали йому високу пошану й авторитет. Всі, хто знав його і чув його служби та благовістя, зберігають про нього світлі спогади.

Весною 1929 р. советська влада вирішила ізолювати архиєпископа Жевченка від Полтавщини, де його надзвичайно любили. Всесильне ГПУ насильством примусило його переїхати в іншу єпархію, щоб цим легше було ліквідувати його. Митрополит Борецький дав йому призначення в Одесу, де з радістю прийняла його тамтешня українська громада.

Скоро після того, 1 вересня 1929 р., архиєпископа Жевченка заарештували, востаннє. Тримали його в тюрмі в Одесі, в суворій ізоляції, понад три місяці й кілька разів кували. В грудні того самого року заслали його в Караганду в концтабір на 8 років. А 1937 р. йому прибавили тієї каторги ще десять років. Відтоді про нього нема жадних вісток. Там, у тих пагубних нетрях СРСР і скінчив своє життя архипастир-патріот, один з передових борців за волю Православної Церкви українського народу.

Не знаємо, і ніхто не знає, де лежать кості славного архипастиря, де його вбили советські опричники, які ще в 1923 р. хвалилися, що вони від листопада 1917 р. розстріляли п'ять мільйонів людей¹⁶⁰. В советській імперії висловити думку про незалежність України та її Церкви від Москви вважається непрощенням злочином. А архиєпископ Юрій Жевченко не ховав таких своїх думок у мовчанні.

160. Газета "Новое Русское Слово", 19.XII.1972 р.

ЄПИСКОП МИКОЛА КАРАБІНЕВИЧ

Син священника. Народився 22 травня 1888 року в селі Єланець Ямпільського повіту на Поділлі. Вчився в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, яку скінчив 1909 року. В 1910-1912 рр. прослухав курс лекцій з філософії в Народньому університеті А. Шанявського в Москві. Це була прогресивна, як на той час, вища школа, утворена 1908 р. заходами і коштом Шанявського, за сприянням Державної Думи, в чому багато постаралася українська фракція Думи.

1913 року М. Карабінович висвятився на священника і став настоятелем парафії в селі Качківка Ямпільського повіту. Пізніше він перейшов на посаду настоятеля в рідний Єланець. Тут застали його події українського державно-національного і церковного відродження.

У березні 1923 р., вже під советським режимом, Могилів-Подільський Церковний З'їзд обрав священника М. Карабіновича кандидатом на єпископа. В квітні у Києві його висвятили на єпископа Могилівської церковної округи.

Енергійний, добрий організатор і блискучий проповідник єпископ Микола за недовгий час зукраїнізував більшу частину парафій Могилівського й Ямпільського повітів. Його часті роз'їзди по єпархії, Богослуження і проповіді рідною мовою піднімали в народі релігійну й національну свідомість. Після кожного його такого об'їзду села, сусідні з парафіями, в яких він служив, ставали на шлях українізації свого церковного життя.

Але на відроджену Українську Автокефальну Православну Церкву советський режим незабаром підняв свій нищівний обух. З 1926 р. ця влада почала утиски і переслідування духовенства. Перед Великоднем 1927 р. єпископу Миколі ГПУ м. Могилева заборонило на три місяці виголошувати проповіді. Вслід за цим воно почало тероризувати його

всякими причіпками, а в липні 1928 р. заборонило йому на півроку виїздити в парафії на села. Він протестував проти цих утисків, їздив аж до уряду УССР в Харків, але там сказали, що то "діло місцевої влади".

На початку 1929 року тодішній митрополит Київський Микола Борецький призначив єпископа Миколу для архипастирської праці в Уманську округу. Але й тут ГПУ скоро загальмувало його діяльність. То були дні, коли советський режим почав масовий погром українських культурно-національних сил, а разом і погром Української Церкви; через рік заарештували, а потім заслали й самого митрополита Миколу Борецького.

Репресії на єпископа Карабіневича посилювались після так званого "церковного собору", який насильством скликало ГПУ 28 січня 1930 року, готуючи процес "СВУ". Цьому "соборові" агент ГПУ Карін подиктував ухвалу про "самоліквідацію" УАПЦ. На це єпископ Микола сміливо зауважив йому: "Ваші беззаконні дії паралізували волю Церкви!" Карін, накиваючи грізно пальцем, відповів йому: "Я вас знаю!.." А вже на другий день, 29 січня, київське ГПУ взяло від єпископа Миколи підписку про невиїзд з Уманської округи. Відправляти Богослуження поза межами міста Умані йому заборонили. Крім цього наказали з'являтися два рази в місяць до ГПУ, для "реєстрації".

В жовтні 1932 р. єпископа Миколу заарештували. Обвинували його в... "шпигунстві", бо жив у Могилеві, на кордоні з Румунією, і мав звідти листа від когось. Вивезли його до Москви, в страшну Луб'янку, з казематів якої він не вийшов. На початку 1934 р. в київській Софійській парафії стало відомо, що єпископа Миколу Карабіневича розстріляли.

Не стало в 45 літ віку ревного служителя Церкви Христової, щирого патріота українського народу. Покійний, окрім дару красномовства, добре володів пером публіциста-мислителя. Написав працю "Філософія Григорія Сковороди", якої не дозволила друкувати советська цензура. Доля того рукопису невідома.

ПРОТОЄРЕЙ ПРОФ. МИКОЛА ЧЕХІВСЬКИЙ

Багато літ минуло з того часу, коли востаннє бачився я з Миколою Мойсейовичем Чехівським, цим "полум'яним борцем за українську ідею", як сказав про нього Митрополит Липківський, а здається наче то було так недавно... Ми зустрілися тоді одної неділі, в березні 1927 року, в Софійському соборі у Києві, під час служби. Як завжди, Микола Мойсейович був задумливий та більше ніж колись сумний, а його висока і струнка постать через вісім років після перших наших зустрічей стала трохи, ніби сутулою.

Після богослуження ми в дружній розмові пройшлися аж до Тарасівської вулиці. Микола Мойсейович оповідав про тяжкі умови його пастирської праці спершу на Київщині, а в ті дні на Харківщині, розказував про те, що советські опричники дедалі більше цькують його. "Не сьогодні-завтра заарештують", — казав він. Уболівав над долею України. "Тяжко на душі за наш український народ, — говорив він, пам'ятаю, — тяжко за його страждання і втрати під московсько-большевицькою кормигою. Скільки то вже загинуло, а ще більше загине кращих наших подвижників, тих, що стали в оборону святого святих України, в оборону її волі, її духовно-національного єства, її православної віри і культури. В нерівній боротьбі гинутьимуть наші церковні, громадські й наукові діячі, гинутьимуть письменники і поети, гинутьимуть усі, що не скорилися московському безоглядному насильству."

Слухаючи ці зойки душі великого патріота, я чув у них крім болю за поневолену вітчизну, його невгасимий праведний гнів до гнобителів і його саможертвону відданість Україні. І пригадалися мені слова поета К. Рилєєва зі "Сповіді Наливайка", слова, які з повним правом міг сказати про себе він, М. Чехівський:

Того, хто сміло з-під ярма
На ворогів свого народу
Рішуче правий меч здійма,
Чекає смертна нагорода.
Мене засуджено, це так.
Але скажи, коли і як
Без жертви хто здобув свободу?
Загину я за рідний край,
Це вже давно я почуваю,
Та з радістю, мій отче, знай
Свій жереб я благословляю!¹⁶¹

"Бог знає чи ми ще побачимось", — сказав Микола Мойсейович, коли ми прощалися. В його голосі, в очах, у всьому його образі промовляла хресна доля української інтелігенції, придавленої російсько-більшевицьким чоботом, промовляла велика, незнана світові, драма. То була наша остання зустріч. Через два місяці М. Чехівського заарештували. Відважного борця, що спершу воїном рідного війська, а потім духовним благовісником Христової й української національної правди підняв "рішуче правий меч" проти ворога; він, жорстокий ворог, прирік на знищення.

Микола Мойсейович Чехівський син священика, рідний брат славнозвісного Володимира Чехівського. Народився 18 грудня 1878 року в селі Гороховатка на Київщині (Київський повіт). Вчився в Київській Духовній Семінарії та в Київській Духовній Академії, яку закінчив 1902 р., з відзначенням.

Маючи виняткові здібності, він був залишений при Академії і, після відповідної підготовки, став її професором на кафедрі церковної історії. Але через три роки його усунули з Академії як "мазепинця, сепаратиста" і встановили над ним "негласний надзор" поліції. То були дні чистки Академії від "неблагонадійної" професури, чистки, яку вчинив царський синод в наслідок ревізії Академії.

Після звільнення з Духовної Академії перед Миколою Мойсейовичем зачинилися двері до всіх шкіл духовного відомства в Україні. Йому дозволяли бути викладачем цих шкіл тільки в Росії. Але він туди не поїхав. Працював деякий час у Києві в приватних середніх школах учителем історії, а

161. Власний переклад з російського.

потім у гімназіях повітових міст Київщини, під всякчасним наглядом поліції. Та й в цих обставинах він уміло вкладав у свою педагогічну працю національний зміст, давав своїм учням знання рідної історії і культури, виховував у них любов до України. В час Першої світової війни, в серпні 1914 р., він зазнав трусу й арешту; коли б не заступництво одного з вищих урядовців Петербурґу, то його не минуло б заслання.

Тільки в революцію 1917 року, наслідком якої впала російська царська імперія, Миколі Чехівському, як і всім українським подвижникам, відкрились двері до Київської Духовної Академії. Але гарячі почуття обов'язку перед вітчизною вказували йому інше, більш важливе на той час, поле діяльності. Свідомий того, що Московщина й без імператора-самодержця залишається імперіялістичною, завойовницькою, він у своїй національній роботі більше надає ваги обороні волі й державности Ураїни і стає поруч з організаторами українського війська. Вже на першому українському військовому з'їзді 18-22 травня 1917 р. в Києві бачимо М. Чехівського серед передових речників ідеї творення своєї національної армії.

В ті дні й зустрівся я вперше з М. Чехівським. Познайомив нас протоєрей Павло Пащевський (пізніше протопресвітер духовенства армії Української Народньої Республіки), що був на військовому з'їзді як гість. Микола Мойсейович з першого враження показався мені наче похмурим і малопривітним. Але в розмові з-за цієї його зовнішності скоро з'ясніла, як весняний схід сонця з-за вранішньої хмарки, душа, сповнена людяности і духової краси. Вже в перший день нашого знайомства мені здавалося, що я знаю цю людину багато років, що ми давно йдемо разом шляхом життя. Розмовляти з ним було дуже цікаво. Його вислови блищали красномовством і переконливістю аргументації. В питаннях української проблеми, що була центром його ідей і прагнень, він говорив з надзвичайним запалом; горів любов'ю до батьківщини, тією любов'ю, що повела його, як і чимало української патріотичної інтелігенції, в лави українського війська. Прощався я з Миколою Мойсейовичем по скінченні з'їзду з почуттям глибокого духового задоволення від такого знайомства. Воно було для мене, молодшого віком (мав тоді 23 роки) і менше досвідченого, дуже корисним.

Після того я не бачився з М. Чехівським майже два роки.

Мав лише відомості, що в війську йому, за виняткові здібності організатора, надано рангу полковника. Зустрілися ми вдруге в лютому 1919 року на конференції народніх учителів та голів "Просвіт" Поділля, яка відбувалася з участю представників від війська в м. Жмеринці, в просторій залізничній аудиторії. Пам'ятаю, першого ж дня конференції, на вранішньому засіданні, голова президії оголосив, що в 11-й годині тут виступить з промовою полковник Чехівський. Точно в призначений час він, в супроводі якогось молодшого старшини, з'являється на естраді аудиторії. Привітавши конференцію, він починає свою промову, власне заклик, з приводу страшної небезпеки для тількищо воскреслої державности і свободи України (в ті дні російські большевицькі армії зайняли все Лівобережжя і Київ та наступали далі). В залі тиша, хоч мак сій. Сила слова і красномовність полковника приковують до нього увагу всіх присутніх, серед яких біля тисячі селян. Він говорить про те, що російський імперіялізм, перелицювавшись лукаво в так званий "рабоче-крестьянский" советський режим, напав на Українську Народню Республіку, а ми, на превеликий жаль, неодностайні, не об'єднані, щоб дати одсіч ворогові. Говорить з душевним болем, що значна частина українських селян, несвідома національно й політично, піддалася большевицькій облуді, повірила московській фальшивій пропаганді, замість того, щоб підтримувати свою народню демократичну державу. Його сповнений драматизму голос то тихшає, то підвищується і глибоко падає в серця слухачів. Вигуки "слава" кілька раз переривають його промову, серед військових чути брязкіт шабель. "На вас, браття, як і на всіх свідомих українців, — каже він, закінчуючи промову, — лежить святий обов'язок наполегливо працювати задля національного усвідомлення темних селянських мас, тих, які ще не знають свого українського імени, працювати, щоб відкрити їм очі, зробити з них громадян — певних синів України, здатних боротися за її волю і державність, тобто за своє вільне життя на рідній землі. Двосотлітнє панування Московщини над Україною призвело до того, що сьогодні багато наших людей байдужі до свого національно-державного буття, а інші "служать, — кажучи словами поета, — мачусі Росії". Наш обов'язок вивести їх із несвідомости та облуди, дати їм пізнання свого власного імени і пізнання тієї істини, що український народ не матиме волі й не знатиме добра поки не збудує своєї самостійної

держави. "В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля!" — сказав Тарас Шевченко." Гучне "слава" й оплески з усіх кінців переповненої залі покрили його останні слова.

В обідню перерву я підійшов до Миколи Мойсейовича. Привітавшись, ми розговорилися. "Сумно!..", — сказав він, коли зайшла мова про становище на фронті боротьби з советською навалою. Те одно слово говорило багато. В ньому відчувалось, що ревний патріот тяжко переживає руйніні явища в війську, які послабили тоді український фронт проти большевиків (розкладені советською агітацією вояки залишали фронт і йшли додому, а інші цілими частинами переходили на бік ворога, були зради й авантури деяких "отаманів", занесених хвилями революції в український визвольний рух); відчувалась у тому слові тривога за щасливий для України кінець війни з большевицькою Росією. Попрощались ми тоді в тяжкому настрої. "Сумно!.., — знову говорив Микола Мойсейович, — але не вдаваймося в розпач, наша повинність боротися за волю рідного краю до кінця!"

По цій зустрічі розійшлися наші стежки в неfortunних обставинах українського життя на довший час. Коли большевицька Московщина, тричі жорстокіша, ніж царська, таки окупувала Україну, заливши кров'ю її волю і державність. Микола Чехівський прийняв сан священника Української Автокефальної Православної Церкви. Іншого поля діяльності в тих умовах для нього не було; Київську Духовну Академію, як і всі духовні школи, советська влада ліквідувала, працювати в школах чи в якійсь установі цієї влади він не міг. У відродженій Українській Церкві, діяльності якої в перші роки її існування комуністичний режим не переслідував так жорстоко як пізніше, активізувалося чимало української інтелігенції (всі ті, які мали духовну освіту), що в свою церковну працю вкладали разом з православно-релігійним змістом також і зміст національний. Серед цих трудівників протоєрей М. Чехівський був одним із найпередовіших.

Як пастир, М. Чехівський виконував ту ж священну місію, що і його брат Володимир (всеукраїнський благовісник), — це ширення через проповідь, через церковне благовістя, національну свідомість в народі. Церква своєї преси не мала, бо советські правителі не дозволили, тому живе усне слово було єдиною її (Церкви) зброєю, до чого так надавався М. Чехівський. На цю його діяльність ті правителі, ясна річ, скоро

звернули свою увагу. Не застосовуючи до нього суворих репресій (на початку 1920 років советський режим тактично дотримувався, ніби, своїх пропагандних деклярацій про свободу релігії), вони почали викликати його, й дедалі частіше, на антирелігійні диспути. Він, звичайно, з гідністю обороняв на тих диспутах віру й Церкву і завжди перемагав усяких "вчених", атеїстів, але не завжди це миналося йому без прикрих наслідків. Так після одного диспуту 1923 року в м. Черкасах (протоєрей М. Чехівський працював тоді на Київщині), на якому він у відповідь на твердження якогось опонента, що "релігія ворог культури", довів безпідставність тих тверджень, бо "якраз величні і гуманні християнські ідеали, — казав він, — стали основою багатой європейської культури", на третій день у місцевій газеті з'явився пасквіль, повний брудних вихваток проти нього, Чехівського. Другим разом на диспуті виступив проти УАПЦ один із місіонерів Російської Церкви, який твердив, що вона, Українська Церква "шовіністична", бо запровадила в богослуженні українську мову, "непридатну" для цього. На це протоєрей М. Чехівський відповів, що Українська Церква запровадила в чини богослужень свою рідну мову згідно приписів Святого Письма (і тут навів кілька таких цитат з останнього), бо "Церква може здійснювати своє призначення і досягти ідеалу християнізації життя народу лише тоді, коли вона спирається на ґрунт національний", — казав він. "Називати ж Українську Церкву шовіністичною, це значить зводити на неї наклеп, — говорив Чехівський, — такий гріх має тільки Церква російська, яка в XVII столітті віроломно поневолила нашу Церкву й двісті тридцять років русифікувала її і тепер цього хоче."

То був останній диспут прот. М. Чехівського (1924 р.), більше на них його не викликали. Але натомість усе частіше стали цькувати його вороги Української Церкви, як з боку советської влади, так і з боку Російської Церкви. Тому на початку 1925 року він переїхав на Харківщину. Та скоро й тут його пастирська діяльність стала для нього терновим вінцем, через рік ГПУ заборонило йому проповідувати.

В травні 1927 року його заарештували й через два місяці вислали в Росію, до м. Саратова. Там він тяжко бідував, заробляючи на життя чорною працею, бо ніякої іншої не давали. Працював спершу на будівництві, підносив цеглу мулярам, а потім, коли здоров'я підупало, був сторожем дров'яного складу.

Ранньою весною 1930 року протоєрея Миколу Чехівського привезли з Росії до м. Харкова на процес "Спілки Визволення України", як причетного до 45 (С. Єфремов, В. Чехівський, В. Дурдуківський, А. Ніковський та ін.), що їх судили на тому процесі (9 березня — 19 квітня). Привезли його знесилоного, хоровитого. Як свідчать самовидці, це був образ зацькованого і вкрай змученого жорстоким советським режимом українського інтелігента-борця. Та дух його був непогаслий. Коли на суді прокурор запитав Миколу Мойсейовича чому він, полковник, став священником Української Автокефальної Церкви, він одповів: "Я став священником для того, щоб служити українському народові, піднести його національну свідомість, щоб коли не ми, то діти і внуки наші побачили Україну вільною і незалежною."¹⁶²

Засудили Миколу Чехівського на три роки суворої ізоляції, які він одбув у Ярославському ізоляторі (м. Ярославль в Росії). Потім йому добавили ще десять років і заслали до Сибіру, в Якутський край. Там він, цей лицар української визвольної боротьби, 1938 року загинув. Про це мала вістку його дружина, що жила в Києві (померла 1942 року).

162. М. Ковалевський, "Опозиційні рухи в Україні", ст. 55, Мюнхен, 1955 р.

ПРОТОЄРЕЙ КИРИЛО СТЕЦЕНКО

(Український Композитор)

Добре діло прославляти Тебе, Господи, й оспівувати славу Твою, Найвищий!

(Псалом 91, 1)

В розвиткові української національної музики 1900-1920 років, люто й криваво затоптаної большевицькою Московщиною, чільне місце займає Кирило Стеценко. Радісно й тепло стає на душі, а разом боляче й сумно, коли згадуємо цього славного, з ласки Божої, композитора. Сумно стає за його передчасну смерть, що обірвала його подвиг, яким він розкривав широкому світові багатство пісенних скарбів свого народу і творив українську національну музичну культуру.

Кирило Григорович Стеценко народився 24 травня 1882 р. в селі Квітки Канівського повіту на Київщині. Батько його був селянин, маляр, а мати — донька дякона Івана Горянського. Мали вони маленьку садибу та дві десятини землі. Жили бідно, бо достатки з маєтку та малярства були мізерні, а сім'я мала одинадцять душ. Уже змалку Кирило Григорович виявив незвичайні здібності до музики і співів. На це звернув увагу його дядько, брат матері, протоєрей Данило Горянський, що був смотрителем Києво-Софійської бурси, мавши освіту — Київську Духовну Академію. Він улітку 1892 р. забрав 10-літнього Кирилка до Києва й віддав до бурси. Майбутній композитор зарання сам почав прокладати свій життєвий шлях. Під час навчання в бурсі він жив у дядька, а літом, замість відпочинку в селі, ходив на заробітки до панської економії, щоб мати на зиму хоч сякі-такі власні засоби. В дні шкільних вакацій Кирило допомагав батькові, — фарбували стіни та дахи церков в околичних селах.

В бурсі Кирило Григорович від першого дня своєї науки співає в шкільному церковному хорі. З III-ї класи він, 12-

літній, стає диригентом цього хору (офіційно за диригента вважався учитель співу бурси І. Вишинський, але з огляду на здібності К. Стеценка він передав йому цей обов'язок). Уже тоді Стеценко пише музику на слова Псалма 33-го "Благословлю Господа у всякий час", починає писати своє знамените "Слава в вишніх Богу" й інші композиції. Як свідчить протоєрей П. Корсунівський, що був тоді учнем тієї бурси, К. Стеценко в вільні години збирав бурсаків і вчив їх співати українські колядки та щедрівки, які чув від свого діда, диякона І. Горянського, і від старих дяків на селах. Він сам гармонізував ці співи на два-три голоси і при кожній нагоді вивчав їх бурсою. "Ми збиралися в коридорах бурси й співали під його проводом через увесь вільний час", — каже автор спогаду (П. Корсунівський). "Та найбільше нас захоплювали, — говорить він далі, — його колядки "Ой видить Бог" і "Нова радість стала". Ці пісні бурса співала і на павзах між лекціями, і по обіді, і по вечері перед сном. Інспектор (москаль, на прізвище Розов) казався, але нічого не міг вдіяти, бож Кирюша — сестрінок його зверхника, смотрителя. Він (Розов) лише писав куди слід доноси за "мазепинство", а нас, українських дітей, інакше не називав, як: Мазепа, хахол, босая команда, мазніца й іще гірше."¹⁶³ Талант К. Стеценка вже в ті роки часто приводив диригентів у "священний трепет" тим, що він, юнак, умів без камертона, не помиляючись, давати хорові тон і мав надзвичайну музичну пам'ять.

По закінченні бурси Кирило Григорович вступає до Київської Духовної Семінарії. В ті роки його музична творчість поглиблюється і ширшає, він скоро виростає на композитора не абиякого формату. Цьому сприяли незалежні матеріальні умови молодого композитора, здобуті його здібностями та наполегливістю; вони дали йому можливість більше віддаватися творчій праці. В цей час він пише музику на "Хвалить ім'я Господнє", дві "Херувимських" та інші церковні композиції, а з світських — "Бурлака", "Вночі на могилі", "Серед степу" й інші. Тоді ж він почав писати оперу "Полонянка", що зосталась, на жаль, незакінчена; з неї були надруковані лише окремі фрагменти, як от хор дівчат "Рости, квіте" і "Кряче ворон чорний". Церковні твори К. Стеценка в той час виконувалися семінарським хором, як також співав їх архиєрей-

163. Газета "Свобода" ч. 130, 6 червня 1947 р.

ський хор Києво-Михайлівського монастиря, диригент якого І. Аполлонов дуже шанував талант Стеценка і навіть добивався призначення його на свого помічника.

Успіхи Кирила Стеценка в Києві заохочують його надрукувати свої церковні композиції. Він укладає збірку їх і надсилає її до Петербургу, музичному цензорві протоєрею Лісіцину. Цей скоро повертає твори Стеценкові, в багатьох місцях поперекреслювані, без жадних пояснень чи поради. Йому не сподобався український національний дух Стеценкової музики. Та це не зупинило творчих намірів і стремління багатообдарованого композитора. Він ще з більшою енергією та завзяттям працює над своїми композиціями, підвищує свою музичну освіту в школі М. Лисенка, вивчає українську народню пісенну творчість. Своєю глибокою інтуїцією він добре збагнув незрівняну красу рідних пісень, церковних і світських, в яких поєдналося народнє й християнське, щиролюдське та духовне. І з юнацьких літ він став слугою та подвижником тієї краси, щоб примножити її і звеличити для слави Бога й України.

По закінченні духовної семінарії, 1903 року, Кирило Григорович стає вчителем співів у Київській церковно-вчительській школі, куди покликав його директор цієї школи протоєрей Василь Липківський, що підбирав собі викладачів свідомих українців. Але незабаром, 1905 року, весь учительський персонал цієї школи влада розігнала, а декого й арештувала за "українофільство". Стеценка вислали на Донщину, до глухого м. Олександрівська-Грушевська, а самого прот. В. Липківського усунули з посади директора тієї школи й понизили в службі, а призначили "с предупредженієм" на становище священника Покровської церкви на Солом'янці, передмістя Києва.

Через два роки К. Стеценкові дозволили повернутися в Україну, але без права займати якусь посаду в духовному відомстві й із заборорою жити та працювати в Києві. Йому дають призначення викладача співів у Біло-Церківській жіночій гімназії, а 1908 року дозволяють жити в Києві. Тут він викладає співи в медичній школі, наполегливо доповнює свою музичну освіту лекціями у професора Любомирського й дедалі розгортає музичну творчість, якої не залишив при будь-яких обставинах. Поза службовими обов'язками він керує

хором у Стрітенській церкві, що на Сінному базарі¹⁶⁴, де запроваджує співи зі своїх творів на українські мотиви.

Та скоро на композитора спадає нова біда. Поет Олекса Коваленко видав друком свій літературно-мистецький збірник, де вмістив тексти "Ще не вмерла Україна" і "Прометей" (поезія самого О. Коваленка) з музикою К. Стеценка. Олекса Коваленко втік за кордон, а К. Стеценка заарештували, і йому довелося відсидіти з місяць у Лук'янівській тюрмі, разом із Сергієм Єфремовим, що також був заарештований тоді як "сепаратист". Після цього для К. Стеценка всі можливості дальшої його діяльності в Києві закрилися. Розбився його плян утворення в Києві великого хорового ансамблю, замість кількох дрібних хорів, про який він клопотався; над ним посилювався поліцейний нагляд.

Того ж року (1910) Кирило Стеценко переїздить на Поділля, в містечко Тиврів, до свого дядька протоєрея Д. Горянського, якого також понизили в службі за "сепаратизм": його зняли з посади смотрителя Києво-Софійської бурси і загнали на провінцію, в Тиврівську бурсу. В Тиврові Кирило Григорович викладає співи в бурсі і з подвійним запалом віддається музичній творчості. За недовгий час у цьому тихому старовинному містечку на лоні чарівної природи над річкою Бугом він закінчив гармонізацію більше 50 колядок та щедрівок, написав багато світських хорових творів і почав писати оперу для дітей "Івасик-Телесик" та оперову феєрію "Іфігенія в Тавриді".

К. Стеценко в 1911 р. висвячується на священика, і його призначають настоятелем парафії села Голово-Русави на Поділлі. Життя на селі благодатно тихе в ті часи, сповнене своєрідної краси, тим більше в такому краї, як Поділля. Але одноманітне й глухувате життя занедовго стало скучним для композитора. Він час від часу скаржиться на це в листах до приятелів. Дуже відрадними для нього в цих умовах були зустрічі з композиторами Миколою Леонтовичем, що жив тоді на Поділлі, та з Яковом Степовим і Павлом Синицею, що також там часто бували. Ділячись з ними спільністю ідей та творчих замислів для культури свого народу, К. Стеценко при кожній можливості писав свої композиції й у Голово-Русаві. Крім цього, за шість років свого проживання в цьому селі він

164. Ця церква в 1935 році доценту зруйнована советською владою.

записав із уст народу багато пісень, з яких чимало гармонізував, ще глибше пізнав велюмовну красу української народної творчості, яку він так щиро любив.

Весняна революція 1917 року відкрила для української інтелігенції широкі можливості національної праці. Кирило Стеценко переїздить із села Голово-Русави до Києва. Тут будувалося вільне державне життя України, воскресло після більше двох сот років неволі в московській безпросвітній імперії. В Києві К. Стеценкові доручають керівництво музичним відділом Міністерства Освіти. З ним співпрацюють Олександр Кошиць, М. Леонтович, Я. Степовий та інші композитори. Виробляються проекти музичних інститутів для більших міст України. Утворюються хорові капелі республіканського масштабу і національні хори на місцях, навіть по більших селах. Щиро відгукнулися на ці великі заходи Кирила Григоровича більшість учителів народніх шкіл і стали до праці-відродження української хорової культури. Заспівала вся Наддніпрянська Україна. Мало було в ті дні таких її сіл, які не чули б високо-урочистих пісень, композицій Стеценка, як "Україно, Мати, кат сконав", "Живи, Україно", "Ще не вмерла Україна" та інших, усе сповнених духом національного пробудження.

На пропозицію Симона Петлюри 1919 року К. Стеценко спільно з О. Кошицем утворюють державну капелю для популяризації української пісні серед народів світу. Вирядивши цю капелю під керівництвом О. Кошиця за кордон, де про неї скоро заговорили всюди, Стеценко утворює другу таку капелю. З нею вирушає він у подорож по Україні, рідною піснею будить змосковлені українські міста, піднімає в народі дух, запалює любов до рідної культури, "политої українськими слізьми і кров'ю в боротьбі за свою незалежність, за свою національну субстанцію", — як казав він в одному із своїх виступів перед концертом. Цей подвиг Стеценка був тріумфом української пісні, що своїм чаром українізувала багатьох, скеровувала їх "на шлях у край свій повороту", — як казав поет. Як Олександр Кошиць рідною піснею промовляв у той час до чужинців про забутий світом український народ, так він, Стеценко, промовляв цією піснею до приспаних українських сердець, нагадував їм про їхній рідний духовний світ, ворогами зневажений. Коли восени 1919 р. Стеценко дав кілька таких концертів в Одесі, в міській аудиторії та в клюбах

заводів, він розворушив усе місто. Зрусифікований одесит, що до того часу не чув мистецького виконання української пісні, прослухавши кілька хороших виступів Стеценка, був приголомшений. Він "до болю плескав у долоні, — каже очевидець, — конче вимагаючи повторення співу". Це була українізація Одеси.

Разом з тим цей труд Стеценка був благовістям відродження Української Православної Церкви, бо його капеля співала й церковні служби українською мовою. Так в Одесі він, як священик, відслужив надхненно при співі капелі Всеношну й Літургію в Дмитрівській церкві, й там відразу заснувалась українська парафія. Так було в Миколаєві, в Черкасах, у Єлисаветі й інших містах. Ця тріумфальна подорож Стеценкової капелі тривала до кінця 1920 року. Потім большевицький режим, окупувавши Україну, розгромивши її волю і державність, заборонив Стеценкові ту його велику для української культури місію.

Позбавлений цієї національно-пісенної трибуни, пригнічений страшною дійсністю, що так жорстоко насміялася над воскресінням України, Кирило Стеценко почував себе "птахом з підрізаними крильми", — як сказав про нього за день перед своєю трагічною смертю композитор Микола Леонтович¹⁶⁵. Але творчий дух Стеценка, його любов до свого народу й невтомна працьовитість надали йому сил видержати цю пробу, що стала ще важчою, коли він довідався про смерть свого щирого друга М. Леонтовича. Він цілком поринає в творчу працю. Закінчує композиції, початі ще в Голово-Русаві, пише нові церковні твори, гармонізує старовинний Києво-Лаврський напів, перекладає церковні служби на українську мову. "За два з половиною роки, як народилась Українська Автокефальна Православна Церква, Кирило Григорович стільки написав церковно-музичних творів, що, переглядаючи все написане ним, дивуєшся силі й могутності його надхнення та фізичній витривалості цієї малої, слабенької зовні, але великої і могутньої в своїй творчості, людини, а разом з тим уявляєш собі, скільки він міг би написати за свого життя, коли б безжалісна й нагла смерть так рано не скосила його."¹⁶⁶

165. Підступно вбитий большевицьким агентом 10 січня 1921 року; 43 літ віку.

166. Журнал "Церква й Життя" ч. 4, Київ, 1927 р.

В дні відродження Української Церкви протоєрей Кирило Стеценко брав живу участь в організаційній церковній діяльності, належав до ближчих сподвижників протоєрея Василя Липківського. Відома Стеценкова праця у Всеукраїнській Церковній Раді, участь у Церковному Соборі в жовтні 1921 р. та в комісії для перекладів богослужбових текстів на українську мову. Його церковні композиції здобули собі в Україні широку і заслужену славу. Поки існувала УАПЦ, не було ані однієї парафії, де не співали б на Богослуженнях Стеценкових творів; вони лунали скрізь, починаючи від Софійського собору в Києві і до найдальшого закутка Чернігівщини чи Поділля.

На початку літа 1921 р. протоєрей К. Стеценко, рятуючись від голоду, створеного в містах України большевицьким безладдям, переїхав з родиною із Києва в село Веприк біля містечка Фастова (Київщина) на посаду настоятеля парафії, що її він сам і українізував. Звідси він час від часу їздив до Києва, коли цього вимагали обов'язки праці в ВЦРаді та інші справи. Тут, у Веприку у вільні години він далі працював над композиціями, написав "Літургію ч. 2", мріяв про кращі часи, коли знову міг би жити й творити у Києві. Але сталося інакше... У квітні 1922 р. К. Стеценко захворів на плямистий тиф (сповідав тифозного парафіянина і від нього заразився). 29 квітня великого подвижника української культури, щирого патріота не стало. Помер о. Кирило Стеценко, мавши 40 літ віку, в повнім розквіті творчих сил. На прохання парафії, що не схотіла віддати свого пастиря киянам, його поховано в селі Веприку біля церкви.

З приводу вістки про смерть Кирила Стеценка П. Корсунівський, що був тоді співаком у капелі О. Кошиця, пише: "В травні 1922 року, під час нашого концерту в Берліні, прийшла вістка, що упокоївся Стеценко. Почали ми під цю сумну вістку співати його щедрівку "На Йорданській річці"... У Кошиця з очей потекли сльози, а в нас усіх також..."¹⁶⁷

Творча спадщина К. Стеценка велика й яскрава. Його церковні композиції "Всеношна", дві "Літургії", шість "Херувимських", чотири "Милість спокою", дев'ять "Хвалить ім'я Господне", гласові співи церковного круга, чудові канти, як, наприклад, "Через поле широкее" або "Страдальна Мати" й інші, прекрасні колядки та щедрівки — "Ой, видить Бог",

167. Газета "Свобода" ч. 130, за 6 червня 1947 р.

"Нова радість стала", "На Йорданській річці" й інші, так урочисті і сповнені українською релігійністю, та чимало інших богослужбових музичних творів, — то багатий скарб у хоровій музичній культурі Української Православної Церкви. Стеценкова "Панахида" — це за словами О. Кошиця, твір геніяльний, це пророча ораторія загального воскресіння з мертвих. "Творчість Стеценка, — говорить Кошиць, цей другий велетень українського хорового мистецтва, — оригінальна, неймовірно ніжна та глибоко релігійна. Це найтонша, найделікатніша лірика італійського пензля в релігійному малярстві. У Стеценковій творчості все щире, безпосереднє, природне" (з листа О. Кошиця до відомого знавця церковної музики проф. П. Маценка з 3-го грудня 1941 р.). А в листі до о. Чехівського Кошиць писав: "Посилаю Вам, "Всенічну" Стеценка... Отже посилаю Вам геніяльну річ... Я кожного разу, як граю його твори, плачу від радості і насолоди, бо все, до чого торкнулась серйозно його рука, коли не цілком геніяльне, то близьке до нього" (проф. Євген Онацький "Українська Мала Енциклопедія", ст. 1843, 1965 р.). Професор М. Грінченко в своїй "Історії української музики" на ст. 170 каже: "Своєю "Панахидою" Стеценко показав той шлях, яким повинні йти наші композитори в царині утворення своєї рідної церковної музики."

Також багатий скарб в українській музичній культурі світські твори Стеценка. Тут головна його мистецька сила і краса в хорових композиціях. Українські народні пісні, що вийшли з його гармонізації, так філігранно витончені, так сповнені щирої і надхненної мелодійности, що вони зачаровують слухача. Такі ж його твори й на тексти письменників, як "Зелений гай, пахуче поле" П. Грабовського, "Єднаймося" І. Франка, "Прометей" О. Коваленка (символ поневоленої України), "Вкраїно, Мати, кат сконав", "Сонце на обрії", "Веснонько, весно" й інші цього циклу композиції. Такі ж оригінальні й повні художньої правди хорові співи Стеценкової опери "Полонянка" (нескінчена), і музика до драматичних картин Шевченкових "Гайдамаків", і до драм "Про що тирса шелестіла" С. Черкасенка та "Дві сім'ї" М. Кропивницького, і клавіри — "Кармелюк", "Сватання на Гончарівці", й "Бувальщина" та інші такі твори. Чарівні своєю безпосередністю його дитячі опери "Івасик-телесик" та "Лисичка, котик і півник". Тут незвичайна простота музичної мови, тонке розуміння

психології дітей і вміння промовляти до них. В українській класичній музиці для дітей ці твори Стеценка незвичайно цінні.

В майбутньому історики української музики розкриють повний образ Кирила Григоровича Стеценка, всю велич його творчости в українській церковній музичній культурі й у світській. Його ім'я в пам'яті українського народу житиме вічно.

АРХИЄПИСКОП ЙОСИП ОКСІЮК

Бути зразком для вірних у слові, в житті, в любові, в душі, у вірі і в чистоті.

(Тимофія I, 12)

Близьким сподвижником Митрополита Липківського з-поміж Єпископів Української Автокефальної Православної Церкви був також Архієпископ Йосип Оксіюк.

Народився він 1894 року 9-го вересня в сім'ї селянина Федора Оксіюка, в селі Луковиську на Підляшші. Учився в Духовній Семінарії в м. Холм, а потім — у Київській Духовній Академії, яку закінчив 1919 р. із званням магістра богослов'я. За свої виняткові здібності він був залишений при Академії для підготовки до професорської діяльності.

Та скоро 1919 р. Йосипа Оксіюка було запрошено на професора Кам'янець-Подільського університету, на катедру історії християнської Церкви. В новоутвореному університеті (відкритий 1918 р.) Й. Оксіюк не по літах виявив себе цілком відповідним цьому призначенню. Він мав незвичайний дар слова, за що його називали українським золотоустим. Він скоро здобув серед студентів любов і високу пошану, на його лекціях аудиторія була завжди повна. Цим він нагадував знаменитого в історії українського красномовства професора Памфіла Юркевича.

Проф. Й. Оксіюк приймав діяльну участь у громадських справах, належав до Кирило-Мефодіївського Братства, яке складалось переважно з членів Всеукраїнської Православної Церковної Ради, що в дні большевицького нападу на Київ у січні 1918 р. переїхала до Кам'янця-Подільського. Він помагав тоді ВПЦРаді знову підготовляти справу скликання Всеукраїнського Церковного Собору, що в січні 1918 р., через большевицьку навалу, як уже сказано, на другий день своїх діянь змушений був ліквідувати всі свої справи і роз'їхатися.

В 1921 р., вже під советською владою, коли Кам'янець-Подільський університет, як і всі університети в Україні, було перетворено в Інститут Народної Освіти (ІНО), проф. Йосип Оксіюк став тут викладачем загальної історії (теологічні науки советська влада відразу заборонила). Праця в ІНО не задовольняла душі проф. Йосипа Оксіюка, а ще тим більше, що атмосфера тут швидко стала "оновлятися", швидко з'явилася т. зв. "ком'ячейка". В травні 1922 р. він приймає священство, а в червні того ж року його висвячено на Єпископа УАПЦ для катедри в Кам'янці-Подільському.

Влітку 1923 р. Лубенська Церковна Округа, з причини переходу її духовного керівника Архієпископа Олександра Ярещенка в Харківську Округу, обрала своїм архипастирем Єпископа Оксіюка, вшанувавши його саном Архієпископа. Під його проводом ця єпархія була одною з кращих в Українській Церкві. Як священнослужитель, Архієпископ Оксіюк завжди був духовно піднесений, церковна відправа була для нього справжнім священнодійством. За це і за красномовство він мав у народі пошану та любов. Його проповіді, як глибиною змісту, так і красою форми, завжди справляли на вірних незабутнє враження.

Крім цього Архієпископ Йосип був глибокий ерудит. В 1924-1925 рр. він написав церковно-історичну монографію "Українська Православна Церква в княжі часи". Рукопис цієї праці загинув, на жаль, в руках ГПУ. З інших його праць збереглася частина його перекладів грецької мови на українську "Богослужби Постової Тріоди і Тріоди Цвітної". В цих перекладах він виявив себе як першорядний знавець духа чинів Богослужень і перекладач-стиліст.

На Другому Всеукраїнському Церковному Соборі, в жовтні 1927 р., коли під насильством і жорстокими погрозами урядника з ГПУ (що був присутній на Соборі) Митрополита Липківського звільнили, Собор волів обрати на Митрополита Архієпископа Оксіюка, але він відмовився, як і другий кандидат Архієпископ Малюшкевич. То вже був час, коли советська влада почала масово нищити українське духовенство й українську інтелігенцію, щоб обезглавити український народ, знищивши його культурно-національні сили. Ще перед Церковним Собором Архієпископу Йосипові ГПУ заборонило на рік виїзд із Лубень, дозволило тільки поїздку до Києва на Церковний Собор, а наприкінці Собору той же урядник (Карін) вручив йому нову заборону виїзду з м. Лубні ще на два роки.

В час тих заборон Архиепископ Оксіюк написав трактат "Найдавніші канони в Церкві Христовій". Написав, як апологет канонічності УАПЦ, ствердженої Церковним Собором 1921 р. в Києві. Подаємо з того трактата кілька думок його автора: "Існують, — пише Архиепископ Йосип, — канони, які називаються "Правилами святих апостолів", але ніхто не може твердити, не може доказати, що ті правила справді написані свв. апостолами. Ці правила є збіркою думок, які написані впродовж перших трьох століть християнства, в різних місцях і різними християнсько-православними церковними діячами. Подиктовані ці "правила" вимогами життя Церкви, для спрямування його до виконання Заповітів Христових. Вони, ті думки, названі "Апостольськими" тільки тому, що їх автори здумали надати їм більшої ваги..." "Збірка згаданих "правил", — каже далі Архиепископ Йосип, — припинилася тоді, коли церковні канони почали складати Вселенські Церковні Собори." Оригінал того трактату зберігався у родички Архиепископа Йосипа, в м. Полтава, де 1942 р. читав його автор цих рядків.

Про умови діяльності Архиепископа Йосипа Оксіюка, умови, що мов Дамоклів меч висіли над ним, як і над усім духовенством УАПЦеркви, подаємо копію одного документу:

"Цілком таємно
Шифровано під "Інтернаціонал"
Жовтень м-ць 1924 року

Усім П.Р. ОГПУ Лубенської Округи
Чернухський район тов. Л.-ий

ОГПУ-УССР звернуло увагу окривділів на всезростаючий вплив серед українського населення т. зв. Української автокефальної церкви, яку очолює Уїївський митрополит Василь Липківський. Давно вже відомо, що Липківський і його сподвижники — являються прихованими пропагаторами українського сепаратизму і не стільки прагнуть звільнити від залежності Московського патріархату деякі церковні приходи на Україні, як під цією ширмою проповідують різні ворожі советській владі ідеї українського націоналізму. Заклики гастролюючого Липківського до віруючих часто рябіють гострими епітетами на адресу Московської патріархії, а в дійсності, вся гострота цієї пропаганди спрямована виключно на розпалювання ненависти серед українського населення проти російського народу.

Розглядаючи в діяльності цієї церкви винятково небезпечне

значення для совєтської влади, ОГПУ-УССР вимагає від окрвїд-ділів:

1) Широко висвітлювати в політоглядах всі сторони з життя і діяльності цієї церкви, звернувши зокрема увагу на проповіді священників, які виголошуються в церквах.

2) Посилення антирелігійної пропаганди через округові совети безвірників.

3) Збільшення кількості с/о ("сексотів" — перекладач) з віруючих і вербування для агентурної роботи в ГПУ самих священників.

Враховуючи виняткову важливість завдання, наказуємо: Повідомити через райвиконкоми й зобов'язати явкою в окрвїд-діл (в розпорядження КРО) тих священників вашого району... Правда, ми цим інсургентам у рясах віримо мало, але для взаїмоконтролю їхніх інформацій це крайньо необхідно. В розділі політоглядах "церков и религиозные общины" пропонуємо вам щомісячно висвітлювати це питання.

Начальник Лубенського Округового Відділу ОГПУ (Двіанінов)

Начальник КРО Окр. Від. (Юркін)

Нач. Учосо Окр. Від. (Скрипник)"

Аналогічне (вищеперекладене з російської мови) розпорядження було розіслане по всіх церковних округах.

В жовтні 1929 р. Архієпископа Йосипа заарештували і заслали на Далеку Північ.

ПРОТОПРЕСВІТЕР ГРИГОРІЙ АНТОХІВ

Небагато осталося подвижників УАПЦ славної доби Митрополита Липківського. Більшу частину цих відважних борців за Христову віру й Україну в підсоветській дійсності замучено, постріляно, інші загинули в тюрмах і на засланні, як і їхній великий учитель сам Митрополит. Ті, що живими скінчили цю сумну дорогу тіні смертної, зламані стражданнями, поточені горем дочасно сходять у могилу.

19 квітня 1949 р. несподівано помер у Ганновері протопресвітер о. Григорій Антохів, який народився в селі Крушинка на Поділлі 1 лютого 1904 р. в родині земського фельдшера. Року 1920 закінчив Тульчинську Духовну Школу. Здібний від природи юнак мріяв про дальшу духовну освіту, але всі духовні школи були закриті. Тим часом ширився релігійно-національний рух пробудженого народу, який не обминув і молодого, але розвиненого Григорія Гавриловича Антохова.

То були дні, як каже Митрополит Липківський (Історія Української Церкви т. VII), подібні до перших днів після зшестя св. Духа на Церкву Христову. Після Першого Всеукраїнського Церковного Собору, що відбувся в жовтні місяці 1921 р., багато тих, що мали в серцях іскру Божу і любов свого народу, ішли в пастирі. Ішли служити рідній Церкві люди високої освіти й різних фахів, що ніколи не прийняли б висвяти в церкві московсько-синодального характеру. Ті з них, що не мали достатньої підготовки, доповнювали свою духовну освіту на Богословських курсах, що їх відкрила 1921 р. Всеукраїнська Православна Церковна Рада в Києві. На цих курсах бачимо впродовж 6-ти місяців і Григорія Антохова. Тут він цілком зформувався щодо церковно-національної свідомости. А що такі курси давали, про це говорять імена викладачів: о. Василь Липківський (коли перебував в Києві), о. Нестор Шараївський,

проф. В. Чехівський, проф. О. Грушевський, проф. В. Данилевич, П. Демущий, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька й інші. В лютому 1922 р. Григорій Гаврилович складає на курсах іспит і висвячується в архієпископа Вінницького Теодоровича на священника. Перед пастирем-юнаком послався тернистий шлях служіння у відродженій Українській Церкві. Перші роки священницької праці о. Григорія пройшли в містечку Джурині на Поділлі. Той час був, як казав о. Григорій, щасливим для УАПЦ, порівняно до пізніших часів, коли посипались на неї страшні утиски й переслідування. Отець Григорій у вільні від обов'язків у своїй парафії години ширив благовістя, готував ґрунт для заснування українських парфій у довколишніх селах. З 1926 р. він служив в селі Радівцях, а пізніше — в містечку Городку (біля Проскурова); очолює в 1927-1928 роках Проскурівську округову церковну раду. В цей час його заарештовують і згодом випускають із забороною виїзду за межі округи. Року 1928 Свято-Софійська парафія в Києві обрала була о. Григорія на свого настоятеля (його знали там із служби у Софійському соборі), але одержала від Проскурівської округової церковної ради відповідь: "Ваш обранець не в нашому розпорядженні..."

1929 рік — початок суцільного погрому українства. За ним — 1930-й. Процес СВУ. Над Українською Церквою нависли чорні хмари. Масові арешти духівництва і вірних. По весні 1930 року о. Григорій після кількох місяців тюрми в Проскурові та інших містах опинився на далекій холодній півночі Московщини, в концтаборі. Тяжка надлюдська праця, лісорубки, в жахливих незнаних світові умовах.

Із заслання о. Григорій вернувся в Україну через п'ять років, без права проживання на Правобережжі та в індустріальних центрах Лівобережжя. УАПЦ вже була розгромлена; лише по закутках, при міських кладовищах тощо доживали лічені дні декілька парафій у всій Україні, а в самому Києві ще жевріла, як промінь затемненого сонця, єдина парафія, ніби катедра архієпископа Івана Павловського при Свято Успенській Церкві Богородиці Пирогощої на Подолі. Тяжке, безрадісне існування репресованого. Через два роки, в серпні 1937 р., о. Григорій зазнав ще одного арешту, вже четвертого. Але Бог допоміг урятуватися втечею. Та після цього настало життя, коли всякчас із серця линув до неба крик: "Спаси мене, Боже, від тих, що спрагли крові; ось вони чигають на

душу мою” (Псалом 58). Життя нелегальне (під чужими документами), повне тривоги і печалі в умовах немилої для душі праці задля існування. Ця тяжка проба-поневір'яння тривала аж до радянсько-німецької війни.

У жовтні 1941 року о. Григорій пішки йде з Полтави до Києва і відразу стає до праці організації життя Української Церкви, наскільки це було можливе під новим окупантом. Його діяльність зосереджується в Свято Андріївській церкві, бо Софійський собор німці не дозволили відкрити. Скоро гірко привітала о. Григорія і нова дійсність: його разом з усією Київською церковною радою арештує німецьке гестапо: п'ять днів голоду й небезпеки для життя. Улітку 1942 р. він переходить на посаду настоятеля соборної парафії в місто Тарашу на Київщині. Тут його працю припиняє восени 1943 р. сумний "ісход" на чужину.

Уже в Німеччині по закінченні війни, як почалась організація українського емігрантського життя 1945 року, о. Григорій утворив у таборі в Ганновері велику парафію Св. Спаса та був її настоятелем до смерті. Чимало гіркоти і тут отець Антохів випив, обороняючи церковно-національні ідеали. Отець Григорій мав виїхати до Бразилії, куди переселилася вже більша частина його парафіян; перед смертю вже був готовий до подорожі. Але 20 квітня 1949 р. телеграма: "19.IV. о. Григорій Антохів помер." Коротке літати, але довге стражданнями життя скінчилось.

У Страсну п'ятницю, 22 квітня 1949 р., поховали о. Григорія... Хоронив архієпископ Григорій з духовенством, при численному здвизі народу. Останню шану Покійному віддали й англійці, представники влади та уповноважений у церковних справах священник Англійської Церкви В. Лек. "Ви хороните сьогодні священника, що віддано служив Христові й своєму народові. Ви хороните пастиря доброго", — говорив він у надгробному слові.

Сяяло весняне сонце, співали пташки, бриніли квіти, а ми проводили до могили в чужій землі того, кому ще треба було жити й працювати для слави Божої та добра України, яку він щиро любив і мріяв про поворот до неї. Більше двох тисяч людей ішли за труною, простягнувшись довгою лавою, вулицями міста. Німці приглядалися уважно до "небувалої в Ганновері похоронної процесії", як писала про це місцева німецька газета.

У смерті протопресвітера Григорія Антохова УАПЦ передчасно втратила ще одного з передових борців, утратила ревного сповідника невмирущих ідеалів великого Митрополита Липківського.

ПРОТОДИЯКОН ВАСИЛЬ ПОТІЄНКО

У 1971 р. вийшла в світ Записка про відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Видано цю Записку до 50-ліття того великого діла в історії українського народу.

Значення цієї Записки епохальне. Воно далеко більше, ніж про це говорить її заголовок. Написав цю Записку протодиякон Митрополита Липківського Василь Потієнко, — один із найближчих сподвижників Митрополита, його секретар, а пізніше — Голова Всеукраїнської Православної Церковної Ради в 1924-1926 роки, щиро "відданий Українській Церкві, чесний і талановитий", — як це сказав про нього сам Митрополит Василь (Історія Української Православної Церкви, том 7, ст. 103, Вінніпег, 1961 р.).

Центральне місце в Записці протод. Потієнка, що була прочитана ним, як доповідь, на зборах Свято Андріївського Українського Братства в Сосновицях (Галичина) 1 січня 1944 року, займає, річ зрозуміла, Всеукраїнський Центральний Собор 1921 року. Докладно й яскраво розповідає автор про підготовчі заходи для скликання Собору, про клопоти ВПЦРади 1920-1921 рр. щодо шукання можливостей традиційно-канонічної висвяти єпископів для УАПЦ, коли вона після проголошення своєї автокефалії (5 травня 1920 року лишилась без єпископів. Розповідає він про безсердечну нехристиянську поставу митрополита Михайла Єрмакова, якого весь Церковний Собор просив, щоб висвятит єпископів для Української Церкви. Розповідає про те сумне враження, що справила на учасників Собору відмова митрополита Михайла, враження, яке переконало всіх, що Російська Церква і без царя-самодержця є самодержавною, і що вона керується не заповідями Христа, а політикою російського імперіалізму. Все те протод. Потієнкові було добре відоме, бо працював він в

Передсоборній Комісії, а потім був учасником Церковного Собору, як делегат від Чернігівщини, і першим у секретаріаті соборових діянь.

Мальовничо і зворушливо розповідає В. Потієнко в своїй Записці про вибори протоєрея Липківського на Митрополита Київського і всієї України. Про високу урочистість Літургії й самої хіротонії Митрополита в неділю 23 жовтня 1921 р., хіротонії, яку здійснено, зважаючи на надзвичайні обставини, чином ранніх часів християнства. Потієнко пише про це: "І коли доводилося потім, пізніше, чути жалюгідні нашіпти про безблагодатність єпископату Української Автокефальної Православної Церкви, то шкода було тих людей, бо вони, напевно, ніколи в житті не переживали такого релігійного піднесення й екстази, які були в Святій Софії 23 жовтня."

Розповідає він також про швидкий розвиток УАПЦ після Собору, про її життя в ті дні, коли вона весняно росла і радувала своїх подвижників близьким розквітом, бо вже на 1 січня 1924 р. вона мала в Україні тисячі парафій і близько 4,000 духовенства, втім 29 єпископів. То були дні, коли советська влада ще не обрушилась жорстоким терором на релігію і Церкву (цей терор почався незабаром). Оповідаючи про ті дні, Потієнко подає факти, які досі майже ніким не освітлені, фактя про заснування парафій УАПЦ за межами України: на Кубані, в Казакстані, на Оренбургщині, в Манжурії й на Зеленому Клині та навіть у горах Боснії, де також жили православні українці, колись загнані туди гіркою долею. Втім подає він і цікаві відомості про те, що влітку 1925 р. Всесвітня Християнська Конференція запрошувала, через єпископа Упсальського, УАПЦ надіслати до Стокгольму двох своїх делегатів, але цього не дозволив советський уряд.

Далі читаємо в записці сумну розповідь про буття УАПЦ під терором, що пляново почався з 1925 р. й шалів дедалі жорстокіше. Говорить автор Записки про масові арешти та заслання українського духовенства й тисяч вірних. Говорить про чорні, нечувані в світі дні, коли над православною Україною завис обух ГПУ-НКВД... Говорить і кінчає словами, що останню парафію добито 1936 р. й тоді ж заарештовано рештки духовенства УАПЦ. При читанні тієї розповіді відчувається душевний біль і думка зупиняється напівдорозі.

Отже Записка, про яку говоримо, це, за словами проф. Н. Полонської-Василенко, що читала рукопис, "Яскравий до-

кумент доби"... Сам автор, каже вона, — протодиякон В. Потієнко, — належить до історії УАПЦ, і тому те, як він сприймав події, само по собі дуже цінне. Разом з тим — враження сучасника, що болів за все, що робилося в Українській Церкві, й дав не критичне дослідження, а дуже докладний звіт того, що він бачив, надають "Записці великого значення". Наведені думки проф. Н. Полонської-Василенко — дуже правдива характеристика як Записки, так і її автора.

Подаємо коротко біографічні відомості про св. пам'яті автора Записки. Василь Потієнко народився 9 січня 1898 на Чернігівщині в Сосницькому повіті. Скінчив Чернігівську Духовну Семінарію і Київський Університет св. Володимира (історично-філологічний факультет). Ще в студентські роки захопився він українським церковним рухом, а 1921 р. віддався йому цілком. Заснував у Сосницькому повіті понад 20 українських парафій. На Всеукраїнському Церковному Соборі в жовтні 1921 р. був делегатом від Чернігівщини. Того ж року був висвячений на диякона. В 1921-1924 роках служив протодияконом при Митрополитові Липківському й їздив з ним по всій Україні. В роках 1924-1926 був Головою ВПЦРади. Під час насильницької ліквідації ВПЦРади советською владою був заарештований, тюрми і заслання припинили його церковну діяльність...

Наприкінці 1941 р., з надламаним уже здоров'ям, але ще сильний духом, він став знову до церковної праці, вже в нових умовах. Працював Керуючим справами Харківського Єпархіяльного Управління; на цій посаді він був до дня еміграції (серпень 1943 р.). Вже на чужині він підтримував живе світло життєдіяльності УАПЦеркви, читав у громадах лекції з історії українського церковного відродження.

В Німеччині 12 квітня 1945 року, по дорозі від Берліну до Ваймару, протод. Василь Потієнко трагічно загинув від обстрілу з літака. Загинув у 47 років віку. Там, у чужому полі, біля села Курсдорф, недалеко від міста Айзенберг (Тюрингія) його й поховано. Вічна йому пам'ять!

В особі Покійного Українська Автокефальна Православна Церква втратила видатного свого діяча, талановитого промовця і публіциста.

ПРОТОЄРЕЙ ЮХИМ СІЦІНСЬКИЙ

Син священика з старого духовного роду Січинських. Народився 1 жовтня 1859 р. в селі Мазники на Поділлі. Закінчив Кам'янець-Подільську Духовну Семінарію і Київську Духовну Академію з відзначенням. Талановитий з природи, ще студентом почав писати наукові статті.

З 1884 року, впродовж п'яти літ, Юхим Сіцинський вчителював у середніх школах м. Бахмута на Донеччині. 1889 р. він прийняв сан священика і переїхав до Кам'янця-Подільського. Тут разом з пастирською працею та педагогічною в школах розгорнулася його славна українська наукова й культурно-національна діяльність. Він стає редактором журналу "Подільські Єпархіяльні Відомості" (журнал виходив російською мовою, бо українська була заборонена) і вкладає в нього український зміст, друкує там свої цінні дослідження з історії, археології й етнографії Поділля. Одночасно з цим він засновує в Кам'янці Історично-Археологічне Товариство і при ньому Церковно-Історичний Музей. Щороку літом о. Ю. Сіцинський об'їжджає райони Поділля, досліджує пам'ятки старовини, церковну архітектуру, провадить розкопки, збирає експонати для музею. Скоро цей музей багатствами своїх колекцій став гордістю Поділля і цілої України.

Кероване Юхимом Сіцинським Історично-Археологічне Товариство протягом свого існування видало чотирнадцять великих томів наукових праць, головним чином з історії, етнографії, культури, мистецтва й економіки Поділля. Майже половина тих праць написані самим Сіцинським. Він і редагував усі ті книги. Більша частина його наукових писань, — то результати його археологічних та історичних досліджень. В 1894-1896 роках він видав друком два томи своєї монографії про історичні пам'ятки Поділля і зокрема про місто Кам'янець-Подільський. Він був членом багатьох наукових інституцій і

товариств у тодішній Росії та закордоном, а з 1894 р. став дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Крім фахово-наукових праць, Ю. Сіцінський частсо писав статті до місцевої газети "Подолія" про потреби українського життя, церковного й громадського; їх щастило йому не раз, борючись з цензурою, друкувати українською мовою.

За свою українську культурно-національну діяльність о. Ю. Сіцінський мав постійні конфлікти з церковною і цивільною російською владою. Лише його наукові заслуги, знані в Петербурзі і Москві (він був дійсним членом Московського археологічного товариства, яке очолював граф Уваров, прихильник української культури), урятували його від репресій.

Багато прислужився протоєрей Сіцінський в ділі видання Святої Євангелії українською мовою, перекладу П. Морачевського. В комісії для цього видання, в 1905-1906 роках, на ньому лежав найбільший тягар праці. В той же час він чимало приклав енергії задля утворення в Кам'янці товариства "Прогресивіта", яке проіснувало до війни 1914 року.

На Подільському Церковному З'їзді у вересні 1906 р. протоєрей Сіцінський перший з-поміж духовенства подав проєкт вимог до уряду про дозволення української мови в Церкві і в духовних школах. І з'їзд ухвалив той проєкт, але уряд відкинув його.

У 1917 р. настали для прот. Ю. Сіцінського, як і для інших українських подвижників, вільні можливості діяльності. Тоді він гуртує патріотичне духовенство, накреслює плани українізації Церкви і шкіл Поділля. В Кам'янці починається велика національна робота. Восени 1918 р. тут відкривається Український Державний Університет і в ньому протоєрей-професор Юхим Сіцінський займає катедру загальної археології та історії Поділля.

Але советська навала розтоптала волю України. Для українських національних трудівників настали чорні дні... Протоєрея Сіцінського усунули з катедри історії в ІНО (Інститут народньої освіти, перетворений большевиками з університету). Трохи пізніше звільнили його з посади директора музею, який він заснував і якому віддав 35 років праці, а залишили "науковим співробітником", і то не надовго. Єдиною радістю лишилась прот. Сіцінському Свято-Покровська парафія УАПЦ, де він був настоятелем. Але 1929 р. його заарештували і замкнули до в'язниці. Там він промучився десять місяців.

Вийшовши з тюрми, прот. Сіцінський переїхав був до Києва і тут працював деякий час, як археолог, у "Музейному городку" (колишня Києво-Печерська Лавра). Та й звідти його незабаром усунули. Вернувся він до рідного Кам'янця. Там доживав віку в незвичайно тяжких умовах: без посади, без жадної пенсії, без права мешкання в своєму колись власному домі. Виконувати обов'язки священнослужителя не мав де, бо Українська Церква вже була розгромлена. В довершення цих негод, НКВД в листопаді 1937 року знову заарештувало його. Після трьох тижнів страждання у в'язниці пастир-патріот помер 7 грудня.

ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ЧЕХІВСЬКИЙ

*Мене вже на жертву приречено, і
час мого відходу настав, бо подви-
гом добрим я борюся...*

(II Тимофія 4, 6-7)

Пригадуються нам ці слова св. апостола Павла, коли думаємо про 45 жертв процесу Спілки Визволення України (СВУ), про тих учених, письменників, літераторів, педагогів та інших подвижників української ідеї, яких засудила російсько-більшевицька влада в саму Великодню ніч (з 19-го на 20 квітня) 1930 року на знищення. Пригадуються вони, ті слова, в наших мислях про тисячі, багато тисяч подвижників, більших і менших, знаних і незнаних, що слідом за 45-ма, судженими, заслани ворогом на страшну каторгу в нетрях СРСР, "на жертву приречені" за "подвиг добрий", за любов до України, за бажання свободи і щастя своєму народові.

В першому ряду 45-ти — Володимир Чехівський, подвижник великого формату, чия діяльність церковна, педагогічна, культурно-освітня, наукова і громадська, то було апостольське служіння українській ідеї. Краса і велич його духовного образу, багатий і променисто-ясний світ його ідеалів зачарували кожного, хто на українській ниві сходився з ним та ближче пізнавав його. Щоразу, коли доводилося мені бачити його, розмовляти з ним чи слухати його проповіді, я почував таку духовну радість, яку почуваю лише тоді, коли стаю перед святим престолом для Служби Божої.

Володимир Мойсейович Чехівський народився 1 серпня 1876 року, в селі Гороховатка на Київщині, в родині священика. Року 1896 він закінчив Київську Духовну Семінарію, а 1900 року — Київську Духовну Академію. Вчений ступінь в Академії одержав за наукову працю з історії Української Церкви

"Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні" (1799-1803). Ця монографія була премійована Радою Професорів Академії і надрукована в її анналах за 1905 рік.

Українська ідея захопила В. Чехівського, обдарованого розумом і допитливого, ще в ранні юнацькі роки. Студентом Духовної Академії він, разом з іншими її вихованцями, прозрілими національно під благодотворним впливом старших діячів українства, глибоко вивчає рідну історію, літературу, культуру. Тут він цілком зформується як непохитний борець за кращу долю свого народу, за його визволення політичне, культурно-національне і церковне. Вийшов він із Академії добре озброєний, сповнений ентузіазму і готовності до подвигу, якому самовіддано присвятив себе.

Року 1900 Володимира Мойсейовича, як стипендіята Академії, начальство хотіло призначити на посаду викладача Духовної Семінарії десь в Росії, але він відмовився від того призначення. Щоб залишитися в Україні, він погодився працювати в сільських церковно-парафіяльних школах, учительвав один рік в селах Янівці й Гороховатці Київського повіту. Цим почалася його плідна для українського визвольного руху педагогічна діяльність.

Кам'янець-Подільська Духовна Семінарія. Сюди з 1901 року призначили В. Чехівського на помічника інспектора. "Високий, ставний, з гарним характерним обличчям і блискучими чорними очима, він одним виглядом імпував усій семінарській молоді", — каже один з тодішніх вихованців тієї Семінарії. Це, а головним чином щире, сердечне ставлення його до своїх вихованців, його спокійна людяна вдача і тактовність забезпечували йому бажаний вплив на кляси Семінарії. Його авторитет серед учнів був дуже високий, його безмежно любили, йому довірялись. А вся ж та молодь, — це були паростки здорового українського кореня, діти села, якраз добрий ґрунт для доброго національного сіяча Володимира Чехівського. Ця його діяльність, зрозуміло, не була легкою. В Семінарії, як і по всіх школах тодішньої України, панував русифікаційний тиск, а поряд з ним денаціоналізуюче впливала на учнів російська соціалістична література, яка хоч була, ніби, заборонена, однак мала доступ до шкіл, бо виконувала Московській імперії ту ж службу — насаджувала російський націоналізм. Отже завдання Чехівського було насамперед відтягнути молодь з-під цього впливу і прихилити її

увагу до українського світу, скерувати на шлях національного самопізнання.

Праця почалася з рідного слова. В Семінарії з'явилася українська бібліотека, добре захована від начальства. Кілька "хлопців", утаємничених в діяння Чехівського, розносили книжки своїм колегам. Шевченків "Кобзар", "Люборацькі" А. Свидницького, повісті Б. Грінченка, поезії М. Старицького й інші такі книги ходили потай між учнями від читача до читача дедалі ширше. За цим старші семінаристи, що дійшли національного усвідомлення, ставали до конкретної української праці в межах дозволеного. Тут першою можливістю був семінарський хор, який мав славу найкращого в Кам'янці й особливо блискуче виявляв своє мистецтво на баях, які уряджала Семінарія двічі в рік, у храмове свято і на масляну. Чехівський уміло використовував ці можливості. В програми вечірок укладалися добірні українські пісні й деклямації; начальство крутило головою, дещо з того викреслювало, замінювало російщиною, додавало "Боже царя храни" і дозволяло ті програми. Так виборювалося українське життя в Семінарії й її вихованці наворачалися до лона українства.

Ось образ вечірки в храмове свято Семінарії, в день св. Іоана Богослова 26 вересня (ст. ст.) 1903 року. Величезна семінарська заля повна: семінаристи з усіма професорами, учні й учителі інших шкіл, всякі гості й начальство різних рангів та стану, весь губернський олімп. Концерт... Але дамо слово згаданому вихованцеві Семінарії.

"Ось хор скінчив. Оплески — і від групи чорних одностроїв відділяється кремезна постать Василя Сумневича (семінарист шестиклясник). Він підходить до архиєрея, бере, за звичаєм, благословення і, ступивши три кроки назад, проголошує:

"Чернець" — поема Тараса Шевченка.

Заля затихає... Бурса завмирає... Коротка павза і, серед глибокої тиші, лунає:

*У Києві, на Подолі,
Було колись... І ніколи
Не вернеться...*

У бурси відлягло. Добре почав! Молодець!

*У Києві, на Подолі,
Братерська наша воля,
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані...*

А як же публіка? Еге, уважно слухає! На залі тиша, лиш де-не-де трісне вахляр у руках пані.

*У Києві, на Подолі,
Козаки гуляють!*

А як же начальство? Яка ж то шкода, що не можна бачити фізіономій! Ага, ось жандармський полковник Дубельт нахилився до своєї дружини і щось говорить. Та киває головою. — Що, не подобається? — Ну, ну, слухай, "лютий враже"!

Але поема доходить до кінця. Сумневич уже забув, що він перед архиєреєм, губернатором, ректором... Обличчя натхненне, і чорні очі сиплють іскрами:

*І тихнуть Божії слова...
І в келії, неначе в Січі,
Козацтво славне ожива...*

Момент напруження, тиші і — за хвилину — грім оплесків. — Дивіться, дивіться, панове, — перешіптуються українці, — все начальство плеще! Е, що там начальство, ти подивись краще на наших "Хомів невірних", "отрицателей": здається, зараз у них всі їх "отрицання" (заперечування) летять в трубу! Але що це?! Нова хвиля оплесків. Біс, біс! — Дивись, дивись: ректор киває Сумневичу, щоб іще виступив. Крок — вперед. Постава — в бій. І жест — до війська.

*На вас, завзятці-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращії думки,
Мої сподіванки єдині!
В вас молода ще грає кров,
У вас в думках немає бруду...*

Українці — на сьомому небі. — Добре, але ж Сумневичу влетить! — Защо? — А за цей вірш: цей не був дозволений! — Так, а ректор нащо ж казав ще раз виступати, він другого не знав!

А заля тимчасом тріщить від оплесків. Тільки Чехівський — високий і поважний — стоїть на боці, трохи нахмурений — і не ворухнеться. Його діло — сторона!"

Але про цю національну роботу Чехівського, що в ті часи русифікації і безпросвіття мала для української справи надзвичайне значення, не могло не дійти до відома вищого начальства. На Кам'янецьку Семінарію звернув "должное

внимание” горезвісний тодішній обер-прокурор Синоду К. Победоносцев, голова Церкви і всіх духовних шкіл Російської імперії. До того ж ще й трапилась у Семінарії одна подія, яка ще більше насторожила його увагу. А саме, на закінченні 1903-04 шкільного року в фотографічній групі семінаристів-абітурієнтів уміщено в центрі її не архиєрея, ректора та всіх семінарських навчителів, як це було щороку, а тільки Чехівського, і поруч з ним Тараса Шевченка і Миколу Костомарова. Таку групу зроблено за ініціативою самих випускників (це був сотий випуск Подільської Семінарії, після дев'яносто дев'яти років утовкмачування в школах і скрізь науки про “верность самодержавию и русской народности”).

В. Чехівського негайно усунули з Семінарії. Кількох з абітурієнтів “звільнили з 6-ї класи”, хоч вони з успіхом закінчили Семінарію, і навіть два з них були відзначені як кандидати до Духовної Академії. Прочистили й інші класи. Приїздив із Петербурґа Саблер, заступник Победоносцева, переглянув склад вихованців Семінарії та навчав їх “преданности царю и отечеству”.

Володимира Мойсейовича того ж року перевели в Київську Духовну Семінарію, з “предупреждением”, на посаду помічника інспектора. Тут він так само скоро прихилив до себе учнів і, користуючись серед них любов'ю та великою пошаною, уміло провадив роботу щодо їхнього українського національного виховання. рідним друкованим словом, книжкою, бесідами з української історії та культури й іншими способами він будив і стверджував у них національну свідомість.

Та недовгою була праця Чехівського в Київській Духовній Семінарії. Року 1905 його звільнили і призначили на нижчу посаду, — учителем Духовної Школи (бурси) в м. Черкаси. Над ним установили поліцейний нагляд, який не припинявся аж до революції 1917 року. Але він і далі непохитно служив своїй ідеї, провадив національну працю в бурсі, в місцевій хлоп'ячій гімназії, де дістав посаду вчителя, та серед робітників. То вже був час, коли перші вибухи гніву пригноблених захитали основами російського царства неволі й беззаконня.

Популярність Володимира Чехівського зростала. 1906 року, після того як “царь испугался, издал манифест”¹⁶⁸ (так

168. Мова про маніфест 17 жовтня 1905 р.

співали робітники), його обрано від Київщини до Першої Державної Думи. Але скоро після цього його заарештували і заслали на північ Росії, у Вологодську губерню. Лише на-полегливими заходами виборців та української фракції Думи перед царським урядом, йому пощастило наприкінці 1907 року вернутися звідти.

Та повернувшись із заслання, Чехівський не мав права працювати в школах Духовного відомства. В 1908 р. він переїздить до м. Одеси. Тут служить деякий час директором Михайло-Семенівського сирітського будинку відомства "Благодійного Товариства". Потім учителює, викладає гуманітарні науки в 1-й і 3-й міських гімназіях, у приватній гімназії Гінкулової, в Комерційній школі, на Вчительських курсах, у Політехнікумі та в інших школах міста. Видатний педагог, він своїм гуманним поводженням з вихованцями, розуміння їхньої психіки та красою свого духа скрізь швидко опановує їх, виховує в них ідеалізм, робить з них щирих патріотів, борців за волю і щастя рідного краю. А працювати на полі українства після 1905 року стало трохи легше, рідне слово здобуло собі деяку свободу, український рух почув себе вільнішим. У ті роки національна робота Чехівського в Одесі широко позначилася і на громадській ділянці. Він приймав активну участь в діяльності місцевого товариства "Просвіта", в Українській Громаді, читав публічні лекції в робітничих клубах. Коли 1917 р. тисячі робітників Одеси демонстрували під українським прапором, то цьому великою мірою прислужилася праця Чехівського.

У 1917 році Володимир Мойсейович переїздить до Києва і цілком поринає в пробуджене революцією українське державотворче життя. Праця задля відродження Української Православної Церкви, національно-політична діяльність, обов'язки професора в Політехнічному і Медичному Інститутах, де він читає лекції з історії України та української культури, лекції на Вчительських курсах і т. ін., скрізь він встигає, а крім цього багато пише. Цей широкий діяпозон його діяльності, що вкладалася в єдиний ідеал — Вільна і Державна Україна, дивував деяких українських діячів: як це, мовляв, Чехівський, соціал-демократ з політичних переконань, є разом з тим і глибоковіруючий. Одному з них на таке здивування професор Василь Біднов сказав: "Треба знати, що велика душа не може бути нерелігійною!" А душа Володимира Чехівського була

справді велика, вона втілювала в собі духовну красу наших предків, державних мужів, які, будучи політиками, всі були і релігійними й надавали питанням православної віри та Церкви великого значення. Пам'ятаю як в одній із своїх лекцій у Кам'янці-Подільському 1919 р. він казав: "Самі наукові знання — історія, філософія, література й такі інші, а також найкраща політика, духовного вдосконалення людині не дадуть, потрібна передусім релігія, віра в Бога." Тому в своїй великій національній праці він уділяв багато уваги церковній справі, його щирий демократизм тісно сполучався з наукою Христової Євангелії.

З перших же днів українського державного будівництва Чехівський разом з протоєреєм В. Липківським розвиває діяльність щодо українізації та автокефалії Православної Церкви в Україні. Енергійно підготовляється скликання у Києві Церковного Собору, який і зібрався на початку січня 1918 року, але змушений був припинити свої діяння, бо на Київ наступали большевики. В своїх тодішніх статтях Чехівський писав про завдання українського церковно-визвольного руху, вказував йому шлях і навчав, що відбудовувати рідну Церкву, вільну, незалежну від Московщини, треба тільки на національному ґрунті, керуючись заповітом Христа: "Віддайте кесареве — кесареві, а Боже — Богові" (Матф. 22, 21).

З кінця 1918 р. й до лютого 1919 Володимир Чехівський був Головою Ради Міністрів і міністром закордонних справ Української Народної Республіки. В цей час, 1 січня 1919 р., під його проводом уряд проголосив закон про автокефалію Української Церкви.

Під час російсько-большевицької агресії проти УНР, в 1919 й 1920 роках, умови діяльності В. Чехівського стали тяжкими. Він жив тоді під страхом то в Кам'янці-Подільському, то в Вінниці й читав лекції з історії української культури в Кам'янецькому університеті та в Вінницькому Учительському Інституті. Але й в тих умовах він спільно з протоєреєм Липківським далі вів акцію задля відродження Української Церкви, співпрацював із Всеукраїнською Церковною Радою, давав їй ідеологічні настанови.

Коли советська Росія наприкінці 1920 року таки запанувала над українським народом, потопивши в крові його волю і державність, В. Чехівський не емігрував, він сказав: "Я мушу бути зі своїм народом!" Великий патріот залишився в Україні,

бо волів бути зі своїм народом не тільки в просвітлі дні його недовгої волі, а й в дні неволі; волів стояти в обороні його душі до кінця, а коли треба, то і вмерти за нього. Тимчасом 6 січня 1921 року советська влада заарештувала Чехівського і тримала в тюрмі п'ять місяців.

По виході з тюрми Володимир Мойсейович зосереджує свою діяльність в українському церковному рухові. Саме в ті дні протоєрей Липківський і Всеукраїнська Церковна Рада в Києві гаряче підготовляли скликання Всеукраїнського Церковного Собору. В цьому ділі дуже багато прислужилися великі здібності й авторитет Чехівського. Самому Соборові, що відбувся 14-30 жовтня 1921 р. у Києві, в храмі Святої Софії, він поміг знайти вихід із важкого становища в питанні про свою ієрархію. Становища, створеного тодішніми єпископами в Україні, росіянами, які рішуче відмовились висвятити єпископів для Української Автокефальної Православної Церкви, бо вороже ставились до неї. Він своєю доповіддю "Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви" вияснив Соборові, на підставі церковно-історичних дослідів, що в апостольські часи не було висвяти єпископської, що апостола Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами, що апостол Тимофій висвячений був на єпископа "покладанням рук пресвітерства" (Тим. I, 4-14) і далі в Олександрійській та Антіохійській Церквах ще довго висвячували єпископів пресвітери. В цій доповіді Чехівський довів, що Всеукраїнський Церковний Собор, з твердою вірою в присутність серед нього Найвищого архиєрея — Христа і в повноту дарів Святого Духа, керуючись практикою перших часів християнства, має повне догматичне і канонічне право висвятити обраного кандидата на єпископа-митрополита (ним був протоєрей Василь Липківський) соборною висвятою з покладанням рук пресвітерства. Собор так і вчинив, бо не утворити тоді своєї ієрархії, це значило б кинути рідну Церкву на загибель зразу після її народження, а цього тільки й бажали російські єпископи в Україні та їхній московський патріярх.

Після Собору, коли УАПЦ стала на твердих своїх основах і широко розвивалася, В. Чехівський прийняв на себе ще більший подвиг в її будівництві, ставши поруч з Митрополитом Василем Липківським. Удвох вони були головними провідниками й ідеологами українського церковно-національного відродження, удвох надихали трудівників того великого діла

вірою в його правду і своїми подвигами давали їм приклад непохитного служіння йому. Володимир Мойсейович, член Всеукраїнської Церковної Ради, керує в ній відділом благовістя, що було головним її завданням, бо Церква не мала своєї преси. Він готує священників-благовісників (проповідників), сам часто виступає з проповідями в Софійському соборі та в інших церквах Києва і часто виїжджає для благовістя в епархії, по містах і селах, що давало йому добру славу "всеукраїнського благовісника". А проповідник він був надзвичайний, недарма називали його золотоустим. Ось як тепер бачу, піднімається він у малиновому стихареві на катедру в Софійському соборі на Літургії в свято Благовіщення Пресвятої Богородиці 1927 року. Самий образ його й апостольська постава приковують до нього увагу всіх. Він говорить. Говорить і кожне його слово знаходить відгук у серцях людей, сповняє їх священним трепетом, будить мислі про свою українську правду, большевицьким насильством пригнічену, і підносить їх у тих мислях до неба, до вічної Божої правди.

В час "антирелігійних диспутів", що широко практикувалися советами в 1923 й 1924 рр., по містах і селах, Чехівський з гідністю захищав релігію і свою Церкву від нападів усяких агітпропів та безбожних "професорів" і силою своєї богословської ерудиції завжди перемагав їх на тих диспутах.

Також працював він на пастирських курсах, поки такі існували (1924 р. советська влада заборонила їх), читав лекції з історії християнської Церкви та з Літургики. Курси були короткотермінові, з них вийшло біля 300 гарних священників.

Чимало потрудився Чехівський в комісії для перекладу чинів Божих служб на українську мову. Він також написав два нових чини: "Служба визволення" і "Свято Хресне". Ці його чини служб, як і чини, що їх написав Митрополит Липківський, то церковна творчість для шанування важливих подій з минулого історії українського народу і його Церкви.

Дуже багато важив авторитет Чехівського в тяжких умовах буття української Церкви під советським режимом, особливо тоді, коли той режим почав пляново нищити її. Володимир Мойсейович завжди умів розв'язувати складні питання церковного життя, спричинені безбожною владою. Бувало не раз, коли ВЦРада побивалась над якимсь таким питанням, він подавав проєкт вирішення, і всі одногolosно приймали його. На II Церковному Соборі 1927 року, де сиділи урядники ГПУ

й терором диктували свою волю, Чехівський, що очолював цей Собор, сміливо і гідно обстоював честь Української Церкви й її Митрополита Василя Липківського.

Незвичайно цінна, хоч невелика чисельно, наукова спадщина В. Чехівського. Провідні ідеї його писань, — це любов до Бога і свого народу, християнізація людського життя, свобода й правда — як основи Царства Божого на землі. В них, у тих писаннях, блистять його глибоке знання історії Християнської Церкви і Церкви свого народу від найдавніших їх часів, блистять яскраве освітлення фактів поневолення і русифікації Української Церкви Московією. Своїм проникливим розумом він розкриває в тих писаннях лукавство російських церковних провідників, що завжди служили більше імперіалістичній політиці їхньої держави ніж Богові. Найбільше відомі такі праці Чехівського, крім вищезгаданих: "Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса", "Кому служить церковне панство на Україні", "Основи визволення Церкви з-під князів тьми віку цього" та "За Церкву — Христову громаду проти царства тьми". Всі вони свого часу друкувалися. Також писав він і статті з історії Церкви та української культури, які містив у різних періодичних виданнях, а в 1920 роках у місячнику "Україна", проф. Михайла Грушевського при Українській Академії Наук.

Деякі з нинішніх наших церковних діячів, необізнаних достатньо з українським церковно-визвольним рухом 1917-1930 рр., вважають В. Чехівського (як і митрополита Василя Липківського) за церковного реформатора. Поміляються. Ні Чехівський, ні інші подвижники того руху не були реформаторами. Не були тому, що Українській Православній Церкві жадна реформація не потрібна; їй потрібна тільки воля, автокефалія, потрібна незалежність від чужих церковних урядів, щоб вільно жити й діяти, керуючись заповідями Христа, як то було в її минулому. Отож за ці постулати й боровся Чехівський, боровся за визволення рідної Церкви з-під московського панування, а це не є реформація. Пам'ятаю слова Володимира Мойсейовича, сказані ним з того приводу якось улітку 1926 року при нашій зустрічі. Коли зайшла мова про те, що в 1917-1918 роках в українській пресі були голоси за реформацію Церкви (наприклад, брошура В. Агієнка "Революція духа"), він сказав мені: "То недомисел! Автори тих писань приймають російське формальне православ'я за іс-

тотне для всіх Православних Церков, а в тім і для Української. Не знають вони, що між київським православ'єм і московським глибока різниця; забули, що Українська Церква в часи волі й державности її народу сяjala своїм духовним величчям і красою далеко за межами рідної землі й дивувала чужинців. Отже нам треба відродити цей предківський образ нашої Церкви і звеличити. А реформи не потрібні."

Також безпідставні припущення деяких українських публіцистів (М. Ковалевський "Опозиційні рухи в Україні...", Мюнхен 1955 р., та інші публікації), що церковна діяльність Чехівського мала політичний характер. Ці припущення наслідують, на превеликий жаль, советську брехливу пропаганду, яка твердить, що "УАПЦерква — це політична організація" і за це, мовляв, ми знищили її. Чехівський служив, повторюємо, українській ідеї; воля України в найширшому розумінні цього слова, то була головна і священна мета його життя. Тому в світській ділянці українського буття він діяч культурно-громадський і політичний, а в ділянці релігійній — церковний. Річ зрозуміла, що його діяльність в Українській Церкві мала національний характер, але ж це не політика, а вимога духовного єства самої Церкви, бож всі Православні Церкви є національні (на жаль, одна з них, російська, переступивши межі свого національного призначення, давно вже стала безоглядно-імперіялістичною).

Особисте життя В. Чехівського було завжди скромним. Жив він не для себе. В другій половині 1920 років йому з родиною довелося бідувати, бо церковна праця не давала належного забезпечення, бо й сама Церква матеріально існувала тільки жертвами парафіян, які (жертви) через советський визиск народу не були достатніми. Іншої ж праці Володимир Мойсейович, позбавлений прав як "служитель культу" й активний діяч УНР, не мав.

17 липня 1929 р. подвиг великого християнина і великого народолюбця скінчився... Володимира Чехівського заарештували, востаннє. Рівно в 12-й годині Пасхальної ночі, з 19-го на 20 квітня 1930 р., вироком большевицького суду його, як одного з ідеологів Спілки Визволення України, присуджено до розстрілу, який "милостиво" замінили на 10 років суворої ізоляції в далеких концтаборах. Як оповідала дружина засудженого, Олена Чехівська, що зосталася в своїй печалі самотньою (померла на еміграції в США), його тримали деякий

час у Харкові, в кам'яному мішку тюрми, на Холодній горі. Потім завезли його в політизолятор у м. Ярославль (над Волгою, в Росії), де він промучився в жахливих умовах два роки. Далі, 1933 р., перевезли його на Соловки й тримали в казематі, як колись Петра Кальнишевського, ізольованим від усіх інших політичних засланців. До 1937 року дозволяли зрідка, під контролем, листуватися з дружиною. В час ежовщини, 1937 р., прибавили страдникові ще 10 років ізоляції, без права листування, і перевезли, вже хворого, невідомо куди. Відтоді про Володимира Мойсейовича нема жодних вісток.

Десь у далеких нетрях советської півночі скінчилось життя славетного борця за волю Української Церкви, за державність і свободу її народу.

ПОДВИЖНИК ВИЩОЇ ІДЕЇ

(Академік Агафангел Кримський в українському церковному відродженні)

*"Поверхові знання ведуть до атеїзму, а глибокі — приводять до Бога."
(Р. Бекон)*

Рік 1981 — це ювілейний рік Української Автокефальної Православної Церкви. Шістдесят літ тому, 1921 року 14-30 жовтня¹⁶⁹ відбувся в Києві Всеукраїнський Православний Церковний Собор, який у тяжких зовнішніх умовах, після чотирьох років трудного церковно-визвольного руху в Україні, ствердив основи відродженого буття рідної Цркви, "накреслив їй шляхи на майбутнє й поставив твердий ґрунт для її життя і розвитку", — як каже Митрополит Василь Липківський ("Історія Української Православної Церкви", т. 7, ст. 34).

В тому трудному, повторюємо, церковному рухові, в ініціативних комісіях, на Губерніяльних Церковних З'їздах і в самому Церковному Соборі 1921 р. поряд з духовенством та передовими вірними — селянами, кооператорами і народніми вчителями з сіл (цих останніх советська влада ще не тиснула), — приймала діяльну участь вища інтелігенція, подвижники української культури — науковці, письменники, діячі мистецтва й ін. Це були професори: С. Єфремов, В. Чехівський, В. Данилевич, Д. Щербаківський, Г. Стороженко, П. Стебницький, Л. Карпов, В. Щепотьєв; письменники: Л. Старицька-Черняхівська, Марія Старицька, Г. Косинка, Л. Дніпрова Чайка, М. Філянський; композитори: К. Стеценко, М. Ступницький, Г.

169. В газеті "Українське слово" ч. 1528 з 14 березня 1971 р. (Париж), в статті "У 50-ліття УАПЦеркви" написано, що Церковний Собор 1921 р. відбувся 11 жовтня. Ця дата неправильна, крім цього необізнаний читач зрозуміє, що Собор відбувався всього один день.

Давидовський, П. Козицький, Я. Яциневич, П. Демуцький, С. Гайдай, П. Гончаров та інші видатні культурні постаті України. Словом, це були ті, що носили в своїх серцях, у своїй релігійній свідомості й у своєму патріотизмі святу ідею — Православну Христову Церкву українського народу, вільну, цілком незалежну від Москви, ті, що пізніше майже всі загинули від рук большевицьких опричників, одні в застінках ГПУ, інші в каторжних нетрях заслання.

Серед згаданих подвижників рідної культури, в ділі відродження Української Православної Церкви був, поруч із протоєреєм, а потім Митрополитом, Василем Липківським і з В. Чехівським, академік Агафангел Юхимович Кримський, довголітній, Неодмінний Секретар Всеукраїнської Академії Наук, великий учений, людина високої духовної краси. Шануючи 60-ліття українського церковного відродження і незабутніх співтворців його, особливо важливо розповісти коротко про А. Кримського, що тим більш потрібні з уваги на 110-ліття з дня його народження (він народився 15 січня 1871 року) і 40-ліття його смерті.

Агафангел Юхимович Кримський явище незвичайне в житті українського народу. Це був світової слави орієнталіст, учений надзвичайно широкого діапазону творчості, першорядний лінгвіст, історик культури багатьох народів Сходу, глибокий дослідник української мови (написав цілу низку ґрунтовних праць про неї), автор численних праць з історії української літератури, літературний критик, український поет і прозаїк-повістяр, етнограф і фолкльорист, твердий полеміст у наукових питаннях, блискучий перекладач, редактор українського словника й ін. Щоб тільки перелічити всі його праці (друковані й ще не друковані), потрібно, як свідчать біографи, кілька сторінок. Його ім'я внесено до бібліографій усіх історій культури народів Сходу. Знав Агафангел Юхимович біля п'ятдесяти мов. Одного разу, коли В. Чехівський запитав, скільки він знає мов, то він одповів, що йому легше сказати, які мови він не знає, ніж перелічити всі ті, якими читає й говорить.

В постаті А. Кримського великого вченого виявився і великий християнин. В ньому благотворно справдились слова філософа Роджера Бекона, наведені епіграфом на початку цієї статті, слова про те, що глибокі знання приводять до Бога. Ті знання що ствердили в його душі щирю релігійність,

прищеплену йому ще в дитячих роках у батьківській оселі в м. Звенигородці на Київщині, пізніше, в добу його знаменитости як ученого, сприяли тому, що він став у першому ряді подвижників життєбудівництва Української Автокефальної Православної Церкви. Вже на початках її відродження, 1919 р., коли утворювалась Києво-Софійська парафія, він у числі перших записався в цю парафію і весь час був її парафіянином, аж до останніх днів, коли советська влада закрила Софійський собор (в лютому 1934 р.¹⁷⁰ під час розгрому Української Церкви і суцільного зруйнування храмів по всіх містах і селах наддніпрянської України.

Коли наприкінці 1919 р. утворилась при Всеукраїнській Православній Церковній Раді Комісія для перекладів Божих Служб на українську мову, А. Кримський охоче прийняв діяльну участь в ній. І він дуже багато допоміг, як чудовий мовознавець, у перекладах чину Літургії св. Іоана Золотоустого (перекладав протоєрей Василь Липківський), Часословця, Псалтиря, Октоїха, святкової Мінеї (перекладав протоєрей Нестор Шараївський) та інших чинів Служб. Також допоміг він у створенні цілком нових Служб, коли ВПЦРада в 1920 роках на підставі ухвал Церковного Собору, зберігаючи вповні православний Богослужбовий обряд, доповнювала його новою церковною творчістю. Тоді було створено "Службу на Другу Покрову" (свято відродження УАПЦеркви), "Молебень про єднання Церков" на 1-у неділю Великого Посту й "Молебень на 1-е травня" (свято праці), які написав Митрополит Василь Липківський, та "Службу визволення" і Службу "Слово Хресне", що написав В. Чехівський. Як у перекладах чинів Служб Божих, так і в новостворених Службах позначився дух А. Кримського, мовознавця, що мав тонке почуття милозвучности слова, зокрема почуття божественної краси слова церковного. Комісія для перекладів і редагування нових текстів Служб пильно приймала його вказівки і виправлення. Цим Кримський багато прислужився Українській Православній Церкві.

Також дуже корисно прислужився Кримський своїми глибокозмістовними промовами на Київському Губерніяльному Церковному Соборі, що відбувся в травні 1921 р., й на

170. Софійський собор, 940-літня святиня України, пограбований і спустошений, стоїть закритий і тепер.

Всеукраїнському Соборі в жовтні. На першому — він, розвиваючи благородні ідеї М. Костомарова, викладені ним у його творі "Книги битія українського народу", переконливо доказував, яке велике значення мала Православна Церква в минулому України, в ділі християнізації українського народу, в розвитку його культури. Також казав, що наш народ урятувався від латино-польської навали в XVI-XVII ст. тільки Православною вірою, коли під її хоругвою боровся він за свою волю і незалежність. На Всеукраїнському Церковному Соборі 20 жовтня 1921 р., коли вирішувалося питання про соборну висвяту єпископів для Української Церкви (бо митрополит Михаїл Єрмаков і його ієрархи, — всі росіяни, — що панували тоді в Україні, категорично відмовились висвячувати) в обговоренні цього питання виступив і Кримський. Подаємо про цей виступ свідоцтво члена Собору В. Потієнка, протодіякона Києво-Софійської парафії, близького сподвижника Митрополита Василя Липківського, свідоцтво — уривок з промови Кримського, записаної стенографом. "Ввечорі 20 жовтня людей було особливо багато, всі бо знали, що має розв'язуватися основне питання. На тому засіданні виступило ще багато делегатів Собору. Особливо сильне враження справила промова академіка Агафангела Кримського, проф. Василя Данилевича і проф. Григорія Стороженка... На думку академіка Кримського, не можна довірятися російському єпископатові, не допустити приспання свідомости віруючих українців, а використати масовий всенародній рух за Українську Церкву, бо коли пропустити цей момент, то історія того не простить. Академік Кримський попередив, що він не богослов, але віруюча людина, обізнана з історією Церкви. Знає, що є в Церкві догмати, як непорушні істини, основи віри, ухвалені на Вселенських Соборах. А є правила отців Церкви, канони, ухвалені різними Соборами, які (канони) склалися людьми для унормування церковного життя, в інтересах Церкви, і відповідали потребам того часу... Біда наша в тому, що Вселенські Собори вже більше тисячі років не збираються, і багато є таких канонів, що давно пережили себе, й їх ніхто не виконує, та і неможливо їх виконувати, навпаки, життя й умови виробили інші церковні норми, які, ніким не узаконені, а існують поруч з узаконеними, суперечними нормам життя. Отже говорити тепер про непорушність канонів — значить хоронити Церкву в домовину. Академік Кримський порівнює

канони з одіжжю людини: людина живе, росте, потрібно міняти й одіж. Для немовляти потрібна маленька сорочечка, а спробуйте надягти її на дорослого... Церковні канони вироблені на світанку життя Церкви, коли вона була ще дитиною. Та одіж не годиться для Церкви в наш час. Тож обов'язок Собору знайти для Церкви такі канони, які відповідали б потребам нашого народу в його теперішньому стані й забезпечили б життєздатність Церкви. Зауважуючи, що не все в старих канонах можна відкидати, Кримський звертає увагу Собору на надзвичайні умови, в яких Церква Українська опинилася. І коли Христос ставив питання: чи субота для людини, чи людина для суботи, то так само можна запитати у тих, хто обстоює неприпустимість соборної висвяти: чи канони створені для того, щоб Церква Христова жила, чи для смерті її? Отже не може через канони вмерти Українська Церква. Коли горить, палає в пожежі хата, то хіба хтось дбає про те, щоб не побити шибок та не виламати рям, рятуючи майно, що в хаті? Ясно, що насамперед дбають за людей і за добро людське, а не за шиби. Отож наша рідна хата палає в пожежі. Вогонь безбожництва, атеїзму охопив нашу хату. Треба рятувати наші національні скарби, нашу віру, нашу Церкву. І коли для того треба переступити через канони, як б'ють шибки в хаті під час пожежі, — то це треба зробити, зважаючи на надзвичайний історичний момент, коли перед нашим народом поставлено питання буття чи небуття.”¹⁷¹ Ця промова Кримського, як твердить В. Потієнко, була вислухана Собором з надзвичайною увагою.

Віра в Бога, Софійський собор та Академія Наук, — це був той світ ідей, яким жив тоді Кримський. Та над цим світом, як і над цілою православною Україною й її культурою, незабаром завис московсько-большевицький обух. Уже в другому Соборі УАПЦеркви, що відбувся в жовтні 1927 р., А. Кримський не брав участі. ГПУ заборонило, та й самий Собор воно тримало під своїм терористичним контролем, тоді ж бо воно примусило Собор звільнити Митрополита Василя Липківського від обов'язків керування Церквою. В травні 1928 р. комісаріят освіти не затвердив нового обрання А. Кримського Неодмінним Секретарем Академії Наук, яким він був увесь

171. В. Потієнко: "Відновлення Ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви", Новий Ульм (Німеччина), Р. Б. 1971 ст. 33-36.

час від листопада 1918 р. На початках процесу СВУ, 1929 р., ГПУ намірялось посадити його разом з В. Чехівським та іншими на лаву підсудних, але передумало. Це вже був час плянового наступу советської влади на українську культуру, а передусім — розгром Української Автокефальної Православної Церкви та Академії Наук. Агенти київського ГПУ почали цькувати академіка за його релігійність і за "сотруднічство с автокефалістами", — казали вони. Одного дня в січні 1930 р. попередили його, що коли він і надалі ходитиме до церкви, то можуть бути з того неприємні для нього наслідки. "Гірка моя доля, мало було спокою в молодих роках, а тепер зовсім його не маю", — казав тоді Агафангел Юхимович у розмові з Митрополитом Василем Липківським, згадуючи про "негласний надзор", що висів над ним, коли він був ще студентом Лазаревського інституту східніх мов, а потім — історико-філологічного факультету в Московському університеті.

Але академік А. Кримський був потрібний советській владі, як найбільший в ССРСР орієталіст, сходознавець. Тому "неприємні наслідки", якими йому погрожувало, ГПУ відклало на пізніший час. Після окупації Галичини йому дозволено побувати у Львові і виступати там на наукових сесіях Академії Наук. А для більшої пропаганди перед широким науковим світом про те, що всесвітньої слави учений Агафангел Кримський, мовляв, з нами, з советським режимом, — нагороджено його орденом "червоного прапора" і надано йому "почесне звання заслуженого діяча науки УРСР". В січні 1941 р., в 70-ліття життя академіка, гриміла по всьому ССРСР пропаганда, повна неправди, що "академік Агафангел Кримський советський учений", що він "палко вітав жовтневу революцію" і т. ін.

З початком війни 1941 р. Кримський виїхав з Києва до Звенигородки в свою садибу. Коли почалась евакуація і з Києва вивозили науковців у глиб Росії, НКВД приїхало й по Кримського в Звенигородку. Він, покликаючись на старість, відмовився від евакуації. Тоді примусом посадили його в авто і вивезли, але... нікуди не привезли... "Із Звенигородки виїхав, а до Києва не приїхав", — як каже проф. Н. Полонська-Василенко¹⁷². Десь кривава рука чекіста вкоротила життя

172. Газета "Українське слово" ч. 1296, 11 вересня 1966 р., Париж.

великому вченому, як укоротила й Митрополитові Василеві Липківському, В. Чехівському та багатьом іншим українським подвижникам церковним і культурно-національним.

ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ БІДНОВ

"Блаженний чоловік, що любить народ свій."

(Митрополит Василь Липківський)

"Наша оселя була — містечко Широке на Херсонщині, над річкою Інгульцем, колишня Аракчеївська слобода. До перших поселенців її належали наші діди, виходці з Полтавщини, із Лелеківки — Бідні. Москалі переробили наше прізвище на Бедновых."¹⁷³ Так пише М. Біднов, брат незабутнього професора Василя Біднова.

Багато говорить нам оте слово "переробили". У своїх способах русифікації України та прославлення її культурних сил Московщина "переробляла" так чимало українців. Дід письменника Д. Мордовцева мав прізвище Мордовець; із Й. Старченка, славетного архітектора, будівника пишних соборів — Миколаївського і Богоявленського у Києві, зробили Старцева і вписали його в історію московської культури як "руссаго архітектора"; прізвище предків поета Я. Щоголіва було Щоголь; прадід видатного публіциста М. Комарова мав прізвище Комар.

Але Комарови, Щоголіви, Біднови й багато інших українців, що через освіту і свою духово-національну інтуїцію пізнали хто вони, мавши при своїх українських прізвищах російське "ов" та "ев", залишилися українцями й видали з себе діячів рідної науки і культури.

Василь Олексійович Біднов народився 31-го грудня (ст. ст.) 1875 р. в селянській родині в м. Широкому нинішньої Дніпропетровської області. Родина жила не в достатках. Малим хлопцем Василь пас дядькових овець, а дві його сестри

173. Лист М. Біднова, брата професорового (в США), до автора цієї статті.

також змалку пішли в найми. Початкову науку Василеві дав місцевий дякон. Хоч не була вона докладна, здібний хлопець скоро навчився читати й писати і з успіхом підготувався, за програмою, для вступу в Духовну школу. Трапилась нагода, що Херсонський єпископ викликав дякона для висвяти в священники. Олексій Біднов завіз його та разом, за його ж порадою, і сина свого до Херсону. Там Василь успішно склав іспит і його позаштатним прийняли до бурси. На щастя, через недовгий час, на клопотання тієї школи, поміщик Огарков призначив для Василя стипендію.

По закінченні Духовної школи Василь Біднов учився в Одеській Духовній Семінарії, яку скінчив 1897 року. Після цього був один рік учителем Закону Божого в школах міста Миколаєва. В 1898-1903 роках він учився, на стипендії того ж Огаркова (як і в бурсі та в Семінарії), у Київській Духовній Академії, яку закінчив 1903 р. з ученим ступенем магістра богослов'я і з відзначенням. "То був день моєї великої радості, — писав 1920 р. Василь Олексійович, — радості з того, що я, син простолюду, скінчив Духовну Академію, озброївся знаннями для подвигу, для служіння цьому своєму простому народові." Ця активна любов Біднова до свого народу пробудилася в його душі ще коли він був семінаристом і не погасала до останніх днів його життя.

Зразу ж після закінчення Академії В. Біднов отримав призначення викладача Духовної Семінарії в м. Астрахань. То була політика російського уряду відривати українську інтелігенцію від свого народу, щоб вона не працювала для нього. Але 1905 року, що блиснув був над московською імперією неволі просвітом свободи, Василь Олексійович переїхав на Україну, до м. Катеринослава. Тут він здобув призначення в місцеву Духовну Семінарію. Був один рік помічником інспектора її, а з 1906 р. став професором, читав курс історії Православної Церкви. На цій посаді він пробув аж до 1918 року.

Поза обов'язками в Семінарії, проф. Василь Біднов, вірний своїй ідеї — щирій праці для національного усвідомлення народніх мас України, майже весь вільний час віддавав культурно-громадській роботі. Цьому сприяли тодішні деякі полегшення для українського життя, головним чином для волі слова, проголошені царським маніфестом 17 жовтня 1905 р., що дали українцям можливість уже на початку 1906 року

видавати часописи рідною мовою в Києві, у Полтаві, в Лубнях та по інших містах. Використовуючи ті полегшення, В. Біднов пише популярні статті з українознавства і впоряджує публічні лекції на ці теми та з історії Української Православної Церкви. Ці його лекції стали частішими і набрали ширшого впливу та значення в народі, коли утворилося в Катеринославі 1906 р., за прикладом Києва й інших центрів, товариство "Просвіта", що за своїм статутом мало тереном діяльності цілу губерню. Професор Біднов був, звичайно, одним із перших фундаторів "Просвіти". Її катеринославська аудиторія і філії на провінції найчастіше слухали його лекції.

Три чільні постаті, три мужі-народолюбці стояли тоді в першому ряду подвижників української ідеї на катеринославському відтинку її фронту: проф. Дмитро Яворницький — історіограф, славетний дослідник Запорізької старовини; письменник Андріян Кащенко — популярний оповідач про ту ж старовину, про козацькі "діла незабутні" і, молодший літами, проф. Василь Біднов — історик, глибокий знавець релігійно-національного ества українського народу. Року 1912 українське студентство Київської Духовної Академії бажало мати Біднова своїм професором на кафедрі історії Церкви, але професорська рада не затвердила його кандидатури. В Академії панував тоді російський консервативно-синодальний дух. Це було, як свідчить протоєрей Ф. Кульчинський, тодішній вихованець Академії ("Віра і знання", ст. 112-113, Нью-Йорк, 1954 р.), після ревізії цієї Академії, що її вчинив, з доручення Синоду, митрополит Антоній Храповицький, росіянин, запеклий ворог всього українського. Внаслідок тієї ревізії найкращі професори Академії, українці, — Завітневич, Екземплярський, Скабаланович та інші були змушені залишити свої катедри, — каже прот. Кульчинський, — а на їхнє місце прийшли нові сили, москалі, "пересічні, сірі люди": Чернишов, Белоліков, Чекамчовській, Фетісов. Професорську раду очолював ректор Академії, також росіянин. Зрозуміло, що тим ворожим до українства силам, які засіли в Київській Духовній Академії, проф. В. Біднов був небажаний.

Року 1914, під час війни, коли російська влада заборонила всі українські культурно-національні товариства і всю пресу, що повстали після 1905 р., та виарештувала багато українських діячів, над В. Бідновим навис Дамоклів меч. "Негласний надзор" за ним, який тривав кілька літ, щогодини міг скін-

читися арештом та засланням. Але на щастя цього не сталося, Василь Олексійович працював і далі професором Семінарії, в надії на краще майбутнє. А тимчасом березнева революція 1917 року повалила російську царську імперію.

В ясний ранок революції, що засяяв був на Україні сонцем свободи, настала для Василя Біднова, як і для всіх українських діячів повна можливість для національної праці. Він, спільно з іншими культурними трудівниками Катеринославщини, утворює Комітет Народної Освіти, що мав завданням українізацію шкіл; відновлює товариство "Просвіта" і створює при ньому видавництво; готує до друку свої праці, яких раніше не можна було видавати, та пише нові. В його книжці "Що читати з історії України" (видана Катеринославською "Просвітою" 1917 р., а потім вийшла ще кількома виданнями) читаєм: "Пізнайте себе, українців, пізнайте минувшину рідного краю, — діла славних предків наших, пізнайте хто ми й що ми! Читайте історію матері України! Вивчайте її, ту історію, вивчайте так, як наказує нам Тарас Шевченко:

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сину? Яких батьків?
Ким, за що закуті!..."*

Щира праця проф. Василя Біднова плідотворно позначалася в ті воскресні дні майже на всіх ділянках пробудженого українського життя. В травні 1917 р. він керував Українським губерніяльним з'їздом Катеринославщини, як голова президії. Цей з'їзд одностайно обрав його делегатом від Катеринослава до Української Центральної Ради. Також його було обрано тоді до Української Губерніяльної Ради Катеринослава, в якій він очолив відділ освіти і культури (перетворений з попереднього Комітету Народної Освіти), що розсівав зерна національної свідомости по всій губернії.

Коли в Кам'янці-Подільському засновано 1918 р. Український Державний Університет, В. Біднова запросили туди

на декана богословського факультету і професора історії Української Православної Церкви. Цей його подвиг, як і цілий подвиг того університету, що в ненормальних умовах, під час тяжкої боротьби молодого української держави з большевицькою Московщиною, виховав чимало твердих українців, — то одна з світлих сторінок новітньої історії України. Лекції В. Біднова з історії Української Церкви відзначалися його глибокою ерудицією і розумінням релігійної психології українського народу, психології, що більше надає значення внутрішньому змістові своєї віри в Бога, аніж формі православ'я. "В цьому, — казав він, пам'ятаю, — головна різниця між українським православ'ям і російським, де значення надається не змістові, а формі, не духові, а букві, всупереч науці св. апостола Павла, що "буква вбиває, а дух оживляє"" (II Коринт. 3,6). Розвиваючи свої думки про християнську релігію взагалі, він навчав, що це релігія завжди сучасна, що нинішній ширівірний християнин цілком такий, як у перші віки християнства. Його лекції студенти слухали з захопленням. Часто приходили слухати їх і кам'янецькі священники, навіть старші, вкриті вже сивиною. Всіх зацікавлював живий та ясний виклад його науки, образний стиль і глибина мислі.

В той час проф. В. Біднов багато писав; 1919 й 1920 року в м. Кам'янці вийшли друком дві його книжки з історії церковного життя України. Він також читав лекції на пастирських короткотермінових курсах, що були організовані при університеті наприкінці 1919 року. Крім того, він був ще й церковним старостою університетської церкви, бо дуже любив ті обов'язки, як людина побожна. На Богослуженнях часто виголошував глибокі змістом проповіді.

Та недовгою була діяльність В. Біднова в Кам'янці-Подільському. Наприкінці 1920 р., як большевики, залити кров'ю державність і свободу України, таки запанували над нею, він разом з іншими українськими діячами емігрував на чужину. Прощаючись листопадового вечора із групою студентів, своїх учнів, що провозжали його в ту дорогу, він сказав їм: "Любов до Бога і свого народу нехай веде вас шляхом життя!"

На чужині В. Біднов продовжував свою наукову і громадську роботу серед емігрантів-українців спершу в Чехії, а потім у Польщі. Був професором Празького та Варшавського університетів. Належав до Львівського Наукового Товариства

ім. Шевченка, до Празького Історично-Філологічного Товариства та до інших наукових закладів, як дійсний їхній член. Завжди сповнений запалу й ясности духа, він у тяжких умовах емігрантського життя працював, як і на Україні, з ентузіазмом і з вірою в діло, якому служив. Зогрівав для того діла й інших, підтримував духовно і матеріально, скільки міг, усіх, що працювали в ім'я української національної ідеї. З останнього допомагав грішми українській періодичній пресі та її трудівникам.

Наукова спадщина В. Біднова численна і дуже цінна; це писання переважно з історії Української Церкви та культури. На жаль, більша частина їх недруковані, сам він через свою скромність не дбав про те. Свого часу вийшли друком такі його більші праці: 1. "Православна Церква в Польщі і Литві" (найбільша монографія), 2. "Берестейська унія", 3. "Церковний рух на Україні", 4. "Церковне відродження на Поділлі" (дві останні написано про українське церковне відродження в ХХ столітті). Багато його статей розкидано по різних українських часописах.

Василь Олексійович Біднов, це тип людей, які своїм благородством, красою своєї душі заслуговують високої пошани. Щирий, надзвичайно людяний і скромний, глибоко-релігійний і великий патріот, він воістину "не мав зерна неправди за собою", це був праведник, як називали його студенти Кам'янецького університету. Жив він тільки для України, про своє особисте життя дбав дуже мало, та й склалось воно в годину еміграції нещасливо. Сталось так, що його дружина, Любов Євгенівна Біднова, не емігрувала з ним, а залишилась на Україні. Жила вона, під всякчасним страхом, біля Катеринослава (по-советському — Дніпропетровське), учителювала. Року 1930 советський режим засудив її на процесі СБУ, в числі 45, на сувору ізоляцію в північних нетрях СРСР, де вона й загинула. Вістка про заслання дружини була для Василя Олексійовича тяжким ударом, лише в вірі та в праці він шукав собі сили для витривалости. Не виключене, що це, вкупі з негодами самотнього життя на чужині, спричинилося до передчасної його смерті¹⁷⁴.

174. Родинне життя проф. В. Біднова склалося дуже трагічно. Він із старшим сином виїхав із Кам'янця в Західну Європу, а його дружина і молодший син не встигли виїхати. Старший син у м. Празі потонув у річці, а його дружина Любов Євгенівна і молодший син загинули на засланні в зв'язку з процесом СБУ.

1 квітня 1935 р., в Варшаві, на 60-му році життя, Василь Олексійович Біднов помер. Поховали його тихо, скромно, без промов, без квітів, як це він заповів перед смертю. Ревного подвижника української ідеї, Української Православної Церкви, людини з кришталєво-чистим серцем не стало.

ФЕДІР ШУМЛЯНСЬКИЙ

(Учитель-благовісник господньої й української правди)

Мабуть у багатьох із нас живе в серці хтось такий, кого ми згадуємо з особливим признанням, хто своїм благодійним впливом напутив нас, указав нам правдивий ідейний шлях. Таким незабутнім навчителем, одним із тих, що вказували поколінням України 1900-1910 років шлях національного усвідомлення і прищеплювали їм любов до свого народу, живе в серцях своїх учнів та й в автора цих рядків Федір Шумлянський. З почуттям глибокої пошани і вдячності згадую його, цього сіяча "зерен найкращих на землі", кажучи словами письменника Олександра Кониського. Але згадую і з почуттям подвійної скорботи, бо замучила його, як і багатьох інших таких українських сіячів, большевицька Москва під час масового вигублення українських культурно-національних діячів.

Федір Васильович Шумлянський — син священика, що походив із старого, здавна відомого, духовного роду Шумлянських. Народився він 23 (10 ст. ст.) квітня 1886 року в містечку Шаргороді на Поділлі. Вчився в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії (закінчив її 1906 року) та в Київському Університеті святого Володимира, на історично-філологічному відділі.

Час навчання Шумлянського в семінарії — то були дні, коли там працював три роки помічником інспектора славнозвісний Володимир Чехівський, який в умовах московської русифікаторської шкільної системи на Україні вміло провадив серед своїх вихованців благодатну роботу щодо їхнього національного самопізнання. Тож Федір Васильович, закінчуючи семінарію, вже був цілком національно зформований свідомий українець. Зберігся з тих днів його вірш, написаний 1906 р. для рукописного журналу семінаристів-шостиклясників, надрукований аж 1918 р. В тій його першій поезії сказано:

*Найвищий подвиг, брате мій,
Служіння рідному народу,
У праці — боротьбі тяжкій
Йому здобудемо свободу.*

Наприкінці серпня 1906 р. в моє рідне село, на Поділлі, приїхав новий учитель. 1-го вересня, рівно о 9-й годині, відчиняються двері класи школи і на порозі стає гарний двадцятилітній юнак у семінарській уніформі (чорний мундур з білими металевими гудзиками та синіми облямітками й чорні штани), стрункий, вище середнього зросту, з блакитними добрими очима і з пишною шатенистою шевелюрою над високим чолом. Всі учні встали.

— Добридень, діти! — каже він милозвучним голосом.

Ми всі якось зніяковіли й відповіли недоладно, бо ввесь час перед тим чули від учителів тільки "здравствуйте" і відповідали — "здравствуйте, господін учитель".

— Хто черговий у класі, — каже він далі, — читайте ранішні молитви.

— "По-нашому" говорить, — шепчуть учні один одному.

Це був Федір Шумлянський. Він перед вступом до університету став на якийсь час у нашому селі народнім учителем.

Наука в школі пішла по-новому. Хоч підручники були російські, Федір Васильович все пояснював учням і розмовляв завжди тільки по-українському. Він з перших же днів, маючи мовчазний дозвіл завідувача школи, місцевого настоятеля парафії, привчає учнів читати рідною мовою і дає їм українські книжечки, яких привіз він "цілу хуру", як ми казали. Це були популярні брошури, що їх видавало "Благодійне Товариство видання корисних і дешевих книг", засноване українцями в Петербурзі. Шкільній російській бібліотеці "дали відставку". Школярі з захопленням читали "Малий Кобзар" Тараса Шевченка, Байки Л. Глібова, "Про Богдана Хмельницького" М. Комара, "Оповідання про Івана Котляревського" Б. Грінченка, "Оборонець покривджених" М. Загірньої, "Про Ірландію" її ж, "Виговщина" П. Куліша, "Запорожська слава" А. Кащенко й чимало інших таких книжок. Кожної з тих книжок Шумлянський мав по кілька примірників. Майже всю цю бібліотеку учнів-випускники школи, а між них і я, прочитали за рік. Цьому дуже сприяв доступний зрозумілий виклад змісту книжечок, а також і те, що Федір Васильович заохочував нас до читання

і систематично контролював його, і вимагав, щоб переповідали прочитане.

Місія Шумлянського, правдивого народнього учителя, не обмежувалась тільки навчанням дітей; вона поширювалась і на дорослих. Він час від часу влаштовував у школі, оповіщаючи через учнів, прилюдні читання і бесіди про історичне минуле України, про Поділля і зокрема про славних полковників цього краю Богуну та Нечая в часи Козаччини. Книжки з його бібліотеки читали всі грамотні селяни. В багатьох хатах можна було побачити Шевченків Кобзар Львівського видання, повість Б. Грінченка "Сонячний промінь", книжку оповідань О. Кониського, повість І. Нечуя-Левицького "Микола Джеря", популярні книжечки Є. Чикаленка "Розмови про сільське хазяйство", книжку В. Доманицького "Про сільську кооперацію" й інші.

Мав Федір Васильович добрі музичні здібності, прекрасно організував із сільської молоді церковний хор і керував ним на Богослуженнях. За нього вперше село почуло в церкві в дні Різдвяних свят українські колядки. Але ще більш свої здібності виявив він у периферії як проповідник. В церкві часто бувало, одягнувши стихар, сховавши в амвон з проповідями, які виголошував також українською мовою. В цих проповідях, глибоких змістом і зрозумілих формою викладу, він уміло поєднував з євангельськими істинами проблеми українського життя, чим дуже зацікавлював парафіян і будив у них думки. Це був час, коли в наслідок подій 1905 р. в російській імперії трохи повіяло було подихом волі, упали заборони українського слова. Тому настоятель парафії прихильно дозволив Шумлянському проповідувати рідною мовою.

Влітку 1908 р. Шумлянський виїхав з нашого села до Шаргороду, а звідти до Київського Університету. Добре пам'ятаю ті зворушливі хвилини. Прощаючись із своїми учнями та з селянами, яких багато зібралось тоді в школі, він казав: "Любіть, мої дорогі, свій рідний край, любіть свою мову, усе своє, українське, і любіть один одного!" Один із селян, відповідаючи йому, говорив: "Ви, Федоре Васильовичу, відкрили нам і нашим дітям очі, через вас ми пізнали себе, пізнали, хто ми і що ми!" Була неділя, теплий подільський соняшний день. Далеко за село, в поле, проводжали свого учителя всі учні, церковний хор і цілий здвиг селян. А коли

він сів на воза, щоб їхати, той віз учні й хористи рясно вкрили польовими квітами.

Довго і тепло згадувало село учителя-патріота, згадувало його недовгий, але щирий добродесний національний засів, що дав потім багатий урожай. Із Києва, з університету, він писав у село (священикові й одному селянину), що двохрічна вчительська праця на селі змінила його ідею служіння своєму народові і захоплено висловлював радісні сподівання свого майбутнього подвигу на українській ниві по закінченні науки.

Скінчивши університет, Шумлянський 1912 р. стає викладачем у Кам'янець-Подільській хлоп'ячій гімназії та в одній приватній гімназії міста. В цих школах він, навчений своїм колишнім учителем В. Чехівським, робить усе можливе в тодішніх умовах, щоб виховати в своїх учнів-українців національну свідомість. Поза школами він входить у тісну співпрацю з місцевими українськими діячами старшого покоління, з широковідомим на Поділлі Костем Солухою, незмінним головою Кам'янецького товариства "Просвіта" (заснувалася на початку 1906 року) та з Сергієм Іванецьким. В глибокій ідейній приязні з цими щирими подвижниками української справи Федір Васильович працював майже десять років, до дня свого виїзду з Кам'янця. Центром, де зосереджувалась їхня діяльність і звідки поширювалася вона в міру можливості на ціле Поділля, була Кам'янецька "Просвіта", в якій згромаджувалися кращі ідейні українські сили міста.

В той же час Шумлянський писав статті в оборону української мови і культури й друкував їх у місцевій газеті "Подолія", де редактором був тоді заслужений учений, україніст, протоєрей Юхим Сіцінський, який охоче приймав статті, писані рідною мовою. Також писав Федір Васильович і поезії, сповнені гуманності і патріотизму, але, не дивлячись на безперечну їхню літературну вартість, чомусь не друкував. Головні ідеї його писань були — любов до Бога й до України.

Там, у мальовничому давньому Кам'янці, на щирій культурно-національній праці, застала Шумлянського весняна революція. "Весна 1917 року, то був мій найрадісніший Великдень, — писав він пізніше, — душа співала й виходила з берегів, сповнена ясною радістю, що здійснилась наша давня мрія." Сповнений ентузіазму, Федір Васильович у першому ряду національних трудівників пробудженого Кам'янця. Мину-

ли дні, коли для публічних лекцій з українознавства, лекцій, замаскованих "ізученням Малоросійського краю", йому щоразу потрібно було просити дозволу начальства, коли недозволенним українським акціям загрожувала небезпека репресій, коли навіть читання української літератури шкільною молоддю треба було організувати потайки. Все це він робив тепер вільно, тому душа його "виходила з берегів".

В Кам'янці утворюється Комісія для українізації шкіл, газета "Подолія" стає цілком українською, скликається в травні Кам'янець-Подільський єпархіальний церковний з'їзд, який підносить голос про українізацію та автокефалію Церкви в Україні і про скликання Всеукраїнського Церковного Собору. На всіх цих ділянках розвитку українського життя, у всіх будівнотворчих заходах бачимо Шумлянського серед найактивніших діячів; енергійний і послідовний, він усяке почате ним діло успішно доводить до щасливого кінця.

У грудні 1917 року Ф. Шумлянський разом із своїми однодумцями К. Солухою, С. Іваницьким та В. Приходьком засновує в Кам'янці журнал-двотижневик "Село", завданням якого було пробуджувати в народі національну свідомість та освітлювати тогочасні потреби життя Поділля. Вже в першому числі того часопису (1-15 січня 1918 р.) і передовій статті, розрахованій більше на сільських читачів, Шумлянський писав: "Наша Україна колись була вільною і державною, була багатою і культурною нарівні з іншими культурними народами Європи. Але Росія знищила нашу волю і державність і зробила нас, українців, безправними підданцями російської імперії, а нашу Україну назвала "Малоросією". Більше як двісті років ми були в тій московській неволі. Ввесь той час Росія грабувала нашу Україну, а нашу культуру й наше національне ім'я топтала. Ми, українці, під Росією не мали рідної школи, наша рідна мова була заборонена, лише в останні роки утиски на неї трохи полегшали... Тепер ми, українці, будуємо знову своє вільне і державне життя, щоб бути нам, як колись, хазяїнами на своїй рідній землі, щоб добро нашого краю належало нам, усьому українському народові. Тільки треба нам слухатися своїх провідників на місцях і своєї вищої влади, що в Києві, Центральної Ради."

На весні 1918 року Подільська Губерніяльна Народна Управа розсилала по всіх містах і селах Поділля статті Шумлянського, видані масовим тиражем окремими відбитками з

журнала "Село", "Любімо рідну мову!" й "Особливості української народної мови". Ці статті захоплювали і зворушували усіх, а найголовніше сільське учительство. Полум'яні, переконані і сповнені любов'ю до рідного слова, вони були актуальні в ті дні й допомогли багато українській півінтелігенції, що пробуджувалась національно і поверталася від російської мови до своєї рідної.

Крім статтів для преси, Ф. Шумлянський разом із С. Іваницьким наполегливо складає Російсько-Український словник. У грудні 1918 року Подільська Губерніяльна Народня Управа видає його (надруковано, скільки пам'ятаю, 75,000), і він швидко розходитьсь. Цей словник, за визнанням академіків А. Кримського й Є. Тимченка та інших мовознавців, найкращий серед кількох таких словників, що вийшли в 1917-1919 роках. Він був дуже вчасний, бож після довголітнього московського поневолення "українці стали до своєї державно-творчої праці, — писала тоді Олена Курило, — з психологією російської мови, із способом російського думання". Шумлянський добре володів чуттям української народної мови і він це вклав у той словник.

Восени 1918 року, як заснувався в Кам'янці університет, Шумлянського запросили туди на катедру української мови; але через якісь непорозуміння з адміністрацією він, глибоко принциповий, працював там недовго. Пізніше, в 1919-1920 рр., він читав лекції української мови на пастирських богословських курсах при цьому ж університеті (відкриті 1919 року).

З кінцем 1920 р. почалась для Кам'янця нова доба, страшна доба під большевицьким режимом. Над життям української інтелігенції в цьому прикордонному місті більше ніж по інших містах України зависла рука чекістів. Уже в грудні того року розстріляли тут кількох діячів, а між ними й священика О. Микуляка, а пізніше професора Я. Регула й інших. На початку 1921 року Шумлянський переїздить із Кам'янця до Полтави. Його запросив туди Володимир Щепотьєв на професора української мови в Інституті народної освіти (ІНО).

Тяжкою була ця доба для Шумлянського і в Полтаві. Безмежно відданий ідеї, щирий і невідкупно чесний, він хотів бачити це, хоч у малій мірі, в кожному, з ким співпрацював в інституті. Та, на жаль, тільки у проф. В. Щепотьєва і ще в кількох викладачів знаходив він товариську щирість; а решта трималась офіційно. Режим нелюдської держави, ворог укра-

їнського духа людяности, утворював свою атмосферу скрізь. Ця атмосфера дедалі ставала тяжчою, бож советська влада рік за роком усе більше тиснула на українство у всіх його царинах.

Якось улітку 1925 року Шумлянський звернувся до філії державного видавництва (ДВУ) в Києві зі своїми творами, з книжкою поезій та збірником статтів про українську мову "На тернистім шляху". Там йому відповіли, що надрукувати ці писання зможуть тільки після виправлення їх, бо "вони своїм духом чужі радянській дійсності". Звичайно, автор не погодився виправляти написане ним. Нікуди більше він з тим не звертався, чекав кращих часів, думалося, що советський режим недовговічний. Але, як бачимо, сталося не так.

Літо 1929 року. Советизація (русифікація) України, утиски на її культурно-національне життя безоглядно посилюються. Почались масові арешти інтелігенції (готувався процес СВУ, в якому ГПУ судило публічно 45 осіб, а репресувало тисячі). З Полтавського ІНО заарештували проф. В. Щепотьєва і ще чотирьох. Професор Ф. Шумлянський після тяжкого психічного струсу опинився в лікарні; його тонка чутлива психіка не видержала.

Та врятувався він ненадовго. Після лікування, 1931 року, його допустили до праці в ІНО, але суворо попередили, щоб у його лекціях не було "петлюровських вихваток, що українській язик развівался самостоятельно і незавісімо от руссаго". Отже українську мову вже підганяли під російську, українських мовознавців позбавили права мати свою власну думку щодо рідної мови, згідно її законів і традицій. Крім цього в ІНО, як і по всіх школах України, впроваджувалась система підозри і донощитва. Шумлянський почував себе розп'ятим між улюбленою працею, над якою ворог поставив свій пильний контроль, і страшною дійсністю. ГПУ взяло від нього підписку про невиїзд; стала перед ним страшна непевність за завтрашній день. Дружина професора тривожилась, що він знову захворіє. Але в квітні 1932 р. його заарештували й через місяць заслали а Колиму. А через півроку заарештували й дружину.

МИКОЛА ДМИТРОВИЧ ЛЕОНТОВИЧ

*"Блаженні чисті серцем, бо вони
Бога побачать."*

(Мтф. 5, 8)

Перша українська Служба Божа в Свято-Миколаївському соборі в Києві, на Печерському, 22 травня 1919 року. Народу зібралася така сила, що не тільки в соборі, а й довкола нього тісно. Величну монументальну святиню сповнює така ж велична прекрасна небесна пісня. Хтось поєднав красу архітектури з музикою божественних звуків. Чути в ній, у тій музиці, і творчий геній композитора, і наші давні Києво-Лаврські, найкращі в світі, напиви. Всіх зачарували церковні співи рідною мовою, зачарував хор, керований мистецькою рукою диригента. Хто чув тоді цей спів, той пам'ятатиме його до смерти.

Це незабутній Леонтович співав свою прекрасну славнозвісну Літургію.

Сердечно вітали його після служби протоєрей Василь Липківський, Нестор Шараївський і Петро Тарнавський та протодиякон Олександр Дурдуківський, що служили тоді. Вітали члени Всеукраїнської Церковної Ради і громадянство. Композитор, з властивою йому скромністю, відповів усім, що він приймає їхні гратуляції лише як пошану і любов до українського православного співу. А на його високому чолі й у блакитних великих очах, що світилися розумом і благородністю, мигали, як завжди, глибокі думки.

В той день — це було парафіяльне храмове свято — до Миколаївської Печерської парафії записалось кілька тисяч парафіян-українців. До такого церковно-українського збудження спричинилася високоурочиста, національна формою, прекрасно проспівана Служба Божа й полум'яна та глибока релігійним змістом і патріотизмом проповідь протоєрея Липківського.

Микола Дмитрович Леонтович народився 13 грудня 1877 року в селі Манастирок біля міста Немирова на Поділлі в родині священика. Вчився в Шаргородській духовній школі та в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, яку скінчив 1898 року. З ранньої своєї юности майбутній композитор виявив надзвичайні музичні здібності; вже в семінарії він був диригентом хору, яким заслужено гордилася школа.

По закінченні Духовної Семінарії М. Леонтович обрав собі педагогічне поле діяльності. Там він бачив ширші можливості присвятити себе цілком пісенній музичній культурі свого народу. Він стає за вчителя співів і музики в учительській школі (готувала вчителів для церковнопарафіяльних шкіл) у селі Чукові Брацлавського повіту на Поділлі. Згодом працював на такій же посаді в Тиврівській Духовній Школі Вінницького повіту, а пізніше в місті Літині (Поділля) та в місті Гришине на Катеринославщині. Скрізь у вільні від служби години Микола Дмитрович записує народні українські пісні та гармонізує їх для своїх шкільних хорів. Пісенні скарби народу вабили його несказанно. Вони часто давали йому надхнення і запліднювали його духовне єство творчими замислами. Під час літніх вакацій Микола Дмитрович у Києві та Петербурзі у видатних музик вчиться гармонії, удосконалює себе як композитор. Між службовими обов'язками та наукою він ніколи не гає часу, працює над своїми творами. Працює з особливою любов'ю до діла, наполегливо, вперто, старанно кожну річ обробляє, вишліфовує.

В бурхливі дні революції бачимо нашого композитора в Києві. В цей час виходять із друку один за одним 10 зошитів його творів, — результат 15-літньої праці, духової напруги й шукання. Його ім'я, що до революції було мало відоме через те, що він не друкувався (1906 року видав був два зошити композицій та скоро знищив їх), стало широкознаним. Але в Києві М. Леонтович довго не затримався. Тяжке й тривожне тодішнє життя в столиці України було несприятливим для нього; його поетична душа прагнула спокою, так потрібного для творчої діяльності. Композитор переїхав до міста Тульчина на Поділлі, де став учителем співу та музики в духовному жіночому пансіоні, а поза службою цілком віддався музичній творчості.

Тимчасом його незрівнянні гармонізації українських народніх пісень залунали по всій Україні. Державна капеля

"Думка" під керівництвом К. Г. Стеценка співала їх усюди, в більших і менших містах, по всіх робітничих центрах, у клюбах заводів, піднімаючи в людях дух та збуджуючи любов до культури свого народу. А далі,.. далі безсмертні твори М. Леонтовича славетний Олександр Кошиць, цей чародій, поніс тріумфально в широкий світ, на чужину. Там голосно промовили вони, що є під сонцем талановитий, але безталанний, сорокамільйоновий нарід — українці. Слава М. Леонтовича, як композитора, вийшла далеко за межі України; його творча індивідуальність досягла найвищих своїх вершин і заповідала обдарувати ще українську музичну культуру численними великими творами.

Але згубна рука ворожа, що зависла над подвижниками українського ренесансу від перших днів його весни, пробудженої революцією, чигала і на композитора М. Леонтовича. Різдвяними святами в січні 1921 року Микола Дмитрович навідався до свого батька, на парафію, в село Марківку недалеко від Тульчина, погостювати та трохи запастися харчами. Тут увечорі проти 10 січня в'їздить на подвір'я панотця якийсь вершник.

— Здесь живйот священнік Леонтовіч?

— Тут. — кажуть йому.

На ньому хутряна шкірянка й високі чоботи. Проситья ночувати. Повечеряв і ліг спати в одній кімнаті з Миколою Дмитровичем. Удосвіта всі в домі прокидаються від пострілу... Збігаються в кімнату, де ночував гість. Смерть!.. Підступна, трагічна смерть. Убивця, звершивши Каїнове діло, сів скоро на коня і втік. Великого композитора не стало. Його вбито... Вбито в 43 роки віку, саме в розквіті творчих сил і задумів. Убито, як за рік-два перед тим убито з-за рогу першого міністра освіти молодой Української Держави вченого й поета І. Стешенка, і засновника нашої рідной Академії Мистецтва художника О. Мурашка, і талановитого письменника, майстра історичної повісти Омелька Островського й інших.

Поховали М. Леонтовича на цвинтарі села Марківки.

Минуло більше 60 років з дня смерти цього геніяльного новатора в музиці, але творчість його, на жаль, ще не досліджена й не оцінена, хоч існувало в Києві (під советами) Музичне Товариство ім. Леонтовича. Лише чужинці належно оцінили цього композитора. Так, німецький музикознавець професор В. Біберштайн писав у своїй праці про Леонтовича, що в його

пісенних композиціях більше змісту, як у деяких композиторів в операх. Писали й інші. Всіх нас чарували його твори, як співала їх в Україні більше десяти літ славна капеля "Думка" Н. Городовенка, на чужині вони, в виконанні капелі О. Кошиця, творили чудеса, а от не подбав ніхто про повне висвітлення образу Леонтовича-творця.

М. Д. Леонтович віддав себе всього служінню рідній музиці, рідній пісні, яку безмежно любив. Хто знав його як композитора, тому відомо, з якою вимогливістю до себе він працював, як виростала його мистецька зрілість. Він, справжній мистець, ніколи не був самозакоханим у свої досягнення; навпаки, завжди був з них незадоволений. Сповнений духом шукання, він завжди прагнув кращого, вищого вдосконалення. Основа його творчості — обробка українських народніх пісень. Та в цій царині він не пішов слідом своїх попередників, а відкрив цілком нові, незнані ще до того, шляхи. Він не обмежувався гармонізацією пісенної мелодії, а розгортав на її основі великі твори, розкривав неперевершену красу української пісні. Майстерність розподілу голосів у хорі, сміливість і оригінальність засобів розробки, широкий розмах і динамічність підіймають його гармонізації до рівня самостійних високо-художніх творів. У них чудово сплітаються стихія національна, народня зі стихією духу композитора, що вишуканими тонами голосів хору вміє промовити до людських сердець так, як ніколи не промовиш словом. Цим Леонтович і проклав шлях до вселюдського розуміння краси української пісні. Його геніяльні хорові твори "Щедрик", "Дударик", "Ой, пряду, пряду" й інші відкрили нову добу в українській хоровій культурі.

Висока мистецька правда, глибина і реальність творів Леонтовича зачаровують слухача, відкривають перед ним завісу якогось нового світу, повного вищої краси і таємничої принади. І в творах на поетичні тексти письменників, як "Легенда" й інші, і в незакінченій опері "Русальчин Великдень", що займає поважне місце в творчості композитора, він повнозвучний і блискуче-оригінальний.

Великий музичний талант Миколи Леонтовича позначився і на його духовно-церковних творах. Хто з тих, що вслухалися в звуки його Літургії, не впивався найчистішою з радостей радістю, яку може зазнати людина на землі? Кого не зворушувала музика його канти про Почаївську Божу Матір "Ой,

зійшла зоря”, кого не сповняла вона естетичною насолодою.

Ще раз стискається серце від жалю за передчасну кончину життя геніального композитора. Страшне насильство над Україною, насильство, що розтоптало її свободу та державність і замінило її чисту блакить, ясність Божу, в чорно-кривавий колір, перервало те життя.

Стоїть передо мною, мов живий, з великими променистими очима, чистий серцем, такий благородний, такий скромний, замислений, як завжди, Микола Дмитрович Леонтович.

Висвітлити вповні його творчий композиторський образ — це обов'язок наших музикознавців. Творчість Леонтовича не уклалася в обробки народних пісень, хоч коли б крім них композитор більше нічого не зробив, його ім'я і тоді пережило б багато поколінь. Його "Щедрик", "Дударик", "Козака несуть", "Прялка", за спогадами М. Рильського, сприймалися як спалах буквально сліпучого таланту. Кирило Стеценко називав його обробки тонкою різьбою з золота, прикрашеною дорогоцінними каменями. "Але, крім того, Леонтович створив хорові поеми, серед них "Льодолом", у якому дано образ величної сили народу, що нищить багатовікові пута, казкову "Русальчин Великдень" та інші. А одночасно він був найдіяльнішим організатором хорової справи на Україні за дореволюційних часів, а потім і в післяжовтневі роки, — каже К. Стеценко.

"Стеценко виявляв кипучу енергію в організації українського музичного життя з його диригентським факультетом, музичним товариством, кобзарською школою, катедрами української музики при консерваторіях, республіканською Капелею, музичним видавництвом. Треба було знайти вихід тим імпульсам, що штовхали композитора на широку музичну дорогу" (М. О. Грінченко "К. Г. Стеценко", збірка "Вибране", Київ, 1959 рік).

"Сталось так, що блискучі наступники Лисенка — Стеценко і Леонтович залишили нам тільки окрешки спроб в оперному жанрі. З цього приводу доводиться гірко жаліти, бо вони... могли розкрити і втілити нові, нечувані самобутні риси нашого національного мистецтва..." (М. Т. Рильський "Про мистецтво", Київ, 1962 року).

ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

(Апостол краси української церковної архітектури)

Дуже дорого платить український народ впродовж віків за втрату своєї державности. Багато заплатив він у XVI ст. й на початку XVII-го під зверхністю Польщі, коли в наслідок її соціальних та релігійних утисків майже вся його вища верства ополячилась, а ще більше він заплатив і платить під зверхністю Московщини. Від початку XVIII ст. і донині український народ, як жертва російського імперіялізму, тяжко платить матеріально, духово та біологічно, особливо за останні сорок років. І платитиме він далі, поки буде в тій неволі, поки не стане державним самостійним господарем на своїй рідній землі.

Мисьль зупиняється напівдорозі, коли думаємо над во-піюще-тяжкою долею України під советською Росією, коли зважуємо незчисленні втрати нашого народу під тим режимом. Серед загального погрому, що його вчинила Україні комуністична Росія, загинула незліченна кількість інтелігенції, а зокрема багато діячів української національної культури. Коли б списати всіх наших учених, письменників та інших культурних діячів, замучених советським режимом, то був би великий, несказанно потрясаючий кількістю імен, мартиролог. З цього сонму національних подвижників України, вбитих нелюдською державою, встає перед нами яскрава постать професора Данила Михайловича Щербаківського.

Данило Щербаківський народився 26 вересня 1877 року, в родині священика, в селі Шпичинцях Сквирського повіту на Київщині. Батько Данила, о. Михайло Щербаківський, визначався тоді як свідомий українець. Це був один із тих священиків, що дали новій українській національній революції, тобто добі Української Народньої Республіки, і відродженій Українській Православній Церкві, багато передових діячів.

Він співробітничав у журналі "Кіевская Старина", приятелював із славнозвісним професором Володимиром Антоновичем, з Тадеєм Рильським, батьком українського поета Максима Рильського, та з іншими діячами тодішнього українського руху. До Тадея Рильського, що жив недалеко, за 35 км від Шпичинець у селі Романівці, о. М. Щербаківський мав особливі симпатії; вони часто зустрічалися, читали один одному свої писання (Т. Рильський писав поезії), ділилися думками й настроями. Коли Тадей Рильський помер (1904 року), як оповідає брат Данила Михайловича професор Вадим Щербаківський, і місцевий священник відмовився хоронити покійника, бо він був католик, то о. М. Щербаківський приїхав у с. Романівку і поховав свого приятеля по-православному, як того бажала родина Покійного.

Мати Данила Михайловича померла як він був ще малий. Хлопчиками Данилком та Вадимом опікувалася бабуня, матір о. Михайла. "Вона своїми оповіданнями про давнину дала нам перші пізнання минувшини рідного краю, — каже Вадим Михайлович, — вона знала багато історичних переказів та пісень, які зберегла в своїй незвичайній пам'яті." Ці оповідання і батьківська наука, рідна мова, що панувала в домі Щербаківських, українська стихія, довколишні місця історичних подій у часи Хмельниччини, якими так багата Київщина, козацькі могили, городища — все це разом закорінювало в дитячих душах обидвох Щербаківських любов до України і народу. Звідси й почав формуватися їх світогляд, що потім поставив обидвох на служіння українській науці, на дослідження минувшини свого краю, зокрема минувшини національно-релігійної.

Середню освіту Данило Михайлович здобув у 3-й Київській гімназії, яку закінчив 1897 року, відзначений за успіхи золотою медаллю. Того самого року він вступає на історично-філологічний факультет Київського університету, де скоро стає одним із улюблених учнів професора Володимира Антоновича. Українське життя тодішньої студентської молоді в Києві жевріло в потаємних гуртках, криючись від жандармських очей уряду, бо українське слово і вільна думка були заборонені. Та під зовнішнім виглядом мертвої тиші жила, як чиста вода взимі під льодовою корою, українська ідея. Вона таїлась у глибинах сердець таких учителів як Володимир Антонович і тих його учнів, яким він, пізнавши їх, відчиняв

двері своєї душі й негласно керував їх українськими стремліннями. До них належав і студент Данило Щербаківський.

По закінченні університету 1901 р. він з волі проф. В. Антоновича залишається під його керівництвом при кафедрі історії й готується до наукової діяльності. Маючи живий інтерес до минулого України, Данило Михайлович спеціалізується в археології. Ця наука захоплювала його, тим більше, що саме в той час вона відкривала нові сторінки в історії давности нашого краю; тодішні археологічні дослідження в кількох місцях України змінили поняття й уявлення про ту давність. Коли 1904 р. комісія для скликання Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся 1905 року в Катеринославі, звернулась до професора В. Антоновича про фахівця-археолога для дослідів у південній Київщині, то він порадив Данила Щербаківського. Молодий вчений справився з цим завданням блискуче. Внаслідок розкопок він здобув для науки багаті археологічні матеріали про людське життя в тих місцях з часів кам'яної доби.

Свою археологічну працю Данило Михайлович поєднав з етнографією, наслідуючи практику славного археолога-етнографа професора Миколу Біляшевського, що мав на нього в цій галузі значний вплив. Етнографія, що давала молодому вченому глибше вивчення духової і матеріальної культури українського народу, цікавила його не менше як археологія. Він зібрав на Київщині та північній Херсонщині в 1904 р. багато етнографічних матеріалів для утвореного тоді в Києві Історичного музею (відкрито наприкінці 1904 року), директором якого призначено було М. Біляшевського. Розвиваючи свою науково-етнографічну діяльність ширше, Д. Щербаківський збирає фолклор, записує з уст народу пісні, казки та оповідання. Ці записи, з відповідними коментаріями, він посилає до НТШ у Львові для публікації в його "Записках". Також листується з того приводу з Володимиром Гнатюком, як фахівцем-етнографом.

А 1905 р. Д. Щербаківський бере призначення до Гумані, на викладача історії в хлоп'ячій та дівочій гімназіях. Тут, на Гуманщині, він поза службою педагогічною працею за п'ять років зібрав незвичайну силу експонатів, пам'яток старовини, предметів народнього мистецтва виробів з дерева, килимів, вишивок і т. ін., чим збагатив фонди Київського музею. Також чимало назбирав матеріалів з словесної народньої творчости.

В тому подвигіві протягом літніх вакацій йому помагали старші гімназисти, його учні. Вони об'їздили з ним села, вишуквали за його вказівками вартісні речі, записували пісні та перекази.

Як педагог, Данило Михайлович визначився вмілістю викладів, був вимогливий прищеплював учням любов до науки, до культури та історії свого народу. Всі учні любили його за справедливість та гуманне ставлення до них. Він, при своїх скромних коштах, часто допомагав біднішим гімназістам грішми, особливо тим, що по закінченні гімназії не мали засобів для вищої освіти. І не раз було так, що коли пізніше хтось із його колишніх учнів повертав йому гроші він не брав їх, а казав віддати комусь із бідніших студентів. Коли він залишав Гумань, його вихованці і вся інтелігенція Гуманщини, вчителі та священики з жалем прощалися з ним, він залишав там про себе незабутню пам'ять.

В жовтні 1910 року Д. Щербаківського призначили на завідувача історичного та етнографічного відділів Київського історичного музею. Тут він, з властивою йому енергією, із запалом та любов'ю до музейної справи, поринув у працю. Впорядковував численні експонати, що їх раніше сам і зібрав, зокрема багаті колекції історичних пам'яток та зразків народнього мистецтва, систематизував їх та науково досліджував. Кожного літа він виїздив у науково-дослідчі експедиції, провадив розкопки, збирав для музею нові матеріали, і так об'їздив майже всю Україну. Наукові подання про наслідки своїх експедицій та дослідів він публікував у журналі "Археологическая Летопись" і в інших органах.

Своєю невтомною діяльністю Д. Щербаківський за недовгий час зробив Київський історичний музей одним із найбагатших в Україні. Серед його численних збірок було чимало речей унікалів, яким могли б позаздрити музеї, що вже існували сотні років. Збираючи по Україні експонати, Данило Михайлович завжди дбав не лише про свої відділи, а й про весь музей.

Одночасно з музейною працею Д. Щербаківський провадив далі свою педагогічну діяльність. Він викладав історію в Київській 7-й гіманзії та в 2-й реальній школі. В цих школах, як свого часу в Гумані, він користувався серед учнів загальною пошаною і любов'ю.

Діяльність ученого, апостола української культури, не

могла не звернути уваги російської влади. Ще в дні праці Д. Щербаківського в Гумані поліція взяла його під свій нагляд, як "політично неблагонадійного". А в серпні 1911 р. за два тижні перед приїздом до Києва царя Миколи II (тоді, 14 вересня, у Києві вбито російського прем'єр-міністра П. Столипін), Данилу Михайловичу, як і іншим багатьом киянам-українцям було наказано виїхати з Києва "сроком на 30 днів". "Цей наказ наробив тоді чимало клопоту, — каже проф. Вадим Щербаківський, — деякі з українців, саме ті, що були під наглядом поліції, але про це не знали, а щойно тепер довідались, так полякалися, що й перестали писати листи українською мовою."

Літом 1913 р. Данило Щербаківський їде до Львова, а звідти — в Західню Європу, оглядає музеї Кракова, Праги, Відня, Берліну, Дрездену, Мюнхену, Венеції, Равени й інших, знайомиться з їхньою практикою зберігання експонатів.

Під час Першої світової війни, коли брали до війська безоглядно всіх молодших віком, Д. Щербаківський більше як два роки пробув, у ранзі офіцера, на фронті, був командиром батареї. Повернувся він до свого музею 1917 року, в дні всеукраїнського пробудження.

Революція дала українській інтелігенції широкі можливості культурно-національної праці, але разом з тим породила небезпеку для пам'яток рідної історії та мистецтва. По селах України селяни, часто під'юджувані солдатами-більшевиками, нищили скарби панських палаців, горіли в огні дорогі музейні збірки, фамільні архіви й бібліотеки, гинули вікові надбання, що мали мистецьку й історично-наукову вартість. Це тривожило в першу чергу музейних трудівників-науковців. І проф. Щербаківський всіма силами рятував усе, що можна було й звозив до Київського історичного музею, як також і передавав до краєвих музеїв на місцях, де такі засновувалися.

Разом з своєю музейною діяльністю Щербаківський працює в Українській Академії Мистецтв, в утворенні якої він приймав гарячу участь. Тут з ініціативи славетного Георгія Нарбута, ректора Академії, його обрано на керівника і професора катедри українського народнього мистецтва та на вченого секретаря Академії. Крім цього, Данило Михайлович бере активну участь майже в усіх ділянках українського життя: наукового, просвітнього та мистецького, в комітетах, у комісіях, скрізь, де творилося святе діло національно-дер-

жавного відродження України. "Це той, — каже про нього академік Агафангел Кримський, — що завжди був перший на роботу й останній на спочинок." Він мав увесь час на собі стільки обов'язків, що їх вистачило б на кількох трудівників, і всюди його діяльність була конструктивною, багатокорисною.

Були дуже важкі, повні негод, 1919-й та 1920-й роки, час війни України з комуністичною Росією, особливо ті місяці, коли в Києві та його околицях панували большевики. Науковці, як і всі працівники культури, та службовці, місяцями не одержували утримання, місту не раз загрожував голод. Данило Щербаківський часами змушений був заробляти фізичною працею, а бували дні, весною 1919 р., що він харчувався тільки юшкою з лободи, яку збирав у міських парках. Проте, ці гіркі умови не вбили його ентузіазму та любови до благочесного діла, якому він служив. Навпаки, поле його діяльності дедалі ширшає, поза музеєм та Академією Мистецтв, що потім перетворилася в Художній інститут, він працює в Комісії для дослідження храму св. Софії, в Комісії вивчення архівів Києво-Печерської Лаври, в Інституті української мови, при кафедрі мистецтвознавства та в інших установах Всеукраїнської Академії Наук. Він утворює Етнографічну комісію, організує і провадить курси мистецтвознавства, улаштовує виставки українського народного мистецтва, пише наукові статті, які містить у виданнях Академії Наук, готує до друку більші свої праці. "Енергія, завзяття і відданість праці у Данила Щербаківського були колосальні, — пише академік С. Єфремов, — він оддавався роботі ввесь і вимагав цього від інших."

Безмежно відданий українській культурі, Данило Щербаківський був першим її оборонцем, коли для неї постала небезпека з боку советського режиму. Так під час конфіскації большевиками церковних цінностей, 1922 року, під претекстом допомоги голодуючим, він з'являвся, в міру можливостей, скрізь, де треба було рятувати національні реліквії, церковні речі історичної та мистецької вартости, від грабування. При цьому він часто наражався на прикрі інциденти і небезпеки в стиканні з советськими "уповноваженими", що провадили конфіскацію, а це були здебільшого чекісти. Одного разу, коли Данилові Михайловичу прийшлося виривати коштовні реліквії з рук грабіжників, вони, не зважаючи на його документи від Комітету охорони культурно-історичних пам'яток,

хотіли його розстріляти, але на щастя знайшовся серед них один, що знав його ще з війська, і заступився. 1923 року Д. Щербаківський їздив аж до Москви й домогся дозволу переглянути в сховищах наркомфіну вивезені з України церковні цінності. Частину речей, що мали історичну та мистецьку вартість, йому пощастило відібрати, й він привіз їх до Київського історичного музею.

Під советським режимом професор Данило Щербаківський почував себе весь час як під навислим обухом. Правдивий і чесний, завжди щирий та одвертий, що думав, те й говорив, він у своїй широкій діяльності все частіше зустрічався з неприємностями й перешкодами з боку влади, які дедалі ставали гострішими. Для большевицького режиму був нестерпним український учений, безкомпромісовий патріот, що мужньо і вперто обстоював українську національну культуру. Загальновідомо, що під советами все підпорядковується їхньому контролю. Опанувавши Україну, вони поступово за недовгий час повсаджували в українські установи, передусім у наукові та освітні, своїх "довірених людей", нарекрутованих з місцевих плебеїв, яким світили не ідеї й людська гідність, а власні інтереси. Завданням цих "довірених" було, звичайно, стежити за діями української культури, сіяти інтриги та провокації, створити умови, за яких чесні трудівники покидали б працю, і влада могла б садовити на їх місця своїх ставлеників (масових поліційних репресій до української інтелігенції советський режим тоді ще не застосовував).

Такі ставленики, агенти советської влади, вже 1922 року були в багатьох українських національних установах Києва, займаючи спочатку нижчі другорядні посади. Були вони і в Історичному музеї ім. Т. Шевченка. Ці вислужники окупанта повели проти директора музею М. Біляшевського та його найближчого сподвижника Д. Щербаківського ганебну кампанію, яку інспірував советський інспектор музейного відділу наркомосу комуніст А. Винницький. Внаслідок цього наприкінці 1923 року академіка Миколу Біляшевського, засновника й довголітнього (з 1904 р.) директора музею, усунули з цієї посади, що було для нього важким ударом. На його місце призначили — А. Винницького, людину без жадної наукової підготовки, який одночасно залишався і надалі інспектором музеїв Київщини.

Під комуністичним проводом, що засів у музеї, умови

праці там для професора Д. Щербаківського й інших співробітників, відданих українській культурі, стали ще тяжчими. Новий директор музею дивився на них як на "петлюрівців" і "буржуазних націоналістів", як це не раз він і висловлював. Узявши курс на цілковиту советизацію музею, він, не гребуючи найгіршими способами, всяко цькував їх, чинив їм пакості, а в першу чергу Щербаківському. Справа зберігання величезних збірок музею, пам'яток національної культури, почала занепадати. Щербаківський прикладав усіх зусиль, щоб урятувати їх від псування, писав до наркомосу доповідні записки про збільшення коштів для музею, які уряд все урізував. Але всі ці заходи йшли намарне. Його записки наркомос пересилав до інспектора музеїв, того ж таки А. Винницького, а він клав їх під сукно.

В той час советські агенти поширили розкладницьку роботу і в Художньому інституті, де проф. Д. Щербаківський очолював катедру Українського народнього мистецтва. Тяжко було йому терпіти всюди провокації та інтриги. Він покинув інститут. Покинув і інші установи, в яких працював, де ворожа рука пляново створювала умови нестерпні для його благородної душі. Але не міг він покинути Історичний музей, в який за довгі роки вклав стільки ентузіязму, уміння і сил. Не міг залишити храму, якому присвятив себе, свій талант, свою любов до України, до її історії. Київський історичний музей був для Данила Щербаківського священною метою його життя, ним і для нього він жив. Але також не міг він подолати організованої проти нього лукавої та безчесної сили; всі його намагання боротися з нею розбивалися об глухий мур нелюдяности советських можновладців.

Дедалі цькування Винницьким Д. Щербаківського ставали частішими. Вони особливо посилились після статті останнього в журналі "Життя й революція" (ч. 1, 1927 р.) "Культурні цінності в небезпеці", в якій мова йшла про катастрофічний стан скарбів музею. Становище ученого стало безвихідним. "Всі домагання Щербаківського, — каже проф. Н. Полонська-Василенко, — знайти моральну підтримку в громадських установах, звернення до голов науки з проханням ревізії, не мали відповіді".¹⁷⁵ Конфлікт між Щербаківським і Винницьким

175. "Українська Академія Наук", ст. 52, Мюнхен, 1955 рік.

загострився, коли цей наказав ліквідувати церковно-археологічний відділ музею.

Під вечір 6 червня 1927 року Д. Щербаківський кинувся з Цепного мосту в Києві в Дніпро. У відкритому листі, якого залишив, він написав, що вирішив покінчити з собою, бо не міг далі зносити цькування Винницького й тієї атмосфери, яка запанувала в музеї. Лист кінчався словами: "Залишити музей не маю сили, жити без музею не можу..." Загинув на п'ятдесятому році життя талановитий учений, один із найбільших подвижників української культури, впав черговою жертвою бездушної влади.

Поховали небіжчика в Києво-Печерській Лаврі 11 червня (тіло знайшли в Дніпрі тільки на третій день), біля Успенського собору. Кількатисячний здвиг народу під час похорону перетворився у велику національну демонстрацію; представники української науки громадськості над гробом Покійного вимагали розслідування причин, що призвели його до самогубства.

Смерть професора Данила Щербаківського була печальним попередженням українському науковому світові про майбутню долю української культури під советським режимом, якщо існуватиме й розвиватиметься те становище, яке утворилося в Історичному музеї та в інших наукових і просвітніх закладах. Скоро після похорону група київських учених склала з приводу трагічної смерті Д. Щербаківського подання до влади. В ньому писали вони, що причиною смерти вченого стали нестерпні умови, які утворилися в музеї: 1) детально розслідувати причини самогубства, 2) негайно усунути з музею Винницького та його прибічників і замінити їх людьми з науковим та громадським авторитетом, 3) покарати винних. Це подання підписали 76 науковців, серед них академіки М. Грушевський, С. Єфремов, О. Новицький, О. Корчак-Чепурківський та інші. Одночасно при Академії Наук було створено Комітет для увічнення пам'яті Покійного і розпочато збір коштів на пам'ятник. 8 грудня 1927 р. відбулася жалобна академія, на якій учені освітили всебічно діяльність Д. Щербаківського. "Смерть Щербаківського, — говорив тоді академік С. Єфремов, — то голосний крик змученої душі громадянина, крик дією, щоб звернути увагу громадянства на ненормальності в сфері його роботи. І крик цей, останній громадський вчинок небіжчика, не повинен пролунати марно."

Але після цієї академії советський уряд Комітет шанування

пам'яті Д. Щербаківського скасував, збірку грошей на будівництво пам'ятника заборонив, розпочате слідство припинив. Саме слідство встановило тільки, що проф. Д. Щербаківський був цілком здоровою людиною і не мав ніяких інших причин для самогубства крім тих, що їх створив у музеї Винницький. Громадський бойкот проти цього останнього і його співучасників заборонено, його лише звільнили з посади директора музею.

Пізніше, коли большевицький режим почав суцільний погром української культури, однієї ночі літом 1934 року могилу Д. Щербаківського без сліду зрівняно з землею. Славний учений, великий патріот України, забутий. Його наукові праці не зібрані та й невідомо чи всі вони збереглися.

ПРОФЕСОР МИКОЛА МАКАРЕНКО

(Мученик за протест проти руйнування київських церков княжої доби)

Часто в хвилини гірких роздумів про наше українське буття я серцем лину в моє минуле, пригадую все бачене, все пережите. Воскресає воно тоді перед моїм духовним зором, і я знову переживаю те, що давно пережив, і знов мене охоплюють теплі почуття радості за ясні соняшні години минулого, а з ними — й почуття смутку за наше національне горе, за тяжкі спитки і незчисленні втрати України під большевицькою кормигою.

Року Божого 1923 влітку, використовуючи свою відпустку після тяжкої вчительської праці на селі, заїхав я пароплавом по Десні до м. Чернігова. Заїхав, щоб оглянути це стародавнє місто, "нашу українську Равенну", як сказав Михайло Грушевський, бо в попередні роки якимось не довелось мені оглянути його добре. Цікавили мене передусім давні церкви, славетні пам'ятки княжої України, яких було в Чернігові п'ять: собор Преображення Господнього, Борисо-Глібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, П'ятницька церква св. пророка Ілії, а також церкви XVII й XVIII століть, доби розцвіту українського барокко¹⁷⁶. Цікавили й музеї, багаті науковими та національними скарбами.

Першим об'єктом моїх оглядин Чернігова був Спасо-Преображенський собор, величний і найстаріший в Україні храм, збудований в 1031-1036 роках. Коли я підійшов до собору, то застав тут, зі східної сторони, групу екскурсантів. Інтелегентний чоловік, понад сорок літ віку, середнього росту,

176. Мова про собор Св. Троїцького монастиря і прегарну церкву св. Катерини, про церкви Воскресіння Христового й Різдва Богородиці та про церкви трапезні Єлецького і Св. Троїцького монастирів.

показуючи на апсиди храму, на його розкішні форми, що сліпуче білили під проміннями червненого сонця і підносились до неба своїми семи позолоченими банями, розповідав екскурсантам про довгий вік храму, про техніку й умілість його будівництва та про велике мистецьке й архітектурне його значення. Розповідав також про те, що цей собор найкраще зберіг свої первісні форми і що його вже довгий час вивчають мистецтвознавці, досліджують, обміряють милуються його красою і пишуть про нього. Ця розповідь виявляла в оповідачеві першорядного археолога та мистецтвознавця, щиро відданого справі збереження і наукового дослідження культурно-історичних пам'яток України. Мене, зачарованого красою Спасо-Преображенського собору, також зачарував і він, цей незвичайний екскурсовод. Це був проф. Микола Омелянович Макаренко, про якого перед тим я лише читав, а тепер мав щастя побачити й почути його та познайомитись з ним особисто.

В той час, улітку 1923 р., проф. М. Макаренко провадив майже два місяці археологічно досліді біля Спасо-Преображенського собору і в ньому самому. Він розкопами дослідив прибудови великокнязівської доби з північного і південного боків собору, від яких залишились тільки сутерени, а назверхні склепіння не дожили до наших часів (їх зруйновано), прибудови, що були в давнині окремими каплицями для поховань покійників¹⁷⁷. Він також дослідив тоді способом шурфів низ собору і виявив, що сучасна його долівка за дев'яност літ уже п'ята і лежить вона вище первісної долівки на 1 метр (первісна долівка складалася з плит малинового каменю та була оздоблена орнаментом і мозаїчними виступками). Тож архітектурна співрозмірність ширини до висоти в соборі порушена його довгим віком.

Дослідження старовинних пам'яток української церковної архітектури, вивчення їх мистецтва було для М. Макаренка незвичайною радістю. "Ось маю щасливу нагоду вивчати

177. Тут, як оповідає літопис, поховані: фундатор Спаського собору чернігівський князь Мстислав Володимирович (+1034 р.) і його дружина Анастасія; Святослав Ярославич, спочатку князь чернігівський, а потім київський (+1076 р.) і його син Гліб, забитий в Заволоччі (+1078 р.); князь Олег Святославич (+1115 р.); князь Ігор Ольгович (+1147 р.) та інші князі й їхні родини. Тут же похований разом з іншими духовними особами митрополит чернігівський Костянтин (+1159 р.).

Спаський собор, — казав він, — радуєтесь цим і часто задумуючись, досліджуючи цей пишний архітектурний твір першої доби християнського життя народу нашого. Задумуючись над тим, що архітектурні твори давнього минулого України, як бачите, монументальні, а сучасні — ефемерні. Хвалімось нинішніми удосконаленнями техніки, маємо всякі машини, стоїмо, ніби, своїми досягненнями значно вище від наших далеких предків, а чи хоч одна з сучасних наших кам'яних будівель буде так довговічна, як будівлі українських княжих часів. Ось храм, що стоїть уже дев'ятсот літ, а зберігся він цілим до наших днів і зберіг незвичайну умілість своїх майстрів, зберіг усю красу своїх форм та ідеальність архітектурних пропорцій." Далі він говорив, що Спаський собор будовано під керівництвом майстрів не з Візантії, а з Кавказу, з яким князь чернігівський Мстислав, фундатор цього собору, мав торговельні зносини. Зокрема він, Макаренко, згадав тоді, що на Кавказі в м. Мокві є церква (будова 957 р.) дуже подібна своїми архітектурними формами до Спаського собору.

М. Макаренко народився 16 лютого 1877 р. в селі Москалівці Роменського повіту на Полтавщині в селянській родині. Самий той куточок чарівної Полтавщини, який дав Україні й ширшому слов'янському світові геніяльного Олександра Потебню¹⁷⁸ (село Перекопівка, два кілометра від Москалівки), своєю природньою красою сприяв розвиткові в юній душі Макаренка перших почуттів і розуміння прекрасного. Село Москалівка, як і Перекопівка, над срібною річкою Сулою. Місцевість незвичайно мальовнича: правий берег — високі пагорби, порізані балками і рясно вкриті садками, з яких виглядають чепурні білі хатки; лівий берег хвилястий, також мережаний садками та левадами. В теплі весняні й літні вечори, оспівані безсмертним Гоголем, коли місяць та зорі привітно дивляться в чисте дзеркало Сули, тут зачарують вас дзвінкоголосі пісні дівчат і незрівняні співи солов'їв. Полтавщина!..

Вчився М. Макаренко в гімназії у м. Лубнях, а вищу освіту здобув у Петербурзі, завдяки сприянню і матеріальній допомозі В. Милорадовича, відомого етнографа, що був тоді лубенським мировим суддею. Цей невеликий дідич, "ліберал", як називали його сусідні поміщики в лубенському повіті,

178. Славетний лінгвіст, етнограф і філософ (1835-1891 рр.).

звернув увагу на виняткові здібності юнака і на його жадобу знаннів. А ця жадоба у Макаренка була безмежна, передусім у галузі археології України та історії її старовинного мистецтва, до яких у нього зародилася любов ще в гімназії, де серед учителів було в той час три свідомих українці, які в умовах русифікаційного курсу в школах обережно та вміло давали своїм вихованцям знання рідної історії й культури. Крім навчання в школах, Макаренко багато досягнув своїм упертим і вольовим характером. Він скрізь у великих бібліотеках та архівах студіював джерела щодо археології і мистецтва. Так він став видатним ученим, першорядним ерудитом у царині української археологічної науки та мистецтвознавства; уже на двадцять п'ятому році свого життя він писав досліді з українського мистецтва, які друкував у петербурзькому журналі "Зодчий".

За рекомендацією М. Філянського¹⁷⁹, що працював у ті роки в Археологічному інституті в Петербурзі, Макаренко 1906 р. стає науковим співробітником Ермітажу. Тут він працює аж до березневої революції 1917 р., в якій весняно засяяло було українському народові сонце волі й державности. На тій десятилітній службі в імператорському музеї російської імперії він поза офіційними обов'язками використовує всі зібрані там мистецькі пам'ятки та архівні матеріали, що стосуються України, використовує для української науки. Працюючи для рідної культури, він щороку влітку використовує для цього свої відпустки та наукові відрядження "на юг Росії", їздить по містах і селах України, де збереглись старовинні церкви, описує ці пам'ятки, обмірює та фотографує їх.

Під час тих подорожей в Україну Макаренко щораз одвідував с. Москалівку, бував там у своїх родичів по кілька днів. Тут він, тонкий естет, упивався тоді, як в роки своєї юности, чарами літніх днів Полтавщини. Ішов на леваду, стелив у холодку рядно на траві, лежав і вдихав глибоко чисте повітря, напивався духом і пахощами землі рідної. Довкола чебрець, материнка, буркун, сокирка, ведмеже ухо та всяке інше зілля. З травинки на травинку перелітали метелики та бабки, а на старих яворах кувала зозуля, співали дрозди й іволги і

179. Відомий архітект-мистець і поет, предтеча київських неоклясиків, уродженець Миргородського повіту на Полтавщині. Заарештований 1937 р., загинув у таборах каторжної праці в Сибірі.

воркотала горлиця, а вгрої дзвеніли щиро срібними голосами жайворонки, а за Сулою на зеленому пагорбі сяяла, підіймаючись в небесну блакить, кам'яна біла церква, пам'ятка часів кінця гетьманщини. А сонце гріло й цілувало, як рідна мати дітей своїх, і леваду, й білі хатки села, і Сулу, і церкву. Картина, від якої віяло спокоєм і святою відрадою. "Рай земний!", як писав про це одного літа Макаренко в листі до М. Філянського.

Після кожної відпустки чи відрядження, після відпочинку в Москалівці, Макаренко вертався до Петербургу сповнений свіжих сил та енергії. Тож із більшим запалом він упорядковував матеріяли своїх археологічних і мистецьких дослідів та спостережень в Україні, і писав. У той час майже щороку в Петербурзі виходили друком окремими книжками його наукові праці. Так 1907 р. вийшла книжка "Покровська козацька церква в м. Ромні", 1908 р. — "Пам'ятки українського мистецтва", 1909 р. — "Архітектурний стиль українських дерев'яних церков", 1910 р. — "Українське народнє мистецтво", 1912 р. — "Церкви міста Полтави", 1914 р. — "Собор Мгарського монастиря в місті Лубнях". У всіх цих працях він, мистецтвознавець, відзначає високий розвиток українського мистецтва, зокрема його пишного барокового стилю, в XVII й XVIII століттях. У працях про старовинні пам'ятки російського мистецтва (офіційна служба вимагала) він ґрунтовно доказує, що на ті пам'ятки, головним чином церковної архітектури, мало вплив українське християнське мистецтво, яке було розвинуте вже тоді, коли російське мистецтво ледве починало народжуватись. Про це в своїй монографії "Искусство Усоли-Вичегорской" (Петербург, 1911 р.) Макаренко доводить, що архітектурні форми тамтешніх церков, як і інших міст Росії, мають багато рис храмів Києва, отже занесені вони в Росію з України, занесені українцями — єпископами, архимандритами та іншими церковними й культурними діячами, що в XVII й XVIII ст. працювали у Московщині по всіх єпархіях як просвітителі.

Погляди Макаренка на мистецтво були широкі. Ось що писав він в одній із своїх статей у мистецькому збірнику "Українська народня творчість" (Київ, 1913 р.): "Історія мистецтва, себто архітектури, живопису та різьбарства, охоплює ті творчі царини людського духа, в яких історичні народи виявляли, як і в словесній творчості, своє власне розуміння

прекрасного, свої мистецькі ідеали, свою культурно-національну самобутність. Народ виявляє своє буття й свої переконання і стремління до кращого в двох галузях: у слові і в зовнішніх формах творчості. Тож як найкращим творам давніх християнської словесности, що відзначаються незвичайно високоморальним характером, відповідають малярські твори Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Синьорелі та інших великих християнських художників, так нашому "Слову о законі і благодаті" Іларіона, "Слово о полку Ігоревім" та іншим славним творам давніх українських письменників відповідають наші архітектурно-мистецькі пам'ятки, величні храми княжої доби України."

Макаренко, видатний мистецтвознавець, був і не менше видатним археологом. Його теоретичні знання в цій галузі і практика, набута численними розкопами і дослідженнями як стародавніх пам'яток в Україні, так і пам'яток ранньої доби її християнського життя, були великі. Цим він дивував учених на Археологічних з'їздах, у яких щоразу він приймав діяльну участь. Археологія промовляла до нього своєю мовою, вона оповідала йому про високий релігійний та естетичний дух українського народу за княжих часів його волі й державности. Археологія не тільки достатньо вияснювала, але й відтворювала Макаренкові справдешній образ старого життя України; вона говорила йому більше ніж писана історія. "Не подання істориків, а розкопані давні пам'ятки, археологічні відкриття Ботти, Лейярда, Пласа й інших, створили історію Єгипту; недавно відкриті розкопами руїни Ниневії оповідають нам докладніше ніж усі історики про життя Асирії й діяння її монархів", — писав Макаренко 1915 року в своєму листі до проф. Миколи Біляшівського, археолога і славетного музеолога України.

ПРО АВТОРА

Протопресвітер Демид Бурко народився в селянській родині на Вінничині (Поділля) 29 серпня 1894 року. Ще в ранніх роках, у початковій школі, запало в його душу зерно любови до рідного слова, до Церкви й до України, зерно посіяне вчителем тієї школи Ф. Шумлянським, пізніше професором Кам'янець-Подільського університету (потім ІНО). В 1909 р. закінчив Сутиську Второклясову учительську школу (біля Вінниці), в 1913 р. — Вінницьку Церковно-вчительську школу. В 1914 р. почав педагогічну працю на Поділлі, як народній учитель. Але вже в березні 1915 р. його мобілізували до війська. Тож новобранець Д. Бурко побачив Сибір, м. Красноярськ, бо заряд був такий, що новобранців з України везли для муштри в Сибір, а новобранців сибіряків та з інш. країв Росії везли на Україну. Після закінчення скороспішної школи прапорщиків, у грудні того ж року (1915), він уже був на західному фронті, в Білорусії. Там застала його березнева революція 1917 р., завдяки якій розвалилась була російська імперія, тюрма народів.

В ті дні, коли почалось творення українського національно-державного життя, а разом з тим і українського війська, Д. Бурко їде з фронту до Києва на Всеукраїнський Військовий З'їзд, як делегат. Тут, у Києві, він залишається і стає до праці в Інформаційному бюро Генерального Секретаріату Військових справ, як організаційний референт, а також співпрацює з Всеукраїнською Церковною Радою (як представник від війська), що керувала церковно-визвольним рухом, дбала через своїх благовісників про українізацію Церкви. В січні 1918 р. був учасником великого свята на Софійській площі в Києві — проголошення Центральною Радою Четвертого Універсалу про самостійність Української Народньої Республіки. Того ж року, як відкрився в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет Д. Бурко записався туди на історично-філологічний факультет. Тут він ходив і на Вечірній Богословський курс, де захоплювався лекціями проф. Василя Біднова, про якого пізніше з пієтизмом згадує він у своїх статтях-спогадах, як і про інших видатних професорів університету. Але свідомість обов'язку оборони волі і державности України казала відкласти освіту надаліше. В травні 1920 р. він знова пішов до Української Армії (Волинська дивізія), в якій під натиском численних російсько-більшевицьких військ наприкінці листопада опинився в Польщі. В літі 1921 р. його, при переході через кордон в Україну, заарештували, і привезли до Вінниці і замкнули у в'язницю ЧК. Засудили на п'ять років концтабору "Губіто" (кол.

пересильна тюрма в м. Вінниці). Через рік його "амнестували", "недостріляних" в'язнів тоді довго не тримали, бо потрібні були місця для нових ув'язнених.

Потім Д. Бурко закінчував свою освіту, в Кам'янці-Подільському, вже в ІНО на відділі Педагогіки. Працював викладачем української мови і літератури в семирічних школах. Але в січні 1927 році советська влада видала "закон" про позбавлення виборчого права усіх тих, що служили в "белих" арміях, як і духовенства, дореволюційних урядовців та ін. А це значило в тій дійсності, що всі ті позбавлені виборчого права тим "законом" були приречені й на позбавлення життя. Їх звільняли з праці, а далі... їх долю вирішувало ГПУ (те, що перейменувалося з ЧК, а потім називалося НКВД, МВД, а тепер КГБ). Кожному з тих приречених потрібна була незвичайна сила духа, витримана кметливість і терпіння, щоб уберегтися від безпощадного обуху терору. Того року Д. Бурко залишає рідні місця, і, маючи засадою "мовчи, тримаючись мети, й нікому не кажи хто ти", кожного літа по закінченні навчального року переїздить в іншу область України. Так за чотири роки він працював у чотирьох школах у трьох областях. А в 1931 р. він залишає педагогічну працю й пере-кваліфіковується на інструктора споживчої кооперації, бо не міг кривити душою, нелюдський режим уже вигнав тоді з педагогіки її благородні ідеї і замінив їх бездушним матеріалізмом. Та в 1935 р., коли переслідування української інтелігенції стали масовими, його таки заарештували (вдруге). Він пам'ятаючи слова Фрідріха Шіллера "Краще смерть із жахом, ніж жах без кінця", поклався на волю Божу і зважився тікати з-під лап НКВД. Використавши ту обставину, що арешт стався не в місті, а в селі — утік. Далі — життя під чужим пашпортом, життя перелітного птаха. Існування зі сторінних заробітків за складання місячних та річних звітів у кооперативних артілях інвалідів. Так аж до відходу з України 1941 р. советської влади перед воєнним наступом німців.

З відновленням життя Української Автокефальної Православної Церкви в Україні після відступу советського режиму Д. Бурко в жовтні 1941 р. стає секретарем Полтавського Єпархіального Управління. Він готує стереотипне видання Євангелії перекладу П. Морачевського і Молитовника київського видання ВПЦРади 1926 р. (обидві ці книги вийшли друком у Полтаві на початку 1942 р. тиражем по 50.000 прим.). Дня 12 травня 1942 р. Митрополит Феофіл Булдовський висвятив його в Св. Покровському соборі в Харкові на священника, з призначенням на настоятеля Св. Миколаївської церкви м. Полтави. Рівночасно з працею в Єпархіальному Управлінні і в парафії, він пише статті з церковного і культурно-національного життя України, які друкує в місцевій газеті "Голос Полтавщини", що почала виходити з жовтня 1941 р. двічі на тиждень. Восени 1943 р., як советська окупація знову опанувала Україну, виїхав до Галичини, а в листопаді того року переїхав до Німеччини. Тут до 1952 р. був настоятелем Св. Миколаївської парафії, яку УНРРА, а потім ІРО вісім разів перевозили з табору в табір. Потім шість років був настоятелем парафії в Інгольштадті та в Новому Ульмі.

Довгі роки о. протопресвітер Д. Бурко був настоятелем парафії Св. Духа на Штутгартщині і духовно опікувався православними українцями старечого будинку в Дорнштаті. Від грудня 1956 р. був членом Вищого Церковного Управління УАПЦ при Митрополитові Ніканорові, а після його смерті в 1969 р. до половини 1973 п. був заступником голови того Управління. На Соборі УАПЦ в Парижі в 1973 році був обраний в члени Ради Митрополії УАПЦеркви. Тепер він пенсіонер, живе в Штутгарті.

Протопресвітер о. Д. Бурко обдарований Богом письменницьким талантом. Його статті, спогади й поезії прикрашали не одне наше видання на еміграції.

ЗМІСТ

Літопис бурхливого сторіччя	5
Києво-Печерська Лавра	8
Зруйнування Свято-Миколаївського Собору на Печерських ...	20
Зруйнування Михайлівського Собору	25
Зруйнування Богоявленського Собору	31
Суцільне руйнування церков у Києві	37
Зруйнування Аскольдової могили	46
Руйнування церкви колишньої Академії на Подолі	51
У Видубицькому монастирі	56
Період воєнного комунізму ("Красный террор")	62
Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор	69
Після Першого Всеукраїнського Церковного Собору	78
Симон Петлюра й Українська Автокефальна Православна Церква	83
Другий Церковний Собор УАПЦ	87
Після Другого Церковного Собору	91
Після двох "Соборів" 1930 року	104
Думки і настрої в Україні після Церковного Собору	111
Історична записка про минуле життя Української Православної Церкви і відродження її автокефалії	115
Конфіскація церковних цінностей	129
Апокаліптичне лихоліття України	132
Свята Софія Київська	144
Новітні вандали	147
Останнє врочище свято пам'яті священномученика Макарія, митрополита Київського	153
Антирелігійна пропаганда	161
Трагічне становище України та її церкви	166
Під російським большевицьким обухом	170
Свято Різдва Христового в Києві 1933 року	175
Великдень у Києві 1933 року	179
Розгром Свято-Софійської парафії	183
В Києво-Печерській Лаврі влітку 1934 року	189
В Києві замовкли дзвони... ..	193
Що таке "Українська Автокефальна Церква"?	218
Митрополит Василь Липківський	223

Книга вічної правди	236
Арешт митрополита Василя Липківського	247
Три листи митрополита Василя Липківського в Америку до протоєрея Петра Маєвського	250
Пам'яті митрополита Василя Липківського	255
Спроба руйнації церкви з середини	256
Посилення утисків церкви податками	260
Митрополит Миколай Борецький	263
Умови діяльності митрополита Івана Павловського	270
Архієпископ Степан Орлик	274
Архієпископ Константин Кротович	277
Архієпископ Парфеній Левицький	280
Архієпископ Антоній Гриневич	287
Архієпископ Юрій Міхновський	291
Архієпископ Костянтин Малюшкевич	296
Архієпископ Юрій Жевченко	298
Протоєрей проф. Микола Чехівський	303
Протоєрей Кирило Стеценко	310
Архієпископ Йосип Оксіюк	319
Протопресвітер Григорій Антохів	323
Протодиякон Василь Потієнко	327
Протоєрей Юхим Сіцинський	330
Професор Володимир Чехівський	333
Подвижник вищої ідеї	345
Василь Олексійович Біднов	352
Федір Шумлянський	359
Микола Дмитрович Леонтович	366
Данило Щербаківський	371
Професор Микола Макаренко	381
Про автора	387

